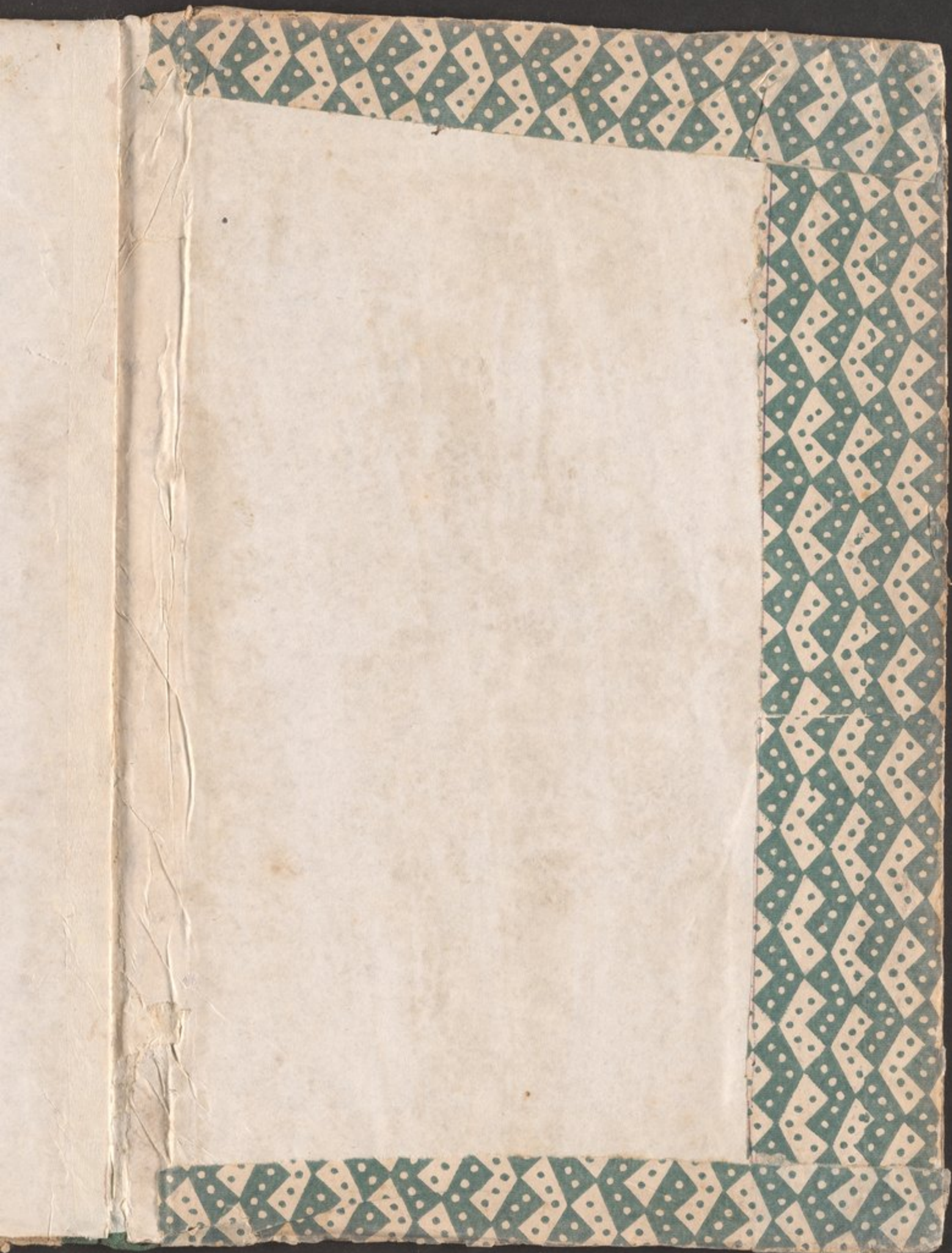

۸۰
تاریخ ادبیات
افغانستان

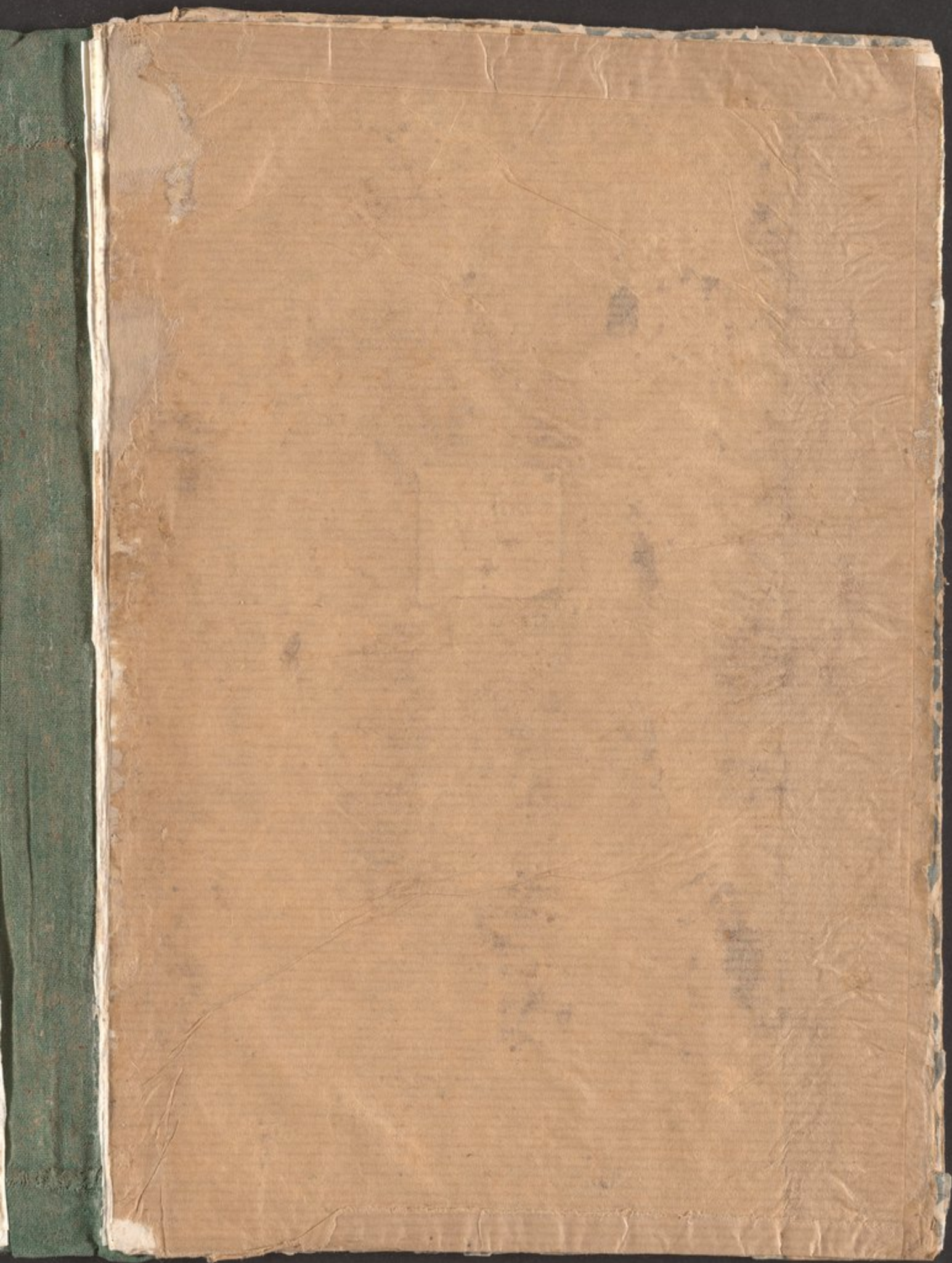

عرض مرام

کتابیکه بنام تاریخ ادبیات افغانستان خدمت قارئین و جهت استفاده متعلمین صنوف ۱۲ لیسسه‌ها و افاده حضرات معلمین تقدیم میشود و بدین و تالیف آن چند سال قبل به کمسیون نیکه عبارت از شاعلو احمد علی خان کهزاد، محمد کریم خان نژیی، علی احمد خان نعیمی محمد ابراهیم خان صفار میر غلام محمد خان غبار باشند سپرده شده بود. حضرات مذکور به استثنای شاعلی محمد کریم خان نژیی قسمت های متذکره را بکن بعد دیگری تالیف و بوزارت معارف سپردند اما متأسفانه شاعلی محمد کریم خان نژیی از مشاغل و گرفتاری های زیاد به تالیف دوره دوم موفق نشدند. ریاست دارالتالیف تالیف آنرا به شاعلی علی محمد خان زهما عضو این ریاست سپرده بعد از مدتی این قسمت هم تالیف و دوره های پنجگانه تکمیل شد. چون این کتاب اقدام نخستین در تدوین تاریخ ادبیات افغانستان است و علاوه بر آن حضرات مولفین از نویسندگان برجسته و با صلاحیت کشور اند دارالتالیف زحمات ایشان را بنظر تقدیر دیده قسمت های پنجگانه را بدون تصرف و تعدیل باعین ترتیب و مقدمه های اصلی طبع و نشر و جهت استفاده شاگردان آماده نمود.

از خوانندگان محترم مخصوصاً از حضرات معلمینی که این کتاب را بشاگردان تدریس میفرمایند خواهشمندیم تا نظریات خود را درباره این کتاب بر ریاست دارالتالیف کتبیاً بسمارت تادریطبع ثانی غور و مد نظر گرفته شود.

تاریخ ادبیات افغانستان

فهرست مندرجات

تاریخ ادبیات افغانستان

دوره اول

از قدیم ترین زمانه ها تا ظهور دین مقدس اسلام

السنه هندو اورویائی آریا یا هند و ایرانی - سانسکرت ویدی
زندیا زبان اوستائی - پشتو - سایر لهجه های آریائی افغانستان
از صفحه اول الی صفحه ۸ .

گفتار اول

ادب ویدی (کلیات) ادبیات شفاهی سرودهای معلوم و سرود
های گمشده - ریشی - ریگ وید - سه کتاب دیگر ویدی
تذکر اسماء و واقعات محلی . از صفحه (۹) الی صفحه (۱۴)

گفتار دوم

زبان و ادب اوستائی ، زبان زندیا اوستائی - اوستا - گاننا -
اوستای قدیم و جدید - جزوهای اوستا - مبداء داستانها و ادب
حماسی ، تذکار و منشاء اسمای محلی از صفحه (۱۵) الی صفحه (۲۴)

گفتار سوم

رسم الخط - رسم الخطها و مبداء ظهور آن - رسم الخط آرامی
خروشتی - کتیبه های خروشتی افغانستان - برهمی و شارادا خط
پهلوی خراسانی پهلوی ساسانی - الفبای دینوی پیری .
از صفحه (۱۵) الی صفحه (۳۳)

گفتار چهارم

نفوذ تهنذیبی و ادبی یونان در افغانستان - آمیزش افکار یونانی و
آریائی - اسطوره ها - زبان و رسم الخط یونانی .
از صفحه (۳۳) الی صفحه (۳۹) .

گفتار پنجم

زبان و ادب یرثوی یا پهلوی - یارثی خراسانی - تفکیک پهلوی یارثی
و پهلوی ساسانی - زبان و ادب یرثوی - ایاتکار زریران -
از صفحه (۴۰) الی صفحه (۴۴) .

گفتار ششم

تاریخ ادبیات صفت ۱۲
ب محمد عثمان ح شهباز
تاریخ ادبیات صفت ۱۲

ادبیات کوشانو بودائی - تعریف محیط ادبی معاصر کوشانی ها
ساسنکرت و ادب بودائی - کنیشکا ادبا و عالما - کتاخانه های
معابد اسکائی - تخاری - سفدی - از صفحه (۴۵) الی صفحه (۵۱)

گفتار هفتم

پهلوی ساسانی - منشاء پهلوی ساسانی - اثر پهلوی ساسانی پهلوی
و افغانستان - از صفحه (۵۲) الی صفحه (۵۵)

گفتار هشتم

زبان دزی - کلیات - زبان دزی - مهد و پرور نگاه زبان دزی
انتشار آن از افغانستان به ایران کنونی - از صفحه (۵۶) الی صفحه (۶۰)

گفتار نهم

دوره دوم

از ظهور دین مقدس اسلام تا تهاجم مغول

نخستین شعر و شاعری در پارسی امروزی - از صفحه (۶۱)
الی (۶۶)

مقدمه

آغاز استقلال افغانستان و تشکیل ادبیات فارسی - حنضله بادغیسی
شهید بلخی - ابوالعشر بلخی - از صفحه (۶۶) الی (۶۸)

طاهریان

محمد بن وصیف سگزی - بسام کردخار جی - محمد بن مغلذ
سگزی - ابوسلیک کرگانی - فیروز مشرقی - از صفحه (۶۹) الی (۷۱)

صفاریان

ابو شکور بلخی - ابوالموید - ابو شعیب - ترک کشی - لوگری
ابو زرعه - کمال الدین - ابو عبدالله لواجی - ابو عبدالله محمد بن
حسن - بدیع بن محمد بلخی - دقیقی بلخی - رودکی - عماره مروزی
کسانی دری - خجسته - میچیک - ایضاح نظری به روش ادب
آل سامان از صفحه (۷۱) الی (۸۲)

سامانیان

عنصری - عسجدی - فرخی - مسعود سعد سلمان - ابوحنیف اسکافی
یوزر جمهر - شاه ابورجا سید حسن - مسعودی - منصور - راشدی
ابو الفرج رونی - سنائی - عثمان مختاری

غزنویان

فردوسی - ابوریحان بیرونی - گردیزی - بیهمقی - ابن سینا
قابوس و شمگیر - نظری به ادبیات غزنویان از صفحه (۸۲) الی (۱۱۰)

۳۱۲
تاریخ ادبیات صنف ۱۲
بن محمد عثمان ح شیخ علی

انوری - ارزقی - جبالی - امیر مزی - ادیت صابر ترهزی
عمر خیام - ظهیر فاریابی - کمالی - ناصر خسرو - عبدا لواسع
جبلی - عبدالعزیز سلیمان شاه - خواجه عبدالله انصاری - از صفحه
(۱۱۱) الی (۱۳۴)

سلجوقیان

رشیدالدین وطواط - بهاؤ الدین محمد بن مؤید - از صفحه (۱۳۵)
الی (۱۴۱)

خرار زمشا بیان

ملک الجبال سلطان حسین غوری - عروضی سمرقندی - ابوالنصر
بدر الدین محمود - ضیاء الدین عبدالرفیع از صفحه (۱۴۱)
الی (۱۴۸)

غوریان

دوره سوم

از حمله چنگیز تا سقوط سلسله تیموری افغانستان

فتنه چنگیز و اوضاع سیاسی و ادبی افغانستان در آنوقت
شعرا: ضیاء الدین بلخی - محمد کاتب بلخی - حکیم
ابوبکر واعظی ابن الرشید - ازهری هروی - شمس طبسی -
سعید هروی - پوربهای جامی - مولوی جلال الدین بلخی - امیر
خسرو بلخی - زین الدین محمود هروی - امیر حسن سیستانی
- علی لالا -

فصل اول

ادبیات در عصر

چغتایان

علماء و نویسندگان: زین الدین محمود هروی - محمد خواری
حسین دهستانی - رکن صابن هروی - قاضی منهاج السراج
عطا ملک جوینی - از صفحه (۱۴۹) الی (۱۷۷)

مقدمه - شعرا: معروف: ربیع پوشنگی - مظفر هروی -
امامی هروی - ابن حسام هروی - ابن یمین فریومدی - حسن
متکلم

فصل دوم

ادبیات در عهد

علماء و نویسندگان: خواجه قطب الدین یحیی - قاضی جمال
الدین محمود - خواجه مبین الدین محمد جامی - خواجه
ضیاء الدین یوسف - وجیه الدین نسفی - امیر حسین حسینی

ملوک کرت

مولانا سعد الدین تفتازانی - سیفی هروی - شیخ زین الدین
تایپاری - از صفحه (۱۷۸) الی (۱۹۴)

مقدمه - شعرای معروف : مولانا یحیی سبیک - سیدشرف الدین
بابا سودائی - کاتبی نیشاپوری - عارفی هروی - مولانا
بدخشی - امیر شاهی سبزواری - جامی - میر حسین معمائی
شیخ احمد سهیلی

فصل سوم

ها تفی - هلالی هروی - حقیر ی - حافظ علی غور پائی
امیر علی شیرنوائی - مولانا بنائمی هروی -

علما و نویسندگان : ابو محمد سیستانی - ملاحسین واعظ
کاشفی - صیفی کاشفی - خواجه محمد یار سا - خواجه ابونصر یار سا
شیخ زین الدین - شیخ محی الدین محمد غزالی - رکن الدین محمد
خوافی - قطب الدین محمد خوافی - قاضی نظام الدین فراهی
مولانا معین الدین محمد فراهی - مولانا محمد بدخشی - مولانا
معین الدین محمد اسفزاری ناصر الدین ابونصر مهنه - حافظ برو
میر خاوند شاه - خواندمیر - از صفحه ۵ (۱۹) الی (۲۴۲)

ادبیات در دوره

تیموریان

دوره پنجم

از سقوط بدیع الزمان مرزا تا ظهور محمد زائی ها

از صفحه (۲۴۳) الی ..... (۲۵۲)

مقدمه

ذکاء - وفائی - صبوحی - مولانا رونقی - مولانا عبدالصمد - مولانا
تا خودی - ابقری - داعی - دبیر - موجی - مولانا مظفر الدین
مدامی - شیدای بلخی - میر الهی - مولانا بابای بلخی -
الف ابدل - امیر مسیب رازی - قاسم خان موجی -
مدرسین و علماء : بو الخیر - میر عابد - میر قاسم - قاضی صالح - مولانا جمله
میرزاده مفلس - مولانا جاراله - مولانا محی الدین هروی - مولانا
عبدالله از صفحه (۲۵۳) الی (۲۶۱)

فصل اول

شعرا و فضلا در قرن دهم

در بلخ و بدخشان

مولانا هاتفی - بدیع الزمان - ضیاء الدین یوسف - میر جنونی
 فخری - کاشفی - محمد مومن مرزا - حافظ علی - مرزا کمانی
 مولانا نور الله - دوست محمد گوشوان - مولانا آصفی - مولانا
 بنائی - شهاب الدین معنائی - حافظ سلطان علی - مولانا میر
 محمود - زلامی هروی - شیخ محمد طاهر - مولانا یاری - قاسم
 مرزوق - حیدر کیلیچه - مولانا دایمی رصفی هراتی - مولانا کنگی
 غزالی هراتی - مولانا عالم - نجم الدین مسعود - اهلی - شیخ
 ابو الوجد - فنائی - ویسی - ساغری - واصفی - میر علی خطاط
 مجنون چپ نویس - انسی از صفحه (۲۶۲) الی (۲۷۸) •

در هرات

مولانا قاسم کمانی - سروری - فیروز کابلی - خواجه زاده
 کابلی از صفحه (۲۷۸) الی (۲۸۱) •

شهرای کابل

در قرن دهم

امیر محمد جمیل - ابو الفیضی حضرت - ملا سیلی مستقیم بلخی
 ملا نظمی - حکیم لایتی - ترابی بلخی - ابونصر نصیرا - زابر
 میر حوجک - میر کجک - مولانا خر گاهی - مولانا مرهم - مولانا
 صالح - شیخ نزعی - عوض بیگ - مولانا شریف واله - مولانا سعد
 الدین - مولانا رضا - مولانا شام محمد - مولانا صالح - مولانا شا
 قلی - خواجه میرک - میر امین - مولانا نیاز - مولانا بز می - مولانا
 رحمان - مولانا ادرعی - میر فخر الدین واقف - مولانا درویش
 میر شاهم - تیمور ملی - مولانا حسن - خواجه ملا قاضی - ملا میرک
 عاملا بلخی - ابولمجد - کاشفی - والا - سیف خان - همت
 خان - از صفحه (۲۸۲) الی (۳۰۲)

فصل دوم

شهرای قرن یازده

در بلخ و بدخشان

اعجاز - میر محمد یوسف - فصیحی - قیصر - ناظم - خیالی - رضا
 ملا وفا - مرزا منصور - عتاب الدین - از صفحه (۳۰۲) الی (۳۶۰)
 واصب قند هاری - و همی قند هاری - صفحه (۳۶۰)
 فراقی کابلی - مهتاب خان - صفحه (۳۰۷)

در هرات

در قندهار

در کابل

میرغیاث الدین - ثابت ثبات - خلیفہ ابراہیم - بینوای فرخاری
 حشمت - خواجہ محمد ہاشم - مجدد - قبول - گرامی - نظربیک مرزا
 کمال - فانی - مخفی - شہادت - عارف - از صفحہ (۳۰۸) الی (۳۱۵).
 سید - ارشد - جواد - وجہی - صفحہ (۳۱۶) الی (۳۱۸)
 اعلیٰ حضرت احمد شاہ بابا - اعلیٰ حضرت تیمور شاہ - اعلیٰ حضرت
 شاہ شجاع - شہزادہ نادر - شہزادہ نادر متخلص بہ دری - از
 صفحہ (۳۱۸) الی (۳۲۰)
 سعد الدین احمد انصاری - افغان - حاجی محمد عمر - مرزاخان
 علی عسکر - علی نقی - عاجز افغان - فروغی - ایشہ درانی
 ولی رام - از صفحہ (۳۲۱) الی (۳۲۶)

فصل - سوم
 قرن دوازده و سیزده
 بلخ و بدخشان
 در ہرات
 در قندھار
 در کابل

دوره پنجم

دوره محمد زائی ها

اوضاع علمی و ادبی در این دوره از صفحہ (۳۲۷) الی (۳۳۳)
 انور - ہبا - ذوقی - سرکار - یاری - طریزی - اندری -
 میر یوسف - شرف - مرزا محسن - احمد خان - سالک
 ابن قاضی - واسع - عباس - مشرقی - عبدالباقی مجددی
 ولی طراف - ملک - مہجور - ادیب پشاوروی - میر الفت
 عزیز - حیرت - امضاء - حمید - قاسم علی - شامل - عزت -
 ناجی - عاری - دروازی - مسلک - آہ - نالہ - غمگین - عبد اللہ
 خان ملا - عاجز - حبیبی - واصل - عشرت - اسیر مسلم
 مخلص - گوہری - نوروز علی - رندی - کندل - مستان شاہ
 رفیق - مشتری - جبار - غلام - فقیر - میر علی - ساثل
 موسی - عبد الرحیم - محمد اکبر - غلام حسین - نطق علی
 محمود - احمد - عارفی - سید - یوسف - شیر احمد -
 بزم - احمدی - محسن - تاجر - غافل - نادل - ندیم بلخی -
 مجذوب - فارغ - قتیل - نائب - آزاد - فرحت - شایق
 بسمل - فراہی - ندیم کابل - بیتاب - مستغنی -

مقدمہ

شعرا

قاری - گوزك - رسول - محمود طرزی - عبد الرحمن
پریشان - صاحبدا -

خواجہ محمد - سید حسین . از صفحہ (۳۳۳) الی (۳۸۲)

بی بی آمنہ متخلص بہ فدوی - معجب ہروی - صاحبو
متخلص بہ عاجزہ - صنوبر متخلص بہ عاجزہ - گوہر -
مستورہ - معجو بہ - ملا لہ - مخفی - سپینہ -
از صفحہ (۳۸۳) الی (۳۸۸)

شاعرہ ها

میر احمد اظہر - حسن علی - حبیب اللہ - عبد الباقی -
میر محمد نبی - سید جمال الدین - یعقوب علی - نور
محمد قندھاری - میر برہان الدین - نجم الدین زاگری
میر یار بیگ - عبد الکریم - محمد یوسف ریاضی - غلام
مرتضی - سلطان محمد خالص - فیض محمد -
از صفحہ (۳۸۸) الی (۳۹۲)

نثر نویس ها

عہد امیر شیر علی خان - روز نامہ شمس النہار -

عبد القادر - عہد امیر عبد الرحمن خان -

عہد امیر حبیب اللہ خان - سراج الاخبار - مولفات و
تراجم محمود طرزی - نقل یک فرمان امیر - نقل یک خبر
از شمس النہار - انتہا مات (۳۹۶) الی (۴۰۲)

بی نظور عا

عبد الرحمن - صفدر علی - تاج محمد - حنبلی - سید عظامحمد
مرزا محمد یعقوب - عبد العظیم - غلام حسین - میرا محمد غلام صدیق
سید محمد - حسام الدین - محمد حسین - محمد جعفر -
محمد یونس - محمد یعقوب - محمد رضا - صوفی عبد الحمید
و از (۴۰۲) تا (۴۰۴)

خوش نویسان

محمد اعظم ابکم - پروفیسور غلام محمد - از (۴۰۴) تا (۵۰۴)

رسام ها

از (۴۰۶) الی (۴۰۷)

نثر بستو

(۴۰۷)

مؤلف و نویسندہ

(۴۰۸)

تجدد ادبی

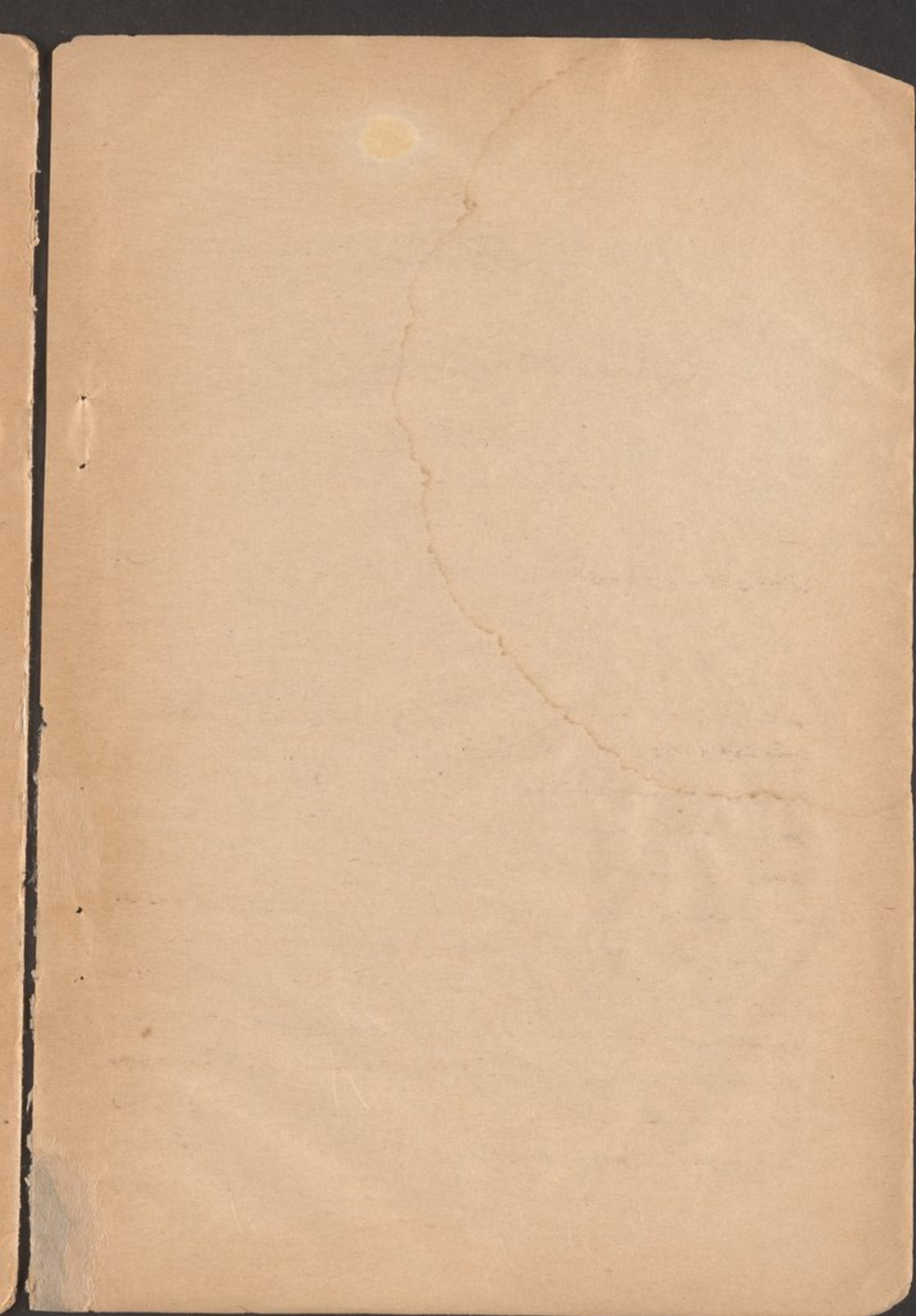
قسمت اول

مؤلف

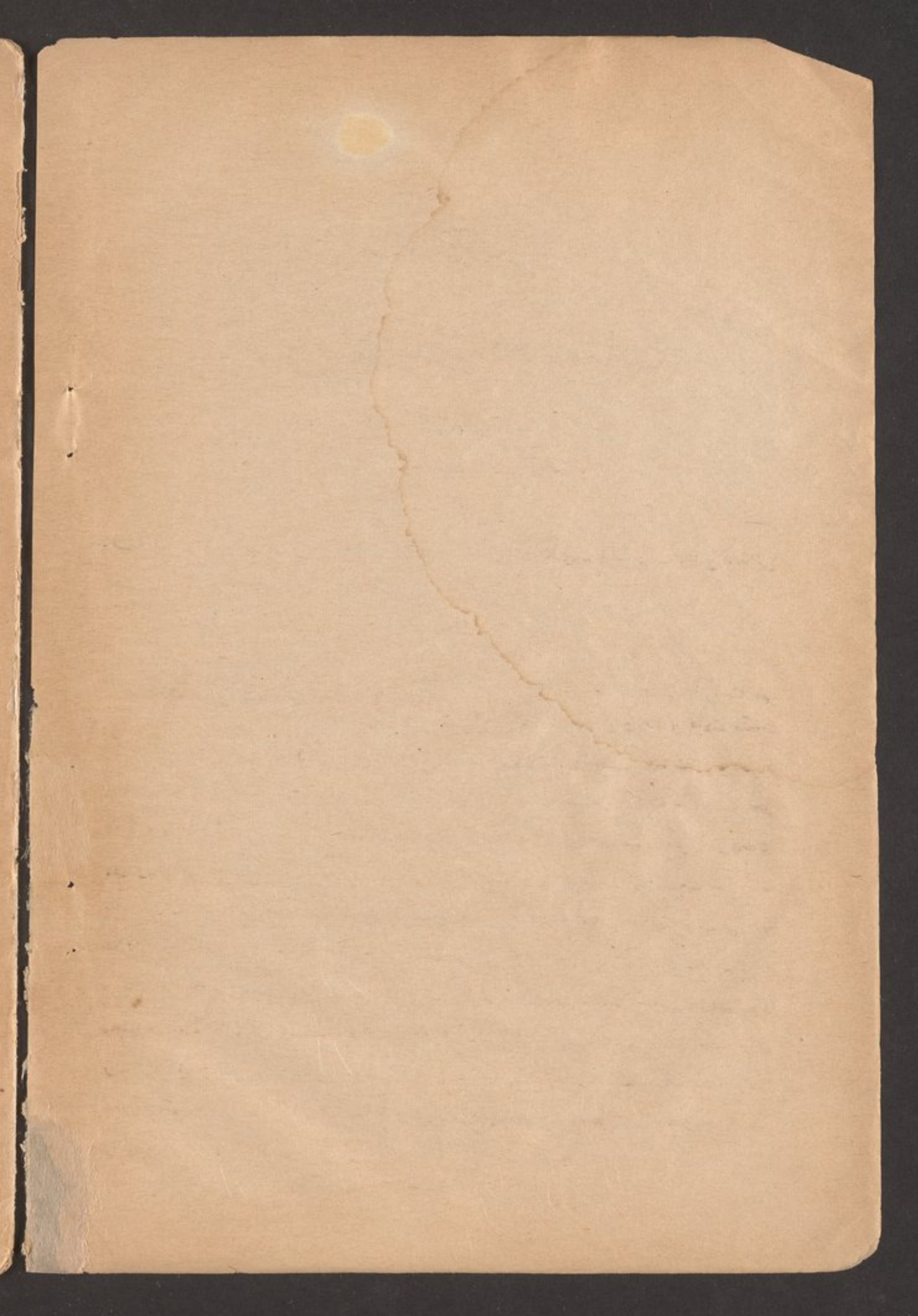
بناغلی، کهنزاد،

از قدیمترین زمانه ها تا ظهور دین مقدس اسلام

« کو تچی » سر از نو تقویت یافته است (۱) به این اساس این مفکوره امروزه و میت دارد که متکلمین السنه « سنتم » و حصه از گویندگان زبان های « ستم » از آسیای مرکزی برخاسته از راه جنوب اورال و شمال بحیره خزر راه مغرب را پیش گرفتند و یک حصه دیگر اقوام « هند و ایرانی » از شمال اکسوس بطرف جنوب متمایل گردیدند در حالیکه خویشاوندان آنها اقوام بادیه نشین سیتمی یا تورانی که شاخه ای از آنها یعنی تخارها جزء متکلمین دسته « سنتم » می آیند جابجا ماندند و جزئی کوچک دره و دره های جدید تربیجا شده و به حصص شمال شرقی کشور مامستقر شدند .

آریائی یا هندیا و ایرانی :

در میان دسته های السنه هندواروپائی آنکه از همه بیشتر شواهد کافی ، حتی متون ادبی از خود باقی گذاشته دسته السنه ایست که بنام واقعی « آریائی » یا به اسم وضعی « هند و ایرانی » شهرت دارد . متکلمین لسان اولیه و مادری هند و اروپائی اگر دریر ده های قبل تاریخ ملفوف می باشند گویندگان خانواده زبان های هند و ایران در آغاز دوره تاریخی روی صحنه می آیند و عبارت از یک دسته قبایلی می باشند که « آریانه و بیجه » در حوزه علیای سر دریا و آمودریا زیست داشتند و دامنه زندگانی مشترک آنها در شمال آریایا یا افغانستان در علاقه باختر هم ادامه داشت . زندگانی مشترک قبایل آریائی یا هند و ایرانی و محل آن در تاریخ ادبی کشور ما اهمیت بسزائی دارد زیرا این زندگانی مشترک عامل تشکیک لسان آریائی شده که از آن بنوبه خود زبانهای هندی مشترک و ایرانی مشترک بمیان آمده و قدیم ترین شاخه های متقابل آنها سانسکریت ویدی و زبان اوستائی است که خود آنها با شرایط موجوده تحقیقات زبان شناسی مبداء خانواده السنه هندی و ایرانی شناخته شده اند هر کدام از خود یک سلسله لهجه های ضمنی و فرعی دیگر دارد این دسته ها در حقیقت هر کدام لهجه های یک زبان واحد اند که بعد از انشعاب از تنه مشترک بصورت مستقل تحول و نشوونما نموده اند ملتفت باید بود که وحدت السنه « آریائی » یا هند و ایرانی مانند وحدت السنه جرمنی یا « ایبالوسلتی » یک وحدت ایجابی لسانی نیست بلکه جنبه (۱) ملتفت باید بود که در اوایل مطالعات السنه هند و اروپائی باختر با صفحات شمال افغانستان بحیث مبداء السنه مذکور طرفدار زیاد داشت .

جداشدن این کتله ها و تقسیم آن به شاخه ها سبب ظهور خانواده های السنه و لهجه های فرعی از اصل تنه هندواروپائی گردیده است .

دانشمندان برای کشف چگونگی زبان اصلی هندواروپائی ازدوچیز مهم کار گرفته و می گیرند یکی نوعیت تغییرات صوتی السنه و دیگر مقایسه اصول صرف و نحو از قبیل گردان افعال و صرف اسماء اشتقاق و دسته بندی کلمات و غیره . باین قبیل ملاحظات ثابت شده است که هر يك از زبان های مشخصی که جزء السنه هند واروپائی می آیند از نقطه نظر صوت و صرف و نحو در اصل مبداء در يك زبان قدیمه و اولیه اشترک باهمی پیدا می کنند این زبان قدیمه و اولیه برای السنه هند واروپائی همان نسبتی را دارائی باشد که زبان لاتینی برای السنه رومن یا زبان سانسکرت برای پراکریت ها دارد .

به این اساس شاخه های السنه هندواروپائی : سانسکرت ، زند ، لاتینی ، یونانی ، پشتو ، فرس قدیم هر کدام بجای خود دارای عواملی میباشند که برنگی از رنگها به تجدید ساختمان زبان اولیه و مادری هند واروپائی کمک می توانند . دخالت کلمات بیگانه در يك زبان به هر پیمانهای که باشد ماهیت آنرا تغییر داده نمی تواند بشرطی که آن زبان دارای اصول صوتی و صرف و نحو اساسی و محکم باشد زیرا صوت و صرف و نحو قالب و کلمات مواد زبان است .

با وجودیکه یکدسته علماء باصلاحیت های مختلف علمی به وجود يك ملت هندواروپائی قایل شده اند و وجود يك زبان مادری هندواروپائی هم مستلزم آنست معذالك اگر در نفس امر خوب دقت شود اسناد تنها همین قدر و انمود می کند که در يك عصر دور افتاده اقوامی با داشتن نژاد و مدنیت مختلف دارای يك اصول صوتی و يك صرف و نحو و دسته لغات مشترک بودند و بس زیرا واضح است که وحدت زبان حتماً وحدت نژاد و وحدت مدنیت را ایجاب نمی تواند . بهر حال مهتد اقوام هند واروپائی باهمدمتکلمین زبان هندواروپائی موضوعی است که نظریات در آن باره مختلف است و نقاط مختلف پیشنهاد شده و منجمله یکی هم نظریه ایست که مادرتاریخ خود اتخاذ کرده ایم و آن اراضی ایست بین حوزه علیای سر دریا آمو دریا که در میان مورخین و زبان شناسان طرفدار زیاد داشته و دارد و بعد از کشف السنه

گوهای افغانستان موجود است بلکه قرار بعضی نظریه ها زبان پشتو طوری ممیزات مشترك هر دو را دارد که آنرا برخی از زبان شناسان زبان مستقل بین دو خانواده هندی و ایرانی قرار داده اند .

سانسکریت ویدی:

اصل مبداء خانواده السنه هندی زازبانی تشکیل می دهد که مدققین بنام فرضی « هندی مشترك » یاد کرده اند که از آن در ظاهر امر عجالتاً اثری نیست و اگر هم است همان هندی قدیم است که بزبان دیگر آنرا « سانسکرت ویدی » یا زبان « زبان ورا » می خوانند و با وجودیکه زبان سرودهای ویدی هم بسکندست نیست معذالك آنرا صحیح ترین یا قریب ترین مظهر « هندواروپائی » می شمارند و این زبانی است که از روی آن بهتر از اسان اشعار هومرو بهتر از حصص قدیم او ستا کیف زبان مادری اولیه هند و اروپائی را درک می توانیم . سپس سانسکریت کلاسیک می آید و این زبانی است که پائی نی (Panini) قرن سوم ق-م « عالم صرفی و نحوی انکی برای تفریق آن زبان سرود آنرا « بهشه (Bhasa) خوانده زبان بهشه کلاسیک مانند زبان ویدی همان هندی قدیم است که در يك موقع معین زیر قوا این وانضباط آمده و هنوز تحت تاثیر ویدی است .

هندی متوسطه از سانسکریت کلاسیک بلکه از همان هندی اولیه جدا شده است اگرچه ظهور آنرا در قرن ۶ ق-م نسبت می دهند ولی عروج آن معاصر آشوکاست و قراهین سنگی و ادبیات پابی و پراگرایت ها از آن نمایندگی می کند . سپس هندی جدید می آید که عبارت از اردو و هندی میباشد اولی بانفوذ اسلام و عرب با زبان عربی و فارسی مخلوط شده و بر سه الخط فارسی و عربی است . دومی از اینگونه کلمات عاری است کلمات جدید خویش را از زبان سانسکریت گرفته و بر سه الخط (دیوانا گاری) نوشته میشود .

زندیا زبان او ستمائی:

خانواده السنه ایرانی مانند خانواده هندی مبدائی داشته بنام فرضی « ایرانی » مشترك که ظاهراً اثری از آن در میان نیست و اگر هم است زبان قدیم ترین سمت اوستایعنی (کساتها) از آن نمایندگی میکنند خانواده السنه ایرانی را معمولاً به دو شاخه اساسی تقسیم می کنند :

وقوعی و واقعی دارد و حقایق مختلفی و نمودمی کند که متکلمین السنه هندی و ایرانی هر دو در السنه متقا بله خویش را بیک نام مشترك «آریا» می خوانند و بهمین جهت زبان مشترک ایشانرا «آریائی» هم خوانده اند.

زبان آریائی که به خانواد ه های هندی و ایرانی تقسیم شده است از نقطه نظر اصول صوتی و صرف و لغات بقدر کافی حفظ شده و به اساس آن بطور مثال بسهولت می توان زبان اوستائی قدیم را به سانسکریت ویدی یا سانسکریت ویدی را به زندیا اوستائی گردانید و این بزرگترین نشانه ایست که وحدت زبان آریائی یا «هند و ایرانی» را اثبات میسازد و برای هیچ يك دسته یا خانواده دیگر هند و اروپائی این کیف میسر نیست زیرا در داخل هیچ دسته شاخه های مر که حفظ نشده اند .

معمولاً عقیده برین است که در یک زمانه معین مثلاً در حوالی قرن ۱۴ یا ۱۵ ق-م زبان آریائی محتملاً از فارس مدیا و سغدیان گرفته تا پنجاب در ساحه و سبعی که افغانستان قسمت های وسطی آنرا اشغال کرده است عمومیت داشت و حرف زده میشد . پیشتر گفتیم که اقلاً حصص شمالی یا شمال مشرقی افغانستان جزء ساحه بود که حیات مشترك قبائل آریائی یا هند و ایرانی را دیده . چون زندگانی مشترك عامل تشکیل زبان مشترك است طبعاً حکم میتوان کرد که کانون زبان آریائی حوزه دوطرفه ا کسوس یا آریانای شمالی را در بر می گرفت و نظر به بقایای لهجه های متعدد خانواد ه هندی و ایرانی احتمال زیاد میرود که دامنه کانون زبان مشترك هر دو خانواد ه ناسلاسل هند و آریا هم انبساط یافته باشد .

زبان آریا یا هند و ایرانی را بدو دسته یا دوخانواده معین تقسیم می کنند.

خانواده هندی

خانواده ایرانی

هندی مشترك و ایرانی مشترك که مبداء این دوخانواده زبان اند و بعلا عمده شواهد قدیمترین شاخه یعنی سانسکریت ویدی و لسان اوستائی از آنها نمایندگی می کند هر دو طبق تعریف فوق و بقرار شواهد وقوعی در افغانستان ظهور و نشونما یافته است و پیش ازین که بمشرق و غرب یعنی به هند و ایران برسند مراحل اولی ادبی خود را در ماحول هند و کش گزرا نیده اند ازین جهت است که نه تنها تا امروز لهجه های فرعی هر دو خانواد ه در

تقویت شد و به اساس آن پشتو جزء شاخه شرقی السنه ایرانی میباشد ولی با شباهت های که به زند دارد و نسبت به دسته های پارسیک یکطرف به زبان گانه های اوستا نزدیک است و از جانب دیگر قرابت آن به پراگریت ها آنرا به خانواده السنه هندی هم سهیم میسازد و این خواص دو جانبه اگر چه یکی آن فرعی هم باشد از نقطه نظر انشعاب السنه هند و ایرانی به مفهوم عام از خا کهای دوطرفه هندو کش اهمیت زیاد دارد و بقایای یک دسته زبانها و لهجه های آریائی هندو کش این اهمیت را مضاعف میسازد .

سائر لهجه های آریائی :

در اثر یاره مطالعات زبان شناسی که تاحال در افغانستان به عمل آمده بقایای تقریباً بیست لهجه دیگر در دره ها و کوه های این مملکت به مشاهده رسیده که بعضی مثل دسته گلچه یا زبانهای (پامیر) و وارمری و پراچی جزء شاخه شرقی خانواده ایرانی میباشد برخی مانند السنه نورستانی ، پشه ئی ، کاتی ، وایسکلی ، اخشون ، و خووار (khowar) و پارسون به لهجه های هندی تعلق می گیرد و در جنوب هندو کش شرقی در مناطق شمال غرب هند دسته زبانهای دیگری موجود است که در مطالعات اسنه بنام دسته (Dardic) یا پیشه چه (Pisacha) شهرت دارد و ممیزات هر دو خانواده هندی و ایرانی را دارا میباشد از روی این بیانات مختصر واضح میشود که کوه های افغانستان روزی کانون قبائل آریائی هند و ایرانی بوده و مبدأ اولی دو خانواده السنه هندی و ایرانی و زبانها و لهجه های مربوطه هر کدام در اینجا نشو و نما یافته و با وجود مرور چهار هزار سال باز شواهد عملی آنقدر باقی است که این نظریات را بصورت حتمی ثابت کند .

اسماء و محل رواج بعضی لهجه های فوق الذکر قرار آتی است :-

لهجه های یادسته گلچه عبارت است از :

منجانی ، اشکاشمی ، زیبا کی ، واخی ، شغنی ، روشانی و غیره این لهجه ها در دره های مختلف پامیر معمول است .

زبانهای نورستانی در مقابل دره های فوق در دامنه های جنوبی هندو کش حرف زده

می شود و عبارت است از :

کاتی ، وایسکلی ، اخشون ، پرسون .

(۱) پارسیک یا جنوب غربی .

(۲) غیر پارسیک یا دسته شرقی

پارسیک يك رشتہ زبانہائی را در برمیگیرد کہ قدیم ترین شکل آن فرس قدیم
ہخامنشی و صورت متوسط آن پہلوی ساسانی است کہ ہر دو در فارس ظہور کردہ اند
اگرچہ شکل جدید این سلسلہ فارسی امروزی را ہی دانند معذالک ہری یا فارسی خراسان
جزء دستہ شرقی است و این موضوع بجایش مفصل شرح دادہ خواہد شد .

مبداء شاخہ غیر پارسیک یا شرقی (زند) یا زبان اوستائی است کہ نہ تنہا قدیم ترین
شکل مخصوص این شاخہ است بلکہ قراریکہ گفتیم در میان السنہ ایرانی بہ مفهوم عام کہن
ترین لغوہ زبان های این خانوادہ محسوب میشود و محل ظہور و نشوونمای آن صفحات شمال و شمال
شرقی افغانستان است صورت متوسط این شاخہ در دست نیست . را شکل جدید آن نہ يك زبان
بلکہ دستہ زبان ہاست کہ بنام دستہ (ناچد) یا زبان های پامتر و لہجہ های اروری و پراچی یاد
میشوند و از آن ہا بعدتر تحت عنوان سائر لہجہ های آریائی افغانستان مختصر بحث خواہیم نمود .

پشتو :

شبهہ ای نیست کہ مبداء زبان پشتو بہ ہند و ارو پائی و ہند و ایرانی تعلق میگیرد
ولی پایان تر ازین عجالتاً بصورت قطع فیصلہ نشدہ است کہ پشتو جزء خانوادہ ہندی
می آید یا جزء خانوادہ ایرانی یا اصلاً شاخہ مستقلی است میان السنہ ہندو
آریائی و ہند ایرانی . دا کتر فرہ در پیک میولر نظریہ داشت کہ پشتو جزء السنہ
ایرانی است . دا کتر ٹرومپ (Dr. trumpp) معتقد بود کہ پشتو جزء السنہ ایرانی
نیست بلکہ جزء خانوادہ ہند و آریائی است بہ این فرق کہ عضو حقیقی خانوادہ ہندی
نبودہ بلکہ شکل مستقل دارد و مثال اولین تحولی است بین خانوادہ ہند و آریائی و ہندو
ایرانی و بہ این لحاظ ممیزات ہردو خانوادہ را دا را میباید ولی بیشتر بہ پراگریٹ ہا
یعنی خانوادہ ہندی شباهت ہمیرساند این نظریہ از طرف جمعی از دانشمندان مثل
پروفیسر فن سپیگل و دا کتر ہوانل (Dr. Hornle) و دارمستتر قبول شد ولی بعدتر دانشمندان
اخیر الذکر ازین عقیدہ ہا گذشتہ و پشتو را جزء السنہ ایرانی قرار دادو اظهار نمود کہ
این زبان از 'زند' و یا از زبانی کہ شبهہ بہ زند بود برآمدہ و پشتو عملاً بہ 'زند'
ہمان نسبتی را دارد کہ فارسی کٹونی بہ فرس ہخامنشی دارا میباشد سپس این نظریہ

گفتار دوم

ادب ویدی (عمومیات) ادیبان شفاهی - سرودهای معلوم و سرودهای گمشده ریشی رک وید
محل ظهور سرودهای ویدی

* * * * *

ادب ویدی (عمومیات)

قراریکه در گفتار اول ذکر یافت زبان سانسکریت پیش ازین که به این نام مسمی شود
یعنی زبان سرود های اولیه آریائی که قدیم ترین مظهر اسان هندواروپائی شناخته شده
در ماحول هندو کش نشوونما یافته است .

آریاها در آن مراحلی که بین حوزه اکسوس و اندوس (آمودریا و سند) می زیستند مراتب
رشد معنوی را به اندازه کافی بیموده و سویه فکری طقات منور بجائی رسیده بود که
الهامات دل و تخیلات عقیده خود را در قالب سخن موزون در آورند .

این سخنان موزون عبارت از یک سلسله اشعاری است معروف به «سرودها» که قسمتی
از میان رفته و قسمت دیگر سینه به سینه حفظ شده تا در قید تحریر و کتابت در آمده است .
بالا اشاره کردیم که زبان سرودهای آریائی قدیم ترین مظهر هندواروپائی است حالا
به این نکته متوجه میشویم که قدیم ترین مظهر ادبی هندواروپائی یعنی سرودهای آریائی
در قالب ادب شفاهی بار اول در کوه پایدهای افغانستان به میان آمده است .

ادبیات شفاهی نسبت به ادبیات تحریری قدیم تر و طبیعی تر است و بحکم قانون فطری میتوان
گفت که همه اقوام بشری این مرحله را کم و بیش گذرانیده اند ولی رو بهمرفته همه جا
از مراحل ابتدائی تجاوز نکرده و اگر تجاوز هم کرده حفظ نشده و در نتیجه اثر زیاد از آن
باقی نمانده اذ میتوان گفت که ادبیات شفاهی و منحصر صا حفاظت آن قرن هادر حافظه
وسینه یکی از اختصاصات آریائی و باز اگر دقیق تر بگوئیم یکی از کمالات مختصه قبایل
هندو ایرانی است که در عرف ما بنام کتله باختری خوب تر شهرت یافته و در ماحول هند و کش
که مهد ظهور و نشوونمای ادبی آنهاست پدران خانواده طبق یکی از عادات کهن خانوادگی

تاریخ ادبیات ۱۱ (۲۰۰۰) تب سراج الدین حیدر علوی محمد هاشم رجب علی ۱۷ ۲۰۰۹

ارمری :-

در دره لهو کر در برکی برک و در وزیرستان نزدیک کانی گرام معمول بوده و از محل اول الذکر درین سال های اخیر نسبتاً کم شده است .

پشهائی :

از وایسکل نورستان بطرف شرق تا گل بهار بطرف غرب حرف زده میشود و مراکز آن کنرو لغمان است و از خود چهار لهجه دارد .

(۱) لهجه شمال غربی (گل بهار و شتل) .

(۲) لهجه دره اوزبین (غرب لغمان و الی شننگ ، علیا) .

(۳) لهجه تنکو ، نجرو .

(۴) لهجه لغمان ، اینسنگ ، کنرو دره پیچ .

تاریخ ادبیات ۱۲ (۲۰۰۰) کتب سراج الدین حیدر علی محمد هاشم ن رجب علی ۱۷ ر ۹ ر ۳۰ ر ۱۲ ر ۱۱ ر ۱۰ ر ۹ ر ۸ ر ۷ ر ۶ ر ۵ ر ۴ ر ۳ ر ۲ ر ۱ ر

کلمه‌ریشی در عصر ویدی مفهومی داشت جامع و بر کسانی اطلاق می شد که بر تمام دانستیهای متداوله وقت معرفت داشتند .

ریشی‌ها یا دانایان قوم در حیات روحانی ، اجتماعی ، سیاسی ، و ادبی جامعه قیادت میکردند و در حفظ رسوم و عنعنات و تقویه روحیات قومی و راهنمایی مردم به مدارج عالی اخلاقی سهم بازر و برجسته داشتند و عصاره افکار صائب خویش را در انفاقه اشعار و سرودهای مهیج و جذاب طوری به مردم تلقین می کردند که بعد از سهونیم هزارسال هنوز باقی و در قطار زیبا ترین مظاهر ادبی بشر قرار دارد .

ریشی‌ها شعرائی بودند که شعرسرائی پیشه آنها بود و به این وسیله در تمام طبقات از کانون خانواده‌ها گرفته تا دربارهای شاهان نفوذ داشتند و در همه جا محبوب و محترم بودند . به واقع زبان سانسکریت را پیش از اینسکه زبان سانسکریت شود در آوان اولی نشو و نما چنان توسعه دادند که در دوره های بعد نظیر آنرا نمیتوان یافت . سرودهای ویدی خوشبختانه زیادی این ریشی‌ها را چه مرد و چه زن حفظ کرده و از آن به صراحت معلوم میشود که مردان و زنان آریائی در عصر ویدی در انشاء و سرود و حفظ امانت و میراث معنوی ادبی میکوشیدند و در اثر اجتهاد افراد منور خانواده‌ها بود که این مجموعه بزرگ ادبی به میان آمد و در طی هزاران سال حفظ شد .

ریگی وید :

رو بهمرفته سرودهای معلوم آریائی را بنام (سرود وید) یا ویدی یا محض به نام (ودا) یاد میکنند .

(ودا) اصلاً به معنی (دانش و معرفت) است و از فعل (وید) یعنی (دانستن) اشتقاق یافته و مجموع سرودهای ویدی از نقطه نظر قدامت و موضوعات مذهبی به چهار مجموعه یا کتاب تقسیم شده است که قدیم ترین و مهم ترین آن به (ریگی ویدا) یعنی (دانش مقدس) موسوم است و از نقطه نظر مراتب ادبی و امثال جغرافیائی و نیمه تاریخی ارتباط زیاد به وادی های جنوب هندو کش «افغانستان شرقی» دارد .

ریگی وید مشتمل بر ۱۰۲۸ سرود است که آنرا به طور عموم به ده کتاب یا جزوه

که جنبه مذهبی هم بخود گرفته بود نهایت کوشش به خرج میدادند تا فرزندان خود را از تیره میراث معنوی مستفید سازند و این رسم نیکو سبب شد که سرودهای آریائی چه ویدی و چه گات ها که از آن در گفتار آینده صحبت خواهیم کرد حفظ و صیانت شود .

سرودهای معلوم و سرودهای گمشده

رویه مرفته مجموع سرودهای آریائی را دو عنوان می دهند :

(۱) سرودهای معلوم (۲) سرودهای مجهول یا گمشده .

این طبقه بندی به شهادت متن خود سرودهای معلوم بمیان آمده و از روی آن معلوم میشود که غیر از سرودهای که تا حال در دست است سرودهای دیگری هم بوده که بیشتر آن به علت قدامت زمان از خاطرها هم محو شده است .

تذکر موضوع سرودهای گمشده آریائی در تاریخ ادبیات افغانستان کمال اهمیت دارد زیرا اقرار اینکه بعدتر خواهیم دید چون صحنه ظهور قدیم ترین سرودهای معلوم جنوب هندو کش بوده است میتوان سرودهای گمشده را تا یک اندازه زیاد محصول تفرر آریاها در شمال هندو کش دانست و احتمال بسیار قوی میرود که انشاء سرودهای آریائی در حوزه اکسوس (آمودریا) شروع شده باشد . (۱)

ریشی :

سرودهای آریائی که معمولاً بنام سرودهای (ویدی) یاد میشود و شرح لغوی و ادبی آن بعدتر خواهد آمد محصول ذوق و قریحه شعرائی است که از میان بعضی خانواده های آریائی سر بلند کرده و معمولاً آنها را ریشی می گفتند .

(۱) مستر دوت (Dutt) در مؤلفه خویش موسوم به (آریائی ساختن هند) (Aryanisation of India) صفحه ۵۵ می نگارد : (اختلاف بزرگ متن) (ریگ ویدا) به جای خود یادگار کوچکی است که از یک دوره بزرگ ادبی که در طی آن سرودهای دیگری هم بوده و از بین رفته . تغییرات واضحی که در دوره ویدی در زبان سرودها به مشاهده میرسد نشان می دهد که پیش از سرودهای دوره ویدی حتماً عده زیاد سرودهای دیگری هم بوده که متأسفانه گم شده و بمانده است .

ادبیات بعد از ویدی شامل برهمنانها، ایوپانیشاد، سوترها و غیره است که عصر حماسی ادب سانسکریت را در بر میگیرد و خارج از حوزه ادبی کشور ما بمیان آمده است.

محل ظهور سرودهای ویدی:

سرود ویدی از نقطه نظر زبان و از نقطه نظر فن شعر مقدمه تاریخ ادبیات افغانستان است و تمهید این تاریخ ادبی با سرودی آغاز میشود که در قدیم ترین و اصیل ترین زبانهای هند و اروپائی انشاء یافته است. سرود گمشده پیش آهنگ سرودهای معلوم در صفحات شمال هندو کش در پرورش قریحه شعراء تأثیری داشت فراوان و سبب شد که در جنوب سلسله کوه مذکور یک دوره جدید ادبی آغاز گردد.

رو بهمرفته صحنه ادبیات ویدی شامل خاکبائی است که اقلاً از کاپیستانا پنجاب انبساط داشت. قدیم ترین حصه این مجموعه یعنی سرودهای رگ وید و مخصوصاً قسمت های قدیمه آن در دره های هندو کش و سپین غر و در حوزه رودخانه های حصص شرقی و جنوبی افغانستان در (گندهارا) و «پختیا» سروده شده است و به این اساس می توان گفت که تجدید روح ادبی و انشاء سرودهای آریائی ویدی - دره های (کوبها) کابل (کومانی) گومل (گرومو) کرم (سواستو) سوات بمیان آمده و ریشی های متوطن این دره های سرسبز و شاداب خاطرات ادبی و عنعنوی متقدمین صفراطوری تجدید کرده اند که روش فکر، طرز تخیل، اسلوب بیان و شیوه گفتار آنها سرچشمه ادب آریائی عصر ویدی شده و در چوکات زمان و مکان تا چندین قرن و تا منتها الیه نقاط مشرقی پنجاب تعقیب گردیده است پس قسمت های قدیم رگ وید که در آن به اکثر احتمال شمال هندو کش هم شامل است بیشتر محصول قریحه سرشار و طبع لطیف سخن سرايان آریانا یا افغانستان است که در حوالی سه و نیم هزار سال قبل به قدیم ترین زبان هندو آریائی حرف می زدند - سرودهای این زبان قدیم ترین مظهر ادبی ماوریشی های آن قدیم ترین شعرای کشور ما میباشد. این زبان و ادبیات منشاء زبان ها و ادبیات در دوره های بعد شده و از همان زمان اولی به اسمای آب و خاک و نامهای قبائل و پهلوانان عشیره وی و کوه ها و وادی ها و رودخانه های افغانستان مزین است. داستانهای عشقی دختران کوهی وادی

با قرار اصطلاح ویدی به ده (ماندلا) - Mandala . با دائره تقسیم نموده اند . وهریک را کتاب خانواده ای نیز گویند .

گرچه بطور عام سرودهای ده جزوه ریگ وید دارای خواص مشترک نیست معذالك شش کتاب آن که از دوم تا هفتم باشد مشابهاتی بهم دارد و هفتمه مرکزی جزوه هائی دیگر را تشکیل می دهد . او زان اشعار سرودهای مختلف و مصرع های منظومه ها ۸ - ۱۱ - ۱۲ سیلابی میباشد .

کلام ریگ وید تا يك اندازه پیچیده و مرموز و اصطلاحات خاص دارد معذالك لطف بیان و تشبیهات بدیع و امثال قشنگ و اسمای ارباب انواع و تخیلات بدیع سخن را به منتها درجه قشنگ و پرکیف ساخته است ، ریگ وید در حقیقت امر به تنهائی عصاره تمام ادب ویدی است زیرا سه کتاب دیگر وید و بقیه ادبیات بعد از عصر ویدی هم از آن الهام گرفته و بسیار مطالب را اقتباس کرده اند .

مجموعه سرودهای ریگ وید به تنهائی محصول چندین قرن است و قسمت های قدیم و جدیدی دارد که زبان هم به همان تناسب پا ره تغییر کرده است .

در قسمت های جدید سرود مذکور استعمال حروف علت بیشتر شده و حرف (ی) در اکثر موارد جای (ر) را گرفته است و وقفه کمتر گردیده و بعضی لغات قدیم از استعمال افتاده .

در ده های قدیم سرود های ریگ وید را که بیشتر بخاک های افغانستان شرقی تعلق می گیرد بنام عصر (شاندا) - Chandas - و دوره جدید آنرا که بخاک های ماوراء شرق «سندھو» ارتباط دارد (مانترا) Mantras گویند تعیین تاریخ ریگ وید به اتفاق آراء مشکل و نظریات بسیار متباین است به طور متوسط قدیم ترین دوره آنرا که عصر (شاندا) باشد بالاتر از ۱۵۰۰ سال ق - م قرار می دهند که سهونیم هزار سال بیشتر از امر و ز شود ، سه کتاب دیگر ویدی عبارت است از : (سام وید) (یجور وید) (اتروید) اولی کتاب آهنگ و نوا ، دومی کتاب دعا های قربانی و سومی کتاب جادو و طلسم است که بعد از مهاجرت و توطن آریها در خاک پنجاب بمیان آمده است از لحاظ زبان و ملحوظات ادبی و مضمون میان این سه کتب ، ورگ وید فرق زیاد است و از نقطه نظر زمان هم به طور متوسط هزار سال آنها را از هم جدا می کنند .

گفتار سوم

زبان و ادب اوستائی - زبان زند یا اوستائی ، اوستا ، گاتا ، اوستای قدیم و جدید ،
جزوه های اوستا ، مبداء داستان ها و اب حماسی ، تذکار منشاء ، اسمای محلی .

* * * * *

زبان و ادب اوستائی

زبان زند یا اوستائی :

همان طوری که زبان سرودهای ویدی از اسان (هندی مشترك) نمایندگی می کند ، زبان
زند یا اوستائی قدیم ترین مظهر اسان (ایرانی مشترك) است .

وازهین زمان مبداء شاخه شرقی خانواده ایرانی را تشکیل می دهد و کانون ظهور و
نشوونمای آن صفحات شمال یادقیق تر بسگوئیم منطقه شمال شرقی افغانستان است .

هندی مشترك و ایرانی مشترك و باسانسکریت ویدی و زبان اوستائی هردو مبداء مشترکی
داشتند که قرار بکه دیدیم زبان شناسان آنرا بنام وضعی (هندو ایرانی) یاد کرده اند و در

حوزه علیای اکسوس (آمودریا) در حصار شمال شرقی آریانا رواج داشت آنچه از نقطه
نظر زبان شناسی و تحقیقات ادبی قابل دقت است اینست که مراحل اولی ادب هردو زبان

هند و ایرانی چهسانسکریت و چه زند در افغانستان بمیان آمده و به هر دو طرف هندو کش
سپری شده است .

در مقابل سرود ویدی که در گفتار قبل گذشت در زبان زند منظومه هایی
داریم بنام سرود گاتا که شباهت آن با زبان ویدی دلیل بر مبداء مشترك آنها و

متکلمین آنهاست در شمال افغانستان یا در حوضه آمسودریا آنچه
بیشتر این مطلب را تأیید می کند شباهت زیادی است بین زند و پشتو و بین زند و زبان

های دسته غلجه پامیر که همه امروز در افغانستان معمول و مروج است و دره های هندو کش
مشرقی با داشتن دسته السنه غلجه در شمال و دسته السنه نورستانی در جنوب که مقابلتاً

(گورمو و گومانی) مانند قصه (پروتنی) قصه های جنگی قبایل پکتها (بختون) ایلناها (نورستانی ها) گندهاری ها اهاالی (گندهارا) مانند جنگ (ده ملک) کارنامه های شاهان مانند (یکته) (نورویانا) (دریکو) (دیو و اسا) رشادت پهلوانان کوه نشین، جمع آوری گیاه سوما در قله های کوه بنخوان و صدها خاطره کوچک و بزرگ دیگر هر کدام به نحوی مجالس رزم و بزم آریاهای ویدی را در دامنه های کوه های بلند و وادی های سرسبز افغانستان رسم می کند.

رنگ وید آئینه ایست که در آن چهره واقعی قبایل ویدی افغانستان را بانام معجزات مادی و معنوی آن میتوان دید و میتوان گفت که داستانهای حماسی 'قوانین قبیلوی' جذبات عشق، روح سلجشوری، هنر و موسیقی و آنچه اختصاصات ملی ما را تشکیل میدهد مبداء آن سرودهای ویدی و ذهنیت آن عصر است که در طی چندین هزار سال انعکاس آن همیشه رنگی در زلد گائی قومی ما جلوه گر است و شعرا و نویسندگان و قصه مرابان ما همیشه از آن الهام گرفته و من گیرند.

گاتا

قراریکه اشاره شد مهمترین قسمت اوستا از نقطه نظر زبان و ادب گاتا است که ۱۷ فصل یستا جز و اول اوستارا تشکیل می دهد .

فرق کلی و اساسی که گاتا با سایر اجزای اوستا دارد اینست که (گاتا) منظوم است و بقیه اوستا رنگ شعری خود را از دست داده و شکل نثر بخود گرفته . تجزیه اوستا از نقطه نظر نظم و نثر وقت بیشتر می خواهد . زیرا بعضی نظریه ها در بین است که اصلاً اوستای اولیه و باستانی مانند سرود ویدی تماماً منظوم بود و به شکل سرود خوانده میشد .

چنانچه این نظریه هنوز اقلاً در مورد يك كتاب ديگر اوستا صدق می کند زیرا علاوه بر (گاتا) جزوه چهارم اوستا یعنی (یشتها) هم اصلاً منظوم بوده و ای ترکیب شعری آن در اثر تصرفات و تفسیر بعدی که جزو متن شده از میان رفته معذالک هنوز هم بیشتر جمله های آن شکل مصرع دارد و اکثر آن هشت سیلابی و برخی هم ده ، دوازده ، سیلابی است که اگر به آواز خوانده شود باید وقفه ای در وسط مجموع حرکات قرار گیرد . گذشته ازین تخیلات شاعرانه و افکار بدیع دلیل بر پیرایه اصلی شعری آنست بهر حال (گاتا) یگانه قسمت کلی منظوم اوستا است . معنی لغوی (گاتا) هم سرود است و به صفت سرود شهرت دارد . تلفظ اصلی (گاتا) «گات» است که در پهلوی (گاس) شده و به زبان دری (گام) گردیده که هم ظرف زمان و هم ظرف مکان است و هم به معنی آهنسک و سیقی آمده است . (۱)

گاتا به اساس نظریه تمام محققین قدیم ترین حصه اوستا است و قدامت آنرا زبان و شکل کلمات و ترکیب کلام ثابت میسازد و بعقیده (دارمستر) اکثر لغات آن در زند عامیانه ازین رفته و تنها شباهتی از آن در قدیم ترین زبان هند یعنی زبان ویدی میتوان یافت . گاتا در تاریخ ادبیات قدیم افغانستان من حیث زبان و عمر کلمات و شیوه بیان اهمیت زیاد دارد و حلقه ایست که ادب در زبان ویدی به ادب در زبان عمومی اوستا پیوند میزند

(۱) جلد اول سبک شناسی صفحه (۸) تالیف ملک الشعرا بهار پاورقی (۲)

جزء السنه ایرانی و هندی می آیند حتی امروز هم کزیت افغانستان را در مقابل اسنه
خانواده هندی و ایرانی مجسم میسازد .

زبان زند یا اوستائی که جز اوستا اثر دیگری در آن موجود نیست در قرنهای
که زبان (ویدی) غیر مانوس شده میرفت و دوام مهاجرت از عمومیت آن میکاست
و به گمان غالب بین (۱۰۰۰) و (۵۰۰) ق م کمال ترقی داشت و در حوالی آغاز مسیح
از میان رفت و در هیچ جا مصطلاح نبود .

اوستا:

مطالعه اوستا از نقطه نظر ادب چنین ایجاب می کند که پیش از هر مقلب دیگر
از (کاتا) صحبت شود ولی چون کاتا جزء فصلی از یکی از کتب مشتمله اوستای حاضره
نمیباشد مختصراً کلمه (اوستا) را من حیث لغت شرح داده باز از اجزای کتب قدیم میبریم
و سپس به اصل مطلب میپردازیم . کلمه اوستا در ستون مختلف به صور استباک ، اوستاک
اوستا ، استبا ، استما آمده و آنرا به اشکال مختلف ترجمه کرده اند . مهمترین آن
نظریه یروفیسر (اندراس) است که کلمه (اوستا) یا (اوستاک) پهلوی را از (اوستا)
Upasta مشتق داشته و اساس و بنیان و متن اصلی ترجمه کرده است (۱)

اوستا مرکب از پنج کتاب یا جزوه های ذیل است :

(۱) یشتا (۲) ویسپرو (۳) وندیداد (۴) یشتها (۵) خورده اوستا شرح مربوط
هر کدام بعد تر خواهد آمد

(۱) معقولاً کلمه زند را هم به اوستا پیوست می کنند . اصل کلمه (زند) از
(ازانتی) Azanti اشتقاق یافته و شرح و بیان و ترجمه معنی دارد و آن کتب پهلوی
را دربر می گیرد که بار اول اوستا بدان ترجمه شده است . یازند شرحی است که بر ای
ترجمه کتب اوستائی پهلوی بزبان دری نوشته اند و یازند بر گردانیدن ، باز گردانیدن
و ترجمه ثانی را گویند .

موضوع سرود گاتا عموماً هدایاتی است مربوط به امور مذهبی و فهم آن نسبت به سایر
حصاص اوستا خیلی مشکل تر است. اکثر لغات آن در بقیه و جزوه های کتاب قدیم دیده
نمیشود و تخیلات شاعرانه آنرا مرموز و پیچیده ساخته است.

اوستای قدیم و جدید:

از روی مدارك مختلف چنین معلوم میشود که اوستای اصلی واو ای نسبت به آنچه که
امروز در دست است مفصل تر و بزرگ بود هر می پوس (۱) آنرا مرکب از دو میلیون شعر می
دانست مسعودی در مروج الذهب آنرا ۱۰۱۲ جلد کتاب می شمارد صکنه به آب طلا نوشته
شده بود (۲).

طبری از متن اوستا روی ۱۲ هزار پوست گاو صحبت می کند (۳) اوستا قدیم اوستا با ختری
در اثر حوادث مختلف منجمله گیر و دار فتوحات اسکندر متلاشی و پراکنده شد.
جمع آوری پارچه های اوستا چه از خاطرها و چه از ورق پاره ها تدوین آن کاری
است که با (بخش اول) پارتی (ثلث اول قرن اول مسیحی) شروع و در عصر اردشیر و شاپور
اول ساسانی دوام کرده است و آنچه بدست آمد به اصول اوستای به ۲۱ (نسک) تقسیم
گردید. اوستای عهد ساسانی را وست (West) انگلیس (۳۴۵۷۰۰) کلمه تخمین
کرده اند و بعد از حمله عرب ها بیش از (۸۳۰۰۰) آن باقی نمانده است. از پنج کتاب
باجزوه های اوستا قبل برین نام بردیم. این فصول و تقسیمات و مفاد متون هر يك را مختصراً
شرح می دهیم.

(۱) یسنا: مهمترین جزوه اوستا است و دارای ۷۲ فصل یا (هایتی) میباشد. گاتا
بصورت مجموع ۱۷ فصل آنرا تشکیل می دهد (یسنا) که تلفظ اصلی آن (یسن) است
به معنی (پرستش و ستایش) آمده است و هنگام مراسم مذهبی خوانده میشود.

(۲) یلنی نوس Plinius که در قرن اول میلادی در آتشفشانی وزبو در ناپل مرد
از روی آثار حماسی پوس بشارات می دهد.

(۳) مسعودی در سال ۳۴۶ هجری قات نموده است (۳) طبری در سال ۳۱۰ هجری و قات
کرده است.

و نشان میدهد که اجداد (ریشی‌های) وید و گوینده گاتا در سر زمین معینی که عبارت از خاکهای ماحول شمال و جنوب هندو کش میباشد يك جا میز بستند و مرور زمسانه و ایجابات وقت تحولی در زبان اولاد آنها وارد کرده است که با وجود اسمبای مختلف (وید) و (اوستا) از هم دوری ندارند و با مختصر مراعات اصول صرفی و نحوی و صورت تلفظ میزان پارچه‌های منظوم یکی را بدیگری در آورد.

گاتا مر کب از پنج منظومه است. هر منظومه دارای فصولی است که آنرا (ها) گویند. هر (ها) به قطعات و مصرع‌ها تقسیم شده است که اولی را (وجس تشتی) و دومیرا (افسمن) (۱) می‌گفتند. منظومه‌های پنج گانه گاتا قرار آتی است:

(اول) اهون ویتی یا سرود مولا که مر کب از هفت (ها) میباشد و هر ها از روی عدد قطعات مختلف دارد.

(دوم) گاتاء اشتاوتی یا سرود سلامتی که مر کب از چهار (ها) است و قطعات مختلف هر (ها) شامل پنج مصرع و هر مصرع دارای پنج سیلاب میباشد

(سوم) گاتا سینتا مینویا سرود خرد مقدس. این گاتا چهار (ها) دارد و مصرع‌های آن یازده سیلابی است.

(چهارم) گاتا و خوشتر یا سرود قدرت و کشور زیبا: يك (ها) دارد و مصرع‌های آن چهار ده سیلابی می‌باشد.

(پنجم) گاتا و هشیوات یا سرود خواسته و ثروت که دارای نو قطعه است و هر قطعه دارای دو مصرع می‌باشد کوتاه و طویل ادبی دارای ۱۲ سیلاب و دومی دارای ۱۹ سیلاب است.

رو بهمرفته گاتا شامل ۲۳۸ قطعه ۸۹۶ مصرع است علاوه برین ۴۰ قطعه یا ۱۲۰ مصرع دیگر هم در اوستا هست که مجموع آن ادب منظوم اوستائی را تشکیل می‌دهد.

---

(۱) وجس تشتی مر کب از دو کلمه است (وجس) به معنی گفتار و (تشتی) به معنی برش که معنی مر کبه آن (پارچه سخن) یا قطعه میشود (افسمن) به معنی اندازه و مقیاس است. و به مفهوم ادبی يك عده کلمات را که از آن مصرعی ساخته شود در بر میگيرد صفحه (۶۶ کاتها) سرودهای رز دشت تالیف و ترجمه دیور داؤد.

هائی است که از میتولوژی - (قصص ارباب الانواع) گرفته به قصه های رزمی و افسانه هامنجر میشود اوستا به پیمانہ بسیار وسیع ترازیك سلسله داستان و قصه مملو میباشد ولی روایات داستانی آن با قصه های وید با وجودیکه منشاء عده آن یکی بوده چندین فرق دارد .

(۱) قصه های ویدی بیشتر شکل میتولوژی دارد و در اوستا پهلوانان بیشتری روی صحنه وارد شده است

(۲) داستانهای اوستا عموماً تسلسل دارد و قصه های ویدی کوتاه و پراکنده است

(۳) داستانهای اوستائی شکل ملی بخود اختیار کرده و مفکور تفوق نیرو ، قدرت آئین و خاک آریائی در آن محسوس است .

(۴) داستان های اوستائی شکل حماسی و رزمی بخود گرفته و سرچشمه این روح همان معتقدات مذهبی است که پیروان اوستا را برای مجادله با هر نوع مشکلات مادی و معنوی و محیطی و آفاقی آماده ساخته بود . خطوط میزات داستان سرائی اوستا همین رنگ رزمی و حماسی است که تاثیر آن در ادوار ادبی مملکت ما همیشه دیده میشود .

از جمله پنج جزوه اوستا به استثنای خورده اوستا که وویسپرو که بیشتر جنبه تعلیمات مذهبی دارد باقی سه جزوه مهم دیگر یعنی (وندیداد) ، (یشتها) و (یسنها) با نقل روایات باستانی و اسماهای شاهان و پهلوانان و صحنه های جنگ و قصه های رزمی رنگین میباشد . یشت ها نسبت به دو کتاب دیگر هم در شرح روایات غننوی غنی تر است و میتوان آنرا یک سلسله حکایات و داستان های رزمی یا بهترتر بگوئیم یک سلسله قصاید حماسی خواند و قراریکه گفتیم اصلاً در قالب شعر هم سروده شده بود . از جمله ۲۱ یشت ، یشت های ذیل از نقطه نظر روایات داستانی بیشتر قابل ملاحظه است . آبان یشت (یشت ۵) نیر یشت (یشت ۸) گوش یشت (یشت ۹) فروردین یشت (یشت ۱۳) رشن یشت (یشت ۱۲) رام یشت (یشت ۱۵) زمیاد یشت (یشت ۱۹) ارد یشت (یشت ۱۷)

بالا متذکر شدیم که داستانهای اوستا مسلسل و رنگ ملی و محلی دارد ، باین مناسبت روایات آن شکل نیمه تاریخی بخود گرفته و تاریخ داستانی کشور آریانشین بین اکسوس (آمو دریا) (اندوس) سند و ها مون سیستان یعنی آریانا قدیم با آن اتخاذ می گردد .

اوستا از نقطه نظر داستانهای نیمه تاریخی و ادب حماسی در تاریخ ادبیات افغانستان

(۲) و بسپرد : مجموعه ایست از محققات (یسنای) و بر ای مراسم دینی ترتیب داده شده .
 مجموع فصول یا (گروه) های آن بصورت صحیح معلوم نیست و آنرا بین ۲۳ و ۲۷ می شمارند .
 (۳) و ندیداد : مطالب عمده آن قوانین مذهبی است و ۲۲ فصل دارد که هر یکس را
 (فرد کرد) گویند معذالك (فر کرد) اولی آن از آفرینش زمین و قطعات میمون سرزمین های
 اوستائی و فر کرد دوم آن از داستان یما به جمشید صحت میکند و این دو فصل را میتوان
 فصول جغرافیائی و تاریخی کشور آریانشین عصر اوستا یا آریانا خواند .
 (۴) یشت : مفهوم نفوی یشت هم ستایش است و تعداد - یشت ها به ۲۱ میرسد .
 یشت قراریکه پیشتر اشاره شد در اصل شکل اولی خود مثل گاتا منظوم بوده است و چون
 موضوع آن عموماً داستان ها و شرح کارنامه های پهلوانان و پادشاهان میباشد میتوان
 از نقطه نظر ادب آنرا (قصاید حماسی) خواند . یشت ها هنوز هم مانند گاتا به قطعات منقسم
 است و ترکیب شعری آن اگر بر هم خورده جمله های عموماً هشت و دوازده - سیلابی
 است و بر پایه نظم را بکلی از دست نداده است .

(۵) خورده اوستا : با اوستای خورد مجموعه ایست که ملاً جدید که در عهدشاپور
 دوم ساسانی (۳۱۰ - ۳۷۹ میلادی) از طرف آدزمهر اسپند از روی قسمت های اوستا
 انتخاب تخلص و تدوین شده است و شامل دعا های مخصوص عبادات روزان و انواع اعیاد مذهبی میباشد .

مبداء داستانها و ادب حماسی

از روزیکه در شق تبعات ادبی و تاریخی اصول مقایسه در لغات ضرب الامثال ، قصص
 و داستانها بمیان آمده حالا این عقیده مسلم شده است که داستانها و روایات ملل هندواروپائی
 چه رزمی و چه غیر رزمی همه از خود مبداء مشترک داشته که مرآت اولی آنرا باید در زندگانی
 قبل از تاریخ اقوام مذکور جستجو کرد .

البته مقایسه داستانها میان شاخه های مهاجر هندواروپائی از خود نسبتی دارد که با
 اصل ظهور داستانها و تاریخ عصر مهاجرت اقوام مختلف فرق می کند .
 در میان اقوام هندواروپائی همانطوریکه اثر زبان و ادبیات کتله هندوایرانی بیشتر باقی
 مانده روایات و داستانهای باستانی و قصص عنعنوی و اساطیری هم در زبان های این خانواده
 و کتب مذهبی مربوط آن که منشأ آن خاکیهای افغانستان است خوبتر حفظ شده است .
 همانطوری که سرود ویدی و به ترتیب سایر مدارک ادبی سانسکریت شامل يك عدد داستان

ببخدی در سرود ویدی بصورت (بهبلیکه) آمده در ادبیات پهلوی بخل شده و در زبان مدی بلخ میباشد .

مورو رود مرغاب در مفهوم جغرافیائی آن حوزه مرغاب شامل است . مرغاب مرو آب یعنی (آب مرو) یا آب مورو بوده تلفظ (مرو) بصورت موروصفت موری بشکل اوستائی نزدیک تر است .

هری و هری با هری و چون اصلاً منظور از آن حوزه رودخانه بود ریشه اوستائی کلمه در اسم (هری رود) تا حال باقی است هرات هم از همین کلمه ساخته شده و آن را شهر (هری) نیز گویند و صفت (هروی) مانند موری به اصل صورت اوستائی این کلمه نزدیک تر است .

هر اوبتی : - سراسویتی ویدی که (س) آن مطابق اصول صوتی زبان ویدی و ز ند به (ه) تبدیل شده و عبارت از ارغنداب و حوزه آنست در نام موجوده غیر از آب کلمه (ارغند) دیده میشود که تیز و خشمگین معنی دارد .

هنیو منت در بنداش بزبان پهلوی بصورت (هتومند) آمده و هیرمند و هلمند اشکال فعلی آنست .

یوبائی ری سنا : - یا کوه بالاتر از پرواز عقاب یعنی سلسله هندو کش این کلمه مرکب از سه جز است : (یوبا) یعنی بالا (ئی هری) طرف (سنا) مخفف (مرغوسنا) یعنی سیرغ که آنرا معمولاً شاهین یا عقاب ترجمه می کنند . معنی هر کبه این جزء (بالا تر از پرواز عقاب) میشود و بحیث اسم خاص جغرافیائی در مورد بلندترین سلسله کوه آریانا یا هندو کش استعمال میشد تسمیه اوستائی در بندهاش در زبان پهلوی شکل - (ایار سین بخود گرفته (ایار) همان (یوپار) اوستائی ایست که در زبان دری (پار) شده است و ماوراء معنی می دهد و (سین) هم همان کلمه (سنا) است . (ایار سین) من حیث ترکیب ادبی در زبان پهلوی متعری کز نر شده ولی مفهوم ادبی آن فرق نس کرده است .

سپیتته گونا گیری شکل اوستائی (سپین غر) است که در حصص شرقی افغانستان بین ولایت گندهارا و پختیا افتاده این اسم هم سه جز دارد (سپیتته) یعنی سفید (گونا) معنی (گون) گیری یعنی (غر) که در پشتو تا حال کوه معنی می دهد «سپیتته - گونا گیری» کوه سفید گون معنی دارد

و پشتو در اسمیه (سپین غر) تلفظ نزدیک تر به ضبط اوستائی آنرا حفظ کرده است :

سیامکه در بندهش (سیاک او مند) شده و عبارت از سیاه کوه است که بشمال شرقی حوزه هری رود افتاده .

و فریانت : در بندهش و لسان پهلوی (و فاراومند) خوانده شده (و کوه برفی) معنی دارد (واوره) در پشتو برف را گویند و چون (برف کوه) در مقابل سیاه کوه آمده و طبق متن بندهش هر دو از سلسله (اپارسین) یعنی هندو کش جدا شده و نه مقصد از برف کوه سفید کوه است که تا حال بهمین نام شهرت دارد .

پورانپروان که در متن اوستاء مفهوم کوتل و معبر و دره استعمال شده تا حال در حالیکه بعضی حرف های آن منقلب شده است بهمین معانی موجود است

و در تشکیلات اداری ما حکومت کلان این ناحیه بهمین نام تاریخی مسمانده است .

ستیراویترا بعضی از مدققین به این نظریه هستند که استیرا عبارت از (تیرا) است و بر بلند ترین کوه این علاقه دلالت می کند زیرا در سنای

دهم به صفت (ستیرا ستار اوسارا) آمده و چنین معنی می دهد (کوه ستیرا که سر آن به ستاره میخورد) در زمیا ریست در قطار کوه ، کوهی بنام واضع (تیرا) هم ذکر شده است .

داسیتیا رودخانه آمو . این رودخانه با (ایریانا دیجه) متصل در او ستا ذکر شده ریشه این کلمه (دات) است که داد و عدل و قانون معنی دارد

و اشاره به قوانین آئین اوستائی می کند که در جوار آن در باختر بمیان آمده است در پهلوی (داتییك) یا (دایتی) شده بعضی اوقات صفت (ونگوهی) هم بدان پیوست است که بمعنی « وه » ، « به » و « نیک » آمده است و به این اساس رود آمو در قرون وسطی در کتب پهلوی به اسم (وه روت) (بهرود) نامیده شده است (۱)

« ۱ » جلد اول سینا تفسیر و تالیف پور و اوود . پورد اور اهمیت مذهبی رود آمو در ایریانا و بجه به مثابه رود درون در فلسطین می داند و می نویسد که نام اصل این رودخانه باید « وخشو » که بمعنی فزاینده و بالنده است از فعل « وخش » که بمعنی افزودن و بالیدن و ترقی کردن در اوستا بسیار استعمال شده است .

در سانسکریت [اوخشیت] و در پهلوی [وختین] می باشد و کلمه کسوس را جغر افیا نسکاران قدیم یونان و روم از این کلمه ساخته اند .

گفتار چهارم

رسم الخط

رسم الخط ، مبداء ظهور آن ، رسم الخط آرامی ، خروشتی ، کتیبه های خروشتی افغانستان برهمی و شارادا ، خط پهلوی خراسانی و پهلوی ساسانی ، الفبای دیر زبیری .

* * * * *

رسم الخط که در سیر تحول زندگی بشری مبداء عصر تاریخی شناخته شده در حقیقت امر مبداء تاریخ ادبی اکثر ملل جهان نیز میباشد زیرا ادبیات شفاهی نژدهمه اقوام عمومیت نداشته و اگر تا اندازه ای هم داشته همه جا حفظ نشد . است .

آغاز رسم الخط در میخله انسان های مغاره نشین محض بصورت رسم اشیا شروع شد . و نویسندگان اولی بشری با هر زبانی که حرف میزدند خیال خود را با «نقش اشیا» به نظر خود و دیگران مجسم میساختند و می فهمانیدند این شیوه تحریر را خط «نقشی» یا «تصویری» گویند و هیرو گلیف قدیم مصری بهترین نمونه آنست و از ۱۹۲۶ با بنظر طرف در حواشی سرحدی افغانستان در حوزه سند هم نظیر آن کشف شده است .

سپس خط وارد مرحله دیگر شد که آنرا خط «علامتی» یا «آید او گرام» Ideogramme گویند. درین شیوه هر اسم ذات و اسم معنی علامتی داشت و عوض شکل شی علامتی مخصوص آن بکار می بردند در بعضی جاها صوت هم در ایجاد تحریر دخالتی داشته و در هر حله صوتی هر حرف باشکل از صوت گوینده آن نمایندگی میکرد . بعد از طی این مراحل خط شکل الفبائی بخود گرفت و در آن هر حرف دارای مخرجی میباشد خواه مصوته و خواه غیر مصوته . در این اصول از ترکیب حروف لغات و کلمات ساخته میشود . و بدون اینکه نویسنده به اسم اشیا یا به وضع علامه برای اشیا محتاج باشد و هزاران اشکال را بخاطر بسپارد محض با سی و چهار حرف تمام لغات زبان خود را نوشته میتواند .

در باب اصل ایجاد خط در دنیا عقاید مختلف است . روی هم رفته چنین می یابند آنند که خط از ایجادات سومری ها است و در بین النهرین سفلی اختراع شده و فنیقی ها آنوری ها در آن اصلاحاتی کردند . خط فنیقی قدیم ترین و آسان ترین خط کلدانی ها ، الفبای دنیسای قدیم است . و اکثر خطوط مهم : آرامسی ، عبری

سریسامی یونانی ، لاتینی ، سانسکریت (دیوانا گساری) پهلوی ، عربی از آن بمیان آمده است .

رو بهمرفته ملل آریائی نژاد در اصل ایجاد و رسم الخط مقلد سامی ها شناخته شده اند و این اصل بیشتر بر مراتب قدامت مدنیت آنها مربوط است . آریائی هائی که از (آریانا و بجه) به دوطرفه هندو کش و از این جا به مدیا و هند و فارس منتشر شده اند و نماینده ادب و تهذیب آریائی در آسیا هستند و یا کتله آریائی یونانی که در اروپا تاثیر مدنی و ادبی زیاد بخشیده اند ، هر دو پیش از پیدا کردن خط دوره ممتداد بی شفاهی را پیموده اند که ملل سامی فاقد آن اند . سرود ویدی و اوستائی قدیم باختری هر دو در سینه ها حفظ میشد و باوجود تذکراتی که منابع مختلف از متون این اوستا داده اند احدی را عاجالتا قدرت تعیین رسم الخط آن نیست .

داستانهای حماسی که همیشه افغانستان مرکز آن بوده ظهور و توریذ خط را به (دیوان) نسبت داده است . زمانی که پیش دادبان در بلخ سلطنت داشتند بیگانه ننگان ، دشمنان و منجمله سامی ها در ذیل این کلمه می آمدند . این اشاره افسانه ای با حقایق تحقیقات وانمود میکند که رسم الخط الفبائی از سامی ها به (مدیا) و (فارس) و هند رسیده و از این جا ها به افغانستان سرایت کرده است .

اگر چه سومری ها که در جنوب بین النهرین یا جنوب عراق امروزی می زیستند خط را از مدت ها قبل می دانستند ولی معمولاً ظهور آنرا در میان ایشان به حوالی ۳۵۰۰ سال ق م نسبت میدهند و با شباهتی که حروفش به « میخ » دارد آنرا الفبای « میخی » میخوانند این الفبا هم مراحل نقشی و علامتی را پیموده و قراریکه اشاره شد به دست فنیقی ها ، کلدانی ها ، آثوری ها اصلاح شده است ، این خط اصلاح شده که معمولاً بنام (آرامی) شهرت دارد به طرف دز شرق قریب در ایران و افغانستان و هند منتشر شد و مبدا ظهور خطوط جدید گردید . در جانب دیگر رسم الخط های یونانی و لاتینی از آن منشاء گرفت . رسم الخط آرامی در هند از راه بحر و با ملاحان آرامی یا فنیقی یا هندی در حوالی ۷-۸ قرن ق م انتشار یافت . مقارن همین زمان در (مدیا) و متعاقباً در فارس هم منتشر شد و عامل انتشار آن در آن جاها سلطه سیاسی آثوری ها بر مادها و فارسی ها میباشد

ماده‌ها و هیخ‌سامنشی های پارسی بعد از احراز آزادی و تشکیل سلطنت مستقل و بزرگ در تکمیل خط مذکور به مراتب کوشیدند و برای زبانهای آریائی خود علاوه بر اشکال مخصوص آتوری سامی حروف جدیدی هم اختراع کردند .

انتشار رسم الخط آرامی در افغانستان با از هند یا از ایران یا از هر دو طرف صورت گرفته و بیشتر چنین احتمال می‌دهند که بهمنشی های زمان هخامنشی که بیشتر آنها یهودی ، آرامی یا آتوری بودند و در دفاتر مالیاتی کار میکردند پراکنده شده باشد .

همان طوری که در خاک های هند و ایران بعضی نمونه های خط آرامی کشف شده در افغانستان هم کتیبه‌هایی موجود است و مهمترین آن کتیبه است در موزه کابل که روی پارچه سنگ مثاک نما نقر شده و نظر به محل کشف آن در مجامع علمی اروپا به نام « کتیبه درون ته » شهرت دارد « موسیوبیر - کلاند » در باب این کتیبه مقاله ای در (اکتا اوریا تقالیا Acta orientalia) نشر کرده زبان کتیبه مذکور غیر سامی است و تا حال چگونگی آن معلوم نشده است « موسیوبیون سومر » A. Dupont sommer در مجله (سیریا Syria) الفبای کتیبه آرامی درون ته را با کتیبه ای که از حوالی دریاچه (سوان Sevan) (ارمنستان) و (تاکز یلا) کشف شده در تباوئی مقایسه نموده است شکل حروف کتیبه های درون ته و تاکز یلا از هم مغایرت زیاد ندارد . از رسم الخط میخی چه مادی و چه هخامنشی تا حال اثری در افغانستان دیده نشده . کتیبه دیگری در (تنگی آزو) (۱) موجود است ولی هویت آن در بین آرامی یا یهودی هنوز تعیین نگردیده است .

خروشتی

رسم الخط آرامی که نمونه آن را هم نشان دادیم محتملاً با منشی ها و اهل دفتر هخامنشی که اصلاً آرامی بودند در افغانستان معمول شده و بدنی رواج داشت مدققین چنین تصور می کنند که رده ساری قوم و اهل دفتر بعد از آشنائی به رسم الخط آرامی کم کم در آن تغییراتی وارد کردند و در نتیجه این تغییرات رسم الخط خروشتی بمیان آمد . چون مبداء

(۱) تنگی ازو عبارت از تنگی عذاب است و دره ایست که به ۱۶ کیلومتری شمال غرب شهرک کنار راه عمومی افتاده که از نقطه اخیر الذکر بطرف چشت و هرات می رود .

رسم الخط خروشتی افغانستان بوده و بار اول هم شواهد آن در اینجا دیده شد در مجامع علمی به اسمای مختلف: آریانی، آریانو پالی، باختر و پالی، باختر و هندی، گندهاری، شمال غربی شمالی، خروشتی لی پی شهرت پیدا کرد، و امروز همه آنرا بنام (خروشتی) و به صفت (گندهاری) خوب تر می شناسند. رسم الخط خروشتی مانند خط آرامی از راست به چپ نوشته میشد و اصول حروف علت آن نواقصی داشت. استعمال خروشتی در نگارش متون علمی معمول نبود بلکه بیشتر در دیوان و دفتر و در میان اهل کسبه و تاجر و طبقات عامه رواج داشت معذالك در لوايح مزارات و سنگ نبشته های قبور و اوقاف استعمال میشد. با تحقیقاتی که بعمل آمده خط خروشتی بیشتر در جنوب شرقی آریانا یا افغانستان معمول و مرکز نشوینما و انبساط آن گندهارا بود. معذالك آثار و شواهد آن چه در جنوب و چه در شمال هندو کش از استوپه ها وقف گاهای معابد بودائی هده و بسگرام و جلال آباد و بلخ و بامیان و ردك پیدا شده است. خروشتی در اواسط قرن ۳ ق، م ظهور و تا قرن ۶ - یا ه مسیحی مدت ۷-۸ صد سال دوام کرده. (دمتریوس) پادشاه یونان و باختری است که در یک طرف مسکو کات خود رسم الخط و زبان یونانی و در طرف دیگر یکی از لهجه های پرا کريت معموله در جنوب هندو کش را رسم الخط خروشتی رسمیت داده است. چون دامنه نفوذ دولت یونان و باختری بار اول باید ر او (ابوتیدم) در جنوب هندو کش در کل آریانا استحکام یافت استعمال خروشتی را به حیث رسم الخط و استعمال پرا کريت را بیحسب زبان محلی احساس کرد و بعد از وساتر شاهان یونان و باختری و سلا له های اسکائی و پهلوا و کوشانی های بزرگ این رویه را تعقیب کرده اند (۱) آثار کتیبه های خروشتی در پنجاب و در ختن هم کشف شده ولی عقیده دانشمندان برین است که نوشته ختن اصلاً در گندهارا را تحریر شده و به آنجا انتقال یافته.

خروشتی روی هم رفته در سنگ نبشته ها، روی ظروف فلزی، در مسکوکات، روی کوزه ها و ظروف نیکری، روی پوست، نی و غیره دیده شده است. اصول تحریر حروف

(۱) «اتو کلس» و «پانتا لئون» رسم الخط خروشتی و برهمی هر دو را در مسکوکات خود استعمال کرده اند. اگاتو کلس در بعضی مسکوکات خود یونانی و برهمی و در بعضی دیگر تنها رسم الخط خروشتی را استعمال کرده است.

الغیای آن روی ظروف فلزی عموماً بشکل نقطه های مسلسل بعمل می آمد و با قلم فلزی
نقر میشد. بالای ظروف تیسکری معمولاً با قلم ورننگ سیاه می نوشتند.
در افغانستان کتیبه های خروشتی از نقاط مختلف مثل خوات (وردك) بیماران (درون ته)
هده 'جلال آباد' بگرام پیدا شده. اینجا اول شرح مختصری درباره هر کدام داده وبعد
بصورت عمومی در اطراف آنها تبصره می کنیم.

۱: کتیبه بیماران

این کتیبه در دوران در صفحه خارجی
و در امتداد لب سر پوش کاسه سنگی
نقر میباشد که از استوپه نمره دوم دهکده بیماران کشف شده است. تاریخ ندارد ولی معاصر
(ازس) پادشاه آسکائی می باشد که در حوالی ۵۸ ق م سلطنت کرده است زبان آن
پراکریت است و مفاد آن شرح مختصر و قفی است که (شیوراکشیته) پسر (موجاوات) به
افتخار تمام بوداها بعمل آورده است (۱)

(دوم) کتیبه هده

این کتیبه روی کوزه سفالی و با قلم ورننگ
سیاه نوشته شده. تاریخ کتیبه مذکور دهم ماه
«ایه لایوس» و سال ۲۷ عهد کنیشکا است موضوع عبارت از شرح خاطره و قفی است که مهندسی
موسوم به «سگمه میترا» در باغ شاه که احتمالاً یکی از باغهای کنیشکاه در هده بود
در استوپه به یاد گسار گذاشته و بحق پادشاه وقت هم دعا کرده است (۲)

(۱) بیماران دهکده ایست به فاصله ۶-۷ میل شمال غرب جلال آباد در حوالی در و تنه
مسکن انگلیس که در سال های بین ۱۸۳۴-۱۸۳۷ در اینجا کار می کرد و در یکی از
اطاق های استوپه عزه دو ظرف مذکور را کشف کرد که حالا در بر تیش موزیم می باشد
دو ظرف مذکور علاوه بر چند عدد مر و ارید چهار عدد سکه مسی (ازس) هم وجود داشت
متن و ترجمه سکه مذکور در صفحه پنجاه جلد ۳ حصه اول کتیبه های خروشتی مر بوط
سلسله Erpus in scip tio. um indicarum و عکس ظرف در لوحه ۱۰ اثر مذکور داده شده است.

(۲) این کتیبه را هم مسن در سال های بین ۱۸۳۴-۱۸۳۷ کشف کرده است ولی بعدها
اصل کوزه مذکور احتمالاً از میان رفته متن و ترجمه آن در صفحه ۱۵۷ جلد دوم
حصه اول کتیبه های خروشتی (کورپوس) و تصویر کوزه در لوحه ۳۰ اثر مذکور داده شده
است (ایه لایوس) اسم یکی از ماهای یونانی است که در مقدونیه معمول بود معلوم میشود که
اسمای یونانی در پراکریت های معمول افغانستان و ادبیات ماوار دشته است.

سوم) کتیبه خوات.

این کتیبه در دورادور و روی سرپوش
ظرف فلزی (مفرغ) تحریر و از خوات

وردك بدست آمده است روش تحریر آن مر بو ط به نمونه های دوره اخیر
کتیبه است. تاریخ کتیبه ۱۵ ماه - « ارته می زیوس » سال ۵۱ عهد کتیبه کا می باشد
و در زمان سلطنت هوشنگای کویانی تحریر شده است. متن کتیبه عبارت
از يك وقف نامه است و به سراحت معلوم میشود که یکی از خاندان های محلی موسوم به
« مار یگا » که در (خووادا) یعنی خوات در دوره زمامداری هوشنگا (در حوالی ۱۸۳ م
وفات نموده است) ابرهایش داشت. بعمل خیر وقف زمین و اعمار معبد و استوپه در آن ناحیه
پرداخته است. واقف مذکور « ورا گراهاریگا » پسر « کمه گل گه » برادر « هشتمه
مار یگا » بود و معبدی بنام خود ساخته بود که در خوات به اسم معبد (وا گراهاریگا)
شهرت داشت (۱)

چهارم) کتیبه جلال آباد :- این کتیبه روی

لوحه سنگی نقر و در موزه کابل موجود است. استن کنو» در (اکتاوریان لتالیا) در
اطراف آن مقاله ای نشر کرده است.

پنجم) کتیبه بگرام

این کتیبه از بگرام کشف شده و
(استن کنو) تحت عنوان کتیبه

« خروشتی گهرام » مقاله ای در « ایپی گرانیا اندیسکا » راجع به آن تحریر نموده است.
علاوه برین « مسن » نوشته های خروشتی روی پوست از بگرام کشف نموده و از میان رفته
تبصره: رسم الخط خروشتی قراریکه در اوایل این مبحث ذکر نمودیم در قرن ۳
ق م در افغانستان شرقی از رسم الخط آرامی به میان آمده پیدا شدن رسم
الخط آرامی و خروشتی از درون تو و بیماران و هده و جلال آباد که جزء يك علاقه « ننگرهار »
است از نقطه نظر پیدایش و شیوع خطوط مذکور اهمیت زیاد دارد بیشتر دیدیم که « دمتریوس »
پادشاه یونان و باختری بعد از بسط نفوذ خویش در جنوب و شرقی هندو کش لزوم استعمال رسم

(۱) در خوات وردك هنوز بقایای معابد قدیمه دیده میشود و ظرف فلزی که از آنجا
کشف شده در بریتیش موزیم میباشد

الخط خروشتی و زبان پرا کریت گندهاری را علاوه بر خط زبان یونانی در مسکوکات خود احساس نمود کتیبه های خروشتی علاقه های دیگرهارو کاسپاسا و وردک ثابت میسازد که مرکز نشوونما خروشتی در جنوب کوه مذکور بود. قدیم ترین کتیبه های خروشتی افغانستان که عجماناً از وجود آنها آگاهی داریم کتیبه «بیماران» است که معاصر (ازس) پادشاه اسکائی (حوالی ۵۸ ق م) مقدم بر شروع عهد مسیحی تحریر شده و کتیبه های جلال آباد و وردک از استعمال خروشتی در وقف نامه عهد کوشانیان کنی شکاو هووشیکا حکایت می کند.

زبان این رسم الخط چه در مسکوکات و چه در کتیبه های اوقاف یکی از پرا کریت هاست که محققین آنرا معمولاً [پرا کریت شمال غربی] نامیده اند و شاید در گندهارا و دره کابل بیشتر معمول بوده باشد ولی با اسنادی که نشان دادیم بلا شبه در تمام افغانستان یادریک حصه زیاد آن معمول بود و یا اینکه بحیث زبان متعارفی و دفتری و رسمی علاوه بر لهجه ها و پرا کریت های دیگر. همدجا فهمیده میشد و از همین لحاظ در مسکوکات در مقابل یونانی استعمال میگردید. آخرین کتیبه خروشتی از گندهارا کشف شده و حروف الفبای آن و شباهت زیادی به کتیبه وردک دارد. چون خروشتی در تحریر متون مذهبی و مدارک علمی استعمال نمیشد زمینه دوام بقا برای آن چندان مساعد نبود به این لحاظ بعد از هفت صدسال حیات با هرج و مرجی که بعد از سقوط کوشانی های بزرگ تولید شد بسکلی از میان رفت و پیشرفت ساسانی ها تا بخارستان و کابل و تماس و تصادم ایشان با بفتلی ها رسم الخط و زبان پهلوی ساسانی را منتشر ساخت.

برهمی و شمار ادا:

همان طوریکه در افغانستان اهل دیوان و دفتر مطابق احتیاجات خود از رسم الخط آرامی خط خروشتی را اختراع کردند در هند از همان مبداء آرامی خط برهمی بمیان آمد برهمی برخلاف خروشتی از چپ راست نوشته میشد و رسم الخط بندت ها و روحانیون بود و منشاه تمام رسم الخط های هندو تبت و سیلان و برما گردید و رسم الخط دیوانا گاری که در تحریر سانسکریت مورد استعمال است از آن برآمده است. برهمی در افغانستان معمول نبود ولی بعضی پادشاهان - یونان و باختری مثل [اگاتو کلس] و [پانتاؤن] و چند صدسال بعدتر [کیداری ها] آنرا در مسکوکات خود استعمال کرده اند و سلاله کوشانی در خاکهای متصرفه هندی خود کتیبه هایی در آن رسم الخط دارند که برخی از [مانورا] و بعضی از [راجیوتانه] پیدا شده

است و باختلافی که حروف الفبای آن با برهمی عادی دارد میتوان روش تحریر آنرا (برهمی کوشانی) خواند. علاوه برین يك نوع برهمی مخصوص از حصص شرقی افغانستان از دره لغمان پیدا شده که آنرا رسم الخط (شارادا) خوانند و هشت کتیبه آن از نظر موسیو فوشه گذشته. بعقیده نامبرده خواندن آنها مشکل است و پیشتر از نشر دین اسلام درین نواحی تحریر شده است. (۱)

خط پهلوی :-

مانند رسم الخط میخی، برهمی، خروشتی، دیواناگاری منشاء خط پهلوی هم آرامی است. همان طوریکه امروز زبان پهلوی را به دو عنوان پهلوی پارسی و پهلوی ساسانی تقسیم میکنند شیوه رسم الخط آن دو عصر هم متمایز است. پارتها با یونانی مسأله بی که داشتند در اوایل امر رسم الخط و زبان یونانی را رسمیت داده بودند چنانچه این مسئله از مسکوکات آنها هویدا است ولی دیری نگذشت که رسم الخط پهلوی جای رسم الخط یونانی را گرفت. آثار رسم الخط پهلوی پارسی جز در بعضی سنگ نوشتهها کمتر باقی مانده در اوایل اشکال حروف الفبای آن با آرامی تفاوت زیاد نداشت و آهسته آهسته از آن منحرف گردید:

خط پهلوی ساسانی از رسم الخط پهلوی پارسی به مراتب ساده تر است و ۲۵ حرف دارد که حروف باصدا و بی صدا همه شامل است این خط هم حروف مقطع و هم حر و ف متصل داشت که اولی برای سنگ نوشتهها و دومی برای نوشته های عادی روزانه بکار میرفت پهلوی ساسانی يك عیب کلی داشت و آن شکل تحریر يك عده لغات آرامی (هزوارش) است که داخل سیاق تحریر شده و برای مردم اشتباهات زیاد پیش میگرد. رسم الخط پهلوی ساسانی بعد از سقوط کوشانی های بزرگ و بسط نفوذ ساسانی ها در افغانستان

(۱) موسیو فوشه در جلد دوم «راه قدیم هند از بلخ به تاکزیلا» صفحه ۳۸۶-۳۸۷ از هشت کتیبه مذکور صحبت می کند و تصاویر آنها را در صفحات ۳۷ و ۳۱ اثر خود داده است.

از اواخر قرن سوم مسیحی آغاز یافت و در نیمه اول قرن سوم با نایب السلطنه های ایشان که در خراسان به لقب (شاه کوشان) یاد میشدند نشر شد و کیداری ها ' یفتلی ها' کوشانو یفتلی ها ' برهمن شاهی های کابلی بعد از آغاز عهد اسلامی تا زمان معاصر صفاریان هم آنها در سکه های خود استعمال میکردند (۱)

الفبای دین و پیری:

دین و پیروی دو کلمه پهلوی است که در فارسی (دین) و (دبیر) شده و مقصد از آن نوشته های مذهبی است. الفبای پهلوی با هزواترش های که ذکر کردیم برای تحریر متون کتب مذهبی که مراعات صحت تلفظ در آن ضروری بود ناقص شمرده میشد و موبدان در صدد دفع آن بودند تا اینکه در اواخر عصر ساسانی خط دین و پیری را اختراع کردند که دارای ۴۴ حرف است و اوستا و ادب پهلوی ساسانی تا قرن ۷ هجری در آن تحریر شده است.

' کریستن سن ' می گوید که مشکلات رسم الخط پهلوی موجب نگرانی (مانی) هم شده و مشارالیه برای کتب مذهبی خود رسم الخط (سریانی) را اتخاذ کرد و در آن اصلاحاتی نمود. رسم الخط اصلاح شده سریانی مانی در خراسان رواج پیدا کرد و پیروان مانی بیشتر آنها در تحریر زبان سفدی بسکار میبردند و این رسم الخط منشاء تحریر اقوام آسیای مرکزی گردید.

گفتار پنجم

نفوذ تهنذیبی و ادبی یونانی در افغانستان ' آمیزش افکار یونانی و آریائی - اسطورها زبان و رسم الخط یونانی

* * * * *

پیش از هنگامه ظهور اسکندر در شرق ' آریانا در لافه آئین و معتقدات و ادب اوستائی خود پیچیده و در دائره نظام هخامنشی حیات محلی خویش را بر سر می برد. اگر چه حکام چه نظامی

(۱) در سکه های کیداری ها برهمنی و در سکه کات برهمن شاهی ها و یونان کاری هم بحیث رسم الخط معمول بود.

تاریخ ادبیات ص ۱۲ (۲۰۰۰) اب سراج الدین محمد علی محمد هاشم رجب علی ۲۳ ۲۰۰۹

وجه ملکی از طرف مرکز هخامنشی تعیین میشد ولی اکثر آنها ز عمای محلی بودند
سیستم حکومت هخامنشی بیشتر بر اخذ مالیات برقرار بود و برای انجام این مطلب حتی
در [شوش] و [پرسه پولیس] و خود فارس از خارجی ها از منشی های آرامی و آنوری کار
میگرفتند و کار دفاتر و ضراب خانه ها بیشتر در دست آنها بود. بدین ترتیب خارج قلمرو
فارس در خا کهای مفتوحه منجمله در آریانا خط و کتابت آرامی از راه دفاتر مالیاتی
پراکنده شده. آنچه درین دوره دور افتاده مقارن زمانه های قبل از ظهور اسکندر خط و مبرزه
ادب افغانستان را تشکیل میدهد، اختراع رسم الخط جدید خروشتی است که روسا و دبیران
واهل دیوان و دفتر با اصلاحاتی در رسم الخط آرامی آنرا بمیان آوردند و از آن در
گفتار گذشته مفصل ذکر نمودیم.

در این زمان واقعه بزرگی در شرق رخ داد. اسکندر مقدونی ظهور کرد. قوای یونانی
وارد آسیا شد. نظام امپراطوری هخامنشی درهم پیچید. اسکندر و عساگر یونانی تا اقصای
نقاط معلوم شرق تا حواشی هندوستان تا حوزه سند پیشرفت در نتیجه شرق و غرب تماس واقعی
و مسلسل پیدا کرد و بعضی از کشورهای شرقی بخصوص افغانستان بحیث [ایلیا و آسیائی]
پابگام مهم انکشاف روح و ذوق و صنعت و ادب یونانی گردید

در اثر مقاومت بسیار شدید و بی سابقه اهالی در مقابل اسکندر ۷-۸ شهر اسکندریه در
آسیا تاسیس شد و یک قسمت سپاهیان یونانی طوری درین شهرها ماندند که مراجعت شان
صورت نگرفت علاوه برین تشکیل سلطنت مستقل یونان و باختری برای دو قرن کامل سبب شد
که زبان و رسم الخط و اساطیر و آثار ذوقی و ضائع نفیسه خلاصه تمام مظاهر علمی و ادبی از قبیل
طبابت و نجوم در ریاضیات و هندسه، داستان های اساطیری و درام و روش بهترین مدارس هیکل
تراشی بصورت عمیق ریشه دواند و روح یونانی و باختری و آریائی با هم حل و مزج گردیده
کلمه [یونان] و [یونانی] که با کلمات [گریس] و [گریک] و [هلن] و [الیاد] هیچ رابطه
ندارد خاطرۀ نام قدیم [یوانا] و [یوانی] است که بار اول در ادب محلی مملکت ما به ایشان
داد شده و در آثار سانسکریت ما قید گردیده و تا امروز مورد استعمال است. آثار هیکل
تراشی مدرسه های [یونانو باختر] و [یونانو بودائی] که به این کثرت از نقاط مختلف افغانستان
پیدا شده و میشود نشان می دهد که ذوق یونانی تا کدام اندازه در معیار هیکل تراشی ما مراعات

میشد و ترقی آنها بعد از سقوط نفوذ سیاسی دولت یونان و باختری بود. همین قسم زبان و رسم الخط و موسیقی و اساطیر و ادبیات به مفهوم عام آنها از ۲۵۰ ق. م به بعد در دوره سلطنت خاندان یونانو باختری اقلان برای درصد سال زبان رسمی درباری یونانی نبود؟ و بهمین پایه رسم الخط آن رسمیت نیافته بود؟ و باز یبائی که در خود یونان نظیر نداشت - تصاویر ارباب انواع و رسم الخط یونانی در مسکوکات این مملکت استعمال نمیشد؟ آیا درین اوقات دراماها، تیاتر و نمایشات در هوای آزاد، رقص و آتن و بازیهای ورزشی معمول نشده بود؟ آیا طبابت یونانی تا حال در طبابت ما و اساطیر و داستان و قصص و اندرز و حکم آن در کتب فارسی و اسکندر نامه های منشور و منظوم مادوام نگرده است؟ خلاصه آنچه مظاهر مدنی و ادبی و علمی و صنعتی که یونانی ها از کناره [مد تیرانه] با خود آوردند در پناه حصار کوه های افغانستان در اسکندریه های این مملکت تمرکز یافت و آهسته آهسته دو مرور قرون همان طور که عرق یونانی در جمعیت کشور حل و مزج شد افکار و آثار ادبی و ذوقی آنها هم با افکار و پندار محلی محفوظ گردید. شبهه ای نیست که یونانیها تمدنی با فرضیات معین در صنایع مستظرفه و ادبیات و علوم و دیانت با خود آوردند ولی خود با مقررات مدنیته کهن چه در صنعت و ادبیات و چه در فلسفه و علوم و دیانت مقابل شدند. آیا پادشهان یونانو باختری در مقابل زبان یونانی، زبان پراکریت در مقابل رسم الخط یونانی، رسم الخط خروشتی را در مسکوکات استعمال نکردند؟ البسه و دیانت های سیوانی و بودائی را بعضاً قبول نه نمودند؟ و بعضی از ارباب انواع اوستائی باختری ما در مسکوکات آنها ظاهر نشد و روایات ما بر اساطیر ایشان تاثیر نه افکند؟ در نتیجه تاثیرات متقابل ادبیات و صنایع و علوم افغانستان تحول نمود مجرای جدیدی یافت و انبساط پیدا کرد، زیرا تماس افکار در پرورش علوم و ادبیات به مفهوم عام کمال اهمیت دارد خصوصاً که این موثرات هر چه بود بالاخره رنگ محلی بخود گرفت و مفاد آن به انبساط افکار و ادبیات و صنایع نفیسه ما تمام شد. حال این عمومیات را بصورت خصوصی در ذیل چند عنوان مطالعه می کنیم:

اسطوره ها:

یونانیهای که در اسکندریه های آریانا متوطن شدند بعد از مرگ اسکندر و تجزیه امپراطوری او به سلطنت های محلی رابطه شان با یونان قطع شد و در ذیل ایجابات سلطنت مستقل سلطنت یونانو باختری با اهالی محلی مخلوط و آهسته آهسته منحل گردیدند. آنها چه در وجه

زن افکار و معتقدات یونانی را در میان مردمان محلی پراکنده ساختند و به این طریق داستان
و اسطوره‌های یونانی و نام‌های ارباب انواع ایشان در میان عوام منتشر گردید.
پادشاهان یونان و باختری با مسکوکات خود اسما و اشکال ارباب انواع حامی‌خاندان
خود را طوری معمول ساختند که هر کس با نام و تصویر آنها آشنا شد، صنعت گران یونانی
و یونانی‌های باختری و استادان هیکل تراشی باختری، گندهاری، از راه هیکل تراشی
نقاشی درانتشار مفکوره‌های جدید سهم زیاد گرفتند. قراریکه مدال‌های گچی مکشوفه
از بگرام نشان می‌دهد بهترین صحنه‌های اسطوره‌های میتولوژی از کهناره‌های
مندی تیرانه به این مملکت وارد و در تزیین اطاق‌های قصرها بکار
میرفت و جاذبه قوی تراز آن برای کشش مردم بطرف این اسطوره‌ها نبود.
اولین خاندان سلطنتی یونان و باختری (دیو دوت‌ها) زوس پیر و ماگوس
(Zeus promachos) را در مسکوکات خود بضرر رسانیدند. زوس در حالیکه
روی تخت نشسته روی بعضی مسکوکات (ایو کراتید) مؤسس سومین خاندان سلطنتی
یونان و باختری دیده میشود (هلیو کلس) آخرین پادشاه این سلسله که قصرش هنوز در شمال
هندو کش بوده زوس را در مسکوکات خود نمایش داده است. تصویر اپولون
Apollon رب‌النوع طوفان و طبابت و ادبیات و صنعت روی اکثر مسکوکات ایو کراتید نقش
است. اعضای خانواده سلطنتی یونان و باختری (ایوتیدم) و پسرش (دمتریوس) تصویر
(هر کول) را در مسکوکات خود ترجیح داده‌اند (هر کول) و (دیونیزوس) با جنبه رشادت
و پهلوانی و مستی که داشتند و نظایر آنها در معتقدات و قصه‌های رزمی ما وجود داشت
بیشتر در کشور ما صاحب شخصیت شدند و یونانی‌ها صحنه‌های بعضی از قصه‌های میتولوژی
را از یونان به اینجا انتقال دادند چنانچه مجلس (پرومته) را در بسکی از مغاره‌های
هندو کش تصویر می‌نمودند و (دیونیزوس) را که اصلاً اسمش (دیونیس) بود حامی شهر
(نیه) می‌خواندند که محل آنرا (فوشه) در ملتقای رودخانه کابل و الینسکار در لغمان
سنلی قرار می‌دهد.
ملفت باید بود که پیش از این که یونانی‌ها و اساطیر آنها وارد افغانستان شود
رب‌النوعی بنام «میشوارا» و بصفته حامی کوه‌ها در مملکت ما معروف بود که او را
پیشک و قیافه شکاری تو انا و سرمست با کمان خطرناکی در میان درختان کوهی در

گشت و گذار تصور می نمودند و معابدی در قله کوهها داشت و داستان های او بیشتر با قصص اساطیری «دیونیزوس» یونانی مخلوط و عامل مزید شهرت او در اینجا شده بود روی بسکظرفی که از بدخشان بدست آمده و در بریتش موزیم می باشد - تصویر دویپهلوان نقش است که بعضی آنها را (هر کول) و (دیونیزوس) در خی دیونیزوس آر یائی و یونانی تشخیص کرده اند. «اگاتو کلس» پادشاه یونانی باختری شکل جوانی را که تاجی از شاخه سبز تانگ کرد سر دارد روی سسکه های خود نقش کرده. این تصویر هم امسکان دارد از «دیونیزوس» مجلسی یا یونانی نمایندگی کنند. دو صد سال بعد از اگاتو کلس بسکنفر سیاحی موسوم به (اپولو نیوس، دو تیان Apollonius dotyane) در علاقه پارو یا میزادی روی کوهی از معبدی بنام «دیونیزوس» حرف می زند و شرح می دهد که اطراف معبد را درختانی گرفته که خود «دیونیزوس» غرس کرده و شاخه های نازک عشقه پیچان به آنها بالا شده است. در زیر شاخسار درختان مجسمه رب النوع را از سنگ سفید به قیافه جوان هندی ساخته بسودند از روی شرح قیافه واضح میشود که مقصد ازین دیونیزوس رب النوع شراب یونانی نبوده بلکه همان «مپشوارا» حامی کوهای افغانستان است که در قله های کوهها معابدی داشت و حتی (هیوان-تسنگ) در قرن ۷ مسیحی از انتقال يك چنین معبد از کوه (ارونا) فراز کاپیسا به کوه های زا بستان نقل می کند.

روپهرفته قرار بسکه در مورد «دیونیزوس» شرح یافت نه تنها ارباب انواع و اسطوره های یونانی در افغانستان تا نیر بخشیده بود بلکه خاطره های متولوژی ویدی و بقایای داستان های اوستایی افغانستان بر اذ هان یونانی هم سرایت نموده بود (اناهیتا) ربه النوع فراوانی باختری و حامی رو دخانه آمودر یا بشکل دختر جوانی که نیر کش به دوش افکنده و تاجی با هشت شعاع بسر داشت در مسکوکات متریوس استعمال شده است همین قسم میتر یعنی مهر حیثیت هر کول را نزد یونانی های باختری پیدا کرده بود و او را طوری در مسکوکات نمایش می دادند که روی دست چپش پوست شیر در دست راستش عصا و بر سرش تاجی بشکل اشعه آفتاب گذاشته شده بود یعنی ممیزات پهلوانی هر کول یونانی و علائم نور آفتاب میتری باختری در وجود او جمع شده بود و از ترکیب

هر دو یکنوع «میترا هر کول» پهلوان شجاع و شیر افکن باتا جی مجلل و منور بمیان آمده بود.

همین قسم در نمایش (زوس) اساطیر تفراتی وارد کرد. در مسکوکات (ترا در اکم) یعنی چهار در همی (انتیال کیداس) که مخصوص حوزه کاپیسا است پیش روی زوس که روی تخت نشسته سر و نیم مقابل بدن فیل بحیث شعار مخصوص کاپیسا که عبارت از (سرفیل) بود نمایش یافته است.

خلاصه از خلال این تشریحات معلوم میشود که در دوره دوسد ساله سلطنت مستقل یونان و باختری اسطوره‌های یونانی در اذهان مردم افغانستان ریشه دوانیده و در مقابل داستان‌های مجلی ماچه در باختر و چه در کاپیسا و گند ها راهمه جای پرایه های جدیدی در آن بست و انعکاس این تا تیرات متقابل، ذهنی و فکری و ادبی در دوره های بعد حتی اعصار اسلامی هم باقی ماند و بسیار اندو بستند گمان و شعرای ما که در دوره های مختلف اسکندرنامه های منظوم و منثور ساخته و فراوان است قصه های پراکنده ای که در کتب قصص و حکایات دوام کرده است و معلوم میشود که ورود و توطن یونانی‌ها هما نظور که در صنایع نفیسه مکاتب جدید باز کرد در طرز تخیل و افکار و در کتب داستان ها و قصص که روح را مشغول میسازد تا ثیر وارد کرد و در نتیجه مو ضوعات جدید در ادبیات ماییداشد.

رسم الخط و زبان یونانی:

۲۵۰ ق م یعنی سالی که سلطنت مستقل یونانو باختری در آن اعلام شد مبداء شیوع رسم الخط یونانی روی مسکوکات ماست در چند سال اول اعضای خاندانهای شاهی «دیودوت» و «ایوتیدم» تنها زبان و رسم الخط یونانی را در مسکوکات خود استعمال می کردند تا اینکه سلطنت به «دمتریوس» رسید و مشار الیه اولین کسی است که در روی دیگر سکه های خود رسم الخط و زبان محلی آنوقت افغانستان یعنی (خروشتی) و «پرا کوریت» را استعمال کرده است رسم الخط یونانی از ۲۵۰ ق م تا حوالی آغاز عهد مسیح در مدت دو نیم قرن بصورت صاف و نهایت خوانا در مسکوکات شاهان و امرای یونانو باختری اعم از اینکه مرکز شان در شمال یا در جنوب هند و کش بود

استعمال شده است درین مدت و بعد از آن یارت‌ها و اسکائی‌ها، پهلوا‌ها، همه این رویه را تعقیب کردند و بعد از آغاز دوره کوشانی انحطاط زبان و رسم الخط یونانی شروع شد ولی هنوز برای چندین قرن دیگر اقلاناً رسم الخط آن دوام داشت به این معنی که حروف الفبای آن کم کم و بصورت غیر محسوس تغییر کرد و غالباً بعض حروف نوهم بمیان آمد که مجموع آن بنام رسم الخط (یونانو کوشانی) موسوم شده است و تا اخیر عصر کوشانی تا اواسط قرن سوم مسیحی دوام کرد (۱) چگونگی انتشار زبان یونانی چندان خوب معلوم نیست البته در طی دو قرن ق.م رسمیت در باری داشت در شراب‌خانه‌ها و در فاتر معمول شده بود چرن بشهادت (پلوتارک) مشملین و رقاصه‌های یونانی در هند به اجرای نمایشات می‌پرداختند بلاشبهه میتوان گفت که این قبیل مظاهر در افغانستان که مرکز یونان و باختری بود بطرز اولی اجرا میشد و آن هم بزبان یونانی بعمل می‌آمد پس حتماً عده از مردمان محلی هم آنرا یاد گرفته و بی‌فهمیدند ولی ساحت انشار آن محدود بود و عموماً میت‌نداشت و ظهور پراکریت و رسم الخط خروشتی روی مسکو کسات موبد این نظریه است معذالك کلمات زیاد در باری اداری، القاب، و عناوین رسمی، اصطلاحات علمی، ادبی، فلسفی و طبی وارد پراکریت‌ها شده بود و تا مدت‌ها بعد در عصر کوشانی هاهنوز هم متداول بود چنانچه در گفتار چهارم در طی مطالعه کتیبه‌های خروشتی دیدیم که در عصر کنیشکار و هویشکار نام‌های یونانی (ابهاماس) و (ارتمی‌زیوس) در متن پراکریت و در رسم الخط خروشتی استعمال شده است. تا حال آثار رسم الخط یونانی در افغانستان غیر از مسکوکات بسیار کم دیده شده و آن هم منحصر بیک پارچه سفالی است که سه سال قبل در حوالی خرابه‌های (نملک) (۲) پیدا شده و از چند حرف بیش نیست و اخیراً تصویر آن در یکی از مجله‌های امریکائی به طبع رسیده است.

۱۱) بعضی‌ها از روی تعداد حروف الفبائی که زائر چینی هیوان تسنگ در تخارستان تذکر داده دوام الفبای یونانی را تا قرن ۷ مسیحی در شمال افغانستان احتمال می‌دهند.
(۲) نملک تپه ایست در وسط راه بین بلخ و آقچه پازچه تیکر مذکور را موسیوسلو م برزه حین گردش در حوالی تپه بصورت اتفاقی یافته است.

گفتار ششم

زبان و ادب پرثوی یا پهلوی

پارتی خراسانی

تفکیک پهلوی پارتی از پهلوی خراسانی ، زبان و ادب پرثوی آریا شمار از ایران

* * *

پرثوی یا پهلوی خراسانی :

پهلوی صفتی است که با (ی) نسبتی از اسم پهلوی Palov ساخته شده و (پهلوی) شکل متأخر کلمه (پرنو) Parthava است .

پرثوه یکی از قبایل آریائی باختری است که بعد از مهاجرت و بیجا شدن آنها و تفرک و تشکیل سلطنت در خراسان غربی خاک های بین حوزه هری رود و سواحل جنوبی بحیره خزر که یکی از ولایات شمال غربی آریانا بود به حیث مسکن نهائی ایشان (پرثیه) یا (پارتیا) معروف شده . ارساس بلخی موسس سلاله (پرسوه) می باشد و علاوه بر پارت های بزرگ پادشاهان دیگری که مخلوطی از عرق (پارت و ساک) می باشند در سیستان افغانی و آرا کوزی (حوزه ارغنداب) سلطنت کردند که به (پهلوا) شهرت دارند . زبان قبیله (پرثوه) (پرثوی) خوانده میشود که با اساس تبدل حروف و تبدل صوت کلمات (پهلوی) گردیده است چون آثار زبان پهلوی واقعی و ادب آن تا این اواخر مجهول بود معمولاً در کتب ادبی این اسم و صفت را در مورد زبان ساسانی ها و ادبیات آن که بیشتر حاوی ترجمه کتب اوستائی بود و آنهم غالباً بعد از عصر ساسانی در قرون اولیه هجری تحریر شده بود نسبت می دادند ولی بعد از کشف شواهد زبان پرثوی که در خرابه های تورفان بعمل آمدند دقیقین اروپائی صفت پهلوی را برای زبان اصلی آن تخصص داده و زبان ساسانیها را محض (پارسیک) می خوانند بهر حال ملتفت باید بود که صفت پهلوی که از نقطه نظر ادب تا این اواخر فقط در مورد زبان ساسانی و بیشتر در مورد ترجمه کتب اوستائی استعمال میشد انکشاف نموده و زبان و ادب پهلوی دو شق و دو مرحله پیدا کرده است یکی ادب و زبان پهلوی پارتی که آنرا پهلوی شمالی نیز گویند و دیگری زبان و ادب پهلوی ساسانی که به پهلوی جنوب معروف است و قسمت زیاد آثار آن

در کتب ادبی و تاریخی ایران و هند و چین و سایر بلاد شرقی و غربی از نام پهلوی و پهلوانان و پهلویان بسیار یاد شده است

که عجبالتاً شواهدی از آن در دست است نه در عصر ساسانی بلکه در قرون اولیه هجری نوشته شده است پس قرار یسکه متذکر شدیم اساساً میان پهلوی پارسی و پهلوی ساسانی از روی منشاء زبان و مبداء ظهور فرق است به این معنی که پهلوی پارسی یا (پرتوی) اصلاً زبان خراسان بوده و پهلوی ساسانی به فارس تعلق دارد بعبارت دیگر اولی پهلوی افغانستان دومی پهلوی فارس است علاوه برین آنچه که بیشتر از نقطه نظر تطور ادبی زبانها اهمیت دارد و بعدها ما را به پیدایش زبان و ادب دری در خراسان (افغانستان) کمک می کند فهمیدن اختلاف ریشه این دو پهلوی است . پرتوی یا پهلوی خراسانی پیوستگی با زندیا اوستائی باختری دارد حال آنکه پهلوی ساسانی آنچه ای از فرس قدیم است که یکی از دیگری در آن ناحیه زائیده شده است .

شبهه ای نیست که میان پرتوی و پهلوی ساسانی در طی چندین قرن ارتباط با همی فعل و انفعال ادبی بعمل آمد و زبان پرتوی که با تشکیل دولت پارت حیثیت زبان رسمی بخود گرفت با بیجا شدن مرکز سلطنتی پارتی از خراسان غربی به خاکهای ایران در حصص شمالی و مرکزی این مملکت نشر شد و بر زبان ساسانیان تاثیر زیاد افکنده و بالاخره در دوره تعالی ساسانیان در اثر تفسیر و تعبیری که به ادب پارتی بستند شکل و قیافه آنرا طوری عوض کردند که برای یافتن آن بجز دانشمندان جدید اروپا در کار شد .

پهلوی پارتی و پهلوی ساسانی اساساً در رسم الخط هم فرق داشتند اگر مبداء هر دو رسم الخط آرامی بود چنانچه این موضوع در گفتار چهارم شرح یافت . بهر حال ما در تاریخ ادبیات افغانستان به هر دو پهلوی سروکار داریم . چون از نقطه نظر زمان در تاریخ ظهور این دو زبان فرق زیاد است درین گفتار از پرتوی و ادب آن صحبت میکنیم و برای زبان و ادب پهلوی ساسانی بعدتر گفتار دیگری را وقت خواهیم کرد .

زبان و ادب پرتوی:

از آغاز قرن بیستم به این طرف در اثر کشفیات پی در پی که در ترکستان چینی بخصوص در علاقه (توزبان) بعمل آمد زبانهای خانواده ایرانی و انواع مختلف رسم الخط مخصوص آنها انکشاف زیاد نمود و منجمله در میان آثار و یافت (مانی) که به رسم الخط

سریانی موسوم به 'سپترنجیلی' (۱) نوشته شده است پروفیسر (آندرامس) بار اول وجود دو زبان پهلوی پارسی و ساسانی را کشف و اثبات نمود (۲) پهلوی پارسی من حیث قدامت و تسلط سیاسی و مدنی بر پهلوی ساسانی تاثیر زیاد وارد کرده است .

استاد 'گریستن سن' به این عقیده است که: 'یک عده زیاد کلمات که بحیات مذهبی و سیاسی و اجتماعی ارتباط دارد اعم از اسامی اسلحه و وسایل نقلیه و اصلاحات طبی و محاوره های معمولی روز مره حتی بعضی افعال عادی که در پهلوی ساسانی و در زبان فارسی مروج است شکل پهلوی پارسی خود را محافظه کرده است و بعضی بی انتظامی ها که در تلفظ بعضی کلمات فارسی دیده میشود نتیجه نفوذ صوتی لهجه شمالی بر لهجه جنوب غربی است . (۳)

زبان پهلوی پارسی یا (پرتوی) اصلاً زبان حصه ای از مردم افغانستان است که اول در صفحات شمال غرب و بعد در حصه غربی هم حرف زده میشد و مرکز آن همان (پارتیا) یا قسمت غربی خراسان بود . این زبان اقلاناً از قرن ۳ ق م تا قرن ۳ مسیحی در حصه فوق الذکر افغانستان معمول و مروج بود . در بقیه مملکت بخصوص در جنوب هندوکنش پراکریت گندهاری با رسم الخط خروشتی رواج داشت و این دو زبان با رسم الخط های مربوطه خود با زبان و رسم الخط یونانی که بعد از هجوم اسکندر کم کم معمول میگرددید مقابل شده بود . زبان پرتوی با پادشاهان پارت و تغیر یافتن مرکز سلطنت آنها از خراسان غربی به غرب ایران . در شمال و مرکز این مملکت منتشر شد ولی چون پارت ها در اوائل 'یونانی مآب' بودند و لقب (فیلهان) را رسماً اتخاذ نمودند زبان پهلوی اقلاناً در اوائل در ایران عمومیت نیافت تا اینکه سیاست پارتها تغیر کرد و بحیث زبان رسمی بر زبان ولایت فارس که کانون زبان های آن مملکت است تاثیر زیاد وارد کرد . پرتوی در صفحات شمال غربی و غربی افغانستان کماکان ادامه داشت بخصوص که دودمان (پهلوا) از پارت های غربی جدا شده و در حوزه هیرمند

(۱) استرانسکاو

(۲) صفحه ۴۶ ایران در عصر ساسانیان تألیف گریستن سن طبع دوم ۱۹۴۴

(۳) صفحه ۴۶ ایران در عصر ساسانیان تألیف گریستن سن طبع دوم ۱۹۴۴

و ارغنداب سلطنت مستقلی تشکیل کردند و تا زابل و کابل و سند نفوذ یافتند در طی یکی دو قرن اول ق م و قرن اول مسیحی در اثر ورود اسکائی ها و تخار ها و کوشانیها آنچه های دیگر اسکائی و تخاری در تخارستان و باختر منتشر شد و از تماس و اختلاط آنها با پرثوی زبان سعدی بمیان آمد که از آن پایان تر ذکر خواهیم نمود. مقارن این زمانه ها با نسطوری ها رسم الخط سریانی وارد خراسان شد و آئین مانی که ساسانی های مزدکی بدان در خاک خود مجال نمیدادند خراسان را کانون فعالیت خود قرار داد و از این جا به ماوراءالنهر و ترکستان چین رسید زبان پهلوی و سعدی درین فضای جدید وارد دوره فعال ادبی و مذهبی خود گردید. خط پهلوی با نواقص که در ادای تلفظ کلمات داشت در مجاورت سریانی که بهترین رسم الخط بوده کوشش و ابتکار مانی، صاحب خط (سطنجیلی) شد و بیشتر به کشف آثار پهلوی خراسانی درین رسم الخط از خرابه های تورفان اشاره کردیم. موسیو شیدر Schaefer زبان مجامع مانو بان خراسان را میان آنها مشاهده کرده و اظهار میدارد که درین حوالی زبان پهلوی یارتی نسبت به خاک های مغرب (ایران) بیشتر دوام کرد و بعد از قتل مانی این مناطق پناهگاه پیروان او شد. (۱)

ایاتکار زیران -

بهترین اثری که در زبان پهلوی پارسی باقی مانده و از فعالیت های ادبی و افکار حماسی خراسان نماینده گسی میکند منظوم است بنام (ایاتکار زیران). زبان پرتوی یا پهلوی خراسانی همان طوریکه در متون مانوی نورفان از پهلوی ساسانی منفک گردید از خلال مطالعه و تدقیق این اثر هم آشکارا شد آنچه (ایاتکار زیران) بشکل موجوده عادی خود مانفوف درزواید پهلوی ساسانی در حوالی قرن ۶ مسیح نوشته شده و آنرا تا این اواخر رساله منشور تصور میکردند معذالك بعضی از زبان شناسان مثل (بلیارد) ایطالوی و (کایسگر) آلمانی از روی

(۱) پاورقی نمره (۱) صفحه ۴۷ ایران در عصر ساسانی تألیف کریستن طبع دوم ۱۹۴۴

کلمات و آهنگ قدامت لهجه آنرا حدس زدیم بردند تا اینسکه « بن و نیست » فرانسوی ثابت نمود که [ایاتکان] اول نثر نیست و نظم است و باز متن اصلی شعری آن در [پرتوی] با پهلوی پارسی پیش از قرن سوم مسیحی وجود داشت و در حوالی قرن ۶ م با تعبیرات جدید آنرا به پهلوی ساسانی در آورده اند. در گفتار سوم دیدیم که چطور یشتها در اثر تفسیرهای بعدی ترکیب شعری خود را از دست داد. همین قسم بنظر « بن و نیست » ایاتکان هم در اثر تعبیرات عصر ساسانی که رفتارفته جزء متن شد شکل شعری و منظوم خود را گم کرد و بعد از اینکه از کلمات و عبارات زاید آن دوره پاک گردید واضح شد که منظوم است و مصرع های ابیات آن هفتجائی میباشد اصلاً به پهلوی پارسی قبل از ظهور ساسانیها نوشته شده است.

موضوع این اثر منظوم حماسی ' جنگ های گشتاسپ پادشاه [کروی] بلخی و برادرش [زریر] و برادرزاده اش [بسته واری] و پسر اخیر الذکر [سپندات] اسفند یار است با ارجاسپ خیونی تورانی که میخواستند دودمان سلطنت بلخی را از قبول آئین اوستائی منصرف سازد و در نتیجه جنگ در گرفت و گشتاسپ و شهزادگان بلخی غالب شدند بدین ملاحظه ' مسترو سنت ' یاتکار زریر را ' شهنامه گشتاسپ ' و ' شهنامه پهلوی ' خوانده و چون پهلوان میدان رزم زریر است به (یاتکار زریران) یعنی آباد گار زریر شهرت یافته و آنرا (زریر نامه) هم میتوان خواند گشتاسپ نامه دقیقی با هزاربیتی که شاعر بلخی راجع به جنگ های گشتاسپ با ارجاسپ برشته نظم در آورده در حقیقت همان (یاد گار زریر) است و با وجود مختصر مغایرتها در روح داستان و در اساس چگونگی روایت میان گشتاسپ نامه دقیقی و منظومه پرتوی یادگار زریر اختلافی نیست و اگر دقیقی را اساساً از نسخه پهلوی [یاتکار] استفاده نکرده باشد توسط ما خدثانوی بدان دست داشته ' یاتکار زریران ' تنها منظومه حماسی است که شکل زبان پرتوی ' پیرا به پهلوی ساسانی و بالاخره با گشتاسپ نامه دقیقی قیافه ادبی زبان دری افغانستان معرفی میکند و از نقطه نظر حماسی معلوم میشود که چطور عنعنات رزم از یشت های اوستا به شهنامه ها رسیده است.

گفتار هفتم

ادبیات کوشانو بودائی

تعریف فضای ادبی معاصر کوشانی ها - سانسکریت و ادب بودائی - کنیشکا و دباه و علماء کتابخانهای معابد - اسکائی ، تخاری - سغدی .

* * * * *

تعریف :

در تاریخ ادبیات قدیم افغانستان عنوان [کوشانی] و [بودائی] هر کدام بصورت منفرد در تحول مجرای ادبی سهم بارز دارند ولی چون تعیین مراتب یکی بدون دیگری سخت است اینجا تحت عنوان مشترك « کوشانو بودائی » ممیزات هر کبه دور : هر بوطه آنها را شرح میدهم .

شبهه ای نیست که « کوشان » اصلاً لقب یکی از قبایل بوچی سیتی و بازاسم خاص يك خانواده سلطنتی است که در تاریخ سیاسی ما بنام کوشانیهای بزرگ و خورد تقسیم شده اند و بحیث مفهوم ادبی مقصد از عصر و سهم دسته اولی است که دوره آنها از آغاز عهد مسیح تا سه قرن دوام کرده است . مطلب ما از صفت « بودائی » در اینجا آئین بودائی نیست که من حیث زمان از يك قرن ق م تا قرن ۹ مسیحی مدت هزار سال را در بر می گیرد بلکه ادبیات آنست به مفهوم عام چه مذهبی و چه غیر مذهبی که دوره حقیقی تحول و انبساط آن یادگار ما مداری و عصر همان کوشانیهای بزرگ است . به این ترتیب عنوان هر کبه « کوشانو بودائی » در فصول تاریخ ادبیات افغانستان دوره مشخصی را در بر میگیرد که حدود آن را در فرق معین کردیم .

فضای ادبی معاصر کوشانی ها :

پیش از این که کوشانیها مقارن آغاز عهد مسیح زوی صحنه بیابند نفوذ ادبی دور : های مختلفی که در صفحات پیش دیدم هر کدام به رنگی و در حصه ای از خاک مملکت دوام داشت پراکریث که ریشه آن بلاشبهه به دوره ویدی میرسد در تمام جنوب و شرقی هندو کش بحیث زبان محلی و ملی حرف زده میشد زبان « پرتوی » بایپالوی پارتهی در تمام سلسله کوه

مذکور بخصوص در حصص غربی خراسان دوام داشت. زبان یونانی بعد از دو نیم قرن سلطنت یونانیهای باختری که آنرا جنبه رسمی داده بودند تا اندازه زیاد معمول شده بود. قبایل سیتی پیش قراول کوشانی یعنی اسکائیها با ورود خود لهجه های خود را در تخارستان « بدخشان، قطغن و باختر » و در حصه از ولایت هری و سیستان وارد کردند رسم الخط خروشتی و یونانی هر دو جنبه رسمی داشتند و در مسکوکات موازی هم استعمال میشدند ولی در امور اجتماعی و معاملات قومی مردم از پراکریت و رسم الخط خروشتی کار می گرفتند. آئین بودائی بشکل ارتودوکس قدیم خود تازه به حواشی شرقی کشور انتشار یافته بود. فضا بدین منوال بود که قبایل پوچی از رود آمو گذشته و اساس سلطنت کوشانی را گذاشتند تنها چیزی که از نقطه نظر ادب با آنها وارد گردید لهجه مخصوص ایشان است که به ضمی بنام [سیتی] و برخی به اسم « تخاری » از آن یاد کرده اند.

کوشانیها بحیث يك عنصر نو وارد به همه چیزهای محیط احترام گذاشتند و با پشتیبانی و تشویق خود آنچه را که طبق روحیات قوم و ایداعات زمان قابل حیات بود انبساط دادند و آنچه که بود بتدریج از میان بردند. با وجودیکه کوشانیها به مذاق یونانیهای باختری قوم « برابر » بودند و در واقع هم بصفه يك کتله چادر نشین آسیای مرکزی يك حیات خشنی داشتند ولی بعد از ورود به افغانستان و تماس به تهذیب و معارف « یونانوی باختری » و « یونانوی بودائی » و « یونانوهندی » به مفهوم عام محلی آثار ذوقی و صنایع نفیسه، معماری، حجاری، هیکل تراشی، ادبیات شدند و به امور مذهبی آزادی قابل گردیدند و بعد از فتوحات کنیشکا در هند، شمال این مملکت هم جزو امپراطوری او شد و مانند « آشوکا » بزرگترین پشتیبان آئین بودائی گردید.

از نقطه نظر فلسفه دینی در نفس دیانات بودائی مقابل طریقه « هنایانا » طریقه (مهایانی) باراه بزرگ نجات با افق نظر وسیع تر بمیان آمد. در عالم آرت و صنایع نفیسه ترقی مدرسه [گریکو بودیک] یادگار عصر و قرن اوست و در زمینه ادبیات سانسکریت که در دست برهمنها در مقابل پراکریت هامشرف بر فنا بود دفعتاً وارد صحنه حیات شد. نه تنها در نگارش آثار مذهبی بودائی راه یافت بلکه بطور عام علوم و ادبیات وارد آن گردید و زبان شعر و قصاید و مکاتبه و درام و افسانه و پند و حکمت و ریاضی و هندسه و طبابت

و نجوم شد و این بزرگترین اکتفا را ادبی است که محرک آن کوشانیها مخصوصاً کُنیشکا
و صحنه عمل آن [کنند هارا] می باشد و این انقلاب بزرگ نه در هند بلکه در افغانستان
بعمل آمد.

با کوشانیها زبان و رسم الخط یونانی رو به انحطاط گذاشت این زبان که دیگر دلیلی برای
بقای آن نبود زودتر از میان رفت و ای کلمات پراکنده تا اخیر عصر کوشانی (اواسط قرن سوم
مسیحی) در پراکرت افغانستان استعمال میشد. رسم الخط یونانی که بیشتر آنرا بحکم
تقلید در مسکوکات خود دوام داده بودند تغییر شکل یافت و حتی بعضی اشکال نو در حروف
آن بمیان آمد و آن مخلوطی است که دانشمندان بنام رسم الخط [یونانو کوشانی] میخوانند
معذالک هر چه بود تا اخیر عصر کوشانی از مسکوکات زایل نشد. بر عکس رسم الخط
خروشتی چه در مسکوکات و چه در کتیبهها استعمال میشد و در خاکهای مفتوحه
هندی جزء امپراطوری کوشانی خط [برهمی] متداول بود. این بود خطوط مهم تحولات
ادبی در افغانستان عصر کوشانی و رؤس مطالب را تحت عناوین ذیل شرح می دهیم:

سانسکریت و ادب بودائی:

آئین بودائی که در هند در عصر شاهان موریان انبساط پیدا کرد تا وقتی که در هند محدود
بود قوانین آن در دو زبان نوشته میشد. در شمال در زبان [مسکدهی] و در جنوب بزبان
(پالی) که آنرا زبان سیلان هم گویند زبان سومی که ضمناً در دفاتر رسمی و درباری معمول
بود پراکرت است که کتیبه های آشوک بوجود آن شهادت می دهد برین منوال سانسکریت
در هند در دست برهمن ها محصور و مخفی شده بود. پسکی از مدققین ژوزف منسین [۱]
می گوید [زبان سانسکریت در سالهای قبل از شروع عهد مسیح مشرف بر زوال بود زیرا نه زبان
مردم بود نه زبان دربار پادشاهان و نه زبان جنبش های بزرگ مذهبی وقت بودائی و چینی
به اساس بعضی روایات بودا خودش استعمال سانسکریت را در امور مذهبی منع کرده بود.
دانشمندان تجدید حیات سانسکریت را مربوط به واقعات و کسانی می دانند که
از نقطه نظر هند بیگانه هستند و بعد از آنها افغانستان است. مقصود اینجا از (کشاینها)

[۱] Joseph M. Meisler تاریخچه ادبیات سانسکریت صفحه ۱۲۰

حکمرانان اسکائی ویا کوشانی و بهتر از همه شخص بزرگ امپراطور کنیشکا است که فتوحات او در شمال هند راه انقلاب بزرگ ادبی سانسکریت را باز کرد و صحنه این انقلاب نه هند برهمنی نه هند بودائی بلکه صفحات شرقی افغانستان یا (گندهارا) است. فراموش نشود که خاک های غربی (اندوس) یعنی ولایت گندهارا از زمانه های قدیم مرکز لسان سانسکریت بود و این زبان ساخته و پرداخته این دیار است و «پانی نی» باشند (اتک) عالم بزرگ صرفی و نحوی و تسمیه سانسکریت را وضع کرد «بیلون لیوی» بزرگترین استاد سانسکریت ظهور سانسکریت را در کتیبه ها نه در شرق بلکه در غرب هند قرار می دهد و قدیم ترین کتیبه های این زبان در طی قرون مسیحی بدست (کشایپها) حکمرانان اسکائی حوزه سند بمیان آمده است مرکز نقل زبان سانسکریت به عقیده زبان شناسان همین علاقه گندهارا است و بودائی های همین ناحیه در عصر کنیشکای اول به استعمال سانسکریت مخلوط با پراکرت و بعد به استعمال زبان صاف سانسکریت در آثار مذهبی و غیر مذهبی شروع کردند (۱) تصمیم استعمال زبان سانسکریت در آثار مذهبی در محفل بزرگی گرفته شد که به امر کنیشکا در کشمیر تحت ریاست علمای گندهاری با وازو «وارد میترا» یا (پارسوا) مشاور ادبی امپراطور انعقاد یافت و «اسوه گو شاه» بزرگترین نویسنده و شاعر معاصر کنیشکا باب شقوق ادبی را بروی سانسکریت باز کرد شکوه ادبیات سانسکریت از عصر کنیشکاه به بعد آغاز میشود ازین به بعد زبان مخصوص برهمن ها نه تنها وارد دفا تر شد بلکه بطور عام در تمام زمینه های فکری وارد گردیده در نظم اشعار رزمی و وصفی عشق ظهور کرد و در نثر قصص و افسانه و در ام بیان آمد.

شعب مختلف علوم: طبابت، فلکیات، ریاضی، صرف و نحو منطق دامنه ادب را خیلی فراخ ساخت و تفسیرهای مربوطه بیشتر بر وسعت دامنه سانسکریت و ادبیات آن افزود موافقین و مترجمین اصلیت شان هر چه بود بهر طبقه جامعه که منسوب بودند زبان همه سانسکریت شد خلاصه ادبی سانسکریت عامل تنزل پراکرت باشد و با وجودیکه هنوز هم پراکرت افغانستان در تمام دوره کوشانی روی مسکوکات و در کتیبه ها معمول بوده

(۱) صفحه ۱۲۲ تاریخچه ادبیات سانسکریت تألیف ژوزف مانسیون

روبه انحطاط گذاشت و در اواخر دوره کوشانی وظهو بفتلی ها برده های فراموشی روی آنها گرفت ولی بکلی از میان نرفت .

کنیشکا و ادبا و علماء :

کنیشکا نه تنها از نقطه نظر کشور کشائی فاتح بزرگ است بلکه حمایت از ادباء و علما و نویسندگان و شعراء و ارباب فن و ذوق از ادب قطار بزرگ ترین مشوقین عام و ادب جای می دهد شاه خودش مشاور ادبی داشت موسوم به (پارسوا) Parsava که اصلاً گندهاری بوده (وازمیترا) عالم معروف گندهاری معاصر کنیشکا است که در مراتب تبحر علمی و در قطار امپراطوری کوشانی نظر داشت و در مخفی پنجصد نفری که به امر کوشا نشاء بزرگ برای اصلاح امور مذهبی در کشمیر منعقد شده بود صدارت می کرد. در قطار علمای این وقت میتوان از (مان تنکه) Mantanga و (گوبهارا) Gobhara دانشمندان گندهاری نام برد از شعرا و نویسندگان معروف در بار او که از اراضی متوحه هندی گرد آمده بودند (اسوگوشا - Asvagosha) از همه معروف تر است. (ماتری سته) matriceta راهب و شاعر سالخورده ایست که راجع به امپراطور فاتح قضایای ساخته بود و نظراً بنها دسته ای از تحول شعرا و نویسندگان و علما در گندهارا و کاپیسا و بلخ و بامیان در خاک های هندی امپراطوری او می زیستند و دیانت بودائی و ادب سانسکریت افغانستان در همین زمان و دوره های بعد تریه ماورالهنز و دیار چین انتشار یافته و بزبان چینی ترجمه شد.

کتابخانه ها معابد

در طی تقریباً هزار سال که آئین بودائی در افغانستان رواج داشت معابد بهترین مراکز علمی و ادبی و ذوقی افغانستان قدیم محسوب میشد و هر معبد کانونی بود که در فضای خاموش و آرام آن صدها بلکه هزارها راهب نویسنده و شاعر و عالم مشغول تحریر و ترجمه آثار بودند فعالیت های این معابد از نقطه نظر بسط صنایع نفسیه به همگان واضح است متأسفانه آثار ادبی که بیشتر روی بکنوع درست نازک درخت نوشته میشد و بیشتر در معرض زوال بود با خرابی های معابد همه از میان رفت . در ۱۹۳۰ بار اول در معبد (G) بامیان

از مجاورت قریت بت ۳۵ متری نوشته های سانسکریت روی پوست نازک درخت کشف شد که امروز در موزه کابل موجود است و قسمت آنرا (سیلون لوی) فرا نسوی مطالعه کرده است. این آثار بین قرن ۳ و ۸ مسیحی در رسم الخط های مختلف و (کوشانا) (گوبا) و انواع رسم الخط آسیای مرکزی تحریر شده. آثار سانسکریت با میان در عالم ادب اهمیت زیاد دارد زیرا بار اول بعضی پارچه های کتاب (وینایا) یکی از آثار معروف بودائی را در متن سانسکریت نام معرفی می کند. این اثر اگر چه قرار تحقیقات دانشمندان فرا نسوی بر رسم الخط گوپتا در قرن ۶ مسیحی نوشته شده معذالک به اساس روایات مصنف اصلی آن (آسره گوسا) همان نویسنده و شاعر معروف عصر کنیشکا است که پیشتر از آن نام بردیم خوشبختانه در همان سال بعضی پارچه های دیگر همین کتاب از خرابه های یک معبد قدیمه از (گالکت) کشف شد اصل این کتاب که در ترجمه های پالی و چینی موجود است ۴۰۰-۵۰۰ صفحه می باشد و مضمون آن بیشتر مو عظه و پند و حکایات اخلاقی است از روی نوشته های سانسکریت کتابخانه معبد (G) با میان واضح میشود که زبان سانسکریت که بعد از عصر کنیشکا وارد صحنه ادبی شده بود در نیمه شرقی افغانستان تا قرن ۸ و اوایل قرن ۹ مسیحی تا ایام منارن ظهور آیین اسلامی درین نواحی دوام داشت.

انسگائی، تخاری، سعدی:

همان طور که در جنوب هندو کنش از زبان ویدی پرا کریت ها بر آمده و منجمله وجود و عمومیت بسکی آن درین مناطق در دوره یونا نو باختری و کنوشانی به شهادت مسکوکات و کتیبه ها ثابت است از زبان زندیا اوستائی در شمال سلسله کوه مذکور شاخه هائی باقیماند که وجود آنها را در تخارستان علیا در لهجه های پامیر میتوان یافت. از آن جمله مانند پرا کریتی که در جنوب سلسله کوه مذکور عمومیت یافته و دوام کرد شاخه ای در شمال کسب ترقی نمود و آن همان [پرتوی] یا پهلوی پارسی است که از آن در گفتار قبل بحث رانندیم. شبهه ای نیست که مرکز سیاسی پارسی و با آنها زبان پرتوی از خراسان به ایران منتقل شد ولی اصل موجودیت زبان از میان نرفت و نه

نمها در دوره کوشانی بلکه معاصر زمان ساسانیها هم در خراسان حرف زده میشد. چیز جدیدی که از یکی دو قرن ق. م. با ورود قبایل سیتی، نازی، یازبانی، تخاری، ساکارولی وارد افغانستان شد و در عالم ادب اینها را به اسمای «اسکائی» و «تخاری» میشناسند زبانهای آنهاست. زبان اسکائی را زبان شناسان جزء شاخه شرقی خانواده السنه ایرانی می‌شمارند و بقایای آنها را در میان بعضی لهجه‌های پامیر سراغ می‌دهند. زبان تخاری که هستی آن در اثر مساعی پرونیسه میثیه، سیک، سپیگل روشن شده است زبان قسمتی از قبایل سیتی منجمله کوشانیهاست که در اوایل آنرا [آریائی شمالی] و [ایرانی] شرقی هم می‌خواندند و بالاخره به همان رسم [تخاری] نامزد شد. این زبان لهجه‌ای از زبان هندو اروپائی میباشد ولی جای تعجب این است که نه در خانواده (آریا) بلکه جزء دسته «سانتم» در خانواده [ایتالو سلتیك] قرار می‌گیرد. بهر حال مطالعات هنوز در اطراف این زبان انبساط نیافته و روزی در تاریخ ادبیات افغانستان در اطراف آن بیشتر بحث خواهد شد. گمان غالب چنین می‌رود که در اثر اختلاط لهجه‌های زند، بخصوص [پرتوی] یا پهلوی خراسان و لهجه‌های اسکائی و تخاری زبان سفدی در حوزه اکسوس بمیان آمده. و در دو طرفه آمودریا در سفدیان و باختر منتشر شد. باشد مقصود ما اینجا اشاره به تشکل این زبان است که به عقیده استاد [کرستن سن] بعد از حوالی قرن دوم مسیحی برای چند بن قرن زبان بین‌المللی آسیای مرکزی میشود. بودائیان مانویان، نسطوریان باختر و ماوراءالنهر در آن آثار زیاد نوشته‌اند تا اینکه مانی در طی قرن سوم مسیحی از رسم الخط سریانی خط [سپتر انجیلی] را اختراع کرد و از این به بعد آثار زیاد به زبان سفدی نوشته شد و رسم الخط جدید مبداء خط [ایغور] و دیگر قبایل مغلی آسیای مرکزی گردید.

تذکر زبان سفدی در تاریخ ادبیات افغانستان اهمیت بسزاء دارد زیرا در بنای زبان [دری] یا [فارسی خراسانی] دخالت آن مبرهن است و گمان غالب برین می‌رود که در اثر آمیزش پرتوی یا پهلوی خراسانی با زبان سفدی و تاثیر لهجه‌های زند [دری] در باختر و تخارستان و ماوراءالنهر بمیان آمده باشد. و از آن در موقع شرح پیدا ایش زبان دری مفصل تر بحث خواهیم نمود.

گفتار هشتم

پهلوی ساسانی

منشاء پهلوی ساسانی ، آثار پهلوی ساسانی ، پهلوی افغانستان

* * * * *

دراثر انکشافی که مورد زبان و رسم الخط پهلوی بصورت عام چه از نقطه نظر ماهیت و منشاء زبان و چه از نقطه نظر معنی خاص این کلمه پیدا شده است مضامین خود را به دو گفتار معین تقسیم کردیم زیرا پهلوی پارتی و پهلوی ساسانی یا پهلوی خراسان و پهلوی فارس دوزبانی است مربوط به دو عصر و دو محل و دو منشاء مختلف که در تاریخ ادبیات افغانستان اولی اصلی و مهم و دومی فرعی و ضمنی است معذالک تطورات السنه و فعل و انفعال ادبی و نفوذ پهلوی خراسان بر پهلوی پارس و انعکاس اخیرالذکر در افغانستان - چنین ایجاب می کنند که به هر دو علی قدر هراتبهم موقع داده شود . در گفتار ششم دیده شد که پهلوی پارتی یا « پرتوی » من حیث مکان مربوط به خراسان و من حیث زمان حاوی سه قرن ق م و سه قرن مسیحی و من حیث منشاء ارتباط به زبانیان اوستائی دارد . پهلوی ساسانی ازین سه نقطه نظر هویت علحیده دارد . مکان آن پارس ، زمان آن بعد از قرن سه مسیحی تا قرن ۷ هجری و منشاء آن فرس قدیم هخامنشی است همین قسم با وجودیکه مبداء رسم الخط هر دو آرامی بود میان خود فرق زیاد داشت بعد ازینکه در تفریق این دوزبان سه مسئله فوق تشخیص شد در قرابت آنها در مسئله دیگر قابل دقت است : یکی اینکه پهلوی خراسانی بعد از انتقال مرکز ثقل اداری دولت پارتی از خراسان غربی به ایران بر زبان ساسانیان تاثیر زیاد افنگند و در شمال و مرکز آن مملکت پهن شد و کلمات زیادی از آن در پهلوی پارس داخل شد . دوم اینکه پهلوی ساسانی در عصر جلال و عظمت ساسانیان که در اخیر دوره کوشانی بر خراسان دست یافتند بنوبه خود در صفحات شمال و غرب افغانستان تا اندازه زیاد منتشر گرد و در سیستان دوام آن طولانی تر بود .

پهلوی ساسانی طوریکه از مبداء جغرافیائی و ریشه ارتباط آن با فارس قدیم هخامنشی معلوم میشود اصلاً زبان ایران است و در طی سلطنت چهار صدساله ساسانی در آن کشور

پرورش یافته و آثار زیادی چه در عصر ساسانی و چه بعد از آن در آن نوشته شده است معذاً لك در اثر پاره علل مختلف كه مهمترين آن 'نارسائی رسم الخط آنرا تشخيص داده اند طوريكه بايد آثاری زیادی از آن باقی نماند و طوريكه در گفتار ما بعد شرح خواهد یافت اول در نفس در بار ساسانی زبان (دري) خراسان بر آن ترجيح یافت و سپس در جريان سه قرن اول هجری با وجوديكه هنوز كتب در آن نوشته ميشد و زبان ادبی آن ديار بود در مقابل عربی راه انحطاط پيش گرفت و بعد از آن اگرچه تازمان استیلاء مغل در حصص غربی ايران كم و بیش معمول بود زبان دری خراسان با ر د و م در اثر فتوحات غز نوی و سلاجقه وارد آن کشور شد و بعد از قرن چهارم هجری بحیث زبان علمی و ادبی جای آنرا گرفت .

آثار پهلوی ساسانی :

آثار پهلوی محصول خود عصر ساسانی بسیار كم است جز بعضی سنگ نوشته ها و در ادب مذهبی تدوین مجدد اوستا كه آنهم دست خورده و خساره كشیده چیز دیگری از آن باقی نمانده . كتبی كه به پهلوی ساسانی تحریر شده و امروز یا در متن اصلی یا بصورت ترجمه عربی و فارسی و یا محض بنام بمارسیده است . بطور عموم بعد از سقوط ساسانی ها و بیشتر در آغاز عهد اسلامی نوشته شده و دامنه آن تا قرن ششم هجری (۱۵ مسیحی) دوام کرده است . موضوع این آثار روی هم رفته یا مذهبی یا داستانی و تاریخی و بیشتر بند و اندرز است كه بصورت کلی چه از نقطه نظر آئین و چه از روی قصه و داستان مقررات و روایات اوستائی را بطور ایجاز و اختصار با شاخ و برگ نوین تکرار میکند . معذالك مجموع آن بطور عام حلقه ایست بسیار مهم و ترجمه آنها كه در قرن سوم هجری با ابن مقفع و معاصرین و بیروان او عربی شروع شده است تاثیر فراوان در افكار نویسندگان اسلامی چه ایرانی چه افغانستانی و چه عربی و غیره هم وارد کرده است .

پهلوی و افغانستان:

از نقطه نظر خصوصی تاریخ ادبیات افغانستان اگر نگاه شود با وجودی که زبان محلی کشور ما نبود و نمیتوان آنرا زبان عامه ساکنین این سر زمین خواند و در میان آناری که بدین زبان باقی مانده هیچیک به کدام نویسنده مشخص افغانستان تعلق ندارد معذالک بدون شبهه و تردید طبقه دانشمند و دهقین دانشوران مملکت مقارن آغاز عهد اسلامی اقلان در طی چهار قرن اول هجری «شاید تا قرن ۶» آنرا میفهمیدند و دلیل قطعی آن محاسبات است که شعرا و نویسندگان خراسانی مخصوص دانشمندان بلخی با نگارش کشتاسپ نامها و شاهنامهها زیر نامها با یکدفعه بانام جزئیات روایات حماسی باستانی را وارد زبان دری کردند و این کار هر چند به پیمانته زیاد از روی خاطرهما بعمل آمده باشد آثار تحریری پهلوی در آن دخیل است.

بیشتر اشاره نمودیم که زبان و رسم الخط پهلوی ساسانی در اخیر دوره کوشانی با نفوذ ایشان در خراسان و سیستان بسط یافت شبهه ای نیست که جنگ های یفتلی و ساسانی به عقب زدن نفوذ سیاسی و اداری ساسانی ضرب به مد هس بود ولی این جنگ ها زبان و رسم الخط پهلوی را بیشتر در قلب مملکت و حتی در جنوب هندو کش در حصص شرقی افغانستان انبساط داد.

در گفتار چهارم در ذیل رسم الخطها گفتیم که رسم الخط یونانی در عصر کوشانی تغییر شکل یافته رفت و رسم الخط خروشتی تا قرن پنجم مسیحی دوام کرد. به این ترتیب عمومیت رسم الخط پهلوی در افغانستان امری است منطقی و حسابی و درست از همین قرن پنج به بعد که خروشتی از میان میرود پهلوی ساسانی روی مسکوکات یفتلیها ظاهر میشود مسکوکات یفتلی عجالتاً بهترین وسیله ایست که بر اوضاع ادبی افغانستان در قرن پنج روشنی میاندازد و بشهادت آنها معلوم میشود که سانسکریت و رسم الخط برهمی و زبان و رسم الخط پهلوی هر دو موازی هم معمول و متداول بود حتی از روی بعضی عناوین و الفبا مثل «خوانش» که در پهلوی «خوانش» و در زبان دری «خدای» و «خدا» شده و «شاه» معنی دارد واضح میشود که زبان

سغدی که از تشکل آن در گفتار هفتم تذکر دادیم در دوره یفتلی در حصص شمال هند و کش مروج بود، و فعل و انفعال ادبی میان آن و پهلوی جربان داشت مسکوکات یفتلی در حقیقت نماینده تصادم افکار افکار افغانستان قرن پنجم با ساسانیهای پارس و گویشهای هندی است و در نتیجه از طرف شرق رسم الخط برهمی سانسکریت و از جانب غرب زبان و رسم الخط پهلوی وارد کشور ما شده است و از جانب شمال هم از حرز آمو در با زبان سغدی بر دامنه خود افزوده است. اوضاع ادبی خطوط عمومی خود بهمین منوال بعد از یفتلیها در دوره زمامداری کوشانو یفتلی، ربیلها با برهمنشاهیهای کابلی دوام داشت. در یکطرف مسکوکات پراسکریت گندهاری با تحولاتیکه نموده بود با رسم الخط برهمی با سانسکریت بخط [دیوانا کاری] نقش است و جانب دیگر زبان و رسم الخط پهلوی یا محض رسم الخط آن دیده میشود و این رویه در قرن ۳ و ۴ هجری معاصر صفاریها و آغاز دوره غزنوی در کابلستان تعقیب شده است. رسم الخط پهلوی بیشتر از مسکوکات روی مهرها و نکیهها عمده است و در شهرهای حوزه هیرمند و سیستان افغانی در طی ۳ - ۴ قرن اول هجری هم در حکاک روی مهرها و انگشتریها استعمال میشد.

[۲] و طایفه ای بر آنند که مردمان در گاه کیان بر آن متکلم میشده اند .
 [۳] و گروهی گویند که در زبان بهمن اسفند یا رچون مردم از اطراف عالم بدر گاه اومی آمدند و زبان یکدیگر را نمی فهمیدند بهمن فرمود تا دانشمندان زبان فارسی را وضع کردند و آنرا [دری] نام نهادند .

[۴] و منسوب به دره را نیز گویند همچو کبک دری و این اعتبار خوب خوانی هم میتوان بوده باشد زیرا که مهمترین لغات فارسی زبان دری است .
 خلص این چهار تعبیر این است که اصل منشاء و کانسون پرورش زبان دری خراسان و ماوراءالنهر بوده و در عصر ساسانی محتملاً از زبان دربار هم اتخاذ شده بود (۱) چون این خلاصه حاوی تمام نظریات در اطراف زبان دری می باشد در روشنی تحقیقات آنرا مفصل تر شرح می دهیم :

مبدأ و پرورشگاه زبان دری :

قدیم ترین نظم و نثر دری که تا حال سراغ می توان کرد یاد افغانستان و یا در ماوراءالنهر بمیان آمده . حنظله بادغیسی و محمد بن وصیف سسکزی که قدیم ترین شعر دری را به آنها نسبت می دهند از ولایات هرات و سیستان می باشند . قدیم ترین آثار منثور این زبان یاد خراسان و یا در ماوراءالنهر نوشته شده . مقدمه شاهنامه ادبی منصورى که از طرف ابو منصور العمري و به نام ابو منصور محمد عبدالرزاق در ۳۴۶ هجری تحریر گردیده ترجمه تاریخ طبری که از طرف بلعمی وزیر منصور بن نوح سامانی در ۳۵۶ هجری تحریر شده در عصر سامانی ها در ماوراءالنهر بمیان آمده است .

مقارن همین زمان حدود العالم که مؤلف آن معلوم نیست در ۳۷۲ هجری برای یکی از امرای آل فریقون گوزگانان ابوالحارث محمد بن احمد تحریر شد و ابوالموید بلخی که شاسپ نامه و عجائب البلدان خود را تألیف کرد که متأسفانه اصل آنها از بین رفته ولی

(۱) شبهه ای نیست که کیان به معنی واقعی همان پادشاهان معاصر زردشت بلخی می باشند و سرود گاناز زبان ایشان نماینده گمی می کند اگر طبق نظریات معموله مقصد از آن هخامنشی ها و یا ساسانی ها باشد هر کدام زبانی داشتند مثل فرس قدیم و پهلوی و قصه بهمن و امر ساختن زبان افسانه ای بیش نیست

تاریخ ادبیات و تحقیقات ۱۲ (۲۰۰۰) - تاریخ ادبیات و تحقیقات ۱۳ (۲۰۰۰) - تاریخ ادبیات و تحقیقات ۱۴ (۲۰۰۰) - تاریخ ادبیات و تحقیقات ۱۵ (۲۰۰۰) - تاریخ ادبیات و تحقیقات ۱۶ (۲۰۰۰) - تاریخ ادبیات و تحقیقات ۱۷ (۲۰۰۰) - تاریخ ادبیات و تحقیقات ۱۸ (۲۰۰۰) - تاریخ ادبیات و تحقیقات ۱۹ (۲۰۰۰) - تاریخ ادبیات و تحقیقات ۲۰ (۲۰۰۰) - تاریخ ادبیات و تحقیقات ۲۱ (۲۰۰۰) - تاریخ ادبیات و تحقیقات ۲۲ (۲۰۰۰) - تاریخ ادبیات و تحقیقات ۲۳ (۲۰۰۰) - تاریخ ادبیات و تحقیقات ۲۴ (۲۰۰۰) - تاریخ ادبیات و تحقیقات ۲۵ (۲۰۰۰) - تاریخ ادبیات و تحقیقات ۲۶ (۲۰۰۰) - تاریخ ادبیات و تحقیقات ۲۷ (۲۰۰۰) - تاریخ ادبیات و تحقیقات ۲۸ (۲۰۰۰) - تاریخ ادبیات و تحقیقات ۲۹ (۲۰۰۰) - تاریخ ادبیات و تحقیقات ۳۰ (۲۰۰۰)

تاریخ سیستان و مجمل التواریخ شاهد وجود آنهاست زیرا از آنها فصولی نقل کرده اند (۱) و واضح میشود که اولین پارچه منظوم و منظوری که عجمالتاً در دست است در طی قرن چهار هجری در افغانستان و ماوراءالنهر بمیان آمده است و باختر و ماوراءالنهر و نیم روز و زابلستان مبداء و پرورشگاه اولیه آن محسوب میشود. البته این شواهد که عین حقیقت است محتاج تقویة دلایل دیگر نیست معذالك شباهت مزید لغات دری به سغدی و پرتوی یا پهلوی پارتی خراسانی که پارچه های از خرابه های توران کشف شده، ساحه جغرافیائی سائر لهجه های دری مثل: هروی، سکزی، زاولی در افغانستان وجود لغات صاف دری در افغانستان و ماوراءالنهر و بخصوص در کشور خودما و باز تاثیر زبانهای اسکائی و تخاری که در افغانستان معمول بود و تاثیرات متقابله ادبی سغدی و پهلوی ساسانی که در افغانستان بعمل آمده و تاثیر دری بخشید و بالاخر انتشار زبان دری از افغانستان به ایران چه در عصر ساسانی که محض زبان دربار باقیماند و چه بعد از قرن چهارم هجری که بجای پهلوی زبان علمی و ادبی آن کشور هم شد هر کدام بجای خود محکمترین دلیلی است که مذهب زبان دری را در افغانستان و ماوراءالنهر ثابت میسازد. حالا که مذهب ظهور و پرورشگاه اولیه زبان دری شناخته شد میخواستیم کمی در اطراف منشاء آن صحبت کنیم: معمولاً فارسی دری را در خانواده السنائی ایرانی در سلسله ای گرفته اند که صورت قدیم آن فرس هخامنشی صورت متوسط آن پهلوی ساسانی و صورت جدید آن فارسی دری کنونی میباشد. مبداء جغرافیائی و روشن شدن موجودیت زبان پرتوی یا پهلوی خراسانی و زبان سغدی و ظهور آثار ادبی این دو زبان از خرابه های توران و ثبوت قطعی نفوذ ادبی پرتوی بر پهلوی ساسانی و ارتباط محکم ادبی زبان دری با پرتوی و سغدی و تشخیص بغایت زیاد دری در زبان اخیر الذکر و موجود بودن زبان دری در افغانستان معاصر زبان پهلوی در ایران و باز تاثیر زبان اسکائی بخصوص تخاری در زبان دری يك سلسله دلایلی است که به اساس آن منشاء زبان دری به دو زبان پرتوی یا پهلوی خراسانی و سغدی که آنها در بلخ و بخارا و تخارستان و سمرقند معمول ارتباط پیدا میکنند و تخاری با زبان کوشانی که بنوبه خود زبان دیگر همین نواحی است با تاثیر که در اصل ساختمان سغدی وارد کرده و با تاثیر مستقیم خود در تشکل لسان دری بیدخلیت نیست چنانچه مطابق بعضی نظریه ها (دری) را اصلاً مخفف تخاری میدانند.

پس چه از نقطه نظر مبداء جغرافیائی و پرور شکاه اولیه زبان دری در قرون اولیه هجری و چه از روی کشفیات جدید و پیدا شدن لغاتی در زبان سغدی که در (دری) وجود دارد و پهلوی ساسانی فاقد آنست منشاء زبان دری به هیچ وجه به پهلوی ساسانی و به فرس هخامنشی نمی رسد بلکه به پرتوی یا پهلوی پارسی خراسانی و سغدی تعلق میگیرد و تخاری هم در آن بیتائیر نیست و این سه زبان در دو طرفه آمودریا در باختر و تخارستان و اورا، المهر در ساختمان زبان دری به ترتیب مراتب در طی چندین قرن پیش از عهد اسلامی دخیل اند و چون زبان سغدی در نگارش آثار مذهبی مانو یان بودائیان و حتی ترسایان نستوری مدت چندین قرن متداول بود و زبان علمی آسیای میانه محسوب میشد احتمال زیاد دارد که رکن اساسی منشاء زبان دری معجونی است مرکب از زبان پهلوی ساسانی و لغات عربی، حال آنکه یکی از صفات زبان دری حقیقی عدم دخالت زبان عربی است و قرن هائیش از ظهور زبان عربی درین دیار تشکیک نموده بود. از جانب دیگر دری زبانی نیست که بعد از نابود شدن پهلوی ساسانی بمیان آمده باشد بلکه پهلوی و دری دو زبانی است که موازی بهم یکی در فارس و دیگری در افغانستان بمیان آمده و نشو و نما کرده و بزمانه های معین از کشور های مبداء در خاک های دو مملکت پراکنده شده اند و عامل اساسی شباهت و ارتباط لغات این دو زبان علاوه بر قرابت خانواده کبی معاصر بودن و انتشار آنها به خاکهای یکدیگر است.

شبهه ای نیست که پارچه های منظوم و منثوری که عجلتاً از زبان دری در دست است از نقطه نظر قدامت از قرن سوم هجری تجا و ز نمیکنند ولی اگر همین آثار را با کتب معاصر آن بزبان پهلوی مقایسه کنید آن گاه سلاست و پختگی و روانی (دری) بر (پهلوی) آشکارا میشود مسلم است که دری یک دفعه و بدون سابقه معاصر سفاری ها و سامانیها بمیان نیامده بلکه چندین قرن سابقه داشته که متأسفانه تعیین آن عجلتاً مشکل است. اگر واقعاً همان طوریکه ابن مقفع و ابن ندیم ادعا میکنند، دری زبان درباری ساسانیان شده باشد چنانچه در متون عربی حتی فقره هائی هم به لسان دری به شاهان ساسانی نسبت داده شده است «۱» آنگاه مسلم میشود که مرا حل ابتدائی زبان دری تا قرن پنجم و چهار حتی ۳ مسیحی اقلاناً دو یا دو نیم قرن از عهد اسلامی پیش برده شده، ملتفت

باید بود که دری در قرون پیش از اسلام و محتملاً در قرن اول و دوم هجری شکل اولیه داشت که باید آنرا صورت متوسط سغدی و پهلوی پارسی خراسانی خواند. و بلاشبهه رواج پهلوی ساسانی که بعد از عصر کوشانی های خورد و یفتلیها در خراسان بعمل آمد در آن بنوبه خود تاثیر بخشید، تاثری که آنرا تقویت نمود. پیشتر گفتیم که پختگی و سلاست دری بر پهلوی ساسانی از روی آثار معاصر آن دو زبان معلوم میشود در صورتی که قدامت پهلوی پیش از قرن چهارم هجری تا آغاز دوره ساسانی واضح است، منطق حکم میکند که دری همچنین سابقه ای داشته تا در قرن چهارم بدین پایه نضج و سلاست رسیده و آن گاه گوی سبقت را از پهلوی ربود. فراموش نباید کرد پختگی زبان دری بر پهلوی ساسانی ازین هم معلوم میشود که هر دو معرض هجوم زبان عربی قرار گرفتند در نتیجه پهلوی در ایران بطور حاکم بعد از قرن سه و چهار هجری در تحریر آثار از میان رفت و بعد از قرن هفتم حتی در مغرب ایران هم بسکلی ناپدید شد حال آنکه دری در خراسان همان خراسانی که آنجا هم پهلوی حرف زده میشد و نفوذ زبان عربی نیز در آن جایز شد، روبه انکشاف مزید گذاشت، تا قرن چهارم هجری زبان دری منحصر به افغانستان و ماوراءالنهر بود و بحیث یک زبان علمی و ادبی بخته و روان و سلیس آثار منشور و منظوم در آن تحریر میشد و درین وقتها در ایران معمول نبود و حتی یک شعر و یک رساله هم درین زبان مقارن این زمانه ها در آن مملکت دیده نشده است. ملتفت باید بود که اگر ساسانی ها به راستی بعد از بسط نفوذ در خراسان دری را زبان درباری خویش اتخاذ کرده باشند در چهار دیواری بارگاه بحیث یک زبان تشریفاتی قبول شده بود و عمومیت نداشت و زبان علمی و ادبی آن مملکت قرار یسکه گفتیم پهلوی بود و بزبان طبری هم مینوشتند و پهلوی تا زمان استیلای مغل در حصص غربی ایران که و بیش باقی ماند تا اینکه در اواخر عصر سامانی و اوائل دوره غزنوی در اثر فتوحات سلاطین خراسانی درری و جبال و گرگان و اصفهان راه نفوذ زبان دری افغانستان در خاک های همسایه غربی ما باز شد و آهسته آهسته زبان پهلوی را در نقاط غربی ایران عقب زد و بعد از قرن چهارم هجری بحیث زبان علمی و ادبی جای آنرا فرا گرفت و به اصطلاح ملك الشعراء بهار « بعد از تسلط دولت سلجوقی بر عراقین این معنی قوت یافت » یعنی زبان دری بر سراسر کشور فارس انبساط یافت

« خاتمه »

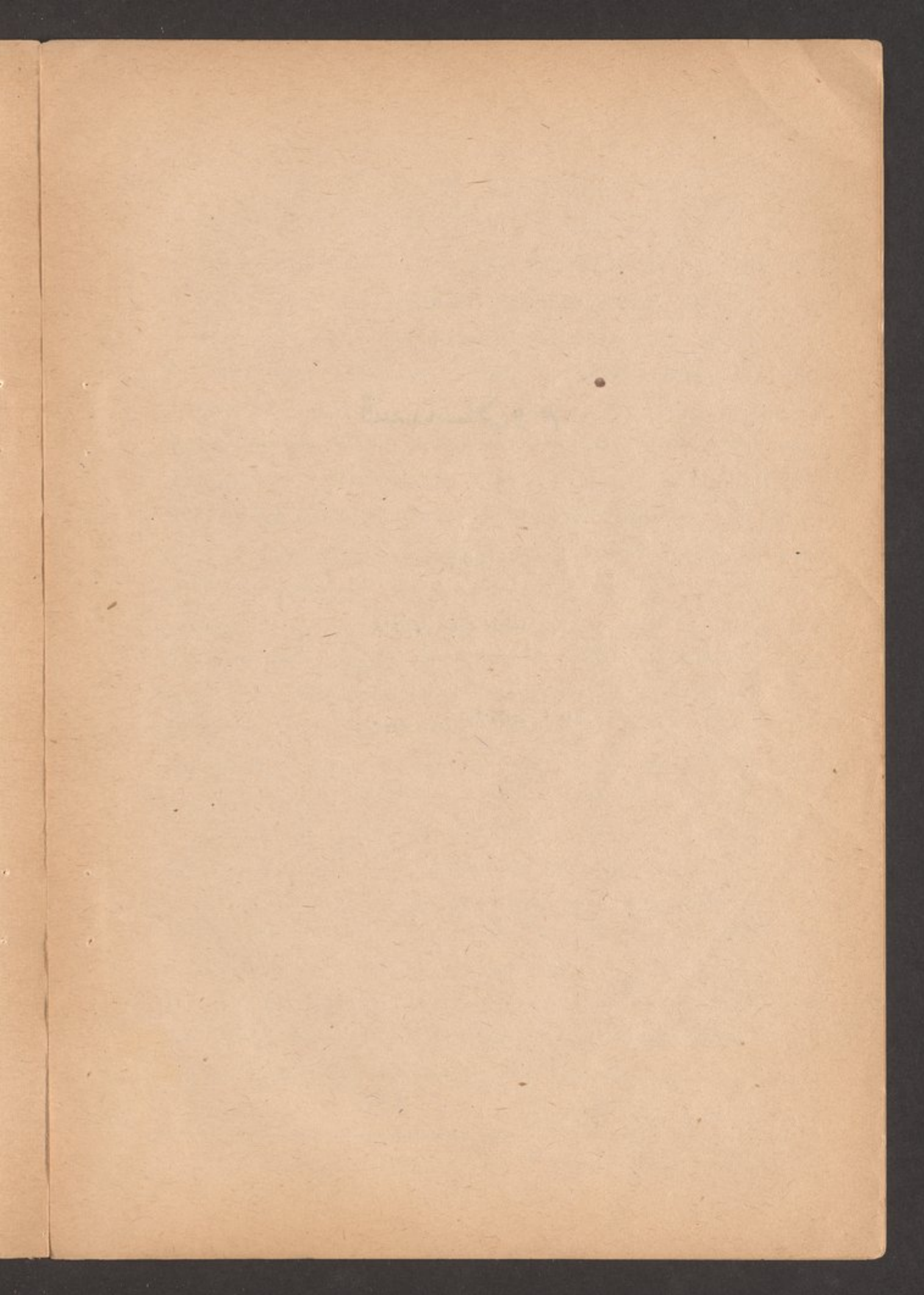
قسمت دوم

مؤلف

سناغی علی محمد «زہما»

از ظہور دین اسلام تادورہ مغل

بنام خداوند بخشاینده و مهربان

از ظهور دین مقدس اسلام تا تهاجم مغل

نخستین شعر و شاعری در پارسی

امروزی

درین موضوع یعنی راجع به اولین شعر و شاعری در زبان پارسی امروزی نظریه مؤرخین و اکثر تذکره نگاران را مختلف میبایم مثلاً عقیده بزرگترین تذکره نویسان مانند عوفی اینست که او شاعر پارسی بعد از اسلام را ابوالعباس مروزی دانسته و ازین گفته چنین معلوم میشود و قتیکه هارون الرشید مامون را در سنه (۱۸۳) هـ والی خراسان مقرر داشت وی تا (۱۹۳ هـ) خراسان نیامد آنکه که هارون در میگذرد، مامون رهسپار خراسان میگردد آنوقت است که عباس مروی قصیده اش را نزد مامون تقدیم میدارد :

ای رسانیده بنولت فرق خود (۱) تافر قدین ^{بنا} کسترانیده به فضل و علم (۲) در عالم بدین
مر خلافت را تو شایسته چو مردم دیده را دین بزندان را تو بایسته چو رخ راهر دو عین
و نیز در اثنای این قصیده گوید :

کس بر این منوال پیش از من چنین شعری نگفت
لیک زان گفتم من این مدحت ترا تا این لغت
از این برمی آید که قبل از عباسی شاعر بوده و شعر هم گفته لیکن نه بدین سبک و اسلوبی که او سروده است. و دلیل دیگر راجع باین شعر اولین شعر پارسی نیست. اینست که خلیل ابن احمد متوفی (۱۷۵ هـ) عروض عربی را چند سال بیشتر از این شعر وضع نموده بود چطور میشود که درین مدت خیلیها کم که آن هم پانزده و یا بیست سال شود در سراسر خراسان شیوع یابد و بدان قریحه آزمائی گردد و نیز ترکیب این اشعار و لغاتی که در آن به کار برده شده با عربی و پارسی فصیح تر در همان عصر سروده آید.

(۱) برفر قدین - رضا زاده شفق صفحه (۳۶)

(۲) کسترانیده بهجود و فضل در عالم بدین - اکتر رضا زاده شفق صفحه (۳۶)

عده از نویسندگان تذکره نخستین شعر پارسی را از زبان پسر یعقوب بن لیث میخوانند و این دسته تذکره نگاران عقیده دارند که این مصرع را پسر یعقوب در اثنای چهارمغز بازی سروده .

غلطان ، غلطان همیرود تالب گور

و یعقوب را مورد پسند خاطر واقع گردیده و فضلاء و علما عصرش را وا داشته که مر این مصرع را ا کمال کنند ایشان نیز به تطبیح آن پر داخته و بر آن مصرع افزودند در نتیجه رباعی بوجود آمد درین جا نکته خاطر را بنخود جلب میکنند که این مصرع از زبان پسری اتناقی است و چون بر آن سه مصرع دیگر از جانب فضایی آن عصر افزوده گردید معلوم میشود که ا کمال شعرا مر این مصرع چنان مینمایاند که این شعر نخستین شعر پارسی نیست .

برخی از تذکره نویسان ابو حفص سعدی را که نحوی و لغوی نیز میباشد و در قرن اول هجرت زندگی داشته و بگفته صاحب کتاب معجم فی معایر اشعار العجم با موسیقی سرو کار داشته و شهرود (۱) را نیک از عهده میبر آمده و حتی رضازاده شفق را عقیده است که جز او کسی دیگر نمیتوانسته آنرا بزند .

این عبارت میرساند که حکیم ابو حفص در سال سیصد هجری در قید حیات بوده پس اگر این قول صدق میکند او را شاعر پیش از (۲۰۰) سال گفته نمیتوانیم بیتی که از حکیم باشکال نقل میشود قرار ذیل است :-

آهوی کوهی در دشت چگونگی دو دا او ندارد بار پی بار چگونگی دو دا (۲)

گفتیم که حکیم تا او آخر قرن سوم حیات داشته و شعرش نیز از روی کلمات و ترکیبات شعر پارسی گفته میشود اما ناخن افکاری بر آن گرفته شده اینست که مؤرخین میگویند که عبد الله خجستانی حاکم خراسان که در سنه دوصد و شصت و هشت هجری مقتول گردید ، اعتراف داشت که از اشعار حکیم استفاده کرده .

چطور امکان خواهد داشت که این مرد سرمشق زندگی خود را از جوانی چون حکیم نموده باشد زیرا در وقت قتل خجستانی ، حکیم قطعاً مدت سی سال زیاده

(۱) یکی از آلات موسیقی (۲) دوزا ۰۰۰۰ بود دا شفق صفحه ۳۵

عمر نداشته خواهد بود و علاوه تا پیش از حکیم قرار بکه مؤرخین عقیده دارند شعرای آل طاهر و آل صفار نیز شعر میسرودند که تقریباً نیم قرن پیشتر از عبدالله خجستانی میشود پس نباید این شعر را نخستین شعر پارسی پنداشت و برای اثبات این قول خود که ابو حفص نخستین سخن سرای زبان فارسی نیست شواهدی چند می آوریم :

محمد بن وصیف سنگزی در مدح یعقوب بن لیث (۲۵۳ هـ) شعری گفته و تا ۲۹۶ حیات داشته که حق اولیت حکیم را از بین میبرد و همچنین پیش از حکیم شاعری دیگر نیز سراغ است که حنظله باد غیسی نام دارد تا سالهای ۲۱۹ و ۲۰ حیات داشته و شعر زیر مر این نامدار است :

بارم سپند اگر چه بر آتش همی فکند
از بهر چشم تا نرسد مر و را گزند
اورا سپند و مجمر ناید همی به کار
باروی هم چو آتش و باخال چون سپند
نیز اورا است :

مهمتری گربه ککام شیر در ست
شو خطر کن ز ککام شیر بجوی
یا بزرگی و عز و نعمت و جا
یا چو مر دانت مر گ رو بازوی

از نبشته بالا معلوم شد که نه عباس مروزی و نه ابو حفص سفدی نخستین شعر پارسی سروده اند بلکه بنا بر وایت میرزا محمد خان قزوینی که او شان به طبری و این قنیه جا خط و ابوالفرج اصفهانی حوالت داده اند و آن دو منظومه ایست بصورت ترانه که یکی در بصره و دیگری در بلخ بوجود آمده است و نخستین آن دو منظومه سه مصرع میباشد .
آبست و نبیدست   عصارات ذیب است

سمیه روسپیز است

این شعر یا منظومه سه مصرعی از طرف ابن مفرغ شاعر عرب که چندین سال در خراسان و سیستان امرار حیات کرده بود در (۶۰ هـ) سروده شده و یقیناً که این ترانه نخستین شعر پارسی گفته میشود شعر دوم چهار مصرع است و بصورت ترانه اطفال یافته میشود :

از ختلان آمدید   بسر و تپناه آمدید
آبار و باز آمدید   خشک و نزار آمدید (۱)

ختلان ولایتی آنسوی آمودریا و تقریباً بمقابل فیض آباد حالیه . آبا : آواره پروتیا .

باروی تپناه : شرمنده *

شان نزول این شعر را طبری در دو جای یکی در واقعات سال ۱۰۸ و دیگری در ۱۱۹ در عهد هشام خلیفه اموی (۱۰۵ - ۱۲۵) گویند ابو منذر اسد بن عبدالله قیری به ختلان لشکر کشید ولی از طرف خاقان ترك منمزم گردید و دوباره به بلخ عقب نشست. آل خراسان این ابیات زیور را بصورت ترانه ساخته و اطفال شان آنرا در کوچها با خود میخواندند.

ولی تا اندازه که معلوم میشود نخستین شعر پارسی که بدون کدام تر دید باشد و در آسیای وسطی سروده شده باشد همانا در سیستان دو عهد یعقوب بن لیث صفاری از طرف رئیس دار الانشاء ولی بنام محمد بن وصیف سکزی - مر این نامدار است :-

ای امیری که امیران جهان خا صو عام	بنده و چا کر و مولا و سگا تند و غلام
ازلی خطی در لوح که ملکی بد ^{صلح}	به بی یوسف یعقوب بن لیث هم نام
به ایستام آمد ز نیل لوت خورد به سنگ	لتر شد لشکر ز نیل و هبا گشت کنام
لمن الملك بخواندی تو امیر ابه یقین	با قلیل الفه کت داد از آن لشکر کام
عمر عمار ترا خواست و زو گشت بری	تیغ تو کرد میانجی به میان ددود ام
عمر او نیز تو آمد که تو چون نوح بزری	د را کار تن او سر از و باب طعام

شعر بالا نخستین شعر است که در افغانستان در سیستان بعد از ظاهر پوشنگی سروده شده.

این شعر بعد از ۳۰-۳۳ سال از حنظله باد غیسی است که بسام گرد خارجی نماینده عمار حاکم بست که برای صلح آمده بود ساخته شده و بالاخره از جمله مطیمان یعقوب گردیده و به تعقیب وصیف سکزی از امیر مداحی کرده است و این عهد و عصر بود که تمایل بطرف زبان پارسی در سیستان به پسند یعقوب بیشتر گردیده چنانچه بعد از وصیف و گرد محمد بن مخلد سکزی است که شخصیت بنام در جهان شعر و ادب دارد و نظم زیور را در مدح یعقوب گفته است :

جز تو نژاد حوا و آدم نکشت	شیر نهاد بدل و پر منشت
معجز بیغمبر مکی توئی	به کنش و به منش و به گوش
فخر کند عمار روز بز رک	گوید آنم که یعقوب گشت

ولی برخی از مؤرخین ادب همچون (Brown) انگلیسی قدامت شعر پارسی

در عهد ساسانیان دانند و ما همان قصه معروف « باربد » خسرو و پرو بزرگ عیناً ترجمه
و برای مزید معلومات خوانند گمان عزیز تقدیم میداریم :-
باربد نواز نده ساسان (۶۲۷ - ۵۹۰ م)

یک قصه دیگری وجود شعر پارسی را در زمان ساسانیان نشان میدهد این قصه از دو نقطه نظر
قابل دقت و اعتناء میباشد یکی آنکه قصه مذکور در آثار نویسندگان معتبر قدیم پیدا میشود
دیگر اینکه در باره شکل نام نوازنده قدری اختلاف میباشد .

غالباً علت این اختلاف اینست که : اصلاً از پهلوی نقل گردیده
مطابق این قصه یکی از تزیینات عمده در بار خسرو پرویز ساسانی - (۵۹۰ - ۶۱۶ هـ) نوازنده
بود . که نویسندگان ایرانی او را (باربد) و نویسندگان های عربی (بهله بد) Buhlabod
(یا بله بد) Balahbod - (یا فهله بد) Fahlabod - خوانده اند .

ازین اشکال اولین و سومین به اصل پهلوی - (بهله پت) - Puhlapod دلالت
مینماید هر گاه (بهله بد) و (باربد) عبری تحریر شود به آسانی اشتباه میشود ، لیکن
اگر در پهلوی تحریر یابند که برای Δ و B یک علامت و برای R و I نیز یک حرف
دارد یسکسان میباشد ، ازین معلوم میشود که روایات راجع باین خواننده با لاخره به
کتبی ارجاع میشود که بزبان پهلوی تحریر یافته بود این (بار بد) شباهت زیادی به
رودکی شاعر در بار سامان داشته که در قسمت اول قرن سوم حیات بسر می برد .
یک نفر شاعر مو سوم به شریف مجلای گرانگانی در باب آنها میگوید :-

از تمام خزائن سالئه ساسان و سامان امروز چیزی باقی نمانده جز نغمه [باربد] و اشعار شیرین
رودکی زیرا در شرح حال رودکی بزرگترین شاهکار های او غزل است که نوشت
و در حضور نصر بن احمد سامانی سرود ، وی از هرات بوطن خود بخارا مراجعت نمود
سادگی زیاد درین غزل و عاری بودن از تزیینات او قابل ملاحظه میباشد شخصی مانند عروضی
سمرقندی از آن قدر نموده و از تاثیر غزل رودکی بر روح نصر تعجب کرده و عروضی نیز عقیده دارد
که تاثیر زیاد از موسیقی بخصوص بنام بربط بوده است و آن آله را رودکی نیک مینوخته
گو یا رودکی شعر جزیل می سروده و آنرا با بربط جزیل تر و مؤثرتر میساخته و از همین
جاست که به [باربد] نوازنده ساسان شباهت میرساند .

و [باربد] باندازه در دربار رول می باخت که گویا قصه و با چیزی که کسی بسططان رسانیده
 نمی توانست او آنرا بشعر در آورده نزد سلطان می نواخت و بسططان آنقدر بد نمی آمد .
 گویند پرویز اسپه داشت و سوم به شب دین که از سایر اسپ های دیگر قشنگتر بود .
 و باندازه آنرا شاه دوست داشت که قسم خورده بود که هر که خبر مرگ او را بیاورد
 زنده نخواهد ماند .

پس وقتی که شب دین مرد مهتر به [باربد] روی آورده که قصه به شاه برساند چون خبر مرگ
 شب دین بغزل بشاه رسانید شاه گفت وای بر تو ! شب دین مرده است ! « نوازنده جواب داد
 شاه است که این سخن را میزند ! و بدین طریق قسم شاه را بر طرف می کند
 این قصه ایست که شاعر عرب خالد بن فیاض نوشته این شخص بیشتر از بسکفرن
 بعد از پرویز زنده گئی کرده است .

« خسرو پرویز شاه ساسانی که او را نیز به عقاب مرگ هدف ساخت و قتی که در آغوش
 نرم ترین زربفت و عطر خوابیده بود و از شب دین مایه افتخار خواب میدید ، با آتش زردشت
 قسم یاد نموده بود بالای زهر مرگ را خواهد نوشید تا اینکه روزی شب دین بمرد و نوازنده
 بادست ساحر و آهنگ از مرگ شب دین در دونه کشید و در حالیکه تارها به اهتزاز بود
 يك مرثیه حزن انگیز پارسی سرود تا اینکه شاه فریاد بر آورد « اسپ من شب دین مرده
 است » باربد گفت « شاه است که سخن را میگوید » ازین برمیاید که غزل در زبان
 ساسانی وجود داشته و اشعار در زمان اسلام بدست شعرا اقتاده و رباعی مثنوی تیب های
 اصلی شعر پارسی است .

آغاز استقلال افغانستان و تشکیل

ادبیات فارسی

زمانیکه مامون پسر هارون الرشید بابرادرش امین بر سر مسئله حکومت بر خلاف شد
 این مخالفت به جنگ کشید ، مامون طاهر ذوالیمین را بجنسک برادرش امین فرستاد
 و در نتیجه طاهر نمالب و امین منهزم گردید ، مامون عوض خدمت طاهر را در (۲۰۰۰ هـ) و
 با (۲۰۰۵) حکمران خراسان ساخت و در آنجا طاهر از لیاقتش خوبتر استفاده کرده و کم

علاوه بر این

گمک استقلالی به هم رسانیده و مؤسس خاندان طاهر بان شناخته میشود و همچنان بهد نبال همین سلسله آل صفار در (۲۵۳هـ) و آل سامان (۲۷۹هـ) که ذکر آن بعد بجای خود در نگاهشده خواهد شد، ^{تعمیر خود را بر علیه زبان تازی شدیداً اعلان داشتند و بر خلاف} زبان عرب زبان فارسی را ^{تعمیر خود را بر علیه زبان تازی شدیداً اعلان داشتند و بر خلاف} ترویج نمودند و در بارشان زبان پارسی رسمی شناخته شد ازین جامعیتوان به جرئت گفت که آنها تمدن تاریخی خود را دوباره سر از نو شروع نمودند و این متروک چندی را که از رونق افتاده روی گرفتند گویا قرن سوم را ابتدای ظهور زبان پارسی گفته میتوانیم.

و بر روی همین اساس بود که خراسان در اوائل هرگز هممه و ترقی زبان و ادبیات پارسی گردیده و تا چند قرن بخارا - غزنه - نیشابور مرکز علم و ادب گردید و شعرای طاهریان بنام تقدیم قوم و جامعه اش نمود از بنام ترین شعرای دوره آل طاهر همانا حنظله بادغیسی میباشد و تا سالهای (۲۱۹ - ۲۲۰هـ) زنده گانی کرده این نامدار فاضل در نیشاپور در دوران حکومت عبدالله بن طاهر می زیست قرار گرفته تاریخ ادبیات دکتتر شفق حنظله دیوانی داشته و احمد بن عبدالله خجستانی از امرای صفاریان آنرا دیدن نموده خواننده گویند وی بخواندن يك قطعه آن که ذیلاً نگاهشته می آید از وی صیغه به سر یفی رسیده :

آقای
مهری گربه کام شیر در است
با بزرگی و عزو نعمت و جسام
شو خطر کن ز کام شیر بجوی
با چومر دانت مر گر و با روی

و نیز منظومه بدیع زیر مر او شان راست :

بازم سپند اگر چه بر آتش همی فکند
اورا سپند و معجر ناید همی به کار
از بهر چشم تا رسد سرور را گزند
بار وی همچو آتش و با خال چون سپند

يك شاعر نامدار و يك تن حکیم مبرز هم زمان حنظله با دغیسی همانا ابوالحسن شهید بن حسن بلخی میباشد و این شاعر تقریباً در يك زمان با حنظله ترك حیات گفت و وفاتش را اکثر مؤرخین در سال ۲۲۵ هجری میدانند. شهید اشعار نغزو و دل پسندی سروده و چند قطعه اش تا این زمانه ها باقیمانده که ذیلاً نگاهشته خواهد شد این بزرگ مرد بعد از يك قرنی از وفاتش در ضمن مرثیه رود ~~یکی~~ مورد احترام واقع میشود.

روکی گوید :-

از هزاران

کسار و ان شهید رفت از پیش
 از شمار د و چشم يك تن کم
 و ز شمار خرد هزاران بیش
 منوچهری بعد از يك قرن از رو د کسی اشعار شهید را ستایش و مدح میکند آنجائیکه
 گوید :-

درد دل آویزی و تغزی چوغزلهای شهید

قطعات زیر به ابوالحسن اعنی شهید تعلق میگردند :-

دانشا چون دریغم آئی زانک
 بی بهائی ولیک از تو بهاست
 بیتمو از خواسته مبادم گنج -
 هم چنین زار وار با تو رواست
 با ادب را ادب سپه بس است
 بی ادب با هزار کس تنها است
 برخی از تذکره نویسان مثل «صبح صادق» وفات شهید را در (۲۶۰-۲۲۵هـ) دانسته
 مر شهید راست :

اگر غم را چو آتش دود بودی
 جهان تاریک بودی جاو پدانه
 درین گیتی سراسر گر بگردی
 خرد مندی نیابی شا دهانه
 هم از شهید است -
 دانش و خواسته است نر کس و گل
 که به يك جای نشکفند به هم
 هر کسرا دانش است خواسته نیست
 و آنکه را خواسته است دانش کم

ابو معشر بلخی - جعفر بن محمد بن عمر منجم معروف به ابو معشر
 بوده و از دانشمندان و ستاره شناسان قرن سوم
 بشمار است، در اول وهله در ر دیف اهل حدیث بود. بایعقوب اسحاق کندی معا رضة
 میداشت و مشغولیت فلسفی را بد می گفت و عوام بغداد را بر علیه فیلسوف کندی میشورانید
 ابو معشر پسان به هندسه و حساب مشغول شد و این هر دو را نیک فرا گرفت قرار
 گفته دا کتر رضازاده شفق (صفحه ۵۶) در علم نجوم قریب چهل کتاب تا لیف کرده است
 وفاتش در سال (۲۷۲هـ) به قوع پیوسته است .

صفاریان

شعرای صفاریان (۲۴۵-۲۹۰)

وقتی که یعقوب بن لیث صفار در سال ۲۴۷ هجری از مردمان سیستان بیعت میگیرد و در سال ۲۵۹ بر محمد بن طاهر چیره ^{تالیف} میشود. تدریجاً بلخ، هرات، تخارستان را به تصرف آورده طاهریان را منقرض و بنیاد حکومت صفاری را میگذارد، به همین فتوحاتش هم اکتفاء نه نموده سرانجام روی بغداد میگذارد و نزدیک آن سر زمین را بکشاید. همانست که توجه بوئزه اش بطرف ادب پارسی مینماید و به احیای این زبان صنعت میگوید. نیز معلوم میشود که با آداب و رسوم ملی خیلیها ارزش میداد. ارتباط این دو دمان ^{طاهریان} باد بیات پارسی نسبت به طاهریان زیبا داست زیبا بر علاوه آنکه طاهریان با ادب پارسی آشنائی ندارد. یعقوب در سیستان یعنی مرکز داستانهای ملی و نقطه دور دست از خلافت عرب تولد یافته بود و عربی نمیدانست میگوید بندروز جمعه شخص مدیحی ^{غزل} بعر بی نزد امیر خواند امیر اندر نیافت و گفت چیزی را که من اندر نیابم چرا بخوانید همان بود که دبیر و رئیس دارالانشاء وی آنرا به پارسی اندر آورد و به پیشگاه وی تقدیم داشت و این قضیه در سال ۲۵۳ بوقوع پیوست.

پس نخستین کسیکه در سیستان شعر پارسی گفته (چنانچه در قسمت نخستین شعر پارسی از آن ذکر رفت) همانا محمد بن وصیف سسکزی رئیس دارالانشاء یعقوب بوده و تاریخ سیستان تا سال (۲۹۶ هـ) او را در قید حیات دانسته است.

شعر زیر به محمد و صیف تعلق دارد:-

ای امیر بسکه امیران جهان خاصه و عام	بنده و چاکر و مولو سگانند غلام
از ای خطی در لوح که ملکی بدهی ^{صید}	به ای یوسف یعقوب بن لیث همام ^{تغی}
به لستام آمدن بیل و لت خور دبه سنگ؟	اتره شد لشکر ز نیل و نیاه گشت کنام
لمن الملك بخواندی تو امیرا به یقین	باقلیل افنه کت هاددر آن اشکر کام
عمر عمار تو را خواست و زو گشت بری	تیغ تو کرد میان جی بمیان ددو دام
عمر او نزد تو آمد که نو چون نوح بزی	در ا کارتن او سر او باب طعام

شعر بالا اولین شعر است که در افغانستان در سیستان بعد از طاهر پوششگی.

نژاداً عرب است اما از بس زیاد در خراسان و مضافات حیات بسر کرده به کلی جزه حقیقی
 اجتماع خراسان گردیده و در ادب با اُرسی اقتدار و لیاقتی بهم رسانیده که بدر بار عمر ولیث
 صفاری نیکو جای گرفته ' از بین شخصیت جز چند بیتمی تذکره نویسان ضبط نکرده ولی
 باز هم از خلال مشتم نهونه خروار نمودار میشود و میتوانند از جزالت و سلاست زبان و رسائی
 فکری وی حکایت دلفریبی نماید ' وفات این فاضل را اکبر مؤرخین (۵۲۸۱)
 مینویسد . (۱)

در وصف تیر :

شعر زیر هر فیروز مشرقی راست :-
 مرغیست خدنگ ای عجب دیدی
 داده پر خویش کر کش هدیه

مرغی که بود شکار او جانان
 تانه بچه اش برد بهم مانا

ادب و آل سامان

(۲۶۱ - ۳۸۹ هـ)

جدا علای این خاندان از اشراف بلخ و مسامان نام دارند این خاندان مروج و مشوق
 فضل و ادب میباشد و از فضلاء و علماء سخت حمایت میکردند این دودمان باحمیت بعد
 از طاهریان بنای شعر دری را در آریانا دوباره گذاشتند صفاریان این بنای دلچسپ را
 با اشاره و دلچسپی یعقوب بن لیث صفاری در سیستان پهن مینموساید خراسانها
 و سیستانیان ادبیات را در آریانا (هرات) پوشنگ و زرنج بس بسنده حمایت کردند و نیز
 آنرا به بلخ و بدخشی و سفدیانه (بخارا و سمرقند) رسانیدند و ازین عطر دماغ جوز جانان
 و چغانیان بی نصیب نماند حتی این ارمغان را به بیهق آذربایجان و عراق و قم فرستادند
 ولی باید اعتراف کرد که این افکار را فضلالی سفدیان بیشتر از دیگران رونق و نظم و نسق بخشیدند.
 حقیقت که در قرن دوم و سوم خراسان ' ماوراءالنهر ' آریانا سیستان بلخ اولادهای خیلی
 لایق پرورده چه در ادبیات و چه در امور سیاست و حکومت داری درین زمان فکر ملیت در
 دماغها پیدا میشود و بر اساس این فکر مقابل حکام و امرای عرب پایداری و نفرت نشان

(۱) - ۵۱ اکبر رضا زاده شفق صاحب تاریخ ادبیات ایران سال ۲۸۲ نوشته صفحه (۳۸)

نژاداً عرب است اما از بس زیاد در خراسان و مضافات حیات بسر کرده به کلی جزء حقیقی
 اجتماع خراسان گردیده و در ادب پآرسی اقتدار و ایماقتی بهم رسانیده که بدر بار عمر ولایت
 صفاری نیکو جای گرفته ' ازین شخصیت جز چند بیتمی تذکره نویسان ضبط نکرده ولی
 با زهم از خلال مشت نمونه خروار نمودار میشود و میتوان از جزالت و سلاست زبان و رسائی
 فکری وی حکایت دلفریبی نماید ' وفات این فاضل را اکبر مؤرخین (۵۲۸۱)
 مینویسد . (۱)

در وصف تبر :

شعر زیر مر فیروز مشرقی راست :-
 مرغیست خدنگ ای عجب دیدی
 داده پر خویش کر گمش هدیه

مرغی که بود شکار او جانان
 تانه بچه اش یرد بهم مانان

ادب و آلسامان

(۲۶۶۱ - ۵۳۸۹)

جدا علای این خاندان از اشراف بلخ و همسامان نام دارد این خاندان مروج و مشوق
 فضل و ادب میباشد و از فضلاء و علماء سخت حمایت میکردند این دودمان با حمایت بعد
 از طاهریان بنای شعر دری را در آریانا دوباره گذاشتند صفاریان این بنای دلچسپ را
 با اشاره و دلچسپی یعقوب بن لیث صفاری در سیستان پهن میفماید خراسانیها
 و سیستانیان ادبیات را در آریانا (هرات) بوشنگ و زرنج بس بستند حمایت کردند و نیز
 آنرا به بلخ و بدخشی و سفدیانه (بخارا و سمرقند) رسانیدند و ازین عطر دماغ جوز جانان
 و چغایان بی نصیب نماند و حتی این ارمغان را به بیهق آذربایجان و عراق و قم فرستادند
 ولی باید اعتراف کرد که این افکار را فضلالی سفدیان بیشتر از دیگران رونق و نظم و نسق بخشیدند.
 حقیقت که در قرن دوم و سوم خراسان ' ماوراءالنهر ' آریانا سیستان بلخ اولادهای خیلی
 لایق پرورده چه در ادبیات و چه در امور سیاست و حکومت داری درین زمان فکر ملیت در
 دماغها پیدا میشود و بر اساس این فکر مقابل حکام و امرای عرب پایداری و نفرت نشان

(۱) - اکبر رضا زاده شفق صاحب تاریخ ادبیات ایران سال ۲۸۲ نوشته صفحه (۳۸)

ابو الهؤید

مؤیدی تخلص مینمود ' مؤیدی شخصی شخصی است که نبو شتن شاهنامه آغاز کرده ولی به نثر . اشعاری از وی لباب عوفی ثبت

نموده است . مؤیدی قصه یوسف و زلیخا را پارسی نظم کرده که متأسفانه از بین رفته ، کتابی دیسگری در عجائب البلدان نبشته و این کتاب را بنام نوح بن منصور (۳۶۶ - ۳۸۷ هـ) تزیین داده ، و ازین اشعار جز چند بیتی باقی نمانده است .

نظم مؤیدی در لاجقه یکی از نسخه های خطی شاهنامه (۱) ^{الف}

مرا این قصه را پارسی کرده اند ^ب بدو در معانی ^{بگستر} ده اند
یکی بو الهؤید که از بلخ بود بدانش همی خویشتن را ستود

دیسگری از شعرای این دوره همانا شهید بلخی است که از سخنوران ذو لسانین میباشد این شاعر در هر دو زبان تازی و پارسی شعر گفته و مهارت بسزا داشته باقی شرح حال و نمونه قال وی را سابقاً ذکر کردیم که احتیاج بتکرار نمی افتد .

ابو شعیب:

شاعری دیگر از دور سامانیان ابو شعیب صالح بن محمد هروی میباشد ، در تذکره ها و فر هنگ ها ابیاتی از وی بطریق شواهد و نمونه مذکور است ، دیگر یکی - بوز جانی است که از شعرای عارف میباشد و در مدرسه بوز جان (۲) اقامت داشت و از شعرای پارسی زبان و عربی دان اواخر سامانیان معاصر به سبب کتکین میباشد ، مناجات زیاد ازوست:

تو به علم ازل دیدی دیدی و انگاه به عیب بخریدی
تو به علم آن و من به عیب آن رد ممکن آنچه خود پسندیدی

تذکره کشی ، کش را مؤلف نامعلوم حدود العالم در دو جای نشان میدهد یکی در سیستان و دیسگری در ماوراءالنهر - آنکه در سیستانش نشان دهد در وصفش گوید: شهر بست که در نواحی آن آبادان و بانعمت با آبهای روان و هوای خوش بر کران هیر مند نهاده .
دیسگر کش که در آنطرف آمو است چنین میندگارد:-

(۱) دو کتور رضا زاده شفق صفحه (۴۰)

(۲) بوز جان بقول معجم البلدان در میان هرات و نیشاپور بوده یعنی شش مرحله (مرحله چهار فرسخ) از هرات دور و چهار مرحله به نیشاپور نزدیک است .

د گش شهر گرم سیر است و اندروی باران بسیار آید و او را شهرستان / قهندز (۱) است و او را رود رود است که بر در شهر بسگذرد و اندر کشت ها به کار شود و اندر کوه های وی معدن داروها است و از او اشتران نیک خیزد و تلک گبین (۲) و نمک سرخ بهمه جهان بیرند.

اسمش ابوالحسن علی محمد غزوانی میباشد ممد و حین لوگری عبارتند از نوح بن منصور، ابوالحسن عبدالله بن احمد عتبی.

لوگری

ابوزرعه این شاعر آنقدر ها شهرت ندارد و از تذکره ها همین قدر معلوم میشود که از شعرای اواخر دور سامانیان میباشد مسمی به ابو زرعه

معمری کر کانی .

کمال الدین ابو الفتح پندار بن ابو نصر خاطری را زی است و در آخر قرن چهارم وفات کرده . یکی از مداحان

کمال الدین

عبدالدوله دیلمی می باشد . این شاعر زبان پهلوی میدانسته و هم بدان مسکا ثبت مینموده .
ابو محمد منصور بن علی منطقی رازی میباشد مداحی فخرالدوله مینموده (۳۶۰-۳۷۸)
این شاعر گاه منطقی وزمانی منصور تخلص مینمود و اندر یارسی بدطولا و اندر عربی قلم رسا داشته است .

ابو عبیدالله محمد بن صالح و اول الجی میباشد و از شاعر های نامدار دودمان سامانیان است تذکره نگاران از ابو عبدالله تعریف کرده

ولو الجی (۳)

دارند ولی متاسفانه که شرح احوالش مفشوش است و آنقدر ها معلومات صحیحی بدست نه می دهد
دیگر از شعرای دور سامانیان ابو عبدالله محمد بن حسن (۴) است این شاعر مداح امیر رشید عبدالملک بن نوح بن نصر سامانی (۳۴۳-۳۵۰) میباشد و روز های اخیر استاد رودکی را دریافته اند . و قطعه از ابوالحسن علی بن محمد بدیهی را در یک بیتش نظماً جای داده است :

خون سپید بارم بر دو رخان زردم	آری سپید باشد خون دل مسعد
بیت قشنگ که صنعت لاف و نشر دارد ذیلاً نسکاشته میشود از معروفی است :-	
سینه چشم معشوق و آن ابروان	جای بردند جان و دلم هر دو آن

(۱) قلعه کوچک (۲) نرنجبین

(۲) و نوالج : اسم تاریخی رستاق امروزی میباشد (۴) حسین هم ضبط کرده اند

شیراز

از خون او چوروی زمین لعل فام شد روی و فاسیه شدو چشم امید زرد
نیفش بخواست خورد همی خون مرگ را مرگ از نهبیب خویش مر آن شاه را بخورد

عماره اغلباً در اواخر قرن چهارم یا اوائل پنجم پدرو د حیات گفته.

دقیقی از بزرگترین شعرای آل سامان میباشد و به قضاوت دا کتر
دقیقی **دقیقی بلخی** شفق بعد از رود کی مقام برجسته دارد. این شاعر در زمان

منصور بن نوح (۳۵۰-۳۶۶ هـ) و نوح بن منصور (۳۶۶-۳۸۷) شهرت فوق العاده حاصل کرد.
دقیقی نخست بار از فخر الدوله ابوسعید منصور چغانی که از امرای چغانیان و با آل محتاج است
و در آن طرف آموذریا حکمرانی داشتند و در واقع دست نشانده سامانیان بودند مداحی
میکرد و مصرع زیر از انتساب دقیقی به دربار چغانیان شهادت معزی گوید:

فرخنده بود بر منبئی بساط سیف چون آنکه بر حکیم دقیقی چغانیان

هم چنان در چهارمقاله عروضی انتساب دقیقی به خاندان چغانیان اندر می یابیم و ترا ای
خداوند شاعری آورده ام که تا دقیقی روی در نقاب خاک کشیده است کس مثل او ندیده.
شهرت این شاعر از آنجا است که بامر نوح بن منصور شاهنامه نوشته و درین کار
از فردوسی پیش قدم مییابد و ناگهان اجل کربان گیر او شده یعنی بدست غلامی کشته
شد از گفته های فردوسی معلوم میشود که هزار بیت از دقیقی را بدون کدام شک و تردید
در شاهنامه خود جای داده و درین هزار بیت داستان گشتا سپه و ظهور دین زرتشت را بیان
کرده است.

از قصاید معدودی 'ازوی بیاد گار مانده' میرساند که این شاعر افکار بلند و قریحه
بس سرشاری داشته و حتی استادان نامدار مانند عنصری و فرخی از بعضی قطعات وی استقبال
کرده ولی هیچ يك بدان شیوائی از عهده برآمده نتوانسته و دقیقی در بعضی قصاید غزل هم
دارد که در آنجا مستیها کرده و از باده تخیل سرشار گردیده 'در اشعار زیر میتوانی

نیکو محظوظ گردید:-

بر اف- گندای صنم ا بر بهشتی	زمین را خلعت ا ردی بهشتی
بهشت عدن را گلزار مانند	درخت آراسته جور بهشتی
زمین برسان خون آلوده د بیا	هوا بر سان نیل اند و ده نوشتی
بطعم نوش کشته چشمه آب	بر نگد د پده آهوی دشتی

مشق و تکرار

شیراز

از خون او چوروی زمین لعل فام شد / روی و فاسیه شدو چشم امید زرد
تیغش بخواست خورد همی خون مرگ را / مرگ از نهیب خویش مر آن شاه را بخورد

عماره اغلباً در اواخر قرن چهارم یا اوائل پنجم پدرو حیات گفته.

دقیقی از بزرگترین شعرای آل سامان میباشد و به قضاوت دا کثر
دقیقی بعد از رود کی مقام برجسته دارد. این شاعر در زمان

منصور بن نوح (۳۵۰-۳۶۶ هـ) و نوح بن منصور (۳۶۶-۳۸۷ هـ) شهرت فوق العاده حاصل کرد.

دقیقی نخست بار از فخر الدوله ابوسعید منصور چغانی که از امرای چغانیان و با آل محتاج است
و در آن طرف آموذریا حکمرانی داشتند و در واقع دست نشانده سامانیان بودند مداحی

میکرد و مصرع زیر از انتساب دقیقی به دربار چغانیان شاهد است، معزی گوید:

فرخنده بود بر منتهی بساط سیف / چون آنکه بر حکیم چغانیان

هم چنان در چهارمقاله عروضی انتساب دقیقی به خاندان چغانیان اندر می یابیم و ترا ای

خداوند شاعری آورده ام که تا دقیقی روی در نقاب خاک کشیده است کس مثل او ندید.

شهرت این شاعر از آنجا است که بامر نوح بن منصور شاهنامه نوشته و درین کار

از فردوسی پیش قدم میباشد و ناگهان اجل گریبان گیر او شده یعنی بدست غلامی کشته

شد از گفته های فردوسی معلوم میشود که هزار بیت از دقیقی را بدون کدام شک و تردید

در شاهنامه خود جای داده و درین هزار بیت داستان گشتا سپه و ظهور دین زرتشت را بیان

کرده است.

از قصاید معدودی 'ازوی بیاد گار مانده' میرساند که این شاعر افکار بلند و قریحه

بس سرشاری داشته و حتی استادان نامدار مانند عنصری و فرخی از بعضی قطعات وی استقبال

کرده ولی هیچ یک بدان شیوائی از عهده برآمده نتوانسته و دقیقی در بعضی قصاید غزل هم

دارد که در آنجا مستیها کرده و از باده تخیل سرشار گردیده در اشعار زیر میتوان دید

نیکو محظوظ گردید:

بر افکنند ای صنم ابر بهشتی / زمین را خلعت اوردی بهشتی

بهشت عدن را گلزار مانند / درخت آراسته جور بهشتی

زمین برسان خون آلوده دینا / هوا بر سان نیل اندوده نوشتی

بطعم نوش گشته چشمه آب / بر نگدیده آهوی دشتی

مشق و ترازو

چنان آرد جهان هزبان که گوئی ^{هذیان} پلنگ آهو نکیر دجز به کشتی
 بتی باید کنون خورشید چهره مهی کو دارد از خورشید پستی
 بتی رخسار او هم رنگ باقوت مهی بر گونه جامه کمنشتی
 جهان طاؤس گونه گشت و پندار ^{گویی} بجائی نر می و جائی در شتی
 بدان ماند که گوئی از مع و مشک مثال دست بر صحرا نو شتی
 ز گل بوی گلاب آید بدانسان که پنداری گل اندر گل سرشتی
 دقیقی چهار خصلت بر کزید است بگیتی از همه خوبی و زشتی
 لب باقوت رنگ و ناله چنگ می خوش رنگ دین زر دهشتی

رودکی ابو عبدالله جعفر بن محمد رودکی در ناحیه رودک سمرقند تولد یافته ده
 غزل دستی بالای دستها دارد تمام تذکره نویسان به بلندی خیال و فضل وی
 معترفند چنانچه معموری گر گانی که خود را صاحب قریحه سرشار میدانند و از سخن وی استغناء
 آزادگی آشکار است خود را با اوستاد مقایسه کرده میگویند:-

اگر بدولت یا رودکی نه همسانم عجب مکن سخن از رودکی نه کم داتم
 عنصری به بلند بودن قریحه غزلی رودکی اعتراف میکند
 غزل رودکی وارنیکو بود غزل های من روده کی وار نیست
 اگر چه بسکوشم بباریک وهم بدین پرده اندر مرا بار نیست

جامی گوید:

رودکی آنکه در همی سفتی مدح ساما نیان همی گفتی
 قصیده زبر قصیده ایست که رودکی هر روز گار پیری و در شرح حال خود ساخته و از
 نشاط جوانی و ضعف پیری سخن میراند:
 مرا بسود و فروریخت هر چه دندان بود نبود دندان بل چراغ تابان بود
 سپید سیم رده بود و در مر جان بود ستاره سحری بود و قطره باران بود
 دلم خزانة پر گنج بود و گنج سخنان نشان نامه ما مهر و شعر عنوان بود
 همیشه شاد ندا نستمی که غم چه بود دلم نشاط و طرب را همیشه میدان بود
 بسا دلا که بسان حریر کرده شعر از آن سپس که بگردار سنگ و سندان بود

عبدالعلی

عیال نه زن و فرزند نه معونست نه ازین ستم دلم آسوده بود و آسان بود

و در اندای این قصیده گوید :-

کرا بزرگی و نعمت ز این و آن بودی ورا بزرگی و نعمت ز آل سامان بود

کنون زمانه دگر کشت و من دگر کشتم عصا بیار که وقت عصا و نبان بود

گویند رود کی شعرش را خلیها دلپسند بر چنگ نواختی و از همین جاست که نصر احمد که

از بخارا فراموش کرده بود و در باریان هوای وطن بسر داشتند به رود کی متوسل شدند

و اوصحکاه نزد امیر آمد چنگ بر گرفت و غزلی که ساخته بود شروع کرد بمطلع زیر :-

بوی جوی مولیان آید همی یاد یار مهربان آمد همی

گویند این شعر چنان مؤثر افتاد که امیر بی موزه بدان صوب رهسپار شد .

رود کی در لفظ و معنی هر دو بنام عصرش محسوب است و فوات این شخصیت مبرز در سیصد و بیست

و نه ضبط گردیده که غالباً دو سال پیش از وفات ممدوح و حامی او نصر بن احمد میشود .

ابوالحسن مجدالدین اسحاق کسائی مروی از شعرای

قرن چهارم هجری میباشد ، این شاعر و حکیم در نزد

گویند که آن عصرش مقام شامخی دارد ، چنانچه شاعر بزرگ ناصر خسرو او را میستاید :

من چاکر و غلام کسائی که او بگفت جان و خرد رونده بر این چرخ اخضرند

عمارة مروی نیز از او ستایش دارد :

زیبا بود ار مرو بنازد به کسائی چونانکه جهان جمله به استاد سمرقند

کسائی تقریباً در حدود (۳۴۱ هـ) تولد شده و عمر دراز کرده گویا تا صدسال عمرش میرسد .

کسائی اولین شاعر است که به قصاید دینی و فلسفی و بند های اخلاقی پرداخته گویا

به ناصر خسرو علوی سر مشق داده است قصیده را که راجع به جان و خرد است باو نسبت

داده اند به مطلع زیر :-

جان و خرد رونده برین چرخ اخضرند با هر دو آن نهفته درین گوی اغبرند

ناصر خسرو و جوابی باو گفته مطلعش اینست .

با لای هفت چرخ مدور دو گوهرند کز نور هر دو عالم و آدم منورند

کسائی با وجود توجه خاص به مضامین اخلاقی حکیمی و بند جهان حسن و زیبایی را از یاد نبرده

گویا دلبرده قشنگی هاشده و با اینکه دلربائی های طبیعت قهرآوران را بطرف خود جلب کرده

آنجا نیکه گوید :

فیلو فر کبود نکه کن میان آب
هم رنگ آسمان و به کز دار آسمان
چو راهبی که در رخ او سال و ماه زرد
از اشعار نغز او قصیده زیر است :-

چون تیغ آب داده و باقوت آب دار
زر دیش در میانه چو ماه ده و چهار
وز مطرف کبوتر در دا کرده و ازار

چهار شنبه و سه روز باقی از سوال
سرو گویم و شادی کنم به نعمت و مال
که برده گشته فرزندانم و اسیر عیال
شمار نامه با صد هزار گونه و بال
که ابتداهش در و غست و انتهایش خجال
نشانه حد ناسم شکار ذل سوال
دریغ صورت نیکو دریغ حسن و جمال
کجا شد آن همه نیرو کجا شد آن همه حال
رخم بگونه نیل ست و تن بگونه نال
چو کودکان بد آموز ر انیب دوال
شدیم و شد سخن ما فسانه اطفال
بکند بال ترا زخم پنجه و چنگال

بسیصد و چهل و یک رسید نو بست سال
بیامدم به جهان تا چه گویم و چه کنم
ستور وار بدین سان گذاشتم همه عمر
به کف چه دارم ازین پنجه شمر ده تمام
هن این شمار به آخر چگونگی وصل کنم
درم خسریده آزم ستم رسیده حرص
دریغ فر جوانان دریغ عمر لطیف
کجا شد آن همه خوبی کجا شد آن همه عشق
سرم بگونه شیر است و دل به گونه قیر
نهیب مرکب بسارز اندم شب و روز
گذاشتیم و گذاشتیم بود نی همه بود
ایا کسائی پنجاه بر تو پنجه گذارد

تو اگر بمال وامل بیش ازین نداری میل
جدا شو ازامل و گوش وقت خوش بمال

از شعرای آل سامان شخصی دیگر بنام ابوطیب سرخسی دیده میشود و همچنان امام
ابوبکر محمد بن احمد واعظ سرخسی از مریدان خواجه ابوسعید ابوالخیر است در ۴۰۵
وفات کرده . این شاعر در شعر دست قوی دارد و در علم متبحر است . یکی دیگر از
شعرای این دوره خجسته سرخسی میباشد اسمش معلوم نیست مگر دوره اخیر سامانیان را اندر یافته
در فرهنگ هامتل فرهنگ اسدی چند بیت آن بطور شهادت لغات به نظر میخورد .
خجسته گفت :

(۱) در آمد یکی خاد چنگال نیز   ربود از کفش گوشت و برد و گریز

(۱) فرهنگ اسدی ص ۱۰۴ راجع به خاد که به معنی زغن باشد

و دیگر منجیک ترمذی است این شخص از فحول شعرای قرن چهارم میباشد و در فرهنگ
اسدی بسیار اشعار وی بطور شاهد لفت آمده این شاعر معاصر با ابوالمظفر طاهر بن فضل
بن محمد بن مظفر چغانی میباشد و خودش نیز شاعر بوده و وفات منجیک در سال (۳۷۷-۳۸۰)
هجریست و بر علاوه شاعری موسیقی را هم نیک میدانسته چند شعر آن را از فرهنگ
اسدی درین جا برای فهم به فکر وی نقل میکنم:

نداند مشعبد و را بسند چون نداند مهندس و راورز چند (۱)

میان نر گسان اندر سرشك جان ربا دارد سرشك جان ربا دیدی میان نر گسان اندر (۲)
در آل سامان از شاعر دیگر یکه ابوالمؤید نام ندارد نباید فراموش کرد این شاعر را
روقی بخاری (۳) نیز ضبط کرده اند اوایل غز نوبه و اواخر سامانیه را در یافته و محمد
عوفی همین دو بیت را از وی آورده است :-

جانبست تیغ شاه که دید این چنین شکفت جانی کزو بود تن و جان همه خراب
نرزان به جرم کوه در جرم او پدید جانهای دشمنانش چون ذره ز آفتاب

ایضاح نظری بر روش و ادب سامان

سلطنت آل سامان بلخی بعد از دو عصر از جهانگیری اسلام ممالک زیاد را به خراسان و آنطرف
آمو ملحق ساخت و مرکز حکومت خود را دور از دربار خلیفه بغداد بخارا مقرر داشت .
حدود این سلطنت از طرف شمال بدشت کبیر و از شرق تا به نیاشان و از جنوب
به خلیج بصره و شمال هند و از غرب تا نزدیک عراق عرب یعنی بغداد میرسید .

مرز ، نیشاپور ، ری ، آمل ، قزوین ، اصفهان ، شیراز ، هرات و بلخ را والی های
اسمعیل اداره میکردند سیستم حکومت آل سامان به نسبت خلیفه بغداد با ارزش تر بود
زیرا در دربار خلیفه حکومت و اداره تنها از عینک دینی و روحانی دیدار میشد یعنی
یک طرفه حکومت می کردند .

آری ! دین مقدس اسلام را این مرز و بوم ها بی چشم سر و بکمال رضائیت پذیرفتند
ولی عنعنه و رسوم آبائی خود را نیز به کلی از دست ندادند و اداره و حکمرانی را بطور

(۱) فرهنگ اسدی ص (۱۵) - (۲) فرهنگ اسدی ص (۱۵)

(۳) ریاض الشعراء نسخه قلمی کتابخانه افند یصاحب ص (۳۱۲)

بسیک مسئله مرکب دانسته از جنبه های متعدد ولی با مراعات دین مبین محمدی (ص) بر او انداختند و بیگانه حامی این روش سیاسی اغنی اسمعیل نامدار و اخلاف او بودند ازین رو این عصر قهراً - چون مشوق داشتند - علماء بزرگ به جامعه شان تقدیم نمودند چون امام ابو حفص کبیر ، صاحب صحیح بخاری متوفی (۲۵۶هـ) قاضی القضاة اسمعیل و منسز بزرگ محمد بن فضل و امثال ایشان باید خوبتر خاطر نشان ساخت که علم و فضیلت نه تنها در دوره اسمعیل پیشرفت نه چنین است بلکه در دوره اخلاف او که نصر ، نوح و منصور باشد هم بدان منوال بود نخستین شعرای زبان درین جا یعنی در آسیای وسطی و در همین سلطنت آل سامان بوجود آمد تصنیفات درین مرز شد و تالیفات اندر بوم رونق یافت .

ابومعشر منجم بلخی در رشته نجوم تالیفات کرد ، ابوشکور شهید ، ابوحنص و حنظله ، مرادی ، ابوالعباس و امثال ایشان به زبان خدمات کردند که در سایه و تشویق همین دودمان سامان بوده و بس .

زبان هم درین دوره خیلی آسان و بسیط است ، توافر لغات مغلق و ترکیبات خشن و نامانوس بی اندازه کم دیده میشود سخن گوینان این عصر کمتر وقت داشتند به تصنع پیر دازند ، تشبیهات ساده و حتی طبیعی میباشد ، افکار سیه و بدبینی کمتر در گفته های آنها یافت میشود ^{هی} نشاط است طربهی عزم و متانت و کامرانی ها . آنها اگر خوش بینند حق به جانب اند زیرا ساخته و بافته محیط خود میباشد و از انعکاسات محیط متأثر میشوند و آنرا بزبان شعر اندر می آوردند .

غزنویان

در عهد خلفای راشدین خراسان گشوده شد و از طرف امویان وسعت دید ، آل طاهر و صفار بویژه سامانیان بلخی ما بر استحکام آن با تدابیری که داشتند افزودند یعنی سلطه و اقتدار شان را تا حدود غربی هند رسانیدند درین ایام الپتگین بامنصور اول شاه هشتم آل سامان برخلاف شد ، قلعه غزنه که در حصه جنوبی افغانستان واقع بود به دست آورده و در صدد تاسیس حکومتی افتاد بعد از الپتگین دامادش سبکتگین به وجه

احسن خاکه حکومت آل ناصر را ریختند و بویژه محمود کبیر آن را در تاریخ مملکت
عزیز ما که اسم مبارکش صفحات تاریخ را درخشان می سازد .
محمود آن مجاهد بست که دین مبین اسلام را آمیخته بعلم از شمال هند داخل هند
نموده و در گجرات متمرکز ساخت . شلمبرگر در مجله مصور لندن درین تازگها
مقالتی نوشته و در آن اشاره کنان می گوید : « محمود موسس مدنیت اسلامی در هند میباشد »
در عهد همین سلطان اعنی محمود کبیر بود که سلطنت غزنه به شکوه خود میرسد این
شهربار با فضل و سیف چون از یک طرف مجاهد و از جانب دیگر فاضل و با علم بود
لذا موفق آمد باینکه مدنیت باستانی این کشور را تهداب محکم بریزد و صنایع اسلامی
را پایدار سازد .

مملکت ابن سلطان در شرق و شمال ' سمرقند و خوارزم و در جنوب غرب لاهور و
اصفهان را به غزنه پیوست و این پایه تخت بگفته تاریخچه ادبیات Joelwaizhal مرکز
کولتور و مامن علماء و فضلاء و شعرای نامدار گردید . یعنی درین وقت عصر و ^{جالویر} درین
غزنه ما صنعت ' فن ' انجمن فضل و ادب ' مدارس علم و دیانت گردید فضلاء و علماء پروریه
شعراء و ادبا بوجود آورد ' مدارس و مساجد ' پلها ' قصرها ' و باغها پدید آورد و مدت
دو قرن (۳۵۱ - ۵۵۳) غزنه مرکز سیاست و ادب بوده و چنان در ترویج علم و عرفان
کوشید که چشم جهان بیاں را تاریک و دیده هموطنان را روشن ساخت .
دیوان های سلطنتی نیز درین عهد به پارسی در آورده شده که درین زمینه همت
بلند ابوالعباس فضل بن احمد اسفرائینی وزیر با کفایت این دودمان را بجاست نیک ستایش
کرد . و نیز در زمان کشور کشائی حضرت محمود ' این زبان در هند خوب رایج گردید .
حضرت محمود در حمایت شعراء و نویسندگان روش آل سامان نموده و حتی المقدور
در تشویق و تحریص ایشان جدی میکوشید چنانچه از گفته های صاحب چهار مقاله شعرائی
دربار محمودی بدیست میرسد در صورتیکه بیشتر مؤرخین چهار صد تن میدانندش .
بعد ازین طنطنه و جلال ابن خاندان کمتر میشود غزنه بدست حکمران غور میافتد و
(تاج الدوله) آخرین حکمدار غزنوی اگرچه چهار سال دیگر سلطنت خود را به
لاهور نقل میکند ولی بالاخره آنهم بدست غوریان اسیر و مقتول میگردد و صفحه این
خاندان بهمین جا در نور دیده میشود .

ولایات غربی و شمالی 'اصفهان' باغ 'خوارزم' ماوراءالنهر بعد از سلطان به سلجوقیان
میرسیدم بود ولی خاندان غزنوی در سیستان و زابلستان 'کشمیر و پنجاب سلطنت داشتند
در همان جاها بنا بر غریزه علم دوستی مشعل عرفان میافر و ختمند و از همین رهگذر بود که عهد
غزنه فضالی پرورید که شهرت جهانی دارند .

حالا بیائیم به اسامی آن شعرائیکه سمرقندی از آن نام می برد و تقریباً نخبه از شعرای
دربار آل ناصر است -

نامش حسن بن احمد 'عنصری' تخلص میکنند کنیتش ابو القاسم
میباشد مولدش بلخ است منوچهری شاگرد استاد میباشد و او را

عنصری

در قصیده تعریف کند :-

استاد او ستادان زمانه عنصری عنصرش بی غش و دل بی مکر جانش بی فتن
این استاد سخور و دانشمند پیش از آنکه در سفری به رهنان دچار آمد و تمام سرما به اش
و از دست داد . عنصری را برادر سلطان محمود بنام امیر نصر از بلخ آورده و به حضرت
برادر معرفی کرد و سخت حامی عنصری شد .

استاد 'در دربار سلطان هر چند میگذر اندام اندازه مقرب میگردد و مورد احترام
واقع میشد' کار او شان باندازه بالا گرفت که لقب ملك الشعرائی یافت و تمام شعرای بارگاه
محمودی احترام او را واجب دانستند .

استاد صاحب مال و ثروت گردید چنانچه از شعر خاقانی پیداست 'خاقان گوید :-
شنیدم که از نقره زد دیگدان ز زر ساخت آلات خوان عنصری

عنصری در قصیده استاد با اقتداری میباشد اشعار قشنگ و شیوا دارد 'جملات زاید در
کلام راه ندارد' در ادب و نیز دست قوی داشته لیکن در غزل به قریحه استاد رودکی
اعتراف دارد :-

غزل رودکی وارنیکو بوده غزل های من رودکی وار نیست

عنصری از قصاید خود خیلی کارهای بازرشی بدست آورده یعنی محدود خود را به مردانگی

سخاوت و عرض از بیچارگان شیندن دلالت میکند ، ازین شاعر بدون از فن خودش
که مدیحه سرانی است دیگر انتظار نباید داشت حقیقتاً گه در فن او ستاد بست
ماهر و کامل . (۱)

عنصری در لف و نشر تقسیم و تردید صنعت کما بزرگ است مرا و ستاد عنصری راست :-
یا ببندد یا کشاید یا ستاند یاد هد تا جهان باشد بود مر شاه را این یاد گیار
آنچه بستاند ولایت آنچه بدهد خواسته آنچه بندد دست دشمن آنچه بکشاید حصار
مجمع الفصحاد یوان استاد اسی هزار بیت دانسته در مثنوی نیز مهارت داشته ، قصه واق و عدرا
را برشته نظم کشیده . و همچنین مثنوی های دیگران مانند [سرخ بت] [خنگ بت] شاد بهر وعین
الهیات مر عنصری را منسوب است . عنصری بعد از وفات حضرت محمود تا ۴۳۱ حیات داشته
(۲) استاد گماهی او فوات چقدر از با ده تخیل مست و سرشمار میشده و چه انداز
از سهیلای قریحه خود واله میکشده گو یا از گل عارض مردم چشم در آب و از تاب زلف
بی تاب و از آتش چهره کباب میگردیده و از تابه خواب بی خواب میشد آنجا که
بی طاقتی میکند :-

گل برخ نوست و چشم من غرقه آب من تافته و زلف تو پیچید . بتاب
زلف تو بر آتش من گشته کباب بی خواب من و تر گس تو مایه خواب

قصیده بر لطف استاد که از قریحه بلندوی نمونه است و در وصف سیف حضرت سلطان سروده
آمد ، ذیلاً تقدیم میشود :-

چیت آن آبی جو آتش و آهنی چون پرنیان بی روان تن بیگری پا کیزه خون در تن روان
ار بجنبا نیش آبت ار بلر زانی درخش ار بیند ازیش تیر است ار بجهانی کمان
آئینه دیدی برو گسترده مروا رید خورد ریزه الماس دیدی بافته بر پرنیان
بوستان دیدار آتش کار نشنا سد خرد کاتش افروخته است آن یا شکفته بوستان
تا بدست شاه باشد مار باشد بی فسوس کشتن بد خواه او را نیز باشد بی فسان
شاه گیتی خسرو لشکر کش لشکر شکن سایه یزدان شه کشور ده کشور ستان
زیر کردارش بزرگی زیر گفتارش خرد زیر پیمانش سپهر و زیر فرمانش جهان

(۱) دا کتر رضا زاده (۲) سال ۴۳۱ ه در کتاب تاریخ ایران سال وفات او میداند .

بست گشته راستی از نام او گردد بلند
 ای خردراجان و جانرا دانش و دل را امید
 بر سیمبر مهری بس نسکین داد مهر
 پادشا هی را چراغ و نیک نامی را روان
 در سر گفتار چشمی در تن کردار جان
 کوه گان بادوزان گردد به جنبش اسپ تست
 کوه گردد زیر زین و باد گردد زیر ران

عسجدی مروزی

عسجدی از هم عصر های استاد عنصری
 و به قول دولت شاه سمرقندی هر وی و شا کرد
 عنصری میباشد ' ابو نظر عبدالعزیز بن منصور مروزی ' عسجدی تخلص می کند . قصاید
 در مدح محمود میساخته که تذکره دولت شاه متین و ملایمش شمرده است . ولی در بیخ
 در آنست که آنها را مرور زمان و حوادث روزگار از بین برده و فسوس از نیست که
 از سرمایه ادب پارسی . کاسته . از برخی گفتار او پیدا است که آنقدر ها روزگار با
 چاه و رفاء نداشته ' او گوید :-

فغان ز دست ستمهای گنبد گردون
 چه اعتماد برین اختران نامسعود
 فغان ز سفلی علوی و ثابت و سیار
 چه اعتبار بر این روزگار نا هموار
 از آن بهره شکایت نمی کنند احرار
 از آن بهره شکایت نمی کنند احرار

رباعی زیر را به آهنگ موزون از زبان عسجدی می شنوید :
 از شرب مدام و لاف مشرب تو به
 دل در هوس گنجاه و بر لب تو به
 و ز عشق بتان سیم غنغب تو به
 زین تو به نادر ست یار تو به

نیز از طنطنه محمودی - فتح سومنات - به شعر شیوا و با طنطنه بر داخته است -
 تا شاه خسروان سفر سومنات کرد
 آثار روشن ملکان گذشته را
 کرد از خویش را علم معجزات کرد
 بزد و د زاهل کفر جهان را بر اهل دین
 محمود شهریار کریم آنکه ملک را
 بنیاد بر محامد بر مکر مات کرد
 هر شاه را پلعب دگر شاه مات کرد
 کماوهر سفر که کرد بدیگر جهات کرد
 با ز او سفر بجستن عین الحیات کرد
 عین الرضاء ایزد جوئی تو در سفر

بیا بیاضها

اشعاری چندی از اوشان در تذکره ها ، فرهنگها و بیاضها بیاد کار مانده و باقی آن که تا سه هزار تخمین میشود از بین بدر رفته ، برخی از تذکره نگاران مینگارند که عسجدی تا سال (۴۱۶) حیات داشته و برخی از مؤرخین وفاتش را در چهار صد و سی و دو نوشته اند که در همان سال سلطان مسعود پسر ارشد محمود نیز بد رود جهان می گوید ازوست :

باران قطره قطره همی بارم ابرو ار	ه روز خیره خیره از این چشم سیل بار
زان قطره قطره باران شده خجل	زان خیره خیره خیره دل من ز هجر یار
یاری که ذره ذره نماید مرا نظر	هجراتش باره باره بمن بر نهاد بار
زان ذره ذره چو کوه آیدم بدل	زان باره باره باره بچشم آیدم غبار
دندانش دانه دانه درست است جانفزای	لبها هش پاره پاره عقیب است آبدار
زان دانه دانه در یتمم زر د	زان پاره پاره پاره باقوت سرخ خوار
حوری که تیره تیره پیوشد رخان روز	چو نانکه طره طره شو دطره بر عذا ز
زان حلقه حلقه حلقه زنجیرش مکین	زانچشمه چشمه چشمه خورشید در دخواز
ز لغینش نافه نافه کشایدنشارمشکی	عارضش لاله لاله نماید فروغ نار
زان نافه نافه نافه خو شبوی بادریغ	زان لاله لاله لاله خو دروی با بهار
سیم است بیضه بیضه بر آن سیم سنگدل	ریحان دسته دسته بر آن طرف گل نگار
زان بیضه بیضه بیضه کا فور جفت خاک	زان دسته دسته دسته سنبل بیوی خار
تیمار عقده عقده اند ز دام زده است	وز خو اچه تحفه تحفه نشاط دل قرا ر
زعقده عقده عقده ا بروی تو مدام	ز تحفه تحفه تحفه چنین مدح پایدار
وی خواجه تازه تازه بر الفاظ شعر من	زانگونه گونه گونه نیز بمن کرد بر نثار
زان تازه تازه تازه بهر شهر از و شکر	زانگونه گونه گونه من چو نگل بهار
از چرخ برخه برخه سعادت بجانش باد	از عرش جمله جمله زاحسان کرد گوار
زان برخه برخه برخه ابرجان اوز سعد	زان جمله جمله جمله مرا و راز بخت یار
همتش با به پایه عز یز و شود بلند	گسترده سایه سایه از هر سوئی هزار
زان پایه پایه پایه پایگه خدمت ملوک	زان سایه سایه سایه که سجده کبار
دینار کیسه کیسه دهد اهل فضل را	زان سله سله سله پیر از زر مستعار

۸۷

از جو در یزه در یزه کم و بیش بر عیار
دیدنش نوبه نوبه چونو ماه گاه گاه
زین نوبه نوبه نوبه نوبه خود اهم شدن تبا
دل گشته رخنه رخنه بزاری به تیغ هجر
زان رخنه رخنه رخنه شده عقل و دین مرا
آن یار حقه حقه دهد عطر خلق را
زان حقه حقه حقه سیما بزار اوست
از چرخ بهره بهره طرب بادخواجهر را
زان بهره بهره بهره ر سیده به سانعم
تا هست سوره سوره کتاب خدای را
وز عالم نکته نکته بهره سوره آشکار

زان سوره سوره مهترش باد خور

زان نکته نکته نکته بهره ترش غم گسار

یکی دیگر از شعرای معاصر عنصری غضائری رازی میباشد که در مدح حضرت محمود
قصیده لامیه ساخته و از عراق فرستاده و از دربار غزنه صلح گرفته است ، ایشان در قصیده
سرائی خیلها جاده اغراق می بیناید ، قصیده لامیه اش به مطلع زیر : -
اگر کمال بجاه اندر است و جاه به کمال   مرا بین که به بینی کمال را به کمال

محمد عوفی در لباب الالباب و دولت شاه سر قندی در تذکره الشعری
و امین احمد رازی در تذکره هفت اقلیم نام خود و پدر و کنیه او را

فرخی

ابو الحسن علی بن جولوغ 'فرخی سیستانی' می نویسد . نظامی عروضی در چهار مقاله نیز
نام پدرش را جولوغ دانسته . آتش کده آذروهدایت در مجمع الفصحاء نام پدر فرخی را
قلوع مینسنگارد ولی گفته عوفی وهم فکران او درباره نام پدر فرخی صدق میکند
زیرا قدامت تاریخ تألیف مقدم است و از اشعار خودش هم بر میاید که سیستانی است : -
من قیاس از سیستان دارم که آن شهری منست   و زدی خویشان ز شهر خویشان دارم خیر

پدر فرخی بنام جولوغ در خدمت امیرخلف بانو صاحب سیستان بسر می برد (۱) این نامدار در اول وهله در قرای سیستان دهقانی میگرد و دست مزدش کافی نبود .

چون شنید که آل محتاج خاصاً ابوالمظفر محمد بن احمد بن محمد چغانی از امرای آل سامان از فضلاء و شعراء نیک و پسندیده حایت و آرسی میسکنند هم بدان صوب شد و قصیده ای که چند بیت آن ذیلاً نگاشته می شود در وصف شعر خود و مدح امیر گوید :-

با کار وان حله گرفته ز سیستان
باحله تنیده ز دل بافته ز جان
باحله بریشم تر کعب اوسخن
باحله نگار گرنقش او ز بان

و تا جائیکه گوید :-

تافش کرد بر سر هر نقش بر نوشت
مدح ابوالمظفر شاه چغانیان

چون به چغانیان رسید امیر بار گاه بداغنگاه کشیده بود و فرخی تو سبط یکی از کخدایان مذم خواجه عمید اسعد که پیش کار امیر بود معرفی شد فرخی قصید معروف داغنگاه خود را در آنجا انشاء و انشاد نمود که تقریباً ریکارد ادبی گنمه میشود اوستاد شاهکارش چنین آغاز میکند :-

چون بر ندیدم کون بر روی پوشد مرغزار
خاک را چون ناف آهو مشک زاید بقیاس
دوش وقت نیم شب بوی بهار آورد باد
ارغوان لعل بدخشی دارد اندر مر سله
پربیان هفت رنگ اندر سر آرد گو همار
بیدر چون پر طوطی برگ رو بد بیشمار
حبذا باد شمال و خرمای بوی بهار
نسترن او لوی مکنون دارد اندر گوشوار

تا آنجای که گوید :-

راست پنداری که خلعت های رنگین یافتند
باغهای پرنگار از داغنگاه شهریار
فرخی مورد نوازش امیر واقع گردیده و همانجا ماند بعد ها در اوائل سلطنت سلطان غزنه به غزنین رسیده و درین بار گاه مقام بس ارجمندی یافته و صاحب تمول گردیده است فرخی در مرثیه سلطان داد سخن داده و بر اقران فائق آمده بعد از سلطان نزد محمد بن یمن الدوله چارده ماه و بعد از خدمت مسعود رسیده است

اشعار فرخی اصبح و روان است اغزل را ملیح و باشیرین زبانی دانفیکند طبعش ساده و سرشار است و نیز در سخن راه تعقید و تکلف و تخیلات غریب

(۱) امیر ابواحمد خلف بن احمد بن محمد بن ایب سفاری حکومت سیستان داشت امیر علم دوست بود چنانچه اولین دفعه مقام قاضی حمیدالدین باشاره اور بایدربار او از طرف قاضی مذکور نوشته و تقدیم میشود این خاندان در ۳۹۳ مغلوب محمو دمیکرد و در ۳۹۹ وفات یافته است

گر بدین دست خلافت ویران است در هم

آبستند نمی سپارد (۱) شعر های سهل الممتنع اش را با چنگ تر همراه میداشته و از این جهت ارزش آنها را دو بالا میساخته استاد نازک خیال بسال (۲۲۹ هـ) وفات کرد دیوان فرخی به واله دا کتر رضا زاده بیشتر از نه هزار بیت است (۲). فرخی را هم عصر یانش چون رشید و طواط و عنصری ستوده است فرخی نه تنها شاعر بوده بلکه شاعر بیست عالم و در عرض و نقد الشعر رتبه استادی داشته و درین علم کتابی بنام ترجمان البلاغه تألیف نموده است (۳) رشید این کتاب را مشاهده و از آن در حدایق السحر استفاده ها کرده. فرخی در ذکر سفر سومنات و فتح آن چنین آغاز میکند.

فسانه گشت و کهن شد حدیث اسکندر	سخن نو آر که نور حلاوتیست دگر
فسانه کهن و کار نامه بد روغ	به کار ناید رو در دروغ رنج مبر
حدیث آنکه اسکندر کجار سید و چه کرد	ز بس شنیدن گشته است خلق را ز بر
شنیده ام که حدیثی که آن دوباره شود	چو صبر گردد تلخ ار چه خوش بود شکر
اگر حدیث خوش و دلپذیر خواهی کرد	حدیث شاه جهان پیش گیر و زین مگذر

تا آنجا نیکه گوید :-

پسین دولت محمود شهر یار جهان	خدا یسکان نیکو منظر و نکو منجر
وقتی که شهر غزنین را از حضرت محمود خالی می یابد ؛ ضجه می کشد و می گوید:	
شهر غزنین نه آنست که من دینم یار	چه فتاده است که اما سال دگر گون شد کار
خانها بینم بر نوحه و پریانک و خروش	نوحه و بانگ و خروشی که کند روح فکار

و بالاخره از درد دل بسطان خطاب میکند :-

ای امیر همه امیران و شهنشاه جهان	خیز و از هجره بیرون آی که خفتی بسیار
خیز شاهها که جهان پر شغب و شور شده است	شور بنشان و شب و روز بشادی بسگذار
خیز شاهها که رسولان شهن آمده اند	هدیه ها دارند آورده فراوان و نشاو
خیز شاهها که امیران بسلام آمده اند	بارشان ده که رسیده است همانا که بار
خیز شاهها که بفیروزی گل باز شده است	بر گل نو قدحی چند می لعل گسار
خیز شاهها که بدیدار تو فرزندان عزیز	بشتاب آمد بدمای مرا و را دیدار

(۱) دیوان فرخی «علی عبدالرسولی» ص (۲) ص ۶۶ رضا زاده شفق (۳) ترجمان البلاغه فرخی درین نازه گی ها به اثر زحمت و پشتکار احمد دانش استاد ادبیات در دانشگاه استامبول آن کتابخانه های ابطالیه پیدا شده که راجع به اینها مقالات های از نور کیه و ایران نوشته شده.

نابدان جای می رسد صککه از جوش می نشیند و اظهار نومیدی می نماید ،
آنجائیکه گوید :-

که تواند که بر انگیزد از خواب ترا   خفتی آن خفتن کز بانگ نگریدی بیدار
در تفلز و رنگ آمیزی استاد طرحهای بدیع به کار بسته ، چند بیت بانوا دل گش از او
بشنوید :-

کَل بَخندید و باغ شد پد رام	ای خوشا این جهان بدین هنگام
چون بنا گوش نیکو ان شده باغ	از گل سبب و از گل باهام
همچو لوح زمردین گشته است	دشت همچون صحیفه از خام ^{شرب خلص}
باغ بر خیمه های دیبا گشت	زند و قن در و ن شده به خیم ^{چشم}
که ترا بسامن ارمناسره ایست	من بیباغ آمدم بیباغ خرام

دیگر از شعرای این دور منوچهری دامغان میباشد که از شعرای قرن ششم است ،
نخستین نام خود را از ممدوح خود فلك المعالی منوچهر بن قابوس شمشیر حکمران آل
زبار (۴۰۳ - ۴۲۰) گرفته است . قرار است که از تذکره ها بر می آید قبل از سال ۴۲۶
زمانیکه سلطان مسعود به کرگان رفت منوچهری در غزنه بود و بخدمت سلطان خدمت
می کرد ازین رو توان گفت که او شاعر دربار مسعود است .
از اشعار منوچهری پیدا است که وی زبان تازی نیک می دانسته و سخت بدان گرویده
شده چنانچه از قول خودش :-

من بسی دیوان شمر تا زبان دارم زبیر

این شاعر در اسلوب خود نه تنها از اعراب اقتباس کرده بلکه لغت ها و ترکیبات را کاملاً
نقل نموده است (۱) با وجود آن آنقدر اقتدار هم دارد که لغات عرب را چنان درباری
در می آورد که گوئی لغت اصل پارسی است . برای اینکه از قدرت طبع او مطلع گردید ،
تمثیل طلوع منوچهری بنسکریم :-

کرم

سر از البرز برز دقیرص خورشید
 به کردار چراغ نیم مرده
 چو خون آورده دزدی سر زمکن
 که هر ساعت فزون گردش روغن
 درواز و نیاز با شمع حال کسی را که بدون کدام نفع خود را فدای دیگران میکنند
 چنین آغاز کنند:-

د شمن خویشیم هر دو دستدارانجمن
 دوستان در را احتنداز ما و ما اندر حزن
 هر دو گریانیم و هر دو زرد و هر دو در کداز
 آنچه من بردل نهادم بر سرت بینم همی
 اشک تو چون زر که بگدازی و بر بریزی بز
 رازدار من توئی همواره یار من توئی
 غمگسار من توئی من آن تو، تو آن من

فاضل منوچهری دیوانی دارد مشتمل بر سه هزار بیت و در حدود ۴۳۲ هـ پدیدار و در جهان گفت
 این نامدار بر علاوه از هنرهای زیبا در حکمت و پزشکی نیز مهارت داشته و نجوم هم میدانسته.

مسعود اصلاً از همدان بود، چون نیای وی
 از شهرت آل ناصر شنیدند بفرزین آمدند

مسعود سلیمان

و در رشته حدم داری سپیم کردید ند ولی به خوبی معلوم نشد که کدام یک از خاندان
 ایشان برای وهله اول بدین کار دست زده است.

مسعود تقریباً در حدود سی سالگی به خاندان آل غزنه انتساب پیدا میکند در ابتداء

سیف الدوله شهزاده غزنوی از پدر در سال (۴۶۶ هـ) حکمران هند مفتوحه برقرار میگردد،

شهزاده موصوف مسعود را بسمت استیفاء در کتاب همراه میدارد از همین جایید است مقام

مسعود، ابوالفضل بیهقی درین مورد گوید: روز شنبه سوم ذی قعدة امیر معجد و خلعت

نیکو پوشیده به امیری هند وستان ناسوی لهور رود خلعت نیکو چنانکه امیران را دهند

که فرزند چنین پادشاه باشد و براسه حاجب با سپاه دادند بو نصر پسر

بو القاسم علی نوکی از دیوان با وی بدبیری رفت و سعد سلیمان مستوفی

و حل و عقد سر هنگ محمد بستند و با این ملک زاده طبل و علم و کوشش و مهذب بود،

درین زمان بود که صیت شهرت مسعود بالا گرفت و آوازه فضل وی با فوا آمد.

چون شهزاده سالی بعد مورد سوء ظن پدر واقع گردید به غزنه خواسته شد و محبوس گردید

با تمام نامه که یکی از آن مسعود سعد سلیمان میباشد.

در غزنه

مسعود سعد ده سال محبوس ماند چنانچه سه سال اخير اين ده سال را در قلعه نای،

ماند مگر بعد از ابراهيم در عهد مسعود ثالث رها گردید و به لاهور رفت (۱) که بعد چندی بواسطه دوست خود ابونصر پارسی در وقت حکومت شیرزاد پسر مسعود ثانی به حکومت جلند ^{صخره خرا}

رسید. پس از مدتی ابونصر مورد سرزنش سلطان واقع گردیده محبوس گردید. مسعود محبوس شد و تقریباً مدت ۹ سال در قلعه مرنج باقی ماند و در (۵۰۰ هـ) به شفاعت نقته الملك علی مشکان نجات یافت.

مسعود خواستی بکلی از کارهای دولتی کناره جوید ولی کتابدار سلطان مقرر گردید در بسکی از ابیاتش اشاره کنند :-

دارالکتب امر وز به بنده است مفض این عز و شرف گشت مرارتت والا
پس زود چو آراسته گنجی کنمش من گر تازه مثالی شو داز مجلس اعلی
مسعود از طرف تمام شعرای معاصر خود ستوده شده از عربی فلسفه ریاضیات هیئت
و غیره نیز بهره داشته.

مسعود با سنائی دوستی داشته چنانچه حضرت سنائی دیوانش را جمع و تدوین کرده و علی مشکان به تصحیح آن پرداخته است. مسعود پنج تن از آل ناصر را ستوده که قرار ذیل است :

ظهر الدوله ابراهیم - علاو الدوله مسعود ثالث - کمال الدوله شیرزاد - سلطان
الدوله ارسلان - شاه و بزمین الدوله بهرام شاه تمام این شهزاده ها از اوجه در راحت بوده و چه
در رنج ستوده است. سال تو لدوی هیچ معلوم نگردید ولی چیزی که آقای رشید یاسمی
در مقدمه دیوان مسعود سعد به حواله رساله مسعود و تحقیق قریب استاد محمد قزوینی
اقتباس کرده مانیز ذیلاً آنرا مینسکاریم :-

مسعود در سال شصتم عمر خود محبوس بوده و در سال (۶۲) آزاد گردیده و چون بنا بقول نظامی عروضی پس از جلوس سلطان علاء الدوله مسعود بن ابراهیم شاعر ما مدت هشت سال دیگر حبس شده است و جلوس آن سلطان ۴۹۲ بوده پس خلاصی مسعود در سال پنجم هجری گردید و اگر این شصت و دوم عمر او باشد پس تولدش در سال ۴۳۸ بوده است

(۱) عوفی درج ۲ اباب ص ۲۴۶ و تقی الدین اوحدی و امین احمد رازی و علی قلی واله مولد مسعود سعد سلمان را در همدان میدانند.

ورشید یاسمی در اخیر علاوه میکند که تعیین سال ۴۳۸ برای ولادت مسعود سعد سلمان خیلی هادور از حقیقت نمی نماید :

برای اینکه از قدرت طبع استاد چیزی فهمیده شود قصیده زیر را مینگاریم و خاصه تشبیب آن که ذوق را بحرکت می آورد :-

ز در در آمد دوش آن نگار من ناگاه	چو پشت من سر زلفین خویش کرده دوتا
چگوه نه شاد شود عاشقی ز هجر غمی	که یار زیبا از در در آیدش ناگاه
ز شادمانی گفتم چو روی او د بدم	که ای نگار توئی لا اله الا الله
سپید کرد شب من بدان رخان سپید	سیاه کرد دل من بدان دو زلف سیاه
بشرم گفتم کز دوست حاجتی خواهم	بناز گفت ز من هر چه خواهی اکنون خواه
دلیر گشتم و گفتم که بانو دارم جنسک	که می بکاهم چون ماه از آن رخان چوماه
اگر توداری حسن و ملاحظت یوسف	چرا چو یوسف من مانده ام ز عشق بچاه
در از گشت مرا عشق کوه تواز آنک	دراز کردی جانان دوز لفق کوتاه
جواب داد که امشب عتاب یکسو نه	که دوستی بسارا کنند عتاب تبا
بساز مجلس خیرم بیار باده لعل	من و تو باده خوریم ای نگار هم زین گاه

بیاد کی ؟

بیاد خسرو محمود سیف دولت و دین بعد ازین از کار نامهای حضرت محمود و فتح « میکران » یاد میکند تا آنجائیکه سخن را به مقطع زیر تمام میکند :-

همیشه بادی شاها چو بخت خود پیروز ولی پلهو و نشاط و عد و بویله و بواه

ابو حنیفه اسکافی غزنوی:

اسکافی غزنوی عالم متبحر بوده و بنا به خوارزمشاه دیر فاضل بیهقی قصیده ساخته که از زبان شیرین و متین و قر بجه بر لطف آن حکایت میسکند بیهقی در تاریخ مسعودی خویش ازین قصیده تعریفها دارد و هفتاد و دو بیت آنرا در تاریخ خود ثبت کرده است . بمطلع زیر آغاز کند :-

شاه چودل بر کیند زبزم گلستان آسان آرد بچنگ مملکت آسان

مقطع آن :-

رویت باید که سرخ باشد و سرسبز
کاخر کردد عدو به تیغ تو قر بان
بیہقی در بن موضوع باز گوید : این سخنان دراز میشود اما از چنین سخنان با چندین
صنعت و معنی کاغذ تاج مرصع بر سر نهاده و در بیغ کہ مردم فاضل بمیرد اسکافی را
فضل و کمال بوده و فقه حنفی را خوب میدانسته و از شعرای ابراهیم بن مسعود میباشد
سال وفات این نامدار معلوم نگردید .

بهرامی اصلاً از سرخس میباشد اسم شان علی به تخلص «بهرامی»
کینت ابوالحسن از هم عصران ناصرالدین سبکتگین و سلطان بزرگ
اعنی محمود کبیر میباشد 'بهرامی در چارمقاله از شعرای آل غزنه نبشته شده است : بهرامی
در فن شعر 'قافیه' عروض کتابها نگاشته غایقه العروضین . کنز القافیه و رساله خجسته
وی دریغا کہ ازین رفته است . بدیع الزمان در سخنوران قطعہ زیر را از وی نوشته است :-
ماہر دو بتا گل دور نکیم
بنگر بچہ خواہمت صفت کرد
یک نیمہ آن توئی سرخسی
و آن نیم دگر منم چنین زرد

بوزر جہر قاضینی
بنام قسیم بن ابراهیم لقبش امیر بزر جہر
و کنیت او ابو منصور رمعاصر سلطان محمود
و از شعرای بو بژہ سلطان مسعود غزنوی میباشد باقی احواش معلوم نشد فقط تعالی چند
شعر در تتمہ الیتیمہ از او شان ضبط کرده آن ہم بعربی

زینتی علوی
را جمع بہ زینتی نظر تذکرہ نگار انرا مختلف می
بایم چنانچہ عدہ زینتی را کہ ما عنوان دادہ ایم میگوید
و بعضی دیگر زینبی میدانند (۱) مولد و کنیت او معلوم نیست و تاریخ وفاتش نیز معلوم
نگردید . عصر سلطان محمود و پسرش مسعود را دریافته است و از نزد آنها صلوات و عطا
بای زیاد گرفته چنانچہ مسعود در جشن عید مسعود خود (۴۳۲) هـ پنجاہ ہزار درم را

(۱) این شخص در تمام تذکرہ ہا زینتی از مادہ «زینت» تخلص دارد و او را «علوی زینتی»
محمودی نام میبرند چنانچہ فحول تذکرہ نویسندگان ہمین املاء را درست میدانند

سریلی حمل و به خانه این شاعر فرستاده و باقی شعراء نیز کمتر از بیست هزار نگرفته اند (۱) .
نمونه شعر زینتی:

هو ای ترا از آن گزیدم بعالم	که پا کیزه تر از سر شکی هوایی
چرا گاه من بود شیرین لبانت	چرائی تو از من رمیده چرائی
ایسا شهر باری که گرد سپاهت	کند چشم دل را همی تو تیبائی
بود داد تو مر جهان را همیشه	چه اندام آرز ده را مویائی
مگر شرط داری که در هر سواری	شده را به بندی و کشور کشائی
مگر عهد داری که همچون سکندر	ملوک زمان را تو قدرت نسائی

نام نامی این شاعر احمد بن محمد تغلص منثوری و کنیت ابوسعید
وطنش سمرقند و از اداخان سلطان محمود بوده و طوطا در

منثوری

حدائق السحر از صنعت تلون (۲) او در شعر صحبت می کند سال وفاتش معلوم نیست .
 یکی در یابدید آمد زهینش سنک و آبش زر معلق موج زرینش به ابر اندر کشیده سر
 نشیب و وقع آن در یاهمه پر رفته مرجان فر از و اوج او هر سوهمه زهره همه اظهر
 تو گوئی همت خسر بر ای نعمت زاید یکی از این فلک خواهد بر آورده همی دیگر
 یمین دولت عالی امین ملت و ایمان ابوالقاسم ملک محمود کشور در اردو کشور در
 سرو سالار سلازان هفت اقلیم این عالم ولایت بخش و کیتی کیر و ملک آرای و دین پرور
 بدست و تیغ و جام و جان میاسا از چهار آئین چنان کز نامه فتح نیاساید همی رهبر
 بدست از مال بخشیدن به تیغ از کینه آویختن به جام از باده نوشیدن بجان از منتهی بی مر

شاه ابورجان

عروضی آنرا از جمله شعرای آل سلجوقی خوانده در مدح بهرام
 شاه (۵۱۱-۵۵۲) قصیده دارد که بعضی قسمت آن اقتباس میشود عوفی نام این دانشمند
 را شاه ابی رجا غزنوی و لقبش را حکیم شهاب الدین خوانده و از جمله شعرای آل سلجوق
 از غزنه و لاهور قیام نمودند .

(۱) تتبع استاد محترم افندی صاحب هاشم شایق به حواله نسخه قلمی کتابخانه
خودشان .

(۲) صنعت تلون آن باشد که يك شعر بدو وزن و یا زیاد از آن خوانده شود .

تاریخ ادبیات صفت ۱۱۱ هجری قمری شرح الدین حیدر علی محمد هاشم صاحب

تاریخ ادیان ص ۱۱۰۰

بده را حرمت بسیار بره ای ساقی + زانکه در شرب جا حرمت او بسیار است
سید بی و انار به ترتیب نشو و نشو دلبر و سوره و طرا استوی

شاه گوید :-

بگوش

نام تمام در سوره زکریا

که بست سجده سرو غا نفرش ؟	نسا زین سروی بارور نگرش
کا قنابی شگفته بر زورش	زیر آن بگذر و شگفتین بسین
تا کنم دیده گوهر کمرش	در انتقاد بمدح و آغار ستایش گوید :
با کمر کی کند بی خطرش	خواهی کز رخم کس ز ندی ^{در خورشان نه}
رخ مخابر عیار تخت زورش	نی نی آن از آنکه از رخم خیزد
آنکه نماید آسمان دیدگرش	شاه داند بهاش کرد که هست
گل آدم ز صحن خاک درش	شاه بهرام شاه بن مسعود
	پادشاه که آفتاب و مه است

این قصیده اغلباً دارای سه وهفت بیت میباشد که عوفی آنرا ضبط کرده و نیز در قصیده دیگر که این هم بنام بهرام شاه گفته ۳۱ بیت آنرا انتخاب کرده :-

براق خسروی سیاره در لجام کشند	سپیده دم که خط نور بر ظلام کشند
چو خنجر جری که بتدریجش از نیام کشند	همی بر آید خورشید از ممالک شرق
	در اثنائیکه مدح می کنند :-

که صبح و شام ز یکدیگر انتقام کشند	ز عدل سلطان مانا خیر نداشتم
به گاه زینت بر میسند نام کشند	از خدا بیگان سلاطین که مو کب ظفرش
که بار نعمتش از شکر خاص و عام کشند	ابوالمظفر شاه بن مسعود
از نمونه کلام آن معلوم شد که از خود اسلوب بویژه دارد و در افاده معانی تعبیرات و تشبیهات غریب دارد .	

سید حسن غزنوی

اسمش حسن بن ناصر علوی غزنوی لقبش اشرف الدین از جمله فضلاء و علمای نامدار است

وقتی که سلطان مسعودی را بهرام شاه مغلوب کرد سید در بین اسرا بود ، از طرف بهرام شاه امر شد که تمام آنها را بقتل رسانند چون سید ازین واقعه خیر یافت بدیهته گفت :-

ای آنکه فلک به پیش تیغت آید	بخشش بجز از کف چو تیغت ناید
ضرب تو به پیل کوه پیسگر نکشد	بر ریشه همی زنی در تیغت ناید

چون این سلطان بشنید امر به خلاصی وی داد ، سید حلقه های موعظت بر یاد میداشت

و تا اندازه شهرت داشت که هفتاد هزار نفر دور وی گرد می آمدند سید در مدح
بهرام شاه گوید :-

جان را نزارش و لب نوشیرو شکر است   دل را ز طره و خط نو مشک و عنبر است
هم دل در آن چنان چو عنبر است و مشک   هم جان در آن ورق چو باشیرو شکر است
آن آشناوشی که خیالست نام او   در موج آب دیده من آن شناور است
تا آن جائیکه از تشبیب خلاص و بمدح   گریزمی کند :-

بهرام شاه را که او را به ناز گاه   از آسمان مهر بر ز خورشید افسر است
دست از جفا بر آر که در آب غرقه شد   چشم حسن که خاک ره شاه صفدر است
از سخن این سخنور میتوانی دق ریح و فکر   و استعدادش را بدانی رباعی زیر نیز
مرسید راست :-

آرام که دل هم مویت دیدم   بینائی دیده خاک کویت دیدم
سبحان الله هیچ ندیدم امروز   ماری که دیدم رویت دیدم

شاعر یست فاضل و بدان سبب مسعودی گوید که سلطان مسعود
نسبت داشته اصل این شاعر از ری میباشد و نزدیک سلطان مسعود
مغرب بوده 'مسعودی' قصیده ساخته که در آنجا ناصح سلطان گردیده و سلطان را گوارانیا مده
و آن اینک :-

مخالفتان تو موران بودند و ما شدند   بر آرزو دزموران گشته دمار
مده زمانشان زین پیش و روزگار مبر   که از دهها شود از روزگار با بدمار

از شعرای آل سبکتگین میباشد این نامدار غزنوی است و مسعود سعد سلمان
اور استوده ولی بعدها در بین دودوست رنجش پیدا شده بر اراشدی تعرض کرده

راشدی

است راشدی از شعرای دربار ابراهیم بن مسعود اول (۴۵۱-۴۹۹) است. قصیده در مدح
ابراهیم بن مسعود به این مطلع آغاز کرده :

رونده شخص قلعه گشاد و صفر   پناه عسکر و آرایش معسکر

مسعود سعد سلمان از یکطرف و ضمین و از طرف دیگر جواب گفته و راشدی را کند و خود را
هراتش اشعار تند خوانده است.

آنجا نیکه گوید :

زوزن و معنی لاله زلفظ عبهر
کند فضائل آن پیش شه مقرر
به فکر دولت شاهنشاه مظفر
حکیم راشدی آن فاضل سنخو ر

تمام کرد یکی مدحت چو بستان
چنانچه راشدی استاد این صناعت
بد بیه گفت اندر کتابخانه
بدان طریق بنا کرد آنکه گوید

و دیگر جای گوید :

بر آن قصیده که گفتیش راشدی در ماه
این قصیده را سعد سلمان در مدح فرخ زاد که پیش از ابراهیم هفت سال سلطنت کرده
بود سروده است سال وفات اسم و کنیت راشدی واضح نشد.

ابوالفرج لهوری «رونی» (۱) ابوالفرج لاهوری مشهور به رونی میباشد اسم پدرش مسعود است. وغالبا

اسم و کنیتش ابوالفرج میباشد شاید این اسم را پدرش برای شگون و فال نیک مانده باشد
ابوالفرج را مؤرخین و تذکره نویسان خاصه شعراً و فضلاء هم عصرش بسیار ستوده. یکی
از استادان که ابوالفرج راستایش و استاد مخاطب میسازد همانا انوری میباشد اشعارش
خیلی نغز و جزیل افتاده دیوانش در تهران به تصحیح پروفیسر چایکن روسی در ۱۳۰۴ شمسی
ضمیمه مجله ارمغان به طبع رسیده است و قصایدش بیشتر در مدح ابراهیم بن مسعود
(۴۵۱-۴۹۲) و مسعود ثانی (۴۹۲-۵۰۸) می بیند برای اینکه از سبک این استاد بیخبر
نباشیم رباعی زیر را می نویسم -

هفت اندرش صلاح هفت اقلیم است
سلطان مظفر ملک ابراهیم است

شاه که ملوک راز عدلش بیم است
از ده یک ملک او فلک دو نیم است

در مدح سلطان ابراهیم گوید :-

بادولت مساعد و بهخت جوا نیا
جسم است کما مکاری در جسم وجانا
چون رحمت از خدا به نیکی نشانها

شاهان نظام ملک قوام جها نیا
چشم است بختیاری در چشم نوری
چون ملت از رسول بپا کی ستوده

و تا اخیر به همین تاسیس الف دوام میدهد وفات در حدود (۴۹۰ و یا ۴۹۶) بوقوع پیوسته.

اسم شن به قول عامه تذکره نگاران محدود میباشد چنانچه خودشان
در قصیده گوید: سنائی

کی نام کهن گردد محدود سنائی را

نو نو چو بیاراید در وصف تو دیوانها

لقب و کنیتش ابوالمجد حسن است ، تخلص یعنی نام شعری شان سنائی ، معنی نور و
روشنائی گرفته شده ، میباشد .

حضرت سنائی یکی از بزرگترین علمای عصر خود بود . در حکمت و فلسفه استادی دارد
و تا کنون سر مشق سلسله عرفا گردیده و غزنه را بوجود پرفیض خود افتخار خراسانیان
و عراقیها گردانیده است .

تموجائی که در اشعار اعنی علامه سنائی می بینید همانا از رهگذر تغییر حال او میباشد
زیرا هر اول وهله زندگي شخصی در بساری بوده و پستان به مبداء فیض قدسی سخت
روبروشد لذا طرز تفکر و روش شعری وی دیگرگون می یابید .

سنائی باندازه از جاه و مال دنیا دوری ورزید که بهرام شاه بن مسعود بن ابراهیم
خواهر خود را خواست به نکاح به او بدهد ولی حضرتش نپذیرفت چنانچه خودش بدین
موضوع اشاره میکند :-

من نه مرد فن و زر و جا هم

ببخدا اگر کنم اگر خواهم

ور تو تاجی دهی به احسانم

بسر تو که تاج نستاسم

حضرت سنائی بعد ازین تنها با مشایخ طرح صحبت میریخت و مرید ابو یوسف یعقوب همدانی
بود ، در بین تمام آثار حضرت شان حدیقه الحقیقت که در سال های ۵۲۴ و ۵۲۵ انشاء
گردیده برجستگی نمایی دارد .

به حدیقه بزرگان واد با تا اندازه زیاد توجه کردند چنانچه خاقانی در موقع نگارش
تحفة العراقرین و نظامی در مخزن الاسرار خود از فکر شیخ غزنه ما استفاده ها کردند
و استفاده ها بردند . در پارسی دیگر کتابی سراغ نیست - که با حدیقه پهلوی زند مسگر
مثنوی مقتدرترین اولاد بلخ اعنی مولانا جلال الدین بلخی و بگفته مولانای بلخ باز هم سنائی
دو چشم اوست .

حدیقه ده باب دارد که بنا بقول حکیم بزرگوار برده هزار بیت بالغ میشود

- (۱) در تقدیس حضرت باری
- (۲) در نعت نبی وآل و اصحاب
- (۳) در صفت عقل
- (۴) در فضیلت علم
- (۵) در غفلت
- (۶) در صفت افلاک و بروج
- (۷) در حکمت و امثال
- (۸) در عشق و محبت
- (۹) در احوال خویش و مرتبت کتاب
- (۱۰) مدح بهرام شاه غزنوی

درین جا برای اینکه قول خود را در تاریخ انشاء حدیقه تأیید کرده باشیم از زبان حضرتش
چهار مصرع زیر را می نگاریم :-

که در آذر فگندم این را پی

شد تمام این کتاب درمۀ دی ^{الکتاب}

یا نصدوسی و پنج گشت تمام

یا نصدوسی و چار رفته ز عام

به هر صورت نخست خطی و چاپی حدیقه زیاد است و نیز حدیقه ثنی باهتام «ماژور استقانسون»
انگلیسی ترجمه و با حواشی و تعلیقات در سال (۱۹۱۰ ع) در کلاکت به طبع رسیده بهر
صورت اشعار حکیم را بدو قسمت تقسیم می نمائیم . اول مثنویات ، دوم قصاید ، غزلیات
رباعیات مثنویات حکیم عبارتند از :-

حدیث الحقیقت

سیر العباد

طریق التحقیق

عقل نامه

عشق نامه

کار نامه بلخ

بهرام و بهروز

تاریخ تولد حکیم قرن او آخر پنجم و در تاریخ وفات بین تذکره نگاران اختلاف نظر وجود دارد ولی با آنها اتفاق اکثر مؤرخین راجع به فوت حکیم (۵۲۵) است (۱) حالا که تاریخ فوت حکیم معلوم شد به نمونه از کلام ایشان می پردازیم
هکن در جسم و جان منزل که این دونست آن والا

قدم زین هر دو بیرون نه نه این جا باش و نه آن جا
عروس حضرت قرآن نقاب آن نگسار بر اندازد

که در الملک ایمان را مجرد بیند از غوغا
تو علم آموختی از حرص اینک ترس کماند ر شب

چه دزدی با چراغ آید گزیده تر برد کسالا
فقط از همین چند مصرع نمیتوانید درجه علمیت و تفکر حضرت شیخ را دریابید .

اسم عثمان بن محمد غزنوی معروف به 'مختاری' است که با ابو الملوک ارسلان بن مسعود

عثمان مختاری

بن ابراهیم بن مسعود بن محمود (۵۰۹-۵۷۱) و نیز با برادرش سلطان غازی یمین الدوله بهرام شاه غزنوی (۵۱۱-۵۵۲) معاصر بوده و هر دو ایشان را مدح گفته است .

راجع به بز گواری مختاری همین کافیست که شیخ غزنه حضرت سنائی قصیده چند در وصف وی انشاء نموده چنانچه در مطلع گوید :-

نبود پیش دو خورشید و ماه تازی و تیر
که بود لمعه از خاطر مختاری تیر

مختاری قصیده را که در مدح بهرام شاه غزنوی سروده است که بعد هامورد پسند بسا اساتیز واقع کرده ؛ مطلع زیر می بینید :

(۱) آنهاست که فوت حکیم را ۵۲۵ هـ ق میداند قرار زیر است :

جامی در نفعات ، دا را شکوه در سفینه الا ولیا ، حاجی خلیفه در شرف الظنون - امین احمد رازی در هفت اقلیم ، مولوی غلام سرور در خزینته الاصفیا ، والذواغستانی در ریاض الشعراء خوند میر در حبیب السیر ، قاضی نورالله شوستری در مجالس المؤمنین ، مخبر الواصلین در نگارشات خود و نیز محمد بن علی رفاء شاگرد در دیباچه که بر حدیقه نوشته مر ک حکیم را بعد از نماز شام یکشنبه ۱۱ شعبان ۵۲۵ میداند .

درمانش

مسلمانان دلی دارم که ضایع میشود جانش در افتادم در آن وادی که پیدان نیست هاهمانش
خیلی طمطراقی و باطنطنه سروده شده سال وفات مختاری در سال ۵۴۴ یا ۵۵۴ میباشد .

تخلص یا لقب شاعرانه این نامدار فردوسی ، کنیه او ابوالقاسم
فردوسی میباشد ولی در نام خود و پدرش روایات متعدد وجود دارد .

بقول عروضی سمرقندی صاحب چهار مقاله ، موافق فردوسی در قریه بازا از ناحیه طابران
در بلوک طوس میباشد تاریخ قطعی تولد شاعر معلوم نیست ولی در نتیجه مقایسه های که دکتر
شفق میثماید (۱) فردوسی در حدود سال ۳۳۰ هجری در طوس تولد یافته و در حدود سال
۳۶۵ (۲) بسن سی و پنج سالگی بمقاریخ ۴۰۰ هجری پیاپایش رسانیده .

فردوسی در اول زندگی ، زندگی ساده داشته یعنی دارای زمینی و باغی بوده و در آن
کار میکرد و حیات خوش بسر می برد ، شعر میگفته با فراغ خاطر ولی تا اندازه از سوانحش
برمیاید در آخر عمر ناراحت شده و تمثیل این گفته هارا در اشعار زیر بنگرید .

الای بر آورده چرخ بلسند چه داری به پیری مرا مستمند
چو بودم جوان بر ترم داشتی به پیری مرا خوار بسکذاشتی
مرا کاش هر گز نه پروردیا چو پرورده بودی نیازد یا
بجای عنانم عصا داد سال برا گنده شده مال و بر گشت حال

دو گوش و دو پای من آهو گرفت
تهی دستی و سال نیر و گرفت

قطعه شیوای زیر از فردوسی است (گرچه به عنصری هم نسبت میدهند)

حکیم گفت کسی را که بخت والا نیست به هیچ روی مرا ورا زمانه جو یا نیست
بر و مجاور در یا نشین مگر روزی بدست افتد داری کجاش همتا نیست
خجسته در که محمود زاولی در یا ست چگونه دریا کانرا کرانه پیدا نیست
شدم بدر یا غوطه زدم ندیسم در گناه بخت منسبت این گناه دریا نیست
تاریخ وفات استاد در سال ۴۱۱ و یا ۴۱۶ واقع گردیده و بنا بگفته عروضی سمرقندی را
از آن بزرگمرد فقط دختری باقی مانده .

(۱) تاریخ ادبیات ایران دکتر رضازاد شفق ص ۷۸ (۲) (چو بگذشت سال از برم
شعبت و پنج) مقصد از سعید و شصت و پنج هجری تاریخ شروع شش هفتاد فردوسی میباشد .

فضلای دوره آل ناصر :-

محمد بن ابوریحان البیرونی احمد خوارزمی :

از مشاهیر حکمای اسلام است . این را در دانا آن شخصیت های علمی و ادبی است که برای جهان بشریت و به ^{بسی} بیشتر ^{از} اسلامیان خدمات زیادی نموده است

البیرونی به آل ناصر منسوب است و از این جهت از فتوحات ایشان استفاده نموده و هند را سیاحت و زبان سنسکرت را اندر یافته و هند شناس زبردستی گردیده .

البیرونی از یک طرف هندیان را از معارف اسلامی بهره مند و از جانب دیگر حاصل افکار هند را به فرهنگ اسلام علاوه نموده است :

البیرونی به ففون و افکار علمای یونانی و هند و نیز به علوم میکه در اسلام متداول بوده آشنائی داشت .

البیرونی در علوم ریاضی ، طبیعی ، هیئت ، جغرافیه و طب فریب روزگارش بوده در فن جغرافیه خدماتی زیادی کرده و راجع به اقطار هند و ممالک شرقی نکات مجهول آن زمان را کشف نموده و معلومات بس بنده میدهد .

در تاریخ طبیعی خدمتش از جغرافیه کمتر نبوده و علاوه بر آن راجع به حیوانات و نباتات معدنیات و بویره سنگهای قیمتی تحقیقات مفصل نموده اند .

البیرونی معاصر حکیم نامدار ابن سینا میباشد و با این دو ستاره درخشان علم با یکدیگر هر اسلات زیادی داشته و بعضی از آنها می تواند بصورت کتابی در آید .

آثار عمده البیرونی به بیست و سه جلد می رسد که سه آن راجع به ادب میباشد (۱) و ازین چنین بر می آید که ایشان در ادبیات دستی به دراز داشته و آثار ابوریحان نه تنها در شرق بلکه

در جهان غرب نیز مقبول و معتبر است و اکثر نسخه های آن در کتابخانه های اروپا موجود است . برای اینکه از نزدیکی او با سلطان محمود و لیاقت وی در ^{استطلاح} دانسته شویم قصه از

زبان نظامی عروضی ذیلاً تقدیم می داریم و آن اینست که آورده اند که ^{بیمین} ^{الدوله} سلطان

(۱) شرح ابو تمام : مختار الاشعار والائثار . التعلیل باحاله الوهم فی معانی النظم .

علاء الدین خوارزمی

تاریخ ادبیات صف ۱۱۴ تا ۱۲۰

بن سبکتکین (۴۴۰ - ۵۴۴ = ۱۰۴۹ - ۱۰۵۳) (۱) ظاهراً در غزنه تالیف
 نموده است. ازین کتاب فعلاً دو نسخه بیشتر موجود نیست و قرار نبشته دانشمند مرحوم
 قزوینی هیچ کس نسخه ثالث آنرا نشان نداده او گوید که هر دو نسخه در انگلستان
 است یکی در کمبریج و دیگری در اکسفورد و نسخه دوم ^{سوا} ~~راشعرا~~ نسخه اول
 میداند و عکس نسخه حاضر عکس نسخه کمبریج است که اصح و اقدم نخستین
 است و نسخه حاضر در سال (۹۰۳ یا ۹۳۰). استنساخ شده است (۲) و نسخه اکسفورد
 در سال ۱۱۹۶ نسخه کتابخانه کنگر ^{کالج} ~~کالج~~ (۳) در کمبریج نمره ۲۲۳ مشتمل بر
 ۴۱۸ صفحه یا ۲۰۹ ورق به خط نستعلیق خوش حسب الامر وزارت فرهنگ ایران به
 اهتمام دانشمند قزوینی عکس برداری شده. ^{خط چینی چنان خواند}
 برخی فصول متفرقه توسط بار تولد مستشرق روسی بطبع رسیده است (۴) و در سه
 چهار سال قبل نیز ربع کتاب در مطبعه ایرانشهر توسط محمد ناظم هندی چاپ شده است
 تاریخ تولد و وفاتش معلوم نشد.

اسمش محمد حسین کاتب و کنیت او ابوالفضل بوده، ادیب دانشمند
بیہقی زبان پارسی میباشد و در نویسندگی او همین قدر بس که شاهکار مانند
 تاریخی بزرگی که در حالات سلاطین سلسله آل ناصر نبشته است آنهم در سی جلدولی
 در بیغ در آنست که مرور زمان جز چند جلد ناقص آنرا که در شرح حالات و وقایع
 روزگار سلطان مسعود نوشته و بتاریخ مسعودی یا بیہقی مشهور است از بین برد.
 است «بیہقی» در انشاء و ادب شاگرد ابو نصر مشکان و زیر دیوان رسالت سلطان محمود
 غزنوی است. بدین سبک و روشی که بیہقی نوشته و داد سخن وری و بلاغت گمان
 میرود دیگرمی نه نوشته باشد اگر نبشته باشد باز هم نتواند به استاد پہلوزند. این تاریخ
 و یا شاهکار نثری در همه جزئیات آل سبکتکین وارد گردیده و کردار و گفتار دور
 غزنیان را با زبان ادب و محاوره نزدیک فهم در آورده است.

- (۱) صاحب مقدمه تاریخ زین الاخبار عبدالوهاب قزوینی ص ۱ مقدمه از (۴۴۱-۴۴)
 میداند در حالیکه دایرة المعارف اسلام (۴۴۰ و ۴۴۴) نوشته.
 (۲) در اخبار نسخه فقط ۹۳ مرقوم است بدون اینکه صفری داشته باشد.
 (۳) Kings college (۴) رجوع به انسایکلو پیدیای اسلام ج ۲ ص ۱۳۰ عنوان گردیزی

بیهقی نویسنده و مؤرخ حق بین بوده دارای عفت قلمی میباشد قلم این حق پرست هیچ گاهی از مؤثرات زمان متأثر نگرددیده و نه صدسال قبل به مؤرخین و چیز نویسان درس علمی و عملی تاریخ نویسی و نویسنده گي داده ، حقا! که محقق بوده و درینجا که آثارش از بین رفته و سرمایه علمی و تاریخی ما را بی برگ و نوا ساخته ، بیهقی در سال (۴۵۱ هـ) شروع به تألیف تاریخش نموده و تولد ایشان در ۳۸۵ و وفاتش سال ۴۷۰ اتفاق افتاده است .

ابن سینا ابوعلی حسین بن عبدالله بن ~~حسن بن علی بن سینا~~ ملقب به شرف الملک بوده ، پدرش ابن سینا در زمان سلطنت نوح بن منصور سامانی از بلخ به بخارا رفت و در آنجا مورد اعزاز امیر سامانی واقع شد . و حکومت خرمیتا (۱) را باو دادند . پدرش ابن سینا در قریه افشنه زنی را بزنی گرفت که ستاره نام داشت و ازین ستاره آفتابی درخشان که خاور و باختر را بنور خود روشن نموده بود بنام ابن سینا بوجود آمد . سال تولد (۳۷۰ هـ = ۹۸۰ م) .

وقتی که ابن سینا طفل بود پدرش از حکومت خرمیتا برطرف گردید و در همین جا به آموزش و پرورش یسر پرداخته و پرستار معنوی او شد .

ابن سینا بسن ده سالگی قرآن کریم و یک علم ادبی و فنون عصرش بویژه احکام شرعی ، صرف و نحو را کاملاً فراگرفت و در همین زمان در همان رشته ها صاحب نظر گردید . (۲)

در همین اوقات بود که عبیدالله ^{ابو} نأتلی به آموزش و پرورش این عجیب الخلق طفلی میسر دازد . و در مدت کمی معلومات استاد را تماماً فرا میگیرد و به خودی خود به مطالعات آغاز می نماید در ریاضی ، حکمت ، طبیعی و منطق و مابعدالطبیعی ^{تجدید} تبیین حاصل نموده استاد عصر خود می گردد طبابت را از عیسی بن یحیی فرا گرفت و درین فن نیز استاد مائری شد و توانست که نوح بن منصور را از مرض وخیمی نجات بخشد (۳) و بر شهرت بیافزاید .

- (1) Encyclopaedia of Islam ۴۱۹ ص ۲ تحت عنوان ابن سینا
- (2) Up to his tenth year Ibsina had a tutor in kutan Abad .
(Encyclopaedia of Islam v2 p419.)
- (3) At the same time the marvellous boy had the good fortune to cure the sultan of Bukhara , Nuh b , Mansur (Encyclopaedia of Islam v2:p:416)

وقتی که پدر ابن سینا وفات یافت او ۲۲ سال داشت در ۲۲ سالگی بخارا را ترک کرد و بسوی جوزجان، خوارزم، خراسان و داغستان شد. وقتی که شیخ در جوزجان بود با ابو محمد معرفت پیدا کرد و در جای اوشان شروع به تدریس نمود و کتاب قانون را که از مشهورترین کتب طبی آن زمان بود در جای ابو محمد نوشت. بعد از آن به همدان رفت و در آنجا شمس الدوله از اوشان احترام و قدر زیادی بجای آورده رتبت وزارت مرا و را مسام داشت اما بعد چندی بواسطه شورش عساکر از رتبت خویش افتاد و در منزل شخصی شروع به تدریس کرد. او گهی سیاستمدار و زمانی زمام علم بکف داشت ولی در سیاست موفقیت آنقدرها چون علم نصیبت نشد (۱) وقتا که شمس الدوله مریض شد بر علاجش پرداخت و کامیاب شد. و شهرتش زیاده از اول پخش گردید و هم اندران ایام قسمت از کتاب مشهور خود (شفاء) را که از مهم ترین کتب فلسفی میباشد تألیف کرد.

شیخ ماچنان يك كهر گران بها بوده که در بازار علم و عرفان همتا و مانده ندارد چنانچه فیلسوف معروف عصرش شیخ ابو عبدالله نائلی از سوالات شاگرد باهوش و زرنکش در مانده و به قصور استعداد خود اقرار نموده است (۲) شیخ ابو جعفر بن طفیل فیلسوف اندلسی در کتاب اسرار حکمت مشرقیه در حق شیخ گوید: «گرچه شیخ طریقه حکمت مشاء را در کتاب شفا پیش گرفته و پیرو کلمات ارسطو شده است ولیکن خود شیخ می گوید هر کس بخواهد مذهب حق را بداند و از اعتقاد من در خصوص مسایل فلسفه آگاه شود رجوع نماید به کتاب حکمت مشرقیه. بعد ابو جعفر میگوید: هر چند بیشتر از مطالب و مسایل کتاب شفاء همانطور که گفتیم متخذ از کتب ارسطو است ولیکن در همین کتاب مطالبی را ذکر کرده که من در کتب ارسطو ندیده ام، معلوم میشود این مسایل از تراوش فکر دقیق و ذهن سرشار خود شیخ است، فارابی با آنکه عمر طولانی کرده و در زندگانی آسوده خاطر بوده چندان آثار علمی از خود باقی نمانده. گرچه غالب مصنوعات او از بین رفته و یا ترجمه به لاتین شده ولیکن اجمالاً از آن مقدار

(1) Some time his activities were scientific some time political, the latter with slight success. (Encyclopaedia of Islam V2 p:419)

قبلاً گفته بودیم که مسعود در جشن مسعود خویش پنجاه هزار درم خانه زینتی علوی محمودی فرستاد و باقی شعراء هم از بیست هزار کمتر نیافتند. همین نوازش ها بود که عنصری ها به جهان ادب تقدیم کرد و همین تشویق ها بود که فرخی ها - زینتی ها - عسجدی ها و سنائی ها مسعود سعدها و فردوسیها پدید آورد و گلزار ادب را چهچه هنروران پرشور و نو ساخت و بر گهای رنگین تر بر اوراق و ماخذ ادب پارسی افزود.

این دوره نه تنها از حیث کمیت بلکه از جنبه کیفیت هم اوج گرفت در این آوان بود که سبک تر کستانی که اساسش را سامانیان گذاشته بودند تکامل می کند و دایل برین مدعی همانا دیوان مدون استاد فرخی ' شاهنامه فردوسی و منوچهری میباشد .

در عهد این خاندان - غزنویان - بازار قصیده سرائی گرم میشود چنانچه شعرائی که درین زمان بوجود آمدند اکثراً قصیده سرا میباشند ' درین جا باید اشارتی کرد که قصیده در عهد آل سامان نیز بوده ولی دور غزنه آنرا به درازا کشانید یعنی در اول قصیده تغزلی میکنند و یا تشبیبی بکار می بندد سپس از آن رشته کلام بر گردانیده سخن را به مدح ممدوح میرسانند و بعد به کار ناسهای ممدوح می پردازند و بقصائد خاتمه میدهند یعنی مطلعی دارند و مخلص و مقطعی و درین موارد چنان محسنات لفظی و معنوی به کار می بندند که ذوق به هیجان و طبع را چون آهوی شوخ میرماند .

درین دوره بود که پارسی به خود تکانی داد و گریانش تا اندازه از دست زبان تازی رها کرد و نثر نویسان زبردست ظهور کرد ' سبکهای مختلفی بوجود آمد و بیهقی شاهکار خود را که از حیث روانی بیان ' استحکام تر کیب و ایجاز جملات بی مانند است به جهان ادب پارسی تقدیم داشت .

درین عهد ادبیات پارسی تمایل زیادی به رومانیک نشان میدهد زیرا درین دوره تمام توجه بطرف ادب و فن و ادبیات معطوف است در دیگر ساحه ها آنقدرها که در زمینه ادب کار شده نشده است . این تجدد در ادبیات پارسی خیالی بسنده و مؤثر افتاد زیرا همین رنسانس ادب پارسی بود که از بعد مدت کمی با استفاده از ادب تازی بدور انداخته و ماشین اولی خود را به خودی خود بامهارت بس بایسته به کار انداخت .

تمام توانائی گذشته را با اثر دستی عجیبی فراهم آورده با فکر ملی و احساس ملی عجینش نمود که از آن حیرت بیاید . این دوره توانست دری از

از جهان محاسن و قشنگی ها بر روی تخیل بکشايد و جاده وسیعی بر ای ادب عصبی و احساساتی سلجوقیان باز و هموار کنند .
از تازیان لغات جدید . بگیرند .
جملات و عبارات متین و نوین فراهم آورند و از آن زبان ملی و ادبیات خود رانیک تقویت بخشند .

سلجوقیان

مؤسس این خاندان سلجوق پسر دقاق رئیس قبایل تر کمن میباشد که در اواخر آل سامان به «خید» یعنی حوالی جنوبی سیحون جای گرفت .
این خاندان به پنج شاخه تقسیم میشود و این پنج دسته عبارت از سلجوقیان خراسان عراق ، کرمان ، شام و آسیای صغیر میباشد .
هر چار سلجوقیان دیگر از سلجوقیان خراسان بر آمده اند . ورود ایشان به آن طرف آمو نهر از صحرای « کرغز » بویره در خراسان تحولاتی بس شگفتی بوجود آورد ، این تحولات در تلقیات علمی ، ادبی و اجتماعی خراسان بوده است - این خاندان با سامانیان ساختند و وقتی که سامانیها با ایلخانان مخالفت کرد سلجوقیان بطرفداری سامانیها بر خلاف ایلخانانها جنگیدند .
وقتی که سلطان محمود غزنوی وفات کرد . این خاندان قوت گرفت چنانچه سلطان مسعود در سال (۱۰۳۸) م از دست طغرل شکست خورد .
در وقت سلطان محمود غزنوی این خاندان فرصت پیدا کرده از آمو گذشتند و در مرغه های خراسان باجماعت بزرگ و مواشی زیاد در حوالی نسا و اپبور (حوالی جوزجان که در اطراف نهر مرغاب واقع بوده یعنی بین هرات و میمنه) جا گرفتند ، درین آوان امرای سلطان آنانیکه والی طوس بودند با سلطان مساعده و هم فکری نداشتند و سلطان هم بدان بی اعتنائیها اعتنائی نکرده و بیم نداشتی که روزی از آن فتنه خیزه و یا انگیزد .
سلجوق سه پسر داشت میکائیل ، اسرائیل و موسی . اسرائیل پسر بزرگ بود و ملقب به بیغوار سلان .

بیغوارسلان به غزنه هم آمد . وقتی که سلجوقیان به خراسان آمد - نساو ایبور د -
تمام چراگاهها را تا مرو و نیشاپور با کله ها و مواشی چرانیده و مورد تاخت و تاز قرار
دا دو هی بر جمعیت خود و مواشی افزوده رفت .

میکائیل دو پسر داشت : یکی طغرل و دیگری چغری این خاندان به حال خود قانع
نه بودند هر نهضت جنبش و سلحشوری ها از آنها به شاهده میرسید و اعتباری بهم رسانیده صاحب
ادع بودند و طبعاً نفوذ و اقتدار پیدا کرد و مورد حمله و عقد امور گرد و نواح خود گردیدند
مداخله ها می کردند و بهر طرف دست می انداختند ، تا که سلطان محمود حیات داشتی
طغرل ها و چغریها خود داری کردی ، ^{مورد}
آن گاه که سلطان در (۴۴۱ هـ) وفات کرد آنها بیشتر و خوبتر دست به کار زدند
و بنای فتنه گذاشتند .

طغرل نواده سلجوق پسر میکائیل در نیشاپور و دراز مرکز سلطنت محمودی بنای
عصیان گذاشتی و حاکمیت مستقل خویش در (۴۳۲-۴۲۹) اعلان نمودندی سلطان مسعود
برای فرو نشاندن فتنه آنها لشکرها فرستاد و بی تا کام شد تا اینکه خود مجبور شد
باو مصاف دهد . در حوالی مرو جنگ بین آل محمود و آل سلجوق در گرفت ولی در نتیجه
مسعود منهزم گردید و از راه بلخ به غزنه برگشت و ذخایر پس گران به آنها وا گذاشته
ولایت غرب و شمال خراسان از سلجوقیان شد .

طغرل به خلیفه بغداد نامه نوشت و در آن از دیانت و کبار نامهای خویش خلیفه را مطلع
ساخت و نیز اظهار کرد به خلیفه که او آرزوی زیارت حر مین را دارد خلیفه نیز منشور و
خدمت بدست قاضی ابوالحسن که از علمای بزرگ بو د بوی فرستاد .
خراسان غزبی به چغری بیگ و عراق عجم به حصه حکومت طغرل می رسد طغرل همدان
را مقرر ساخت ولی عمر به آنها وفات کرد چغری در ۴۵۳ و طغرل سال بعد پدر و جهان گفت .
بعد از طغرل بیگ و چغری ، عوض چغری آلپ ارسلان در خراسان شمالی و غربی
به حکومت نشست ، صاحب لب التوار بنح طغرل را مرد نیک سیرت خوانده و بادیانت میداند
زیرا پنج وقت نماز به جماعت می خواند و مساجد بنا می نموده است . بگفته تاریخچه
ادبیات پارسی . (۱)

طغرل بیگ و سه جای نشین که آلپ ارسلان ملکشاه و سنجر باشد حا میان علم و ادب
 بوده اند و نیز علاوه کنند که وسعت سلطنت آنها از عربستان تا اکتوس میرسد و طرز
 حکومت آنها برای ملت خوب بوده زیرا چنان روش سیاسی به کار بسته بودند که
 رعایا را گناه و بیگناه بزرگت نمی انداختند و عدالت و مساوات سرتاسر حکمرانی آنها
 حکمران بود . مساجد و مکاتب در هر شهر بنا نهادندی و بی برک ها از ظلم اغنیاء
 مصنون بودند . در عهد سلجوقیان و به حمایت آنها بوده که زبان دری عمومیت پیدا
 کرده اینها به همان اندازه که به عدالت در روش سیاسی پای بند بودند بهمان درجه
 از علما و شعر حمایت می کردند . فلسفه ، سائنس ، تاریخ ، دینیات و زبان و سایر علوم
 در همین عصر پیشرفت و علمای این دور و زمان پرورید تاریخ با خط در خمشان عنوان
 و زیب صفحات قرار میدهند .

چه مترسلان نبود که نیاور دجه دبیرانی نه ، که با مراعات معنی لفظ پیرایه نه بستندی
 در ابتداء طغرل سلجوق چون به جهانگیری مشغول بودی لذا طوریکه شاید است به اهل
 شعر و نظم پرداختن نداشتی .

آلپ ارسلان موقع یافت که پیرورد شعراء فضلاء و علما را و به پیوند دیاد پیران
 لایق و وزرای مستعد مانند عمید الملک کندری که خود اهل دانش و فرهنگ بودی
 و نظام الملک که ادیب و نویسنده است و علماء را احترام کردند . عمید الملک پارسی
 گوین را تشویق می کرد و نظام الملک عربی دانان را

نظام الملک به عربی دبستگی تمام نشان میداد و همان بود که در بلخ ، نیشاپور
 هرات ، اصفهان ، بغداد و سایر نقاط بنام نظامیه مدارسی بپا نمود و دانشمندان تشویق
 به مدرسی بدان مدارس مینمود .

خاندان سلجوقی بود که علمای همچو خیام نیشاپوری و ابوالعباس او کرمی را دعوت نمودند
 تا در رنج دررصدخانها کار کنند همان بود که در ریاضیات فلسکیات ، حکمت و نیز علوم
 و فنون عصر تالیفات نمودند . عروضی سمرقندی حکایه راجع به سلجوقیان در مقالات دوم
 از چهار مقاله نبشته که ما عیناً آنرا امینکاریم : (۱)

د آل سلجوقی همه شعر دوست بودند اما هیچ کس بشعر دوستی تراز طغانشاه بن الپ

(۱) مقالات دوم از چهار مقاله صفحه ۴۹ - طبع بر این به تصحیح علامه قزوینی .

ارسلان نبود و مجاورت و معاشرت او همه با شعرا بود و ندیمان او همه شعرا بودند چون امیر ابو عبدالله قرشی و ابوبکر ازرقی و ابو منصور بایوسف و شجاعی نسوی و احمد بدیبهی و حقیقی و نسیمی و اینها مرتب خدمت بودند و آینده و رونده بسیار بودند همه از او مرزوق و محفوظ میگردوزی امیر با احمد بدیبهی نردمی باخت و نرد ده هزاری پیاپین کشیده بود و امیر دومهره درش گاه داشت و احمد بدیبهی دومهره در یک گاه و ضرب امیر را بود احتیاطها کرد و بینداخت تا دوشش زند دو یک بر آمد عظیم طیره شد و از طبع برفت و جای آن بود غضب بدرجه کشید که هر ساعت دست به تیغ میگرد و ندیمان چون بر گ بر درخت همی لژی زدند که پادشاه بود و کودک بود و مقهور بچنان زخمی ابو بکر ازرقی بر خاست و به نزد یک مطربان شد و این دو بیته باز خواند :

ارزقی گوید :

گر شاه دوشش خواست دو یک زخم افتاد   تا ظن نبری که کعبتین دادند اد
 آن زخم که کرد رای شاهنشاهی   در خدمت شاه روی برخاک نهاد

ابو منصور بایوسف در ۵۰۹ که من بهرات افتادم مرا احکامات کرد که امیر طغان شاه بدین دو بیته چنان بانشاط آمد و خوش طبع گشت که بر چشمان ارزقی بوسه داد و زخواست و پانصد دینار و در دهان او میگرد تا یک درست مانده بود و به شاط اندر آمد و بخشش کرد سبب آن همه یک دو بیته بود *هائزد تبارک و تعالی بر هر دو رحمت کناد .*

بهر صورت میگوئیم که ادب تنها و فقط مرهون این خاندان باشد نه چنین است بلکه سلسله های دیگر مانند غوریان که بجای خردش ذکر شود - خوارزمشاهیان و غزنویان بوئیان و اتابمکان هم زحمتها کشیده اند *صله* داده اند و تشویقها و تحریصها و حمایتها نموده اند چنانچه غزنویان در سالهای اخیر با وجود بیکه مغلوب شد و بودند ولی منقرض نگردیده بودند و مدت مدیدی معاصر سلجوقیان در غزنه و در هند سلطنت میگردند و از فضلا و علما و شعرا حمایت مینمودند در همین جا که کلام به درازی نکشد و از موضوع بیرون نرویم مقدمه آل سلجوقی را خاتمه داده و بدگر شعرا و نویسندگان آن می پردازیم .

کتابت
 بخش

نشد

انوری

اسمش محمد بن محمد بن اسحاق لقب او حدالدین تخلص خاوری . او حدالدین بن درقریه بدنه از ولایت ایپورد تقریباً (۱۱۲۵ م) تولد یافته در ابتداء کسقم خاوری تخلص داشت ولی بعد ها چون بدر بار سنجر رسید * انوری * برا و تخلص نها

انوری به مناسبت موضوع گوید :
دادند مهتران لقب انوری و لیک
انوری در عهد سلطنت سنجر بسیار اعتبار داشت و این اعتبار به قول بعضی مرهون مدینه
زیر میباشد

گردل دو ست بحر و کان ^{شاه} شاه
دل و دست خدایگان باشد
شاه سنجر که کمترین خدمش
در جهان بادشاه نشان باشد
قبضه خنجرش جهان گیر است
گر چه یک مشت استخوان باشد
عداش ابر ز زمین بخشم شود
امن بیرون ز آسمان آید
هر کجا سکه شد بنام سخاش
بخل بیفام و بی نمان باشد (۱)

تعلیمات ابتدائی خود را در طوس فرا گرفته زیرا در آن زمان مجمع علما آنجا بود و از دیوان و مطالعات در زنده گی انوری معلوم می شود که شخص عالمی بوده و در مقایسه ^{مطبیقات} يك نیز دستی به دراز داشته است ، این نامدار از علوم طبیعی و منطق هم بیخبر نبوده . این شاعر در طول آنقدرها روزگار خوش نداشته . در مدیحه و هجو کسی بدان طمطراق نه توانسته بگوید (۲) ایام زندگی او ایام پر جنگ و جنجالی بوده زیرا در آن وقت مهاجم مداوم مغلها دوام داشت ، او همیشه این السبیل بوده و فراری و همیشه در ایذاء .

انوری نه تنها سنجری است (۵۵۲ - ۵۱۱ م) بلکه اتسزی (۵۵۱ - ۵۲۱) و ملك جبالی [غوری] که تا (۵۵۶ م) حکومت کرده میباشد .

در هجو کار را بجائی رسانیده که ملك الجبال را هم نکند آشته . وقتی که ملك الجبال ازین واقعه خبر میشود به حاکم هرات می نویسد که انوری را به غیر ولی کوه بفرستید و ل فخرالدین حامد بن ربیع انوری را با اشارتی میداناند و بدین ترتیب رهائی می یابد .

(۱) انتخاب از دیوان خطی نویسنده صفحه ندارد .

(۲) تاربخچه لال ص ۱۱۲

انوری ' بر معزی ' عمیق رشید و طواط تعریضی کرده ولی سطحی است اهل بلخ را نیز زخم زبان زده ولی به شفاعت و حمایت قاضی حمیدالدین بلخی نجات یافت سوای سعدی و نظامی هیچکس مانند انوری نتوانسته از دردهای هموعش با عبارات موزون و پر لطف افاده مرام کند چنانچه در قصیده سر شک سوزان خراسان این معنی را خوب می یابیم و بر ای مزید معلومات ' چندی از آن قصیده غرا انتخاب میشود .

انوری گوید :-

بر سمرقند اگر بگذری ای باد سحر	نامه ز اهل خراسان ببر خاقان بر
نامه مطلع او رنج تن و آفت جان	نامه مقطع او درد دل و سوز جگر
نامه بر رقمش آه غریبان پیدا	نامه در شکنش خون شهیدان مضمیر
نقش تحریرش چون سینه مظلومان خشک	سطر عنو اش از دیده محزونان تر

استاد تا اخیر قصیده جزیل خویش با آه و ناله دوام میدهد معنی لطیف در الفاظ ظریف ادا میکند و سخن را بجائی میرساند که :-

بیتگمان خلق جگر سوخته را در یا بند - چون زد رد دل شان یا بد از آنگو نه خبی در مقطع گوید :-

فاجهان را بفروزد خور گیتی بیمای از جهانداری ای خسرو ایران بر خور (۱) از قصیده بالای انوری رنگینی قریحه او سوز و گداز او ، احساسات که تمام رقت انگیز است اندر می یابد چه لثالی معانی نه بود که در صدف الفاظ نه پرورید من ازین شاعر دور نمی دایم زیرا یسگانه امتیاز او همین و در همین این جاست .

انوری آئین مرد هنری را چهار داند .

چهار چیز شد آئین مرد هنری	که مرد هنری زین چهار نیست بری
یسکی سخاوت طبعی چو دستگناه بود	به نیک نامی آنرا به بخشش و بخشوری
دو دیگر آنکه دل دوستان نیازا ری	که دوست آئینه باشد چو اندر و نگروری
سه دیگر آنکه زبانش را به گاه گفتن زشت	نگاه داری تا وقت عذر غم نغوری
چهارم آنکه کسی کو بجای تو بد کر	چو عذر خواهد نام گناه از و نبری

انوری به گفت هفت اقلیم در ۵۸۳ و تاریخ ادبیات ایران ۵۸۷ بد رود جهان گفته

(۱) انتخاب از انوری ' نسخه خطی نو پسند .

ولنی تاریخچه ادبیات لال فسوت انوری ۱۱۹۰ ویا ۱۲۰۰ م میدانند

ارزقی: ابوبکر زین الدین ارزقی هروی (۱) پسر اسماعیل و راق میباشد
ارزقی بسططان طغانشاه بن آلپ ارسلان منسوب است

طغانشاه شهرزاده شعر دو ست بسوده چنانچه دو ات شاه از او تعریف ها دارد
و بر ای اثبات این مدعی بسد نیست عیناً عبارات دو لشاه را بنویسیم « درخاندان
سلجوق از و یاد شاهی مستعد تر نشان نداده اند (۲) ارزقی در مدح طغانشاه
قصایدی زیاد سروده و در سایه همین مدح سرائی بعزت رسیده ارزقی دیوان اشعار
دارد و حکایات سندیادنامه را که در پند بات نبشته و نیز الفیه و شلفیه را تالیف کرده
تا هر وقتیکه طغانشاه آنرا خوانندی شهواتی شدندی شعر زیر از قریحه
اونعما بندگی کنند: -

بفال همایون و فرخنده اختر	به بخت موفی و سعد و موقر
بوقتی که هست اندر و فال خوبی	بروزی که هست اندر و سعدا کبر
بسه بزم تو اندر سرای نو آمد	خداوند فرزانه شاه منظر
بسفی شمس دولت گزین کهن مملت	ملك بوالقوارس طغانشاه صندر
بیباغی خرا مید خسرو که او را	بهار و بهشت است مولی و چاکر
چمن های او را از نزهت ریاحین	روشهای او را از خوبی صنوبر
و صف عمارت و باغ طغانشاه را به همین روشن ادامه تا که به مقطع پیش خاتمه میدهد:	
تو گوئی مگر جام کیخسروستی	منقش در و شکل هر هفت کشور

عروضی سمرقندی در چهار مقاله خود گوید (۳) روزی ^{بایان شاه} نردمی باخت دوشش مرو
را خواهش شد مگر دویک افتاد از آن شاه طیره شد و بر آشف ارزقی فوراً رباعی گفت
گر شاه دوشش خواست دویک زخم افتاد ^{تا طبل نبری} که کعبین داد نداد
آن زخم که کرد رأی شاه منشه یاد ^{در حضرت شاه روی بر خاک نهاد}
سال وفات ارزقی درست معلوم نیست و بهر صورت پیش از سال ۶۶۵ - اتفاق افتاده

(۱) دولشاه چاپ لندن می گوید: «از مروست ظهور» ص ۷۲

(۲) دولت شاه ص ۷۲

(۳) تاریخچه لال ص ۳۱۱

جوع در صفت آرزوینده نشاء مستومه خود را با کسی چیز تشبیه می کرد از این
 کلام لغت شیراز آن تشبیه باز کرده است - ۱۱۸ -

امیر مغزی

یکی دیگر از شعرای نامدار دور سلجوقیان محمد بن
 عبدالملک برهانی مخلص به مغزی میباشد و ظاهراً چنین پدید
 است که او شان در نیشاپور متولد شده پدرش عبدالملک برهانی بنام است مغزی در
 دوره ملکشاه همان طور بلکه عنصری مقرب در بار محمودی بود همان طور پایداری
 و سنجر جانشین ملکشاه (۵۱۱ - ۵۵۲) مغزی را ملک الشعرا در بار خویش برقرار
 داشت بایو کرافی پاریسی راجع به امیر مغزی و حسودی او گفته هادارند و از آن صفعات
 که نگاشته است چنین برمی آید که مغزی ابداً رقیبی نداشته است.
 تذکره نگاران و مؤرخین تاریخ ادب در باره این دو (برهانی و مغزی) می گویند: وقتی
 برهانی دانست عنقریب جهان را وداع می کند پیش از مرگ خود وصیتی درباره پسرش
 مغزی به ملک شاه می نماید آنجائیکه برهانی گوید و ملک شاه از پسرش حمایت کند:

گر دستم از چهره ایام ستر دم	بک چند به اقبال تو ای شاه جهانگیر
نزد ملک العرش به توفیق تو بر دم	طغرای نیکو کاری و منشور سعادت
در خدمت در گناه تو صد سال شمر دم	آمد چهل و شش ز قضا مدت عمر م
و ندر سفر از علت ده روز بمر دم	بسگذاشتم این خدمت دیرینه به فرزند
او را بخدا و بخداوند سپردم	رفتم من و فرزند من آمد خلف الصدق

محمد گر چه به بار گشته ملکشاه بود ولی آنقدرها رتبت والا نداشتی تا اینکه
 ملکشاه جبهه استهلال برآمده و مغزی بد بهمه گفت :-

ای ماه چو ابروان باری کوئی ^{بسیار کنی} بانی چو کمان شهر باری کوئی
 نعلی زده از زر عیار ^{بسیار کنی} کوئی در گوش سپهر گو شواری کوئی
 ملک را خوش آمد انعام به او داد اسپه او باز گفت :- ^{بسیار کنی} کمان بالاک
 چون آتش خاطر مرا شاه بدید ^{بسیار کنی} از خاک مرا بر زبر ماه ^{بسیار کنی} کشید
 چون آب یکی ترانه از من بشنید ^{بسیار کنی} چون باد یکی مر کب خاصم بخشید

کار مغزی گفتم روز بروز بالا گرفت و مانند رود کی و عنصری روز گاران خوش داشتند ی
 مغزی هم قبولها یافتند ی هم بدان منوال در عهد سنجر توارد و واقعه را می بینیم

گفتم چو با من مگر عین ز غم ز غم ز غم
نزدیکان در شکر شکر از زکر آب پیا
گفتم میوه

- ۱۱۹ -

و آن اینک : -

سنجر به چو گمان بازی رفته بود و مغری اندر ر کتاب وی بود اسپ سنجر به خطا
رفت ' مغری ر باعی زیر سروده آمد : -

شاها اد بی کن فلک بد خو را
گر گوی خطا کرده چو گمانش زن
کو چشم رسا نید رخ نیکو را
و راسپ خطا کرد بمن بخش اورا

سنجر اسپ را باو بخشید ' وی سوار شد و سرود : -

رقم بر اسپ تا به جرمش بسکشم
نه گاو ز منیم که جهان بر گیرم
گفتا که نخست بشنو این عذر خوشم
نه چرخ چهارم که خورشید کشم

از نبشته بالا دانسته شدند که این شاعر چقدر موقع شناس بوده و توانسته که در
اثر و وقت شناسی استفاده ها کند .

قصیده زیر طمطراق عجیبی دارد ذوق را به حرکت و طبع را خوش آیند است .
آرزو دارد که ساربان در دیار عزیزش منزل گیرد تا او آنجا زاری کند دمن را
گلگون و اطلال را جیحون سازد هم او آغاز کند : -

ای ساربان منزل مکن جز در دیا ربار من
ربع از دلم پر خون کنم خاک دمن گلگون کنم
تا یک زمان زاری کنم بر ربع و اطلال دمن
اطلال را جیحون کنم از آب چشم خویشتن

وز قد آن سر و سهی خالی همی بینم چمن
باجای چنگ و نای و نی آواز زانست و زغن
از روی بار خرقه ای الوان همی بینم تهی
بر جای رطل و جام می گوران نهادستند پی

آنجا که بوده دستان با دوستان در بوستان
ابراست بر جای قمر زهرست بر جای شکر
شد گر گرو بهر امکان شد کوف و گر کس را وطن
سنگست بر جای کهر خارست بر جای سمن

آری چو پیش آید قضا مر و شود چومر غوا
کاخی که دیدم چون ارم خرم تر از روی صنم
دیوار او بینم بغم ما نند و پشت شوم
کوئی دریدند ای عجب بر بن ز حسرت پیرهن

تمثال های بلعجب چاک آوریده بی سبب
زین سان که چرخ نیلگون کرد این سراهارا بیرون

دیوار کی گردد کنون گردد دیوار بار من

امیر اصغری در سال (۵۲۰) تقریباً از آثار همان زخمی که به خطا از نشست سنجر را به
فاصله مدتی چندی در گذشت تاریخچه لال در گذشت ایشان در سال میلادی ۱۱۴۸ (۱)

(۱) ص (۱۱۴)

نگارنده در شهر آذربایجان ز کفر رفت - بیرون + دل در دین زین میسر شد و امین

ادیب صابر تر مدنی

یکی دیگر از شعرای نامدار سلجوقیان خراسان
همانا شهاب الدین اديب صابرين اديب اسماعيل

تر مثنوی می باشد .

ادیب صابر در تازی و دری بشمارا سائید میرفته ، شعر پارسی خیلی لطیف میسرانیده
چنانچه خودش گوید : -

بشعر روان گفت مدحت توانم   روانی فز و نست شعر روان را

نیز گوید :

شعر صابر ز بحر خاطر و طبع   غصه در و رشک مر جان ست

اکثر اشعار ادیب شاهد و شراب و بزم عیش و نشاط میباشد .

در غزل آرتست ماهر میباشد . لذا درین فن در بین برخی از معاصرین خود امتیازی
بخصوص دارد ، و قریبیکه از عشق سخن بمیان می آرد و اله و شیدا میشود . ادیب باوجود
این همه شعر و مستانه گمی ها شخصیت متدین است و نیکو کاری را یار می باشد ادیب
مداح سنجر بود و بعد نزد آتسز خوارزم شاه رفت . وظیفه واقعه نگاری مرورا مسام بود
ادیب فکر آتسز را به سنجر نوشت آتسز خبر شد او را دست و پای بسته به آمو انداخت
و این ۵۴۹ یا ۵۴۶ بعد از هجرت .

ادیب روش فرخی رادنبال میکرد مغری و سعد سلمان می ستود . رباعی زیروراست :
زلفی است نور! که عاشقی زاید از او   حسنی است تو را که طبع بکشاید از او
روئیت تو را که روح بقزاید از او   دانسی که مرا چه آرزو آید از او
گاهی ادیب با خویشان در حساب می آمد و از آن در پی نیکی و کردار نیک میشود .

حق ببین و بگو به چشم و زبان   تا به صحرای دین رسی ز نهفت (زنگر احمی)
کور نادان که حق نخواهی دید   گنگنگ نادان که حق نیارد گفت

ادیب جوانی میخواهد و پدری را نفرت می کنند

همه از عشق و زندگانی عشق   دوست می داشتم جسوانی را
پیری آمد از و بدت سر به جهان   دشمنی نیست ز نسدگانی را

۳۰۰
ادبیات صنف ۱۲ (۲۰۰۰) ب سراج الدین حیدر علی محمد هاشم نجب علی ۱۱۷۷ ر ۳۰۰

زلف و کف ز بیاه میانی خود بپیکارد
 ۱۰۱ -
 بیک خورشید بنشیند شود زنگش تیشاه

اذیب بازام پیدچد :

وینا هنده و همچو ار گلشن خوانند. زلف قصد دل او کرد. و او را بیدلی خجل شد.
 بازلف شرط کرده که اگر قصد جانش نکند او به بخشایاد
 خطاب بزلف :

ای زلف دلبر من ه لبند و ه لکسلی
 کر در پناه مهی چون چرخ بدچه کنی
 بر گل همی گذری بر مه همی سپری
 از اصل لاله نشی بر لاله معتکفی
 دودی بر آتش رخ نوران در آن شی
 آسایش نظری آرایش قمری
 گر چه بریده سری بی نقص و بی گنهی
 بنام تست غزل به کام تست طرب
 همراه جان دلی و زجان و دل عوضی
 کردی تو قصد دام و ز بیدلی خجل
 دیوان صابر مشتمل بر قصائد و غزلیات و قطعات و رباعیات است سید محمدالدین ابوالقاسم
 علی بن جعفر رئیس خراسان و سنجر و آنسز راندح گفته اند

کاه در پناه مهی گاه در جوار گلی
 در در جوار گلی چون خار دل چه خلی
 دل را همی گسلی و ز دل نمی گسلی
 وز جنس زهره نشی با زهره متصلی
 ز یاد آغی ز مشک سیه بر حلقه زان قنلی
 پیس ایله شکر ی همسایه عسلی
 و ر چه شکسته تری بی عیب و بی خللی
 هم حجت طرب بی هم حاجت غزلی
 همزنگ مشک و شیبی و ز مشک و شیب بدلی
 گر قصد جان نکنی از من بدلی بخلی

عمر خیام

ابوالفتح عمر بن ابراهیم از بزرگان و نوابغ دوره
 سلجوقیان به شمار میر و دزاد گاه این متفکر و شاعر
 مانشاپور است و در سالهای که بجهان آمده که با مراد محمود غزنوی نزدیکی دارد.
 از شرح احوال خیام معلوم میشود که او طوس و بلخ و بخارا و مر و رادیدار نمود و حتی به
 بغداد رفته و گویند بیت اللهرا نیز زیارت کرده با علمای متبحر مانند غزالی و باشا هان
 و مردان دربار سلجوق همچو - ملکشاه و نظام الملک مراوده داشته و در بین آنها مقام برجسته
 داشته. خیام بر علاوه فلسفه یونانیان آشنائی دارد. در علوم دینی هم تبحر کم ندارد.
 نجوم و پزشکی و حکمت هم مسلم بود او را از جمله منجمین که ملکشاه آنها را به اصلاح تقویم
 گماشته بودند همانا خیام از اعیان آنها بشمار میرفت. مرض آبله سنجر را نداوی کرد.
 باغزالی مباحثاتی داشت.

عمر خیام

تاریخ ادبیات صنف ۱۲ (۲۰۰۰) ب سراج الدین حیدر علی چپعلی ر ۱۱۷ ر ۳۰

میکشد هر صبحدم تبغ شفق گون آفتاب نازندمستان غفلت را شبیخون آفتاب (۱)
 بعضی اوقات از بس دلم بانی معشوق استاد بیخود میشود که نه تنها سرشک میریزد بلکه
 لولو و شهوار را نثار قدمش میکند تا بلکه سخت دل ناز بشکند :-

نبود دمی که در قدمت از پی نثار چشم هزار لولو ی شهوار نشکند (۲)

استاد قصاید متین می سراید و غزل را جزیل می پیراید مجدالدین همگر ایشان را با نوری
 همسنگ میداند . ظهیر در آخر عمر از مداحی قلم برداشت و در سال ۵۹۸ در تبریز درود
 جهان گفت

قصیده که ردیف گوهر دارد و از قریحه استاد نماینده کی میکند ، ذیلاً از دیوان ایشان
 با مقایسه تذکره دو لنت شاه نگاشته میشود :-

سحر چو تافت ز دریای خاوران گوهر	زمانه کرد بدرج فلک نهران گوهر
ننگاه بخت چو لعل در افشان گوهر	شکسته درج درو شد سبک گران گوهر
تراست لعل شکر بار و در میان گوهر	میان لعل چرا کرده نهران گوهر
بخنده چون لب یاقوت رنگ بکشائی	ز شرم زرد شود وهم چو زعفران گوهر
رخم چو زرد شد از جزع دیده هر ساعت	فشانم از غم آن لعل در فشان گوهر
هرا بیاد مده گر چه خاکسارم از آنک	به خاک تیره کند بیشتر مکان گوهر
اگر چه سیم وزرم نیست هست گوهر اشک	که نزد عقل به از صد هزار کان گوهر
سزد که ننگ نیاید تر از صحبت من	از آنکه ننگند اردز ریسمان گوهر
همین بس است که الماس طبع من دارد	جو خنجر ملک شرق در میان گوهر
چنان بچشم توبسی قیمتیم زبسی در می	که روز بزم بچشم خدا بسگان گوهر
خدا بسگان ملوک جهان طغان شد آنک	نثار میکنند از جود برج جهان گوهر
ز بسکه خوف مخالف بر یخت روز مصاف	گرفت در دل کان زنگار غوان گوهر
به یمن بخت چو گیرد قلم بدست کند -	بصورت شبه از نولک اوروان گوهر
سپهر قدر تو دست خرد نمی یا بد -	بقدر وجود تو در گنج شایگان گوهر
اگر تو دست سخاوت کشیده تر نشکنی -	به هیچ کان ندهد هیچ کس نشان گوهر

خروس عدل تو تا پیر ز دست در عسالم	بجای بیضه نهاد است ما کیان گوهر
زهی زمانه صکه بعد از هزار غصه ورنج	مرانهاد ز مدح تو در دهان گوهر
زمانه گر چه بیازارد م نیاز ارم	کسی نیفکند از دست رایگان گوهر
اگر چه موج بر آورد سالها دریا	به هیچ وقت نیفکند بر کران گوهر
قصیده که بمسح تو گفت بنسده چو در	ردیف ساختن از بهرامتحنان گوهر
درین دیار بسی شاعران با هنرند	که نور فکرت ایشان دهد یگان گوهر
سزد به نظم چنین گوهری کنند قیام	از آنکه خوب نماید به تو امان گوهر
همیشه تا که به هنگام نوبهار سحاب	کنند نثار با طراف بوستان گوهر

نثار مجلس است از چرخ گوهری بادا

که در حساب نیاید بهیاء آن گوهر

از شعرای نامدار و مداح سنجر میباشد ، خطاط بوده دفرا بسیار دلچسپ
 مینواخت ، شمی در وقت سرخوشی سنجر بدو گفت بر بطزن آورد کرد ولی
کمالی
 فردا عذر خواست .

از فضلۀ نبیذ به عالی بساط شاه	آگاه نبود بنده ز سود و زیان خویش
اکنون همی بترسم از آنکفته خطا	زین جرم جز دو چیز نیستم امان خویش
اول علاج آنکه بیرم دل از شراب	بسکچیز دیگر آنکه بیرم زبان خویش

هم اوست که به انتظام باد و خاک قصیده به مطلع زیر بمدح سنجر گوید .
 کرزند آسب زلف ترک من برباد و خاک از خوشی بامشک و باعنبر زند سر باد و خاک
 مقطع :

بر هوا و بر زمین گر مدح تو خواند کسی گردد از قوت سخن گوی و هنر و رباد و خاک
 قصیده که تشبیب آن روان را به هیجان می آرد از کمالی است : -

زلف نگار گفت که از قیر چنبرم	شب صورت شبه صفت مشک پیگرم
ترکیم از شبست و ز روز است مرکیم	بالینم از گل است و ز لاله است بستم
با در میان ماه بود سال و مه تنم	یابر کران روز بود روز و شب سرم -

باز گوید:-

رخ تیره سر بریده ننگو نثار و مشکبار
گوئی که نوک خامه دستور کشورم
و طواط در حدایق السحر خود گوید مثال حسن تخلص * در عجم و عرب کس بدین
خوبی نگفته است .

ناصر خسرو

ابومعین الدین ناصر خسرو بن حارث از قبادیان میباشد .
قبادیان از حوالی بلخ است و حکیم هم در سال (۳۹۴ هـ)

یا (۱۰۰۴ م) در قبادیان تولد شده حکیم با عمر خیام معا سر میباشد . ناصر خسرو در
ابتداء شوق داشت باینکه از همه چیز آگاه باشد ولی پسانها توجه خود را بطرف علوم
طبعی و فلسفه زیاد تر کرده است حکیم بر علاوه اینکه در ریاضیات ، نجوم و فلسفه
یونان آگاهی داشت در علوم اسلامی هم بد طولانی داشته و در تفسیر نیز ما هر بود حکیم
در عنفوان جوانی به دنیا و خوش گذرانی تمایل نشان میداد و در سن ۴۱ سالگی به
سیاحت پرداخت و اکثر شهر های قریب را دیدن کرد . در قاهره با خلفای فاطمی نیک در
تماس آمد و مذاهب اسمعیلیه پذیرفت .

حکیم بعد از هفت سال از بازگشت خود ، خواست مسلك اسمعیلی را در
مسقط الرأس و ائمه کبیر کند از بن دشمن دار شد و مجبور گردید به بمکان فراری گردد . در بین
کوه های بدخشان حکیم اکثر اشعار عشقی خود را در ایام که منزوی بوده سروده
است ، اخیر عمر زندگانی بس معتنای داشته ولی تاریخ فوتش خیلی واضح نمیباشد و آنرا
۴۸۱ نوشته اند مدفنش در دره بمکان ولایت بدخشان واقع است .

حکیم هم شعر می سراید و هم نثر می نویسد : حکیم هم شاعر بزرگ و هم نثر نویس
بلند رتبت بشمار است اکثر اشعارش را در وصف حضرت علی کرم الله وجهه و اهلس
سروده آمده اشعار همه بر محور اخلاق و مسایل روحی گردش دارد و درس های اخلاقی
ازو میتوان گرفت .

حکیم در اشعار خود با کمال فراغ خاطر و آزادگی زندگی در باری را خوب نمیکوید
واز تن ویر و مداهنه سخت نکوهش هادارد . دو مثنوی حکیم که روشنائی نامه و سادات
نامه است عیناً همان فکر را میدهد که دیوان اوشان .

حکیم آرتست خیلی ماهر است ، تبلیغات خود را به شیرین زبانی های شعری و الفاظ بس قشنگ و گوش نواز ادا میکند : سفر نامه حکیم را میتوان از مهم ترین کتب منشور قرن یازده خواند .

این کتاب بزبان عوام و توده نگاشته آمده و معلومات کافی در باره وضعیت مسلمانان آنوقت میدهد . مخصوص راجع بهارس ، عربستان ، شام و فلسطین و مصر ، همه آن معلومات زبان ساده و با حرارت داده میشود .

آثار دیگری که حکیم نوشته عبارت از زادالمسافرین در اثبات عقاید اسمعیلیه و جه دین و خوان اخوان و دلیل المتحیرین میباشد .

دیوان حکیم امروز یازده هزار بیت دارد که در آن اشعار فلسفی اخلاقی و مذهبی و قطعه های عبرت آمیز دیده میشود که بعضی از آنها برای مزید معلومات نگاشته میشود حکیم علم بیعمل را نمی پسندند و آنرا درخت پی بر داند :

رسوا شودشوره برون آرد وزنگار	بی علم عمل چون درم قلب بود زود
زرگر نبود مرد چون بر زر نکند کار	و انکو نکند طاعت علمش نبود علم
چون جامه نباشد بچه کنار آید آهار	جامه است مثل طاعت و آهار برو علم

هم ورا ت : -

دانش اندر کمان جانان گوهراست	ن جان زنده است و جان زنده بعلم
گر بجوئی جان جان را در خوراست	علم جان جان تست ای هوشیار

باز هم برای اینکه از طرز تفکر حکیم چیزی دانسته باشیم چند شعر زیر را که تذکره

درلشاه ضبط کرده و نیک انتخابی است می نگاریم (۱) حکیم گوید : -

گوهر نیندگر چه باو صاف گوهراند	پروردگان دایه قدسند در قدم
بی پر بر آشیانه علوی همی پرند	بی بال در مشیت سفلی کشاده بال
از باختر بخاور و از بحر تا برند	از نورتابه ظلمت و از اوج قاحضیض
هم بیتواند و با تو بیک خانه اندرند	هستند و نیستند و نهانند دو آشکار
آخر مدوران سپهر مسدور اندید	بی دانشان اگر چه نکوهش کنندشان

(۱) تذکره دولت شاه سمرقندی چاپ لیدن صفحه ۶۳

بنان اوست در بخشش سنان اوست در کوشش   لقای اوست در مجلس لوای اوست در میدان
 یسکی ارزاق را باسط دوم ارواح را قابض   سه دیگر سعد را مایه چهارم فتح را ابرهان
 شد اندر قرن او باطل شد اندر عهد او ناقص   شد اندر عصر او حاصل شد اندر وقت او نقصان

یسکی ناموس کیخسرو و دوم مقدار اسکندر

سه دیگر نام آفریدون چهارم ذکر نوشیروان

از شرح حالش معلوم میشود که غرjestانی دو سلجوقی و یک غزنوی را مداحی کرده
 بهرامشاه ، سلطان معزالدین سنجر ، ارسلان شاه بن کرمان شاه نداشته اند که در اول
 روز گاران خویش بذر گر بود و شعرش نخستین « اشتر صراحی گردنا * دانم چه خواهی کردنا »
 و مقبول سنجر افتاد و در صد تربیت وی شده تا اینکه فاضل و شاعر بار آمده است
 ولی بدین واقعه نه صاحب سخنوران اعنی بدیع الزمان و نه صاحب تذکرة الشعراء دولت شاه
 سمرقندی و قعی مکنذار چنانچه دولت شاه گوید : « و آنچه شهپورست که عبدالواسع جبلی
 در اول حال جلف و عامی بوده و آنها که بروی می بندند که در اول چگونگی شعر میگفت
 سخن عوام است و در هیچ تاریخ ندیده ام از آن جهت درین تذکره بقلم نیامد . »
 برای تائید گفته بالا که جبلی مرصع میگوید و مسجع می نویسد قطعه زیر
 شاهد است قوی : -

گاه آن آمد که گرد باغ چون خلد برین   آبدان چون حوض کوثر گلبنان چون حوروعین
 سنبل مشکین شود سوزنده عود و قمار   بلبل مسکین شود سازنده شور حزین
 هم چو اشک مهر جویان ژاله بار داز هوا   همچو خد ماه رویان لاله روید از زمین
 چون شود آنهر دو صنم بایکدیگر باشد بشکل   لاله چون درج عقیق و ژاله چون در نمین

جبلی در غزنی با سعد سلمان ، عثمان مختاری و سید حسن غزنوی ندیم و یار بوده و در
 خراسان انوری ، مغری و ادیب صابر را دیدن نموده است . عبدالواسع را سلطان سنجر به
 اندازه دوست داشت که خواهان نه بود از در بارش دور باشد و فاتش در ۵۵۵ واقع
 گردیده است .

۲۰۰۰۰۰
 ۱۲
 دوران صفوی

بنان اوست در بخشش سنان اوست در کوشش   لقای اوست در مجلس لوای اوست در میدان
 یسکی ارزاق را باسط دوم ارواح را قابض   سه دیگر سعد را مایه چهارم فتح را ابرهان
 شد اندر قرن او باطل شد اندر عهد او ناقص   شد اندر عصر او حاصل شد اندر وقت او نقصان

یسکی ناموس کیخسرو و دوم مقدار اسکنند و
 سه دیگر نام آفریدون چهارم ذکر نوشیروان

از شرح حالش معلوم میشود که غرjestانی دو سلجوقی و یک غزنوی را مداحی کرده
 بهرامشاه ، سلطان معزالدین سنجر ، ارسلان شاه بن کرمان شاه گذاشته اند که در اول
 روز گاران خویش بذر گر بود و شعرش نخستین « اشتر صراحی گردنا * دانم چه خواهی کردنا »
 و مقبول سنجر افتاد و در صد تریبیت وی شده تا اینکه فاضل و شاعر بار آمده است
 ولی بدین واقعه نه صاحب سخنوران اعنی بدیع الزمان و نه صاحب تذکره الشعراء دولت شاه
 سمرقندی و قعی مکنذار چنانچه دولت شاه گوید : « و آنچه مشهورست که عبدالواسع جبلی
 در اول حال جلف و عامی بوده و آنها که بروی می بندند که در اول چگونگی شعر می گفت
 سخن عوام است و در هیچ تاریخ ندیده ام از آن جهت درین تذکره بقلم نیامد . »
 برای تائید گفته بالا که جبلی مرصع می گوید و مسجع می نویسد قطعه زیر
 شاهدیست قوی : -

گاه آن آمد که گرد باغ چون خلد برین   آبدان چون حوض کوثر گلبنان چون حوروعین
 سنبل مشکین شود سوزنده عود و قمار   بلبل مسکین شود سازنده شور حزین
 هم چو اشک مهر جوین ژاله بار داز هوا   همچو خد ماه رویان لاله روید از زمین
 چون شود آنهر دو صنم بایکدیگر باشد بشکل   لاله چون درج عقیق و ژاله چون در نمین

جبلی در غزنی با سعد سلمان ، عثمان مختاری و سید حسن غزنوی ندیم و یار بوده و در
 خراسان انوری ، مغری و ادیب صابر را دیدن نموده است . عبدالواسع را سلطان سنجر به
 اندازه دوست داشت که خواهان نه بود از در بارش دور باشد و فاتهش در ۵۵۵ واقع
 گردیده است .

۲۰۰۰۰ (۲۰۰۰) ۱۲ دریا حنیق

عبدالعزیز عبدالعزیز که والد ماجد برهان الدین می باشد و او شان را از لیاقت زیاد ابوحنیفه ثانی خوانند - شیخ الاسلامی نیشاپور بدو تعلق

داشت و شاعر خوش قر بجه هم بوده

زمانیکه طغان شاه پای در شد رباعی زیر را نوشته و فرستادش :-

گر پای فاك ساي ملك رنجور است   نزد يك خزانه از حقيقت دور است
او دست جهان زو جهان ست به پای   پائی كه جهانى بكشد معذو راست

سلیمان شاه یکی از حکمداران شاعرو با فضل دوره سلجوقیان سلیمان شاه برادر زاده سلطان سنجر می باشد این شاعر حکمران جوهری

زر گرا (۱) مدح گفته اشعار نغزو شیرین می سرايد بسگفته تذكرة الشعراء این حکمران بعد از طغرل بن محمد بن ملك شاه بر تخت نشسته سلیمان شاه در مجلس مسعود بن ملك شاه ناله می کنند و معلوم میشود كه چقدر روحاً به تنگ آمده سلیمان شاه راست :-

از دست تبه گماری این مشت نژند   در کام حیات ماست چون حنظل قند
ای ایزد بسی نیا ز آخر مپسند   دیوان همه آزاد و سلیمان در بند

در « آخر مپسند » و « سلیمان و دیو » کیف شاعرانه سراغ است كه ذوق میداند و بس

خواجه عبدالله بن محمد انصاری از هرات است ، این عارف **مخواجه عبدالله انصاری**

متصوف معاصر به الپ ارسلان سلجوقی ، خواجه نظام الملك و شیخ ابوسعید ابوالخیر می باشد نسب خود را به ابویوب انصاری میرساند .

این بزرگوار بزبان پارسی لحنی و شیوه بهم رسانیده و گاهی چقدر نثر فصیح و نظم ملیح بدین زبان سروده و بنشسته است .

حضرت شیخ بزرگوار از زبور دستر بن عر قلو محد ثین بوده است و تصانیفی بعربی مانند ذی الکلام ، منازل السائرین و بیمارسی را دالعارفین و کتاب اسراری به جهان ادب تحویل داده حضرت انصاری در مذاجات نثری می نویسد كه در شرق شهرت بسزائی پیدا کرده ، و آن تاثیرات نمونه از تاثیرات قلبی يك سخنور عر فانی ما است ، شیخ كتاب طبقات الصوفیه

(۱) دولت شاه در تذكرة الشعراء خود گوید : شاگرد ادیب صابرو از اقران انیرالدین آخسیگتی بود . . . مرد با مال و جهات بسیار بوده و همواره شعراء را خدمت کردی

تالیف عبدالرحمن سلیمی رادر مجالس وعظ خود باضافاتی املاء نموده است و یکی از مریدان وی آنرا تدوین نموده .

تولد حضرت انصاری در سال ۳۹۹ هـ (۱۰۰۶ م) و وفات شان در سال ۴۸۱ هـ (۱۰۸۸ م) واقع شده است

نمونه های کلام این عارف ذیلاً نگاشته میشود :-

(بیزارم از آن طاعت که مرا بعبادت آورد ، بنده آن معصیتم که مرا بعبادت آورد
از خواه که دارد و میخواهد که از خواهی و از خواهی که ندارد و میخواهد که بخواهی . بنده
آنی که در بند آنی ، آن روزی که میورزی ، هر چیز که بزبان آمد بزبان آمد . و دست را
از در بیرون کنند اما ز دل بیرون نکنند . خدای تعالی می بیند و می پوشد ، همسایه نمی بیند
و می خروشد . چنان زی که به ثناء از زی و چنان میر که بدعا از زی ، لقمه خوری هر جائی
طاعت کنی ریائی صحبت رانی هوائی زهی مرد سودائی . اگر در آئی باز است و اگر نیائی
خدا بی نیاز است اگر بر هوا پری مگسی باشی اگر بر روی آب روی خسی باشی . دل بدست
آرتا کسی باشی)

هم عارف راست :-

در راه خدا دو کعبه آمد حاصل يك كعبه صور تست يك كعبه دل
تا توانی زیارت د لها کن کافزون ز هزار کعبه آمد یکدل
باز ما را به نگو کاری و شناخت فرصت دعوت میکند ، ظواهر را آنقدر ها اهمیت نه میدهد
زیرا اهل دل است و صفای باطن میخواهد زیرا راست باز است :-

(عذر در شریعت بزبان است و در حقیقت بدل و جانست آن نیکوتر که زشت بگذاریم و نغز بگیریم
و پوست بگذاریم و مغز بگیریم . در کودکی بازی و در جوانی مستی و در پیری سستی پس
خدا را کی پرستی)

چند دستورهای جامعی که نه میدهد :-

(چون پیش بزرگی درائی همه گوش باش چون او سخن گوید تو خاموش باش .)

سختی از نقطه نظر انصاری :-

(بی شکری در وقت نعمت ، بی صبوری در وقت محنت ، بی رضائی در وقت قسمت ، کما هلی در وقت خدمت ، بی حرمتی در وقت صحبت .)

(حیات ماهی از آبست و حیات بچه از شیر شریعت را استاد با ید طریقیت رایبر . زاهد مزدور به بهشت می نازد و عارف بدوست از صوفی چگوبیم که صوفی خود دوست .)

مناجات شیخ انصاری :-

هوای نفس و خواهشات

« الهی عبدالله را از سه آفت نگاهد از وسوسه شیطانی و از هو اجس جسمانی و از غرور نادانی »
« الهی بساز کار من و منکر بکنم کردار من دلی ده که طاعت افزون کند طاعتی ده که بیبشت رهنمون کند . »

« الهی اگر بهشت چون چشم و چراغ است بی دیدار تو درد و داغ است »

« الهی اگر مراد در دوزخ کنی دعوی دار نیستیم و اگر در بهشت کنی بی جمال تو خریدار نیستیم »

« الهی من به حور و قصور تنازم اگر نفسی با تو پردازم از آن هزار بهشت می سازم »

« الهی میدانی که ناتوانم پس از بلا برهانم . »

« الهی می پنداشتم که تو را شناختم اکنون آن پنداشت و شناخت را در آب انداختم . »

« الهی همه شادیهایی یاد تو غرور است و همه غمها بایاد تو سرور . »

رباعیات نیز مرشیخ انصاری را مسلم است

از هجر همی سوزم کم از شرم خیال در وصل همی سوزم از بیم زوال

پر دانه شمع را چنین باشد حال در هجر بسوزد دو بسوزد زو سال

دی آمد و هیچ نامد از من کاری و امروز زمین گرم نشد با زاری

فردا بروم بیخبر از اسراری نا آمده به بندی ازین بسیاری

در عشق تو که پست و کپی مست شوم و زیادتو که نیست کپی هست شوم

در پستی و مستی از نیکیری دستم یکبارگی ای نگار از دست شوم +

آن چه در بالا درباره شعرای آل سلجوق نگاشته شد از مشاهیر بودند ولی ما بطور کلی شعرای دیگر هم داریم که ازین مزو بوم آبائی ما یعنی افغانستان عزیز برخاسته و بدر بار امرای

انصاری

اطراف و ممالک همجواری رفته و همان جایها مشعل معرفت علم و ادب را برافروخته اند و بدان
دربار منسوب شده اند. اسامی این برداران ادب ذیلاً نگاهشته میشود.
ابوالفرج سگزی که عنصری شاکردش میباشد و معاصر باسنجر سلجوق جمال الدین محمد
ازهرات، بدیهی سجاوندی معاصر باسنجر سلجوق، اسماعیل بن ابراهیم غزنوی و بدیع الزمان
سگزی، تاج الدین اسماعیل باخرزی چاوشی غوری، ابوالفضل عثمان بن احمد هروی،
معین الدین بلخی، صفی الدین بستی، سندلی غزنوی، ضیاء الدین بلخی، شمس الدین محمد
کاتبی بلخی - کمال الدین کوتاه پای ترمذی، فرید الدین محمود بشار هروی، فرید الدین
علی منجم سگزی، محی الدین خطاط هروی علاء الدین مسعود بن محمد اندخوئی و پسرش
شمس الدین محمد، ضیاء الدین محمود کابلی سراج الدین علاء بلخی، بدر الدین بن نور الدین
هراتی ابو بکر بن محمد واعظی بلخی، شمس الدین باقلائی شمس الدین محمد بن علی
بن محمد دقائقی مرو رودی و غیره در همین آوان یعنی در همین قرن پنجم و ششم کتب عرفانی
چون کشف المحجوب تالیف ابوالحسن غزنوی و اسرار التوحید تالیف محمد ابن منصور
از احفاد شیخ ابوسعید و تذکره الاولیاء شیخ فرید الدین عطار به جهان علم تقدیم شد.
همکذا کتب تاریخی مانند زین الاخبار گردیزی (۱) و تاریخ بیهقی نویسنده ابوالفضل بیهقی
مجمل التواریخ و القصص (۲) و راحت الصدور (۳) تالیف ابو بکر را و ندی از اهل راوند
این هارا همه بر خزینه علم و عرفان فزوده اند. و بدین منوال کتب اخلاقی، ادبی و طبی
هم در آوان ملاحظه میکنید که از آن جمله سیاست نامه اولین کتاب معروف پارسی در اخلاق
و معاشرت مولف آن نظام الملک است.

قابوس نامه. این کتاب در ۴۴ فصل نوشته شده، مؤلف آن امیر کبکناوس بن اسکندر این
قابوس و شیمگر حکمران آن دیار است و برای پند پسرش گیلانشاه نوشته است. دیگری کیمیای
سعادت، کتبیست اخلاقی مولف امام غزالی و موضوع آن امور اخلاقی اسلامی می باشد.

(۱) تالیف این کتاب در زمان عبدالرشید پسر محمود از (۴۴۰-۴۴۴) به عمل آمده به مناسبت

قرب زمان از لحاظ تاریخ سامانیان و غزنویان مهم است و کمتر رضا داده شفق ص ۲۴۸

(۲) این کتاب به تصحیح و حواشی ملک شعرابهار رسیده از مبداء خلقت تا سال ۵۲۰ هجری را نگاهشته

(۳) از تاریخ ساجوقیان تا انقراض مذهب خوارزم شاهیان

کلیل و دمنه بعد از اینکه از زبان هندی به پهلوی در عهد ساسانیان ترجمه شده بود ا بن مقفع آنرا به عربی در آورد ولی از میان رفت بالاخره نصرالله در دوره سلطنت بهرام شاه آنرا (۵۱۲ - ۵۴۷) به پارسی در آورده و بنام بهرام شاه کرد .

نوت:

مدح و هجو از خصوصیات بارز دوره سلجوقیان .

در عهد سلجوقیان دو چیز فوق العاده مهم انسان را به خود جلب میکند یعنی درین دوره مدح و هجو قوس صعودش را می بینیم ، مثلاً در همین دوره هجو گوی معروف را مشاهده میکنیم که انوری است . از هجو زیاده به اصطلاح هیچ روز نداشته و هم ظهیر فاریابی را می یابیم که به ممدوح میگوید .

« نه کرسی فلک نهد اندیشه زیر پای

تا بوسه بر کباب قزل ارسلان زند

دست و گریبان شدن انوری و خاقانی هم ادعای ما را ثبوت میکنند .

خوارزم شاهیان

تهاجم مغل

چون اکثر مؤرخین خوارزمی ها را از سلجوقیان میدانند - ماهم تا اندازه - میلما از شخصیت های آنها در پاورقی سلجوقیان سخن میرانیم .

من به سلیقه خود بهتر دانستم تا ورق این موضوع را طور دیگر مطالعه کرده و عنوان علیحده بنام خوارزمشاهیان سوا از سلجوقیان بنسبگارم یعنی عنوان حاشیه خوارزم شاه را عنوان وسطی ورق تاریخ ادب قرار دادم و این فکر نیست مگر وضاحت موضوع . سلسله سلطنت این دودمان باقطب الدین محمد - سافی محبوب ملکشاه - (۱۰۷۷) شروع میشود و در روزگار آتسز - اساسش استوار تر و قوی تر میگردد . آتسز ملکشاه را دشمن زبردستی بودی و هی در صدد برانداز ختمش کوشیدی (۱) جانشین های آتسز نیز فسر اسلاف شانرا دنبال نمودند و در اثر همین جنبش ها و نهضت ها بود که سلجوقیان را برانداختند . امپراطوری وسیع و پر زور مراوشان را مسلم گردید . این اقتدار وسلطه را برای مدت مدیدی ادامه دادند و نتوانستند . ستاره اقبال این دودمان پیش از اینکه چنگیز خان (۱۲۲۱ م) بر آنها بتازد و آخرین شاه این خاندان را مغلوب نماید از در خشیدن باز مانده بود .

چنگیز پیش از اینکه مرگ بسراغش آید حدود حکمرانی خود از اندس تا به بحر سیاه و از ولگا تا به میدانهای چین و از خلیج فارس تا سائیریا به پهنادید . نواده اش هلاکو (۱۲۵۸ م) بغداد را ویران و معتصم آخرین خلیفه عباسی را کشت و به همین وتیره چون اکثر خاندانهای سلطنتی - چنانچه در بالا از آن ذکر رفت - شرق خوارزمیان هم بدست آنها از میانه بسدر رفت پس موضوع را آن شاید که به درازا نکشد و به همین این جا بر اصل باز آید و به ذکر شخصیت های اولی خاندان خوارزم پرداخته شود .

---

(۱) در دوره سلجوقیان و شرح حال ادیب صابر نوشته بودیم که ادیب سوء قصد اتسز را بمشک شاه نوشته و آتسز خبر شد ادیب را به آمو انداخت لهذا گفته بالا صدق میکنند .

از جمله شعر ای بنام این دوره همانا خود اتسز (۵۲۲ - ۵۵۱) میباشد که شخصی فضل
پرور علم دوست بوده چنانچه در شرح حال رشید وطواط خواهید دید که اتسز چه اندازه
بعلم و عرفان و شعرا عطف توجه مینموده .

عوفی از دبیر سلطان علاءالدین محمد خوارزمشاه که خواجه عمادالدین است شنید
و میگوید : يك شب سرد بر برفی سلطان بز می آراسته بود امام رشید را در آن بزم خواست
در مجلس انواع والوان نعم و میوه از قبیل آبی 'امرد ' مرغ مسمن موجود بود . عوفی
این مجلس را با تضمین آیت قرآنی چنین تصویر می کند ' عوفی راست :

«فاکته مای تخیرون و لحم طیر مای شتهون و حور عین که مثال اللؤلؤ المکنون»
چون مجلس گرم شد و سرمستی آغاز گردید رشید برخاست برود ، سلطان گفت کجا
میروی؟ رشید گفت : تا گل بیارم و ساغر سلطان فرمود : تو برای من هم گلی و هم ساغر
به تصحیف یعنی هم گلی و هم شاعر به اصطلاح رشید سرمانده به طاس داشته .

چندی بعد رباعی زیر برای استمالت و دلداری رشید اتسز گفت :

از فضل سرت به آسمان می ساید   ز آن بر سر تو مو همی برناید
مارا سر تو چو دیده در می بایسد   بر دیده اگر موی نباشد شاید

آتسز فرمان عتاب آمیز سنجر را جواب می نویسد : -

اگر باد پایست يك ران شاه   کمیت مرا پای هم اننگ نیست
جو او آید اینجاست آنجا روم   خدای جهان را جهان تنگ نیست
ملك شهریار است و شاه جهان   گریز از چنین پادشاه تنگ نیست

نیکی را اتسز دوست دارد و از بذل محظوظ می شود :

ز آن بد نکندم بیکه خیر محض   زان بذل کنم که بجزو کمانم
شکر ایزد را که خصم امروز   پیر است و ضعیف و من جوانم

گاهی اوقات طبعش چنین سرشار میشود و پیرایه عشقی می بندد : -

زان معشوق زهره رخ همی داشت امید   کان خوبی و این عشق بماند جاوید
از گردش چرخ و سیر ماه و خورشید   او سبلت سبز کرد و من موی سفید

تاریخ دیبانات صنف ۱۲ (۲۰۰۰) باب سوم از تاریخ حیدر علی ز محمد ها شم ۱۳۰۱ ر ۳۰

آنسز با همه اقتدار و حکمرانی رضای دوست را ایمان خود داند . -

بردان جهان نشان فرمان است
با اینهمه مملکت که امروز مراست
در گوش فلک حلقه پیمان است
تحصیل رضای دوست ایمان منست

رشید الدین وطواط

عروج و ترقی خوارزمشاهیان از نوشته کین (۴۷۰) آغاز میشود و در عهد آنسز (۵۲۲ - ۵۵۱) ایل ارسلان و نکش ۵۶۸ - ۵۸۹ م (بعد از دوره ما مو نیان خوارزم به اعلی در جه بلندی خود می رسد . این ترقی نه تنها از جنبه سیاست و فتوحات است بلکه از نقطه نظر علم و فضل نیز و بهترین دلیل عام پروری و معرفت آشنائی هما نا آنسز و شخص وطواط میباشد چون از آنسز مطلع شدید بذکر رشید الدین پرداخته می آیم .

اسم وطواط محمد بن محمد بن عبدالجلیل عمری است که به پانزده واسطه به خلیف دوم میرسد (۱) لقب او شان وطواط رشید الدین و گاهی اوقات سعد الملك نیز گفته اند .

در ادبیات چه نظم و چه نثر مقام برجسته دارد . تحصیلات خود را در مد رسه نظامیه بلخ فرار گرفته و یکی از استادانش امام ابوسعید هروی میباشد . نواد این نامدار بین سالهای (۴۸۰ - ۴۸۷) در بلخ وطن اصلی او شان واقع گردیده و سال وفات او شان را آقای عباس اقبال بعد از يك سلسله استقراآت تاریخی و به تائید شهاب الدین یاقوت حموی ۵۷۳ میداند .

وطواط لقبی است که از طرف فضلی عصرش بنا بر کوچکی بنیه بدو داده شده و رشید هم آنرا پذیرفته است .

وطواط بلخی ما از ۹۵ و یا سن سال عمرش را ۴۰ و یا ۵۰ آنرا بخدمت خوارزمشاهیان بسر برده چنانچه عباس اقبال در مقدمه حدائق السحر مینویسد : « عمده ترقی رشید وطواط در پیش آنسز بوده و او در تمام مدت سی سال خوارزم شاهی این پادشاه (۵۲۲ و ۵۵۱)

(۱) محمد بن محمد بن عبد الجلیل بن عبد الملك بن محمد بن عبدالله بن عبدالرحمن بن محمد بن یحیی بن مردویه بن سالم بن عبدالله عمر بن الخطاب مقدم حدایق السحر آقای عباس اقبال به حوالت معجم الادبیا .

تاریخ دیبات صنف ۱۲ (۲۰۰۰) ابن سراج الدین حیدر علی محمد شاه نجب علی ۱۳۰۱ ر ۳۰

سمت دارالانشای و یا وزارت رسایل او را داشته و کتاب مخصوص و منشی بزرگ او محسوب میشده (۱) .

و طواط بر علاوه وزیر خوارزمها در نزد فضلا ، علما و شعرا هم استاد بوده و بدیده احترام نگریسته میشد اتسز نمیخواست رشید در سفر و حضر ازو دور باشد و برخی از تذکره نگاران را عقیده است که اتسز پهلوی قصر خود برای و طواط هم قصری ساخته بود تا به صحبت هم زود زود پرداخته آیند .

امام رشیدالدین در پارسی و عربی بد طولای دارد نثر را سخت موجز و پر لطف و نظم را با مراعات صنایع لفظی نغز می سراید دیوان اشعارشان پنج هزار بیت شمرده اند که قسمت زیاد آن در امور اداری ، سیاسی فتوحات و مدح اتسز و مؤدمان عصر او میباشد کتاب حدایق السحر (۲) رشید بنام ممد وح اتسز تالیف گردیده و متضمن قواعد بدیع است رشید در نثر نویسی اسلوب بویژه دارد و شعر را آن قدر هاسلیس می سراید که میتوان سهل ممتنع خواند نثر را مسجع می نویسد در منطوق و فلسفه نیز مقتدر است با علمای عصر خود مباحثه ها کرده و برز مخشری و بعضی شعرا و منشیان انتقادها دارد .

و قتی که سنجر (۵۵۴۲) به خوارزم حمله برد و هزار اسپ را محاصره کرد اتسز طبعاً با رشید بود و سنجر انوری را هم کتاب داشت . انوری به اشاره سنجر رباعی گفت به تیر بست و به هزار اسپ پرش داد که ذیلاً نگاهشته میشود :-

ای شاه همه ملک جهان حسب نور است	از دولت و اقبال جهان کسب نور است
امروز بیک حمله هزار اسپ بیگیر	فردا خوارزم صد هزار اسپ نور است

(۱) مقدمه بحال اقبال بر حدایق السحر و شرح حال و طواطص و (۲) گفتیم حدایق السحر رشید کتابیست در صنایع شعری و این کتاب پارسی را تقریباً بعد از ترجمان البلاغه فرخی سیستانی که در تازه های احمد آتش استاد ادبیات دراستا مبول پیدا آورده قدیم تر کتاب است ، به نثر بلیغ نگاهشته شده و شواهد نظمی و نثری ارزش آن را دو بالا ساخته گویند و طواط کتاب ترجمان البلاغه فرخی را نزد اتسز آورده (۵۲۱ - ۵۵۱ هـ) و بعد حکم شاه به تالیف حدایق پرداخت و این کتاب را چند سال بعد تصنیف نمود .

وطواط جواب نوشت :-

گر خصم تو ای شاه شود رستم گردد
 يك خر ز هزار اسپ نتواند برد
 وقتی فتح کرد وطواط را بنا بر سو گنند خواست عذاب کند و هفت پاره ولی قطب الدین
 رئیس دیوان انشای سنجر به لطف الحیل از حضور سنجر امر عفو گرفت .
 وقتی تسکس در پنجد و شصت و هشت پادشاه شد (۵۶۸ - ۵۸۹ هـ) شعراء و فضلا
 او را تبریک گفتند رشید چون پیر شده بود او را با محفه آوردند رباعی زیر گفت :
 جدت ورق زمانه از ظلم بشست
 عدل پدارت شکست ها کرد درست
 ای بر توبای سلطنت آمده چست
 هان تاچه کنی که نوبت دولت تست
 قصیده به ردیف « آتش » سروده که چند بیتی از آن برای دیدن قر یحه اثر ذیلا
 نکاشته میشود :

زهی فروخته حسن تو در جهان آتش
 زده مرا غم تو در میان جان آتش
 اگر بر آرم از اندوه عشق تو نفسی
 بگیری از نفس من همه جهان آتش
 نماند ز آتش دل آب چشم ترسم ز آنک
 بجای آب ز چشمش شود روان آتش
 چنین گریز رند :-

منم همیشه در آتش زانده تو و لیک
 مرا ندارد با مدح شاه زیان آتش
 ابوالمظفر خورشید خسر وان اتسز
 که از صواعق چشمش کند گران آتش
 خطاب سلیمس وی بد لبر :

۱۳
 ۹۹

ای خجل گشته آفتاب از تو
 خانه صبر من خراب از تو
 از سر مهر چون سوال کنم
 نشنوم جز بسکین جواب از تو
 تو همه راحتی چه معنی راست
 بهره من همه عذاب از تو
 علوهمت دارد و حمیت علمی زبرا هزار جلد کتاب را که تصحیح و مقابله نموده بود در آخر
 عمر به کتابخانه های عمومی وقف کرد .

وطواط در فراق بلخ ناله ها دارد و به هجرانش مینسوزد :-

فدای بلخ دل من کهر و ضه آر مسنت
 حریم او با مان همچو بیضه حر مست
 همه معادات بلخ و همه عیادت او
 که بیضه حرم است و چور و ضه ارمست
 چنین مفاخر آن خطه را بشست و لیک
 همه به جنب و جود ضیاء دین عدمست

پناه دور ره حیدر که از سیاست او
 بزرگوار می فرزانه و خداوندی
 بلند همت او همچو چرخ مرفوعست
 بهر کسی که نهد در طریق دین قدمی
 بعلم و حلم و سخا و وفا و عدل و حیا
 ضیاء دین پیمبر تو آن سرافرازی
 معلقست بفرخنده کلک میمون
 هر آنکه پیش تو هم چون قلم بسر نرود
 بنظم و نثر در الفاظ تو همه نکته
 ضمیرنا صح صدرت خزانه طربست
 منم که تا ز جناب تو دور مانده ستم
 ز شوق مجلس و هجر رخ توام دل و چشم
 عنای طبع من و روح روح من بیتو
 همیشه تا که حدوث است و صف هر موجود

مفاخر عربت و نظا هر عجمست
 که پیش در کوه او پشت آسمان بنجمست
 بزرگ مجلس او همچو کعبه محترم است
 همه ذخایر عقبی طفیل آن قدمست
 بعالم اندر چون جد خو یشتن علمست
 که بر صحیفه اقبال نگارم تو رقمست
 همه مصالح دنیا مگر ندین جمست -
 سرش بریده و سینه دریده چون قلمست
 بامر و نهی در احکام تو همه حکمست
 روان حاسد جاها نشانه المست
 هر آن دمی که بر آرام ندیم او ندمست
 بیکی عدیل نفست و بیکی ندیم نمست
 چو دولت تو فزون و چو حاسد تو کمست
 مگر خدای تعالی که وصف او قدمست

بهاء الدین محمد بن مؤید :-
 بهاء الدین محمد بن مؤید
 منشی علاء الدین تمکش

خوارزم شاه (۵۶۸ - ۵۸۹ هـ) (۱) میباشد که در خوارزم و خراسان نموده و دولت سلجوقیه
 منقرض ساخته است ، سال وفات بهاء الدین محمد معلوم نیست ولی آنچه محقق میباشد
 اینست که او شان در سال ۵۸۸ هـیات داشته زیراری درین سال « در جوین با سومی خود
 بهاء الدین محمد بن علی جد پدر عطا ملک جوینی صاحب تاریخ جهانگشای در حضور
 خوارزم شاه تمکش مناظره نموده است (۲) »

این نامدار کتابی دارد بنام « التوسل الی ترسل » سبب تالیف کتاب را چنانچه در مقدمه

(۱) دانشمند قزوینی در مقدمه نسخه پاریس کتاب التوسل الی ترسل (۵۶۸ - ۵۹۶ هـ)

می نویسد .

(۲) نبشته علامه قزوینی در مقدمه توسل الی ترسل ص ۱۱۱

تصریح کند بنابراین صرار والاحاح جمعی نگاشته زیرا آن جماعت انشاء وی را می پسندیده
و او هم مکاتیب و رسالات خود را فراهم آورده و از مجموع آنها کتاب بنام بهاء لدین
وزیر مرتب و مدون نموده است

این کتاب دارای دیباچه و دو فصل مقدمه و سه قسم دیده میشود دیباچه در حمد خداوند
و ستایش اصحاب پیغمبر (ص) و نیز سبب تالیف کتاب. فصل اول راجع به ثنای بهاء الدین
و فصل دوم راجع به انشاء و سبکهای مختلف نویسنده گان. قسم اول مشتمل بر فرامین و عهد
نامه ها و فتح نامه قسم دوم دارای نامه هائیکست که سلطان به امرای اطراف می فرستاده.
قسم سوم نامه های دوستانه سلطان بوده.

برای اینکه از روش و سبک نویسنده این کتاب چیزی فهمیده باشیم چند سطر آن را که
بملک غور نگاشته شده مینگاریم:

«زندگانی مجلس رفیع باقبال نامحدود و دو نعمت نامعدود به مسما را بدمسد و دباد» نطق
ادراک از احاطت آن کمال قاصر و جوامع همت بر کسب نیکو نامی مقصود و ایزد
عزاسمه در کل احوال ناصر و اعلام کامرانی و شاد کامی منصور آرزومندی به مشاهده کریم
فلا ن نه بان حد است که افهام رار نیت تقریر آن تواند بود و او هام را منزلت تصویر آن صورت
تواند کرد و با از اطناب در آن باب جز تطویل مقالت و تدبیر ملالت حاصلی توان یافت
منتظم بان اسباب ملاقات جز صنع بزدانی نیست، لعل الله یحدث بعد ذالک امرای
یکی دیگر از شعرای این دوره شمس الدین محمد بن مؤید معروف بخاله میباشد و در
اواخر سنجر وفات کرده. گویند روزی برای خاطر نظام الملک که در دیای داشت رباعی نوشت:
گرد رد کند پای فلک پیما یت سربست در آن عرضه کنم بر ایت
چون از سر دشمنت بجان آمده بود آمد به تظلم که فقد در پایت

غور یان

در او اسط قرن ششم و او ائل قرن هفتم در غور سلطنتی تاسیس میگردد که مؤرخین
آن ها را ملوک غور، ملوک الجبال و ملوک شنسبا نیه و آل شنسب گویند (۱)

غور یان دو طائفه بوده اند اول غور بهای که فیر وز کوه پای تخت شان
(۱) به جد اعلا ی خود بنام شنسب معر و فند و مورخین آنها را معاصر حضرت علی (رض)

میدانند و میگویند که در آن آوان ایمان آورده اند

ولقب «سلطان» (۱) داشتند و این شاهان غوریه فیروز کوه از سال (۵۴۳-۵۶۱۲ هـ) حکمرانی کردند از مشاهیر این شاخه همانا علاءالدین حسین غوری معروف به جها نسوز میباشد که ذکر آن به موقعش خواهد آمد و صاحب مجمع النوادیر از آن مکرر نام می برد.

دوم شاخه غورها ملوک بامیان میباشد که از طرف غورهای فیروز کوه به حکومت ارثی بامیان و طخارستان در شمال غور که مرکز شان بامیان بود برقرار شده بودند و این دسته را چنانچه در پاورقی همین صفحه نوشتیم «ملک» گفتندی نه سلطان اولین پادشاه این سلسله ملک فخرالدین بن مسعود بن عزالدین حسین برادر سلطان علاءالدین جهانسوز میباشد که او تا سال ۵۵۸ حیات داشته و دو مین ایشان ملک شمس الدین محمد پسر ملک فخرالدین مسعود است که او شان هم ناسنه ۵۸۶ زنده بوده و در واقعه جنگ سنجر و علاءالدین شمس الدین هم هم کاب علاءالدین بوده و بدست سنجر چون علاءالدین اسیر گردیده و بنده پنجاه هزار دینار رهائی یافته است.

این سلسله دوم را مؤرخین بنام غوریه بامیان و یا ملوک طخارستان شناسند سلاطین غوریه به پرورش شعرا و فضلا نیز پرداخته اند و توانسته اند باندک زمانی در بار شانرا مرجع فضلا علماء و شعر اسازند سرسلسله این خاندان علاءالدین بن عزالدین بن حسین جهانسوز میباشد که از حدود ۵۴۵ تا ۵۵۶ حکومت کرده از مشاهیر سلاطین غور فیروز کوه شناخته میشود باسلطان بهرام شاه غزنوی مصاف و او را مغلوب ساخت غزنین را آتش زد بدان جهت جهانسوزش گفته اند و لقب داده اند باوجود این هم باید اعتراف کرد که سلطان فضل پرور فاضل و شعر پسند بوده چنانچه خودش هم شعر می سروده نه تنها غورهای فیروز کوه بلکه غوریه بامیان هم به علم رغبت داشته و در پرورش علما اهتمام میورزیده چنانچه کتاب نفیس مجمع النوادیر که در انشاء پارسی با ارزش اثریست هر اثر تشویق همین خاندان (غوریه بامیانی) بنام بسکی از شهزاده گمان آن موسوم به ابو الحسن حسام الدین علی از طرف عروضی سمرقندی تألیف شده است این خاندان همیشه بافضلا (۱) لقب سلطان در آنوقتها از طرف دارالخلافه بغداد بکسی داده میشد که مستقل میبودند ولی کسانی که امرای محلی و یا مستقل نه بودند آنهارا «ملک» میگفتند.

محشور بوده و از آنها نوازش و استمالت کرده اند و از همین رهگذر بود که عده از سخن سرايان را پروریه دادند که مدائج آنها قصائدی سروده اند که ذیلاً از آنها تذکار خواهد شد: بالا گفته شده بود که علاء الدین جهانسوز هم فضل پرور بوده و شعرا را نوازش ها مینموده و خود هم شعر میگفته درین جا بهتر آنکه به ذکر احوال آن برداخته و به بینم که چطور و قریحه داشته است:

ملك الجبال سلطان حسين غوري

(۵۴۵ - ۵۵۶) :

علاء الدین حسین بن حسین بن حسن بن محمد بن عباس از پادشاهان پردل با فضیلت و صاحب استقلال رأی میباشد . لطایف ملکانه بسیار مرورا مسلم است باد یوان مدون . ولی حیف از آن آید که آنرا بکمر تبه عوفی باد یوان آتسز در کتابخانه سمرقند مطالعه کرد و باز ندید .

این پادشای شاعر و قتیکه که غزنین را فتح کرد مردم را با اندازه شکنجه نمود که به گفته عوفی صاحب لباب الالباب « مرگ را به آرزومی جستند و کور را در نوا کها می طلبیدند .

و رابعد چندی رحم بر دل افتاد و امری داد تا خلق را زیاده در شکنج و شکنجه نگیرند . گویند پیش از حمله بغزنی یعنی بعد از کشتن برادرش سوری بدست سلطان ابراهیم به قاضی القضاة غزنی شعری فرستاد . -

جویند مخصم خویش و لشکر شکنم

اعضای ممالک جهان را ید نم

پس من نه حسین بن حسین حسنم

گر غزنین راز بیخ و بن برنکنم

و قتیکه غزنین را فتح میکند (۵۵۴) چنین می سر آید :

چراغ دوده عبا سیانم

جهان داند که من شاه جهانم

اجل با ز بگر نوك سنا نم

علاء الدین حسین بن حسینم

که باقی با د ملک خاندانم

که با دا موج زن گرد سپاهم

یکی باشد زمین و آسمانم

چو بر گسلگون دولت بر نشینم

همه عالم بگردم چون سکندر

بهر کشور شه دیگر نشانم

در آخر گوید :-

بدك بودم كه هم از اوج غزنین
ولیکن گنده پیرانند و طفلان
به تیغ نیز جو ی خون برانم
شفاعت می کنند بخت جوانم

به بخشیدم به ایشان جان ایشان

که با دا جان شان پیوند جانم

علاءالدین مرد قلم و سیاست میباشد چنانچه در منازعه تمکین آباد به خسرو
غزنه نویسد :-

اول پدرت نهاد کین را بنیاد
تا خلق جهان . جهان به بیداد افتاد

هان تا ندھی ز بهر يك تمکنا باد
سر تا سر ملك آل محمود به باد

در سال ۵۴۷ ه سنجر بر سلطان غور لشکر کشید و منهزمش ساخت و او را اسیر گرفت
نسبت به ظرافتی که از سلطان غور سرزد سنجر بر او آسان گرفت و طبق مر او ریدش بخشید
علاو الدین بدیهتاً گفت :-

بسگرفت و نکشت شاه مرا در صف کین
با آنکه بودم کشتنی از روی یقین

اکنون به طبق می دهم در نمین
بخشایش و بخششی چنانست و چنین

عروضی سهرقندی : اسمش احمد بن محمد بن علی النظامی العروضی السمرقندی میباشد این مرد

از شعراء و نویسندگان قرن ششم هجری است .

از شعرش چند قطعه در دست که چندان پایه شعری ندارد یعنی نظم است نه شعر و لی
در نثر مقام برجسته دارد و دلیل این که دبیر لایق بوده و قلم روان و ساده داشته همانا
مجمع النوا دریا چهار مقاله او شاهد است .

عروضی بر علاوه شاعری و دبیری در فن طب و نجوم نیز ماهر بوده زیرا از مطالعه
دو حکایتی که در آخر مقاله سوم و چهارم نگاشته واضح میشود .

تاریخ تولد و سال وفات وی معلوم نشد ولی ویزلال تولدش را بین سالهای (۱۰۸-
۲۸۵) و قزوینی قبل از سال ۵۰۰ تا ۵۵۰ ه میداند (۱) نظامی بدر بار ملوک غور به

(۱) تولدش قبل از سال (۵۰۰-۵۵۰) نزد علامه قزوینی مسلم است مقدمه بر چهار مقاله طبع برلین .

تاریخ دیبانت صفت ۱۲ (۲۰۰۰) اب سراج الدین حیدر علی محمد هاشم بن حیدر علی رازی ۱۳۰۰

بامیان بوده و نیز رساله چهار مقاله خود چنانچه در مقدمه غوربان اشارت رفت بنام یکی از شاهزادگان همان سلسله کدبه ابوالحسن حسام الدین علی پسر فخرالدین مسعود و برادر شمس الدین محمد تالیف کرد و از مطالعه متن چهار مقاله او معلوم می گردد که وی در نصف اول قرن ششم هجری شهرت پیدا کرد و به این شهر نش چهار مقاله زیاد افزود .

طوری که از نام این کتاب معلوم میشود چار قسمت دارد :

- قسمت اول در ماهیت علم دبیری و کیفیت دبیر کامل .
- قسمت دوم در ماهیت علم شعر و صلاحیت شاعر .
- قسمت سوم در ماهیت علم نجوم و غزوات منجم در آن علم
- قسمت چهارم در ماهیت علم طب و هدایت طبیب و کیفیت او .

بعد از بیان قسمت چار گانه عروسی گوید :

« پس در سر هر مقالتی از حکمت آنچه بدین کتاب لایق بود آورده شد و بعد از آن ده حکایت طرفه از نوا در آن باب و از بدایع آن مقالات که آن طبقه را افتاده باشند تا پادشاه را روشن شود و معلوم گردد که دبیری نه خورد کس ریست و شاعری نه اندک شغلی و نجوم علم ضروری است و طب صنعت ناگزیر و پادشاه خردمند را چاره نیست از این چار شخص دبیر ، شاعر ، منجم ، طبیب »

عروسی اگر چه شعر نمی سراید و نظم میسکویدولی با آنها خود را نسبت به نظامیان منیری و نیشاپوری برتر میداند . در طب و نجوم هم بد طولی دارد چنانچه از محتویات دو حکایت که در آخر مقاله سوم و چهارم است ، شاهد این مقال شده می تواند (۱) در نجوم استخراج مینموده و در طب شاگرد شیخ الامام ابو جعفر بن محمد بوده است .

عروسی در جنگی که سنجر با علاوالدین مینماید (۵۴۷) و علاوالدین رامنهزم و مغلوب می کند هم کاب علاوالدین بود و در هرات متواری شده دختر میزبانش رامعالجه کرده است ، معلوم میشود که به طب عملاً پرداخته است .

(۱) ص ۷۴ - ۷۵ - ۹۷ - ۹۹

مقدمه قزوینی بر مجمع النوا در عروسی .

تاریخ دبایات صف ۱۲ (۲۰۰۰) اب سراج الدین حیدر علی محمد ما شتم خب علی ۱۳۰۱ ر ۲۰

عروضی روزی در مجلس ملک الجبال قطب الدین بن حسین در حالی که امیر عمید صفی الدین بلخی که از دبیران نامدار وقتش بود در همان مجلس حضور داشته ملک جبال از وی پرسیده که جزو نظامی دیگر هم است عروضی در جواب می گوید 'بلی ای خداوند دو نظامی دیگر اند یکی سمرقندی است که او را نظامی منیری گویند و یکی نیشاپوری و او را نظامی اثیری گویند و من بنده را نظامی عروضی خوانند گفت تو بهی یا ایشان امیر عمید دانست که بد گفته است و با دشاء را متغیر دید گفت ای خداوند آن هر دو نظامی معر بدند و سبک مجلس ها را بر بنده بس هم شورند و بزبان آرند ملک بر سبیل طیبیت گفت باش تا این را به بینی که پنج قدح سیکی بخورد و مجلس را بر هم زند اما ازین هر سه نظامی شاعر تر کیست امیر عمید گفت من آن دورا ندیده ام و بحق المعرفه شناسم اما این را ندیده ام و شعر او نشینده ام اگر درین معنی که برفت د و بیت بگوید و من طبع او به بینم و شعر او بشنوم بگویم که کدام بهتر است . ازین هر سه ملک روی سوی من کرد و گفت هان ای نظامی تا ما را خجل نکنی و چون کوئی چنان گوی که امیر عمید خواهد اندر آن وقت مراد خدمت پادشاه طبعی بود فیاض و خاطر ی و حاج و اکرام و انعام آن پادشاه مراد آنجا رسا نیده بود که بدیهه من رویت گشته بود قلم بر گرفته ام و تا دوبار دور گذشت این پنج بیت بگفتم .

در جهان سه نظامی ایام ای شاه	که جهانی ز ما در افغانند
من بور ساد پیش تخت شهیم	و آن دودر مر و پیش سلطانتد
بحقیقت که در سخن امروز	هر یکی مفخر خرا ساندند
گر چه هم چون روان سخن گویند	در چه هم چون خرد سخن دانند
من شرابم که شان چو در یا بم	هر دو از کار خود فرومانند

چون این بیت ها عرض کردم امیر عمید صفی الدین خدمت کرد و گفت ای پادشاه نظامیان را بگذار من از جمله شعراء ماوراء النهر و خراسان و عراق - هیچ کس را طبع آن شناسم که بر ارتجال چنین پنج بیت تواند گفت (۱) . . . خلاصه عروضی ناظم و نویسنده بس بسنده

ماهری بوده و چارمقاله اوشان از اسامی بیشتر منشیان ، شاعران منجمین و اطبای نامدار سدو نیم قرن سخن میگوید عروضی شعرای دوره سامانیان ، غزنویان ، سلجوقیان و بخصوص غوریان را که از هر حیث وطنی دستند فهرست وار می برد ولی در ضبط تاریخ ضعف حافظه مرورا مسلم است . چنانچه دانشمند معاصر مرحوم قزوینی تحت پانزده ماده سهو تاریخی ویرانشان داده است (۱) ولی با وجود این همه از حیث نگارش دارای سبکی است جزیل و میتوان بهترین سرمایه ادب دانستش .

ابو نصر بدرالدین محمود

بن ابی بکر بن حسین بن جعفر
فراهی از علمای اواخر قرن ششم

میباشد و معروف به ابو نصر فراهی . این مرد مؤلف کتاب نصاب الصبیان است و در دربار بهرام شاه بن تاج الدین حرب امیر سیستان حیات بسر می برده که با سلاطین غور سخت رابطه داشته و از آنها صلح های گرفته و نوازش های دیده است ، نصاب الصبیان خویش را بدربار بهرام شاه و به خواهش نظام الملک حسن وزیر پادشاه نظم ساخته ، جامع الصغیر امام محمد شبیبانی را نیز نظم ساخته از اشعار این نامدار جز نصاب الصبیان چیز دیگری ندر دست نیست وفات او غالباً در ابتدای قرن هفتم هجری بوقوع پیوسته .

دیگر از نامداران این دوره و این سلاله همانا

ضیاء الدین عبد الرافع

بن ابوالفتح هروی میباشد
این فاضل برای دیر زمانی خدمت

ملك خسرو شاه آخرین سلطان غزنوی بود و ایشان را مداحی میکرد وقتی که غزنویان به همین جا منقرض شد وی به غور رفت در جمله مداحان ملك الجبال درآمد سال و فاش در دست نیست .

دیگر فاضل این دوره امیر ظهیر الدین نصیر سیستانی که از شعرای ممتاز سیستان است بر سر رسالت نزد ملك الجبال غیاث الدین برقرار شد و از آن دربار انعامات و صلح ها مرورا مسلم گردید .

(۱) مجمع النوادر من بیج مقدمه مصحح .

وهم چنان بسکدسته دیگر فضلاء از قبیل فریدالزمان شرف الدین احمد بن محمد ایزد
یار صاحب دیوان انشای غیاث الدین محمد بن سام و فخر الدین مبارکشاه بن حسین وزیر
علاء الدین جهانسوز مؤلف تاریخ سلاطین غور و شرف الدین احمد فراهی و شمس الدین
جرجانی و سید ظهور الدین یحیی سرخسی صاحب دیوان انشای غیاث الدین غوری همه بدر بار
غورها جمع و همه از عطایای این شهر باران به کمال آسوده حالی و فراغت زندگی میگردند
و به تمتع و نویسنده کی سرگرم بودندی .

مؤلف : علی محمد « زهنا »

— الف —

فهرست مآخذ دوره دوم

- ۱- تاریخ ادبیات براون جلد اول
- ۲- تاریخ ادبیات براون جلد دوم
- ۳- تاریخ ادبیات ایران تألیف رضا زاده شفق
- ۴- یادداشت های استاد محترم افندی هاشم شایق
- ۵- تذکره صبح صادق
- ۶- ریاض الشعرا نسخه قلمی کتابخانه هاشم شایق افندی
- ۷- احوال و آثار رودکی تألیف سعید نفیسی
- ۸- مجمع الفصحی
- ۹- فرهنگ اسدی طوسی
- ۱۰- تاریخ ادبیات تألیف جلال همائی
- ۱۱- دیوان فرخی
- ۱۲- دیوان مسعود سعد سلمان
- ۱۳- رسایل ابن سینا نگاشته دری مدرس علم معقول در تهران
- ۱۴- انسابکولوبیدیای اسلام جلد اول
- ۱۵- انسابکولوبیدیای اسلام جلد دوم
- ۱۶- مجله آریانا نمره مسلسل (۱۴)
- ۱۷- مجله دانش سال اول شماره دوازده
- ۱۸- سخن و سخنوران تألیف بدیع الزمان خراسانی
- ۱۹- چهار مقاله عربی و ضمیمه قندی
- ۲۰- تاریخ سیستان تألیف ملک الشعرا بهار
- ۲۱- خزینه الاصفیاء دو جلد تألیف مولوی غلام سرور لاهوری
- ۲۲- نفحات الانس جامی
- ۲۳- مجمع الفصحی تألیف رضا قلی هدایت طبع تهران
- ۲۴- طبقات ناصری طبع کلبکنه.

— ب —

- ۲۵- فهرست کتابخانه مدرسه عالی سپه سالار تالیف ابن یوسف شیرازی .
- ۲۶- ذیل جامع التواریخ رشیدی تالیف حافظ ابرو طبع تهران .
- ۲۷- لب الباب مثنوی تالیف ملا حسین واعظ کاشفی .
- ۲۸- روضه الصفا تالیف خواند شاه طبع هند .
- ۲۹- تذکره ریاض العارفین تالیف رضاقلی هدایت .
- ۳۰- فصلی از خلاصه الاخبار مولفه خواندمیری با تصحیح مقدمه و حواشی گوینای اعتمادی
- ۳۱- بهارستان جامی .
- ۳۲- مرآت الخیان، طبع هند
- ۳۳- مثنوی مونا جلال الدین بلخی چاپ تهران
- ۳۴- جلد سوم تاریخ ادبیات فارسی تالیف مستر برون
- ۳۵- جلد اول تاریخ طبقات .
- ۳۶- لطایف نامه فخری طبع هند .
- ۳۷- تاریخ مطلع السعدین تالیف عبدالرزاق سمرقندی طبع هند .
- ۳۸- تاریخ کثیره طبع بخارا
- ۳۹- صورت گران و خوش نویسان هرات کتاب قلمی تالیف نگارنده
- ۴۰- جلد اول فهرست کتب خطی کتابخانه معارف تالیف عبدالعزیز جواهر کلام طبع تهران

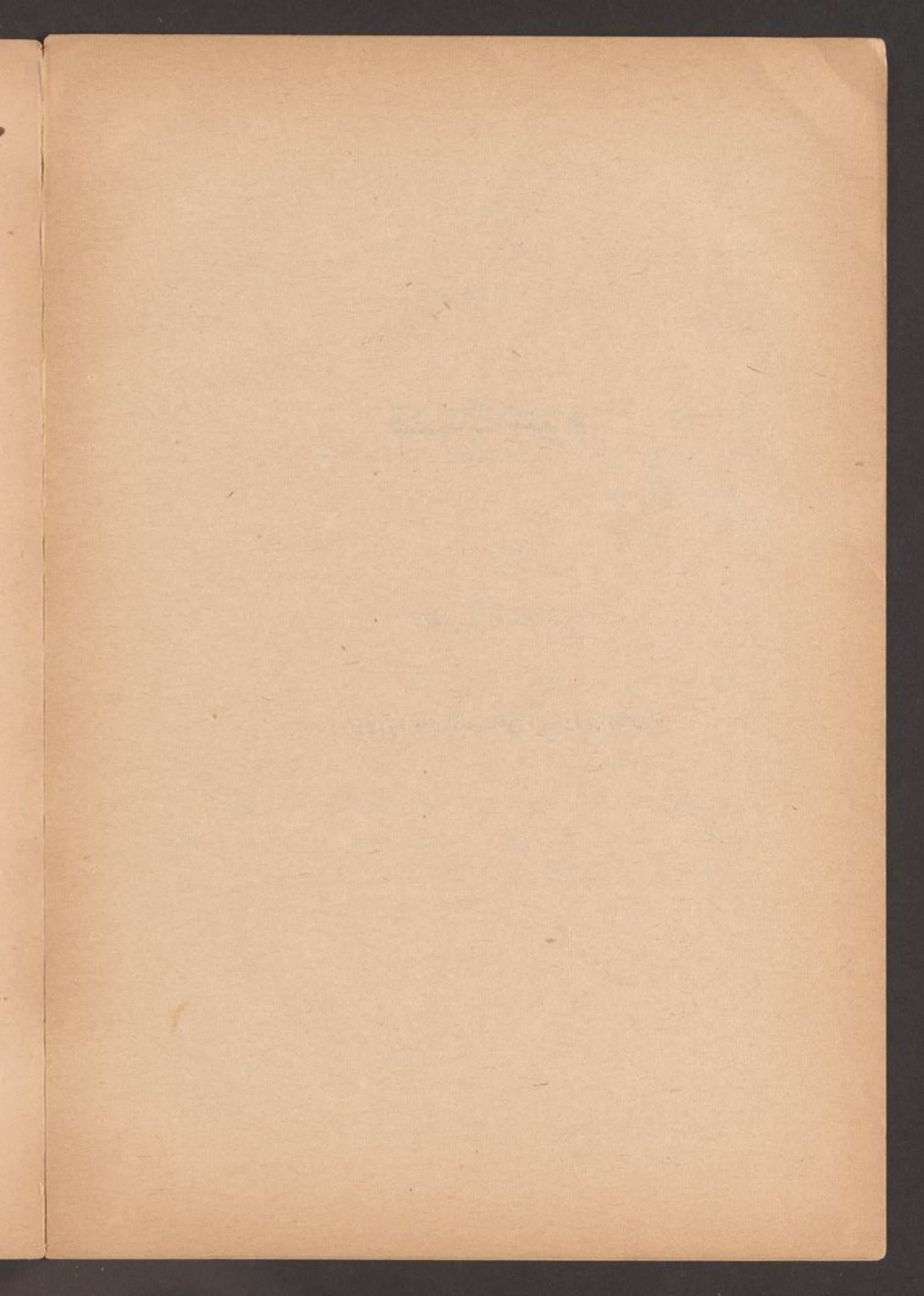
قسبت سوم

مؤلف

سنا نعلی علی احمد نعیمی

از دوره مغلها - نادره نیموریهای هرات

دوره سوم

فصل اول

ادبیات در عصر چغتائیان

فتنه چنگیز خان و اولاد او و اوضاع سیاسی و ادبی افغانستان درین وقت :-

مقارن سالهائی که « تمو چین » پسر یسو کای بهادر ، اکثر قبائل مغول را منسکوب و بخود لقب چنگیز خان را حاصل نمود ، حکومت افغانستان بدست دو برادر سلطان غیاث الدین و ملک شهاب الدین غوری بود شهاب الدین پس از فوت برادر در سنه ۵۹۸ بنابه تحریکات و مقتضیات زمان بر سلطان محمد خوارزمشاه حمله برده شکست یافت و بسوی هند رهسپار شد ، بالاخره بدست محمود برادر زاده خود اسیر و کشته شد و محمود را هم پس از مدتی به تحریک برخی از امرا و صاحبان ادعا به قتل رسانیدند درین وقت اهالی تاج الدین علیشاه برادر زاده سلطان محمد خوارزمشاه را که مدتی در غور پناهنده بود ، به پادشاهی برداشتند اما خوارزمشاه به زودی او را از بین برداشت و بدین صورت ممالک و امپراطوری غوریهای افغان دستخوش بلایا و مصائب بزرگ گردید .

در همین فرصت بود که چنگیز خان قوم « تایمان » مغول را مغلوب و کوچک خان شهزاده آنها را بدر بار قراختائیان فراری ساخت . کوچک پس از مدتی با محمد خوارزمشاه مر او ده قائم نموده بدستیاری وی سلسله قراختائیان را منقرض کرد و سلطان محمد خوارزمشاه باین سیاست خام در وازه طوفان مغل را بروی کشور خراسان و خراسانیان باز کرد زیرا قراختائیان تا آن تاریخ سد محکمی بین متصرفات مغول و ممالک محروسه خوارزمشاهی بحساب میرفت بهتر است از مقدمه چنین گذشته سرر است وارد مطلب شویم :

چنگیز پسال ۶۱۸ هجری از رود آمو گذشته و در همین سال سلطان محمد خوارزمشاه در جزیره آبسکون پدر و نندگانی گفت و پسرش جلال الدین جای مقاومت و نبرد در برابر حمله آوران احراز کرد و متها ی جلال الدین

و خازن مشاهیر شدت بی رحمی های مغل و بربادی کشورها افزود و در نتیجه سراسر افغانستان یا خراسان آنوقت بخاک یکسان شد نظیر خونخواری ها و یغماگری های چنگیز درین کشور کمتر بیاد تاریخ است.

بلخ 'تالقان' بامیان و هرات طعمه آتش گردید و غزنین و گردیز و قندهار بخود شکل ویرانه را گرفتند. خراب کاریها و تاراج گری های سپاه مغول و چنگیز تا ۶۲۴ ه که تاریخ وفات اوست دوام کرد. پس از آن متصرفاتش در بین پسران وی توزیع گردید و ریاست کل آنها مطابق توصیه خودش به فرزند سومش «اکتای تا آن» سپرده شد و حکومت بلاد خراسان و ماوراءالنهر و قسمتی از فارس به چغتای فرزند دیگر چنگیز که از «اکتای تا آن» بزرگتر بود رسید و تسلط چغتای و اولاد او که در تاریخ ما بنام چغتایان یا الوس چغتای یاد میشوند تقریباً چیزی کمتر از یک و نیم قرن دوام کرد. در تمام این مدت اوضاع اداری کشور مفرق و پراکنده و بخود شکل ملوک الطوائفی را گرفته بود. میگویند درین فتنه چنگیز و اولاد او تنها در هرات هزاران کس به قتل رسید. استیلائی چنگیز و اولاد او که ما باید آنرا فتنه مغل بخوانیم یکی از آن مصائب بزرگ تاریخی است که نه تنها افغانستان و آسیا بلکه یک قسمت مهم اروپا را نیز بخاک فترت و پیریشانی نشانید. چنانچه گفته شد در افغانستان تقریباً تمام شهرهای شمال و جنوب هندو کش و حتی قصبات شرقی و غربی این مملکت تخریب و ساکنین آنها قتل عام شدند. نه آئین و برائی و قتال در ادبیات و علوم باستانی و آرائی ما بیشتر متوجه گشت. نه تنها عده بزرگی از علما و فضلا و نویسندگان آن دور با فجیعترین وضعی کشته شدند بلکه مساجد و مدارس و کتب خانه ها همه دستخوش یغمای غارتگران گردید. وعده از دانشمندان هم که باقیمانده بودند متواری و فراری بودند و در اکثر نقاط نام و نشانی از علم و فضیلت باقی نماند چهل و وحشت بردانش و معرفت غلبه جست.

مگر با آنکه چنین فتنه تخریب کنند. در کشور ما رونما گردیده. آثار دانش و ادب یسکلی از بین نرفت بلکه پس از چنگیز در عصر اولاد او با وجود شورش های متوالی علم و دانش باز بنای زنده شدن را گذاشت. بعضی از قسمت های علوم و ادبیات و مخصوصاً فن تاریخ نویسی به خود عمر نویسی اختیار کرد و مؤرخین چیره دست نامدار مانند

علا و الدین عظاملك جوینی معروف به صاحب دیوان خراسانی صاحب تاریخ جهان کشاور قاضی منہاج السراج جوزجانی مؤلف طبقات ناصری بوجود آمدند کہ شرح مفصل آنها را در جای خود مطالعه خواهید نمود. چون علم و ادبیات در خراسان (افغانستان آنوقت) به اعصار قدیمه و بیشتر از مغول جدا علی نهضت و تکامل رسید و صد ہا دانشمند در ہر گوشہ و کنار این سرزمین بہ تدوین و تنویر مردم کوشیدہ و آثار و موثراتی از خود باقیمانده بودند. حملہ و فتنہ مغول ہر قدر شدید و جانی ہم بود نہ توانست پایہ ہاوارا کین محکم علم و ادبیات و ثقافت ملی ما را بکلی از بین بردارد مقدار از ہمین کتب و آثار تصادفاً از نظر غارتگران پوشیدہ ماند. و ہم چنین عدہ از بزرگان علم و فن ہنگ تو انستند از دست جلا دان مفصل آنہا ریائی یابند و در اماکن و مقامات نسبتاً مصون تر پناہ زہندہ شوند. برخی ازین بزرگان در آن گیر دار ہا بہ ہند و بعضی ہم بہ فارس و حتی آسیای صغیر مہاجرت کردند. و در آن نقاط متدرجاً بہ نشر علوم و ادبیات خراسانی ہمت گماشتند باوجود اینہمہ تشتت و پراگندہ گی قدرت از لحاظ اینکہ علما و شعرا و نویسندگان بزرگ مانند خواجہ نصیر الدین طوسی، مولانا جلال الدین بلخی، و علاوالدین عطاملك جوینی با اولاد مغل معاصر بودند. باید این دورہ ایشان را در تاریخ ادبیات و معارف خود بنظر کم ننگریم.

بکلی از بین رفتن علم و ادبیات در افغانستان درین دورہ و احیای مجدد آن علت دیگری ہم دارد و آن اینست کہ سلاطین مغرلی با آنکہ در ابتدا درندہ و خون آشام بودند، اما اکثراً پس از اقامت در خراسان و مالوف شدن با افکار و احساسات و تہذیب این سامان کمی تغیر ماہیت داد. اخلاق بدوی خود را دور کردند و بہ تدریج بہ تمدن ملی و ثقافت باستانی ما گرویدند. با فضلاء و دانشمندان مصاحب نمودند و دست علماء را با صمیمیت فشردند. چنانچہ در بالا اشارہ گفتیم، از حوادث مهم این عصر انتشار و تہذیب خراسانی و ترویج زبان دری است در خارج افغانستان آنوقت توسط دانشمندان مہاجر و مسافر ما و بہترین نمایندگان ما درین امر یکی مولانا جلال الدین بلخی صاحب مثنوی معروف و دیگری خسرو بلخی معروف بہ دہلوی میباشند. گرچہ شعراء و نویسندگان ما عموماً بہمان طرز قبل از مغل با کمی تخریف

ادامه دادند باز هم در مورد نظم دوره مغول امتیازی که دیده میشود به قسمت شعر عرفانی است. یعنی شعر تصوفی درین دوره تکامل مینماید و بهترین و لطیفترین معانی تصوف درین عصر بصورت شعر میدر آید و در دوره ما بعد یعنی در عهد ملوک کرات و مخصوصاً در عصر تیموریان شعر تصوفی در سراسر افغانستان و ماوراء النهر و فارس و حتی هند منتشر می گردد علت تکامل این نوع شعر درین دوره همان ظلم و بیدادگری ها و تجاوزات ناجایز مغول ها است که مردان صاحب دل و نویسنده گان شوریده ما را از عالم ماده به جهان روح و باطن متوجه ساخت و این دانشمندان توانستند بروی آتش آشوب ظاهر خود آب سکون و صفای باطن را پاشیده آنرا فرو نشانند.

در نثر نیز تا اندازه کمی تحول بنظر میرسد به این معنی که شیوه ساده و شیرین قدما متروک می گردد و جای آنرا لفاظی و استعمال کلمات عربی و حشو و زواید و عبارات غامض و بیجا و تشبیهات عجیب و مبالغه های بی موقع احراز می نماید. این تغییر حتی در نثر ساده و بسیط تاریخ نویسی نیز بطور بارز بنظر میرسد.

از نقطه نظر زبان و لغات نیز تغییر این دوره خوب محسوس است زیرا در همین دوره است که کلمات و لغات مغولی و تورکی در زبان دری مادخیل میگردد و تا هنوز عده از آنها باقی و متداول است.

پس ازین مختصر به مطالعه احوال شعراء، علماء و نویسندگان مهم این دوره می پردازیم.

شعراى این دوره

ضیاء الدین بلخی هم از شعراى سال های اول قرن هفتم هجریست (تالیف ۶۱۸) او را در بلخ ملاقات نموده و میگوید درین شهر وعظ میکند و در خطابت بیان خوش و زبان شیرینی دارد. میگویند ضیاء الدین بلخی هنگام وعظ دستار را چنان به پیشانی پیاپی می آورد که جهت او معلوم نمیشد مردی به او نوشت که عمامه خود را قدری بلند تر بگذارد. ضیاء الدین در جواب او این رباعی را نوشت :-

تاریخ دینیات صفت ۱۱ (۱۰۰۰) ابن سراج الدین حاج حیدر علی محمد هاشمی

رباعی

یکشهر حدیث من و اشعار منست   در هر گنججی سخن ز گفتار منست
گر پیش نهم یا پیش ای مرد سره   پالان خر تو نیست دستار منست
اشعار ضیاء الدین بلخی کمتر در تذکره ها ثبت است و این چند بیت از دست :-

زهی در شان تو منزل همه آیات سلطانی   بدیده عقل در دست تو ریات جها نبانی
تو خورشید جهانگیری از ان با تیغ صبح آسا   کرفتی هفت کشور را بیک ساعت به آسانی
چنان آسوده شد جمع خلائق در دیار تو   که جز در طره دلبر نه بیند کس بریشانی
چو ذوالقرنین از مشرق یکی بخرام در مغرب   که تادانند در عالم توئی اسکندر ثانی

اینهم از شعرای سالهای اول قرن هفتم هجری
افغانستان است که ۶۱۸ یعنی تا تاریخ تالیف

محمد کاتب بلخی

تذکره لباب الالباب عوفی در قید حیات بوده محمد عوفی او را به لقب شمس الدوله و الدین سید الندما ، تاج الفضلاء فخر القدما و بنام محمد الکاتب البلخی میخوانند . از فحوای کلام تذکره نویسان معلوم است که در ۶۱۸ جوانی بوده و علاوه بر علم و فضیلت و سخن گوئی در حسن خط و خوشنویسی نیز شهرت کامل داشته است چند بیتی از یک قصیده او در لباب الالباب درج است و این قصیده را در مدح عین الملک حسین وزیر سلطان ناصر الدین قباچه سروده .

خال زنگی چهره را بر لعل جان بخش خرد   نقطه از کفر بر رخسار ایمان یافته
در در بسای ملاحظ صورت ز بسای تو   اشکم اندر عشق خود هم رنگ مر جان یافته
دل بسی سودای زلفت در سر آورده و لیک   همچو حال خویش زلفت را پریشان یافته
هر مدد که لعل تو یابد به گاه بوسه جان   کی شود ز آب حیات ای دوست چندان یافته
آب حیوان لعل نیست و معجزه بسی خرد   دایم از خا کدورت دستور کیهان یافته
صاحب جمشید رتبت فخر د نیا عین ملک   آنکه ملک از رأی او تمکین و امکان یافته

تاریخ دینار صفح ۱۱ (۱۰۰) ابن سراج الدین حاجت در علم محمد ها سم ن خن عوفی

حکیم ابوبکر محمد بلخی معروف به

واعظی

اسمش ابوبکر و نام پدرش محمد است. در شعر و اعظی تخلص میکرده و از شعرای اوایل قرن هفتم است در بلخ و اعظ بود. در زهد و عرفان شهرت داشت 'عوفی در تذکره معروف خود او را از اوساط شعر امیخواند. دیوان مرتب او بدست نیست. این چند بیت از او در تذکره هائیت است :-

نه از زحل بدی و نه نیکی ز مش-تری هست اینهمه زدا و رو نیک است داوری
هر نیک و بد که هست ز تقدیر و حکم اوست نز دور دا بسرو نه از چرخ چنب-ری
اندوه ورنج و راحت و شادی و غز و ذل رنج و غنا و فاقه و مسال تو انگری
بخت جوان و دولت مسعود و روز سعید بد بختی و بلا و غنا و بسدا خت-ری
از فضل و عدل حق شمر از خود ندان تو تا (۱) نام هو از نامه اعمال بستری

ابن الرشید غزنوی

از فضیلتی خوش طبع و شعرای شیرین کلام افغانستان قرن هفتم هجری است. میگویند

ملك الوزراء علاء الملكوى را تربیت کرده و صاحب مراتب عالی به نژاد او بوده است. مدتی مدید در اسفزار هرات بسر برده. دیوان مرتب او نایاب است. این چند بیت از او ثبت شده :-

زبان من از شکر تو دهانی پر شکر دارد دو چشم من، بروی نوجها نی پر قمر دارد
تو خورشیدی بدان نسبت قبای نیلگون پوشی نوجزای بد بن صحبت که جوزاهم کمردارد
من مسکین ز سود ایتوشها بیخورو خوابم گرم باور بمن داری خیانت هم خبر دارد
ازین پیشم دای بودی کنون با خود نمی بینم مگر منزل بدر گاه وزیر داد کردارد

ازهری هروی

اسمش جمال الدین محمد و تخلصش ازهری است از شعرای نامی او آخر قرن هفتم افغانستان میباشد این چند بیت از اوست :-

ای درغم تو گشته مرا چشمه سار چشم ناخورده می چرا است ترا پر خمار چشم
خونم هدر مکن که به سیلابهای خون خود می نهد سزای من اندر کنار چشم
جائی رسیده کار که بی وصل رویتو با هجر تو بکشتن من گشته بار چشم
دادی بوصل و عده و گفتمی ز روی طنز چیزی که کس نیافت تو از ما مدار چشم
گرو عده وصال تو جاننا روان نشد باری مرا سفید شد از انتظار چشم

(۱) این مصرع هادر بعضی تذکره ها چنین آمده : از فضل و عدل حق شمر و گر شدت یقین.

شمس طبسی :- اسمش شمس الدین و از صنایع علماء و فضیله خو آسان
در اوائل قرن هفتم هجری است . هر چند از قاضی زاده

کان طبس بوده اما در دار السلطنه هرات مسکن داشته و نشوونما و تر بیت یافته است
علاوه بر فضل و کمال در شاعری مرتبه عالی داشته و شهزاده بای سنغرین شاهرخ بعد ها
دیوان اشعار او را جمع کرده و بارها گفته است که شعری بدین پایه بلند و متمین کمتر دیده میشود .
شمس طبسی با سلطان الفضلا صدر الشریعه بخاری معاصر بوده و چون فضل و کمال آن
عارف زمان را شنیده عزم بخارا کرده است و روزی بیکه شمس طبسی به بخارا رسید صدر
الشریعه این قصیده را انشاء و در حوضه درس در حضور طلاب قرائت نمود :-

برخیز که صبح است و شراب است و من و تو   آواز خروس سحری خو است ز هر سو
برخیز که برخواست پیاله بیکی پای   بنشین که نهفته است صراحی بدو زانو
مینوش ازین پیش که معشوقه شب را   بسا صبح بگیرند و بپرند دو کیسو

مولانا شمس الدین طبسی از مجلس بر خواسته فی البدیهه آن قصیده را چنین جواب گفت :-

از روی تو چون کرد صبا طره بیکیسو   فریاد بر آورد شب غالیه کیسو
از زلف سیاه تو منگر شد گری با ز   کز مشک بر آورد فلک تعبیه هر سو
از شرم غالیه تا نیر تو مانده است   در وادی غم با جگر سوخته آهو
این زلف شب انگیز و رخ روزنمایت   چون عنبر و صکافور بهم ساخته هر دو
آخر دل رنجور مرا چند بر آری   ز نجیر کشان تابه سر طاق دو ابرو
گفتی که بزرگان تو روزی سره گردد   آری همه امید من نیست و لی صکو
بستم در اندیشه که چیزی نکشاید   زین خانه شش گوشه و این پرده نه تو

مولانا طبسی مدتی در حلقه درس صدر الشریعه بخاری داخل بطلب علوم مشغول بود تا آنکه
در علم و ادب کامل روزگار گشت . آن گاه مجدداً به خراسان باز گشت و به ندیمی
خواجه نظام الملک وزیر سابق سلطان جلال الدین خوارزمشاه رسید . و در مدح آن وزیر
فاضل قصاید بسیار سروده .

مرگ او در سنه ۶۲۴ در هرات اتفاق افتاده است . این رباعی ازوست :-

بر برگ گل بنفشه ره خواهد کرد   از لاله بنفشه تکیه که خواهد کرد
از آتش رخسار تو خواهد برخواست   دو دیکه هزار دل سیه خواهد کرد

اسمش سعدالدین و تخلصش در شعر سعید است از اقران و
خویشان مولانا شمس الدین طیبی میباشد در هرات نشو و نما و

سعید هروی:

تربیت یافته و هروی شده است .

مداح خواجه عزالدین طاهر بود و این خواجه در زمان اولاد چنگیز و فرخ خراسان بود و در
طوس سکونت داشت . چون مرد فاضل و دانشمند و شاعر بر گزیده زمان بود ، دانشمندان
زیاد به نزد او تحصیل کمال کردند از شاگردان او یکی پوربهای نیشاپوری است تاریخ
وفات سعید هروی را که افاضل و اجله سخن گوینان قرن هفتم افغانستان است در سنه ۶۴۹
نگاشته اند درین قصیده که به مدح خواجه عزالدین طاهر فریومدی وزیر سروده خویشتن
رادر شاعری و سخن گوئی چنین می ستا بد :-

قصیده

دلم ربود خم زلف او چو چو گان گوی	ببرد روی نکارم ز ماه تابان گوی
ز لعل نرد ببرد وز آب حیوان گوی	بتمی که گوی ز نخدان او بیاری لب
بدلبری بر باید ز پیش ایشان گوی	اگر سراسر میدان سمن بران با شدند
حدیث درد دلم را به نزد درمان گوی	بیا نسیم صبا پیش آن نکارین شو
به پیش او سخن از حسن روی جانان گوی	گرت هواست که گل پیش تو فروریزد
حکایت قدر عنای آن گلاستان گوی	و گر رضاست که سرو سپی ز جا برود
در آمد از درم آن غیب جوی بهتان گوی	همان زمان که من این با صباهمی گفتم
فتاد در قدم او سرم چو غلطان گوی	چو دیدم آن سرچو گان زلف خم به خمش
بخنده گفت زهی مردک پریشان گوی	بگفتمش که سر زلف تو ربودد اسم
اگر چه جان جهانی سخن بسامان گوی	جواب دادم و گفتم که ای نگار ظریف
که بر ده ام بسخن از همه خراسان گوی	من آن کسم که کسی با من این سخن گوید
که بر ده ام به فصاحت ز جمله اقران گوی	ز شاعران منم امروز در بسی طزمین
لطیفه ساز و قناعت نمای و آسان گوی	خیال پرور ای پیام گوی و دوراندیش
مرا مگوی که شاعر هزار دستمان گوی	چنین که بر گل رویت غزل سرا بیا نام

پور بهای جامی

از فضلاء و شعراء نیمه اخیر قرن هفتم افغانستان است

اما خودش در هرات نشو و نما نموده و تربیت یافته است. تحصیلات خود را به نزد مولانا رکن الدین معروف به قبائی بیابان رسانیده و در روزگار سلطنت ارغون خان بن آباتا خان بن هلاکوی بن چنگیز (۶۸۳ - ۶۹۰) در خدمت خواجه و جیه الدین زنگی بن ظاهر فریومدی بسرمی برد مدتی به تبریز رفت و پیوسته با خواجه همام الدین شاعر مصاحبت مینمود در بحور مشکله قصاید بسیار سروده و غزلهای وی شهرت تمام یافته است. - در سنه ۶۶۶ هجری شهر نیشاپور مرکز آنوقت خراسان توسط زلزله از بین رفت در سنه ۶۶۹ به امر آباقا خان بن هلاکو (۶۶۳ - ۶۸۰) مجدداً آباد گردید پور بها

این هردو واقعه را چنین نظم نموده :

ز زخم زلزله زیر و زبر شده است چنانک
بجو رو قهر بر انداختش ز بن بنیاد
نهاد سر به زمین پی سجد مقصوره
کتا بخانه نگون رسم مدرسه مدرس
گمان مبر که ز نقصان او بد این نکبت
چو حق عنایت بسیار داشت در حق او
چو هیبت نظیر و پیر تو تجلی او
نه از تجلی او کوه طور پاره شد ست
چو کهنه بود و قدیمی بنای نیشاپور
خدای خواست که بازش ز نو بناسازد
به سال ششصد و شصت و نه اتفاق افتاد
او اخر رمضان آفتاب ز زهره به شور
بنا نهادن شهر نوت مبارک باد
به دولت تو نیشاپور کهنه نو شد باز

سماک زیر سماک شد سماک فراز سما
بسکل و جز و فرور ریختش ز هم اجزا
مناره قامت خود پی رکوع کرده دوتا
خراب مسجد آدینه منبر اندر وا
ز من پیرس اگر نیست باورت که چرا
نظر فگند بر احوال او به چشم رضا
بر او فتاد ز هیبت در او فتاد ز پا
کلیم چون بدعا خواست از خدای لقا
نهادی روی سوی او خرابی از هرجا
به عهد دولت نوشیر و ان عهد بقا
بنا نهادن این شهر شهره ز بنا
قمر به حوت و عطار د نشست در جوزا
به عهد دولت تو شهر باد هر صحرا
بسان پیر خرف گشته کو شو دبرنا

سه چیز باد و بماند هر سه تا به ابد

بقاء خواجه دگر شهر و شعر پور بها

گفتیم یور بها در غزل نیز از استادان درجه اول زمان بوده چون اسناد او کمتر بدست است . این شعر را نمونه او می آوریم :-

غزل

بر بیاض آفتاب از شب رقم خواهد کشید	ماه را بر صفحه خوبی قلم خواهد کشید
یار با این يك قطره خونى را که مینامند دل	تابکی از دست مدروبان ستم خواهد کشید
امشب ای شمع از سر بالین بیماران مرو	بیدای سر در گریبان عدم خواهد کشید
پر حذر باش امشب ای همسایه بیت العزن	کز سرشك چشم من دیوار نم خواهد کشید

می کشد بار غم مجرب و میداند بها
هر که عاشق شد ضرورت بار غم خواهد کشید

مولوی جلال الدین بلخی معروف

به رومی

مولانا جلال الدین محمد فرزند سلطان العلماء بهاء الدین محمد بن حسین الخطیبی ' بزرگترین شاعر متصوف افغانستان است که به سال (۶۰۴) هجری در بلخ مرکز ثقافت و فرهنگ و علم النفاثس تواریفت پدرش محمد بن حسین ملقب به بهاء الدین ولدنواسه دخترى علاو الدین خوارزمشاه بود. و از فضلا و مشایخ عرفا محسوب میشود ظاهرًا از جمله خلفاء شیخ نجم الدین کبری بود. نزد خوارزمشاه تقرب داشت و در نتیجه پند گوئی و بنا بواسطه نفوذ و شهرتی که پیدا کرده بود جلب خصومت آن پادشاه را کرد و مغافلین تصوف از وشکایت نمودند. پس مجبور شد مهاجرت کنند و با پسرش جلال الدین از راه بغداد قصد سفر حج نمود. به حکم اشعاری که در مثنوی موجود است. این مسافرت در ظهور فتنه مغول اتفاق افتاد. و شاید این فتنه از تمام علل دیگر که در بالا ذکر شد درین مهاجرت مؤثر تر بوده بنا بران میتوان گفت که تاریخ این مسافرت باید در حدود (۶۱۷) باشد و درین صورت سن جلال الدین تقریباً ۱۴ بوده است.

می گویند بهاء الدین ولد پدر مولینا در نیشاپور بیدار شیخ فرید الدین عطار رفت و او جلال الدین را در آغوش کشید و دعا خواند و مثنوی اشرار نامه را به او هدیه

کرد ، بعد از عبور از بغداد و زیارت حج به ملاطیه رسید و در آنجا مدت ۴ سال اقامت نمود بعد به لارنده یسلی از شهرهای آسیای صغیر رفت و در آن شهر نیز هفت سال متوطن گشت . سپس به موجب دعوت سلطان علاء الدین کیقباد (۶۱۷ - ۶۳۴) دوازده همین پادشاه ساجوقی روم به قونیه مقر حکومت او رفتند . بهاء الدین ولد که در علوم ظاهری و باطنی مقام بزرگ داشت ، در آنجا به نشر فضائل و علوم و ارشاد مردم پرداخت علاء الدین کیقباد نسبت به او اراداتی بسزا پیدا کرد .

اولین تعلیم و تربیت و ارشاد و هدایت مولینا جلال الدین در نزد پدرش بود و یکسال بعد از وفات پدر که بسال ۶۲۸ اتفاق افتاد ، سید برهان الدین محقق تر مزی که از شاگردان سابق بهاء الدین ولد بود . و در آنوقت در سلك خواص و اولیاء و اهل طریقت مقامی داشت به قونیه آمد و جلال الدین از مجالس درس او کسب فیض نمود و نه سال تمام تحت ارشاد آن مرد عارف و فاضل بود بعد بعزم سیاحت و اخذ معرفت و درك مجالس اصحاب طریقت مسافرتی بشام کرد و مدتی در حلب و دمشق اقامت گزید و در آنجا مانند پدر به امر سلطان بنیای تعلیم و تدریس علوم شرعی را گذاشت . تارویزی کردش روزگار او را با یکی از او تاد زمان یکجا کرد و این ملاقات در حیات مولای روم تاثیر عظیم نمود . این شخص عبارت از شمس الدین علی بن ملک داد تبریزی که از زواید گان و پیران صوفیه بود و جاذبه بزرگ و بیانی مؤثر داشت و از شهری بشهری راه می پیمود و با اهل ریاضت و درویشان و عارفان انس و الفت مینمود تا اینکه درین موقع که سال ۶۴۲ هجری بود بسراغ جلال الدین بقونیه آمد و در اول نظر بارقه عشق و حقیقت را در چهره او دید و او را شیفته معنوی خود کرد و در بقیه عمر مرشد و قائد روحانی او گردید . از تعظیم و احترامی که جلال الدین در اشعار خود نسبت به شمس ابراز نموده خوب معلوم میشود که تا ثیر نفس او در دل جهانگیر جلال الدین بسیار عمیق بوده چنانکه از ابیات ذیل مثنوی هویداست -

شمس تبریزی که نور مطلقست	آفتابست و زانو از حق است
این نفس جان دامنم بر تافت است	بوی پیراهان یو سیف یافت است
من چو گویم یکبار کم هوشیار نیست	شرح آن یاری که آنرا یار نیست
خود ثنا گفتن ز من نرسک ثناست	کاین دلیل هستی و هستی خطاست
شرح این هجران و این خون جگر	این زمان بسگذار تا وقت دیگر
خوشتر آن باشد که سرد لبران	گفته آید در حدیث دیگران

مولانا مدتی در خلوت و فیض صحبت این عارف سوخته و سوزنده گذرانیده بعد شمس مسافرتی به دمشق کرده و باز به قونییه برگشت و باز بار شاد و تحریر يك شوق و عشق مولانا پیر داخت .

مولانا جلان الدین بعد از يك سلسله سرگذشت و ریاضت و تجربه در عالم علم و عرفان به مقام بلندی رسید و قطب شاملین آن مسلک گردید. و چنانکه رسم مشایخ صوفیان است خلیفه برایش خود معین نمود و اولین خلیفه او صلاح الدین فریدون زرکوب نام داشت . پس از ۵۵ سال یعنی بسال ۶۵۷ حسام الدین حسن بن محمد بن حسن را به خلافت خود برگزید. و او یازده سال در حال حیات مولانا خلیفه و ۱۲ سال بعد از وفات جانشین اش بود وفات حسام الدین بسال ۶۸۳ اتفاق افتاد و بعد از او خلافت بفرزند مولانا ای روم یعنی سلطان ولد رسید و او مدت سی سال پیشوای یاران طریقت بود .

مثنوی معنوی نه تنها بزرگترین حاصل افکار و بهترین آئینه اشعار جلال الدین بلخی است بلکه که ملترین دیوان تصوف زبان دری میباشد که شامل شش کتاب و ۲۶ هزار بیت است و در بحر رمل سروده شده .

تاریخ شروع نظم کتاب اول بدرستی معلوم نیست ولی دو سال بعد از اختتام آن کتاب دوم شروع شده آغاز آن ۶۶۲ میباشد . علت وقفه دو ساله قریحه مولانا اندوهی بود که به نسبت وفات زوجه حسام الدین دست داده بود . چون حسام الدین ملهم و مشوق مولانا بود و به نسبت مرگ زوجه اندوهی همگین بود از اندوه او قریحه مولانا گرفت چنانچه در آغاز کتاب دوم این معنی را میرساند :-

مدتی این مثنوی تا آخر شد	مهلتی بایست تا خون شیر شد
چون ضیاء الحق حسام الدین عنان	باز گردانید ز او چو آسمان
چون به معراج حقایق رفته بود	بر بهارش غنچه هانش کفته بود
چون ز دریا سوی ساحل باز گشت	چنگ شعر مثنوی با ساز گشت
مطلع تاریخ این سو دا و سود	سال هجری شصت و شصت و دو بود

دقت سوم مثنوی نیز بدینگونه بنام حسام الدین شروع میشود :-

این ضیاء الحق حسام الدین بیار   ابن سیوم دقت که سنت شد سه بار
آغاز دقت چهارم جلال الدین بار دیگر   تائیر معنوی حسام الدین را اینگونه بیان مینماید

تاریخ ادبیات صفت ۱۳ (۱۳۰۴) باب سوم از تاریخ حیات جلال الدین محمد غوری در جلد پنجم از تاریخ

این ضیاء الحق حسام الدین توئی   که گذشت از مه نبورت مثنوی
 همت عالی توای   میکشد این را خداداند کجا
 گردن این مثنوی را بسته ئی   میکشی آنجا که تو د انسته ئی
 مثنوی را چون تو مبداء بودی   گرفزون کرد تو اش افزوده ئی

در مقدمه کتاب پنجم باز همین معانی را به الفاظ و سخنان دیگر تکرار میکند، در ابتدای دفتر ششم که آخرین دفتر مثنوی است نیز بنام حسام الدین است .

محتویات مثنوی حکایات مسلسل منظومی است که مولانا با ذکر آنها نتایج دینی و عرفانی و حقایق معنوی را بزبان ساده و از راه تمثیل بیان مینماید و به این ترتیب بسیاری از آیات قرآن کریم و اخبار و احادیث نبوی را نیز به سبک عرفان شرح و بیان میکند بعد از مثنوی تالیف بزرگ دیگر مولانا مجموعه غزلیات اوست که بنام دیوان شمس تبریزی جمع آوری شده یعنی آن را به اسم مرشد روحانی خود کرده است ، عدد آیات این غزلیات را سی هزار شمرده اند . و دیوان چاپی آن تا پنجاه هزار بیت دارد که ممکن است که مقداری بران بعدها افزوده اند .

از آثار منشور مولوی بلخی یکی کتاب « فیه مافیه » است که محتوی گفته های جلال الدین بلخی خطاب به معین الدین پروانه است . و سرا سر مطالب آن عرفانی و تصوفی میباشد مقداری از مقالات و مقالات مولانا نیز باقی است .

تأثیر معنوی مولانا جلال الدین بلخی در افکار و اذهان پیروان و مقلدان او بشمار است و نفوذ معنوی و ادبی مولینا نه تنها در خود افغانستان و فارس و هندو آسیای صغیر و منوراءالنهر به حد اعلی است بلکه شهرتش به اروپا نیز رسیده و اشعارش به زبان های آن بر اعظم نقل و ترجمه شده است ، تفاسیر زیاد در شرح مثنوی تالیف یافته که از آن جمله میتوان جواهر الاسرار کمال الدین حسین خوارزمی را بفارسی و تفسیر اسمعیل بن احمد را بترکی نام برد . ملاها دی سبزواری نیز شرحی مختصر مرقوم داشته شرح و معرفی مطالب و افکار مولانا که در مثنوی گنجا نیده شده اگر نوشته شود مثنوی هفتاد من کسای غذا میشود . بنا بر آن به معرفی روح مطالب آن میپردازیم مؤلفی گوید :-

تاریخ ادبیات صفت ۱۳۱۰ هـ ۱۳۱۱ هـ / شرح حدیث و عقاید محمد هاشم در جنبش سنی و ۱۳۱۱ هـ

هستی جهان بسکیست و آن ذات خدا بتعالی است که جزا نیست هر چه هست در حقیقت او و عالم همه جلوه گناه اوست ، روح بشر نیز از اشعه هستی اوست که از مبدأ جدا افتاده به این جهان ظاهری و کثرت و نزول یافته و همواره در حسرت بیدار و شوق و عشق دلدار بسر می برد . و میخواهد پرده های ظلمانی جسمی را دریده به اصل خود بپیوندد و مولانا در حقیقت خودش ناله هجرانست که نمائندگی که از نیستان بریده شده باشد و ناله کند در افغان است ، چنانچه خودش می گوید :-

بشنو ازنی چون حکایت میکند	وز جدائیها شکایت میکنند
کز نیستان تا مرا ببریده اند	از نفیرم مرد و زن نالیده اند
سینه خواهم شرحه شرحه از فراق	تا نمایم شرح درد اشتیاق
هر کسی کوه دورها را از اصل خویش	باز جوید روزگار وصل خویش
من بهر جمعیتی نالان شدم	جفت خوشحالان و بدحالان شدم
آتش است این بانگ نای و نیست باد	هر که این آتش ندارد نیست باد
آتش عشق است کساندونی فتاد	جوشش عشقت کساندرمی فتاد

مولانا می گوید برای دریافتن وحدت و پی بردن به حقیقت باید عشق سوزان داشت و کسی عاشق ذات خداوند باشد باید از ظاهر پرستی و نقش دوستی برون آید برای آنکه عاشق صادق باشد باید از خود یعنی از شهوت و اغراض بگذرد . در نزد مولانا خود پسندی و غرور جاه پستی است و حتی فریب علم که در بعضی غلو میشود در نظر او گناه بزرگ است . مولانا می گوید باید برای رهنمائی و نجات بشر از چنگ اوهام و فریب در پی حقیقت افتاد و از ظواهر در گذشت . مولانا برای بیداری و رسیدن به مدارج بلند معنوی رنج خدمت ، و عبادت و معنی پرستی و تربیت نفس و دردمندی را بیگانه راه میداند مولانا درویشی را به استغنا و بی اعتنائی تعبیر میکند نه در فقر احتیاج در نظر مولانا بیگانه راه وحدت میان افراد راه دل و صمیمیت است .

هدف مولانا در غزلهای شور انگیزش نیز رسالت حق و درك وجود مطلق است . و هجران یار و عشق دلدار که مرادش شمس تبریزی است ، در هر بیت پیدا است : بصورت نمونه این چند بیت را مطالعه میکنیم :-

مردم بدم زنده شدم گریه بدم خنده شدم   دولت عشق آمد و من دولت پاینده شدم

نه شبم نه شب پرستم که حدیث خواب گویم
 چه غلام آفتابم همه ز آفتاب گویم
 در تمام کبر و دار و سوز و گداز عشق پناه گاه
 مولای بلخی و عارف کامل ما کعبه دل
 است زبیرا دل در نظر او جایگاه خداست چنانچه می گوید :-

طواف کعبه دل کن اگر دلی داری	دست کعبه معنی تو گل چه پنداری
طواف کعبه صورت حق از آن فرمود	که تا بواسطه آن دلی بدست آری
هزار بار پیاده طواف کعبه کنی	قبول حق نشود گر دلی بیازاری
هزار بدره زر گر بری بحضرت حق	حق بگوید دل آر گر بما آری

ز عرش و کرسی رلوح و قلم فزون باشد

دلی خراب که او را به هیچ شماری

خلاصه هدف کلمات این عارف بزرگ باخی ترغیب مردم بسوی وحدت ، رجوع به باطن
 و گذشتن از اغراض و فرار از ظواهر و بار گردیدن به اخلاص و صفا ، کشور چشم دل
 و چون ظاهر از ظواهر است و خودش درین ایات خویشتم را بهتر از ما معرفی میکند :

ما دل اندر راه مردان باختیم	غلفی اندر جهان انداختیم
آتشی اندر دل خلقان زدیم	شورشی در عاشقان انداختیم
داشتیم در پشت خود بار گران	شکر کان بار گران انداختیم
جبه و دستار و علم و قیل و قال	جمله در آب روان انداختیم
از کمال شوق تیر معرفت	راستی سوی نشان انداختیم
تخم اعمال سعادت تا ابد	در زمین امتحان انداختیم
دست شستیم از همه اسباب خود	آتش اندر خانمان انداختیم
دنیه دون نزد دانا جیفه است	جیفه رایش سگان انداختیم
ما ز قرآن بر گزیده مغز را	پوست رایش خسان انداختیم

ما بساط عشرت و ذوق و صفا

در سرای لامسکان انداختیم

مولانا در اشعار خود از شعرای متصوف و هموطن خود یاد کرده آنها را می ستاید و از
 ایشان قدر دانی می کند . چنانچه در باره سنائی عارف بزرگ عصر غزنوی می گوید :

به ناحیه کش آنولا سکونت داشت و میر سیف الدین محمود پس از مهاجرت از بلخ مطابق گفته مؤرخین به اختلاف نظر 'مدتی در سنگ چارک بلخ' سپس در غوربند از توابع کابل توطن اختیار نموده آخر الامر به هند رهسپار شد و تا اخیر عمر به پتالی بود بعضی از تذکره نویسان ولادت امیر خسرو را در غوربند کابل می نویسند اما کثرت اقوال ولادت او را در شهر پتیاله نشان میدهد. ما در امیر دختر عماد الملک از زبده امرای عصر بود. امیر سیف الدین محمود ازین زن سه پسر بنام اعزالدین و حسام الدین احمد و ابوالحسن بوجود آورد فرزند سومش یعنی ابوالحسن همین امیر خسرو معروف است که از جمله شعر او گوینده گان قرن هفتم افغانستان می باشد.

امیر خسرو مطابق گفته خودش بمقام 'ؤمن آباد پتالی در ۶۵۳ ه تولد یافته و یکی از عرفای زمان هندکام تولد در باره او به پدرش گفته :-

«آوردی کسی را که دو قدم از خاقانی پیش خواهد رفت» - پدر امیر خسرو بمهد سلطان شمس الدین التمش بدیار هند رفته پس از تولد خسرو در دهلوی بخد مت سلطان محمد تغلق شاد رسیده و در عهد هر دو پادشاه رتبه امارت یافته است و بالاخره در یکی از غزوات بعمر ۸۵ بشهادت رسیده و خسرو را بسن ۷ یتیم گذاشته است. میگویند امیر خسرو به همین سن طبع شعر داشته و مرثیه در مرگ پدر خویش ساخته است. از جوانی مردی عارف و زاهد بود و بخواجه نظام الدین اولیا چشمنی غزوی ارادت داشت.

امیر خسرو که فطرت بزرگ و لیاقت کامل داشت ابتدا به مصحف برداری شهزاده محمد سلطان حاکم ملتان اشتغال ورزیده و چون شاهزاده در جنگی با پدرش سلطان غیاث الدین بلبن به قتل رسید 'امیر خسرو مرثیه در مرگ او سروده مدت دو سال منزوی شد. تا آنکه سلطان غیاث الدین بلبن او را نظر به اهل بیت و کیاستش از مقربان در گناه خود ساخت.

خسرو عصر یازده پادشاه را در یافته ازینقرار :-

الف - شاهانیکه به ندیمی و مصاحبت ایشان بسر برده :-

به ناحیه کش آنولا سکونت داشت و میر سیف الدین محمود پس از مهاجرت از بلخ مطابق گفته مؤرخین به اختلاف نظر 'مدتی در سنگ چارک بلخ' سپس در غور بند از توابع کابل توطن اختیار نموده آخر الامر به هند رهسپار شد و تا اخیر عمر به پتیالی بود بعضی از تذکره نویسان ولادت امیر خسرو را در غور بند کابل می نویسند اما کثرت اقوال ولادت او را در شهر پتیاله نشان میدهد. ما در امیر دختر عماد الملک از زبده امرای عصر بود. امیر سیف الدین محمود ازین زن سه پسر بنام اعزالدین و حسام الدین احمد و ابوالحسن بوجود آورد فرزند سومش یعنی ابوالحسن همین امیر خسرو معروف است که از جمله شعر او گوینده گان قرن هفتم افغانستان می باشد.

امیر خسرو مطابق گفته خودش بمقام 'ومن آباد پتیالی در ۶۵۳ ه تولد یافته و یکی از عرفای زمان هند نام تولد در باره او به پدرش گفته :-

'آوردی کسی را که دو قدم از خاقانی پیش خواهد رفت' - پدر امیر خسرو و بهمه سلطان شمس الدین التمش بدیار هند رفته پس از تولد خسرو در دهلوی بخد مت سلطان محمد تغلق شاد رسیده و در عهد هر دو پادشاه رتبه امارت یافته است و بالاخره در یکی از غزوات بعمر ۸۵ بشهادت رسیده و خسرو را بسن ۷ یتیم گذاشته است. میگویند امیر خسرو به همین سن طبع شعر داشته و مرثیه در مرگ پدر خویش ساخته است. از جوانی مریدی عارف و زاهد بود و بخواجه نظام الدین اولیا چشتی غزوی ارادت داشت.

امیر خسرو که فطرت بزرگ و لیاقت کامل داشت ابتدا به مصحف برداری شهزاده محمد سلطان حاکم ملتان اشتغال ورزیده و چون شاهزاده در جنگی با پدرش سلطان غیاث الدین بلبن به قتل رسید 'امیر خسرو مرثیه در مرگ او سروده مدت دو سال منزوی شد. تا آنکه سلطان غیاث الدین بلبن او را نظر به اهلیت و کیاستش از مقربان در گاه خود ساخت.

خسرو عصر یازده پادشاه را در یافته ازینقرار :-

الف - شاهانیکه به ندیمی و مصاحبت ایشان بسر برده :-

۱- سلطان غیاث الدین بلبن (۲) معزالدین کیقباد (۳) جلال الدین فیروز شاه (۴) علاء الدین چنگیز (۵) قطب الدین مبارکشاه - (۶) غیاث الدین تغلق شاه (۷) محمد تغلق :-

ب- شاهانیکه تنها عصر ایشان را دریا فته .

(۱) کیو مرث پسر کیقباد معزی ملقب بشمس الدین .

(۲) رکن الدین ابراهیم شاه .

(۳) شهاب الدین عمر .

(۴) ناصر الدین خسرو خان

ابوالحسن معروف به امیر خسرو ابتداء در شعر سلطانی تخلص مینمود اما بعداً خسرو تخلص کرد بعضی از مؤرخین لقب او را یمین الدوله هم نگاشته اند . مولانا جامی در بهارستان لیاقت او را در شعر چنین تصدیق میکند : « در شعر متقن است قصیده و مثنوی و غزل را بسکمال رسانیده تتبع خاقانی میکند . هر چند در قصیده 'بوی نرسیده اما غزل را از وی گذرانیده » .

خسرو بلخی در الفاظ و معانی اقتفاء از سنائی و خاقانی و نظامی نموده و در غزل مخصوصاً از سبک خواجه شیراز پیروی نموده است چنانچه خودش میگوید : « جلد سختم دارد شیراز شیرازی » با اینهمه میتوان گفت که امیر خسرو لحن و سبک خاص دارد که در دیگر شعرای زبان دری هند متفاوت مراتب دیده میشود . و این سبک خسرو بتدریج صورتی مخصوص بخود کسب میکنند که از آن سبک معروف هندی بوجود میاید . متبعین و شعر شناسان برخلاف حضرت جامی به این عقیده هستند که قصاید خسرو از غزلیاتش متین تر است و چنانکه گفتیم درین موضوع از سخن گوینان بزرگ پیروی میکند : گاهی قصایدش را با غزل دلنشین - آغاز میکند مثلاً درین قصیده :-

صبار آگاه آن آمد که راه بوستان گیرد	زمین را سبزه در دیبا و گل در پریان گیرد
بمهد از چشمه موج آب ولرزان در زمین افتند	زند بر لاله باید تند و آتش درزبان گیرد
زبان از گفتن آتش نسوزد ایکن از سوسن	حدیث لاله گوید نرسیم آتش در جهان گیرد
تماشا کن که چون بگرفت لاله کوه را دامن	کسی کو تیغ بیموجب کشد خورش چنان گیرد
زیاد غنچه مرغان را نوا بسته شود تا گل	بسازد پرده نوروز و بلبل خود همان گیرد

غزلهای امیر خسرو از حد معمول نگذشته و موضوع آنها بیشتر مضامین عاشقانه است و سخن از آرزوی دیدار و هجران یار و نرسیدن به بیمار و سوزش شمع و آرزوی آمدن است خسرو در شاعری به حکیم نظامی "سنجوی اعتقادی خاص داشت و به تقلید از او خمسه ساخت . بوجه ذیل :-

(۱) مطمع الا و ا بمقابل مخزن الاسرار نظامی که بیشتر اشعارش دینی و اخلاقی میباشد و در شصده و نود و هشت خاتمه پذیرفته بنام علاءالدین محمد شاه اهدا شده است .

(۲) شیر بن و خسرو مقابل خسرو شیرین نظامی که در همان سال ۶۹۸ سروده شده و در خاتمه آن بندی خطاب به پسرش مسعود گفته . این مثنوی نیز بنام علاءالدین محمد شاه است .
[۳] جنون و لیلی : ایلی و مجنون نظامی که نیز در فوق بنام همان علاءالدین محمد برشته نظم کشیده و از اقسام مؤثر و شیرین این منظومه ابیاتی است که شاعر بیا در ک مادر و برادر خود سروده و مطلع آن اینست :-

امسال دوزخ را بر تو فرستادم و برادرم رفت .
هم مادرم و هم برادرم رفت .

(۴) آئینه سبکداری : مقابل اسکندر نامه نظامی که در سال ۶۹۹ به نظم در آمده و بنام همان علاءالدین شاه است .

(۵) هشت بهشت : در حکایت بهرام است و مقابل به هفت پیکر نظامی می باشد این مثنوی در سال ۷۰۱ هجری برشته نظم در آمده و شاعر در خاتمه آن گفته که تمام خمسه در ظرف سه سال سروده شده و قاضی شهاب الدین از فضایل آن سامان تمام آنرا مطالعه و تصحیح نموده است . امیر خسرو علاءالدین بر خمسه تصانیف و منظوم های دیگر مانند قران السعدین و نه سپهر و نقاح الفتوح نیز دارد که در اوصاف و شرح حال سلاطین هند بوده و گذشته از زینت ادبی قیمت تاریخی نیز دارند .

خسرو نه تنها در قصه گوئی به حکایات گذشته پرداخته بلکه از قصه های معاصر خود نیز بنظم آورده است چنانکه منظومه ظفر خان و دلالانی را بطرز قصه مؤثری در سر گذشت ظفر خان پسر علاءالدین محمد که معاصر و مدوح شاعر بود ساخته . در موسیقی نیز استاد بوده و خود در پاسخ پرسشی راجع به شعر و موسیقی گفته که من در هر دو معنی کا معلم .

این شاعر شهیر افغانستان در فن انشاء نیز دست کامل داشت و کتابی بنام رسائل الاعجاز معروف به اعجاز خسروی در آن باب تالیف نموده است .

خلاصه امیر خسرو را می توان از بزرگ ترین شعرا و نو بسند گان افغانستان در عصر مغول نامید ، قریحه اش روان و گویا در نظم سخن ' سرعت خیال و چودت طبع ممتاز عصر خود بوده است . چنانچه اشاره شد . تنها خدسه خود را که قریب به ۱۸۰۰۰ هزار بیت است در مدت سه سال سروده . شعر او لطافت خاصی دارد و در استعمال بعضی لغات و تراکیب تا حدی از اصطلاح معمول شعرای آن زمان افغانستان دور میشود .

خسرو بنا بر روایتی بسال ۷۲۵ هجری در دهلی فوت و دفن گردیده و مزار او با خواجه نظام الدین اولیا است . یکی از امرای جهانشاه مغلی موسوم به طاهر بیگ سبزواری در سنه ۱۰۱۴ هجری به قبرا و عمارتی از سنگ مرمر تعمیر کرد .

خواجه حسن از شعرای معاصر او تاریخ وفاتش را در قطعه چنین روده است :

میر خسرو و ملک سخن	آن محیط فضل و دریای کمال
نشر او در لکشته سر از ماء معین	نظم او صافی تر از آب زلال
بلبل دستا نسرای بیقرین	طوطی شکر مقال بیمثال
از بی تاریخ سال فوت او	چون نهادم سر بز انوی خیال
شد (عذیم المثل) یک تاریخ او	دیگری شد «طوطی شکر مقال»

۷۲۵

۷۲۵

تعداد آثار و تالیفات امیر خسرو به اختلاف نظر تذکره نویسان تا حدود ۹۹ میرسد .

دیوان خسرو بر پنج قسمت است :-

۱- تحفة الصغر که اشعار جوانی شاعر است . و عمده قصاید و غزلیات و ترجیع بند او

درین قسمت میباشد و در آن سلطان غیاث الدین بلبن (۶۶۴ - ۶۸۶) و پسرش شیخ نظام الدین اولیا را مدح کرده است .

۲- و حظ الحیدرة که گویا اشعار آن را میان سن بیست و سی سروده و قصایدی در

مدح شیخ نظام الدین اولیا غزنوی و نصرة الدین سلطان محمد پسر بزرگ بابن (مقتول در ۶۸۳) که حامی شاعر بود نیز در مدح سلطان معز الدین کیقباد (۶۸۶ - ۶۸۹) دارد

۳ - غزوة الکمال که آنرا میان سن سی و چهل سروده و در مقدمه آن از محسنات و ترجیح شعر فارسی بر عربی سخن رانده و از شعرای بزرگ زبان دری مانند سنائی و خاقانی و نظامی نام برده و بر علاوه شیخ نظام الدین اولیاء و سلطان معز الدین کیقباد و جلال فیروز شاه (۶۸۹ - ۶۹۵) و جانشین های او رکن الدین و علاء الدین و دیگران را مدح کرده است .

این دیوان بزرگتر از اقسام سابق و مرکب از قصاید و ترجیع بند و قطعات است .
 ۴ - بقیه فقیه که اشعار دوره پیری شاعر است . و قسمتی از آن در مدح سلطان غیاث الدین محمد شاه (۶۹۵ - ۷۱۵) و پسرش و دیگر امراء است .

۵ - نهاییه الکمال که محتوی آخرین اشعار شاعر است . و قصایدی در مدح سلطان غیاث الدین تغلق (۷۲۰ - ۷۲۵) و در مرثیه سلطان قطب الدین مبارک شاه (متوفی را ۷۴۰) دارد . آثار دیگری چاپی و قلمی از خسرو در دست است که تذکار آنها را درین مختصر لازم نمی دانیم و تعداد کلیه آنها از سی تجاوز می کنند .

که نامش نجم الدین تخلص حسن و نام پدرش علاء الدین سیستانی است از سادات عظام و معاصر با امیر خسرو بلخی **امیر حسن** معروف بدهلوی بوده است . امیر حسن از حیث علم و فضیلت و شعر و ادب و تصوف و عرفان با امیر خسرو همسری می کرد در بین این دو شاعر مهاجر علاقه روحی و دوستی بی اندازه بوده و زمانیکه خسرو مصحف بردار محمد سلطان بود حسن سمت دوات بردار آن شهزاده را داشت . در عصر خود به علو مقام و تبحر در علم و زهد و پرهیز گاری بی پایه خسرو شهرت داشت . اما با وجود این همه نامداری در تجرید و عزلت بسر می برد . در سنه ۲۹ صفر ۷۳۶ وفات یافته و در دولت آباد دکن دفن است اشعار او کمتر در دست رس است .

اسمش رضی الدین و معروف به علی لالا است پدرش شیخ سعید می باشد و مطابق به حکم تذکره هاشمیه سعید از عموزادگان حکیم سنائی علیه الرحمه بوده است .

رضی الدین علی لالا از مشایخ کبار قرن هفتم هجری است که معاصر بافتنه چغتایان

بوده و شهرتش در شعر به آن زمان عمومیت داشت در راه عرفان و تصوف پیشرفت کامل کرد و درین طریقت از مریدان شیخ نجم الدین کبری بود علاوه بر آن درین طریق خدمت بسا بزرگان دیگر کرده و می گویند از یکصد و سیت و چهار شیخ کامل خرقة داشته است . و هندکامیکه وفات می کرده است یکصد و سیزده خرقة از او باقیمانده بود و در سفری به هندوستان به صحبت ابوالرضاء رقیب مشرف شده شیخ سعید پدر رضی الدین علی لالا در سفر کعبه با حکیم سنائی همراه بوده و بعد از بازگشت در شهر خسرو شهر از اعمال جوین متأهل گشته و علی لالا در آن ناحیت توان یافته است طبع موزون و قریحه توانای علی لالا در شعر از سبک خواجه عبدالله انصاری پیر هرات پیروی رده و این رباعی از اوست :-

هم جان به هزار دل گرفتار تو است   هم دل به هزار جان خریدار تو است
اندر طلبت نه خواب دارد نه قرار   آنکس که در آرزوی دیدار تو است

از آنچه گفتیم البته بخوبی مستفاد میشود که اشعار شیخ رضی الدین علی لالا چاشنی تصوف و عرفان داشته از جمله شعرای متصوف زمان خود بشمار میرود . وفاتش بسال ۶۴۲ یا ۶۴۳ در غزنین اتفاق افتاده و قبرش امروز در طرف شمال شرقی شهر غزنین تقریباً به فاصله یک گروه بقرب بقعه سلطان ابراهیم غزنوی واقع است .

برخی از علماء و نویسندگان و مؤرخین این دوره

پدرش محمد نام داشته و از علمای معروف افغانستان

زین الدین محمود هروی

در اواسط قرن هشتم هجری بشمار میرود در علم و فضیلت حتی در ماوراءالنهر نیز نظیر او عالم کمتر وجود داشت در بین سنوات ۷۶۰ و ۷۹۰ هجری در قندهار به سر می برد و در همین آوان شرحی بر منطق سید شریف کرگانی تألیف کرده است .

پدرش علی الناموس نام داشت . از منشیان و نویسندگان معروف قرن هشتم افغانستان بشمار میرود . نخست در

محمد خواری

خراسان در خدمت جلال الدین ابویزید زنگی بن طاهر فریومدی می زیست سپس جزو منشیان دربار الجایتو (۷۰۳ - ۷۱۶) گردید محمد خواری بن علی الناموس مولف کتابیست در صنعت انشاء به اسم جلالیه که برای جلال الدین ابویزید فریومدی نوشته است .

حسین دهمستانی
حسین بن اسعد دهمستانی الویری از نویسندگان
زبردست خراسان بوده در او آخر قرن هفتم هجری کتاب

فرج بعدالشدت تالیف ابوالحسن علی بن محمد مدائنی را بنام عزالدین بن طاهر بن زینسکی
فریب مدی که از جانب ارغون خان بن آباقان بن هلاکوی بن چنگیز (۶۸۳-۶۹۰ هجری) در
خراسان و مازندران نیابت داشته است بفارسی بسیار روان و شیوا ترجمه کرده است.

رکن صابین هروی
خواججه عمیدالملک رکن الدین صابین هروی که
در عرف ادبیات معروف به رکن جهان بارکن

صابین است اصلاً از قاضی زاده گان بوده و در ثمنان میز بسته است، ذره رات نیز
مدتها بسر برده و بدو منصب پیش نمازی طغا تیمور خان (۷۳۶-۷۵۳) را داشت و به
نزد این شاه مغولی مقرب بود طغا تیمور به نزد او درس میخواند، ولی بعداً بسبب بد گوئی
و شکایت حاسدین از نظر افتاده زندانی شد، اما پس از مدتی رکن الدین صابین هروی
از بندنجات یافته بدربار آل مظفر از امرای محلی فارس شتافت، در آنجا از مختصان
امیر مهرازالدین شد و در سبک وزرا درآمد. سپس در زمانیکه شاه شجاع و شاه محمود
بسکستن پدرشان امیر مبارزالدین قیام کردند صابین هروی در آن واقعه زخم بر داشت.
اما بزودی شفا یافته و بدربار شاه شجاع مدد و وح خواججه حافظ مقرب گشت و با وی به یزد
رفت. و در همانجا رحلت کرد. فوت او را در سنه ۷۶۵ هجری نوشته اند، رکن الدین
صابین هروی از مشاهیر شعرای دوره خاندان مغل است. غزل را نیکو میسرود. و دیوان
وی که شامل نزدیک به سه هزار بیت بدست است کمتر بدست میاید. در نثر و انشاء نیز
دست کامل داشت و منشآت به او معروف بوده. این رباعی موقعی که در زندان بوده منظوم
و برای طغا تیمور خان فرستاده است :-

رباعی

در حضرت شاه چون قوی شد رایم   گفتم که رکاب را ز زر فرمایم
آهن چو شنید این حکایت از من   در تاب شد و حلقه بز در پایم

قاضی منهاج السراج جوزجانی

که از نویسندگان و مؤرخین نامدار افغانستان در اواسط قرن هفتم هجری میباشد، تاریخی دارد بنام طبقات ناصری. از تواریخ و تذکره ها کمتر ترجمه حال این نویسنده معروف بدست میاید کامل ترین و مفصل ترین شرح زنده کسانی اودر نگارشات خودش ثبت است بنابراین ما هم ذیلاً بدان اکتفا میکنیم :-

بر حسب روایت خود منهاج السراج اولین کسیکه خانوادۀ آنها را شهرت میدهد امام عبدالخالق جوزجانی است که به غزنین میروید و از چهار دختر سلطان ابراهیم غزنوی یکی را به زنی صاحب میشود امام عبدالخالق جوزجانی ازین شاه دخت پسری بدنیامیآورد که نامش ابراهیم بوده و از ابراهیم پسری بدنیامیاید معروف به مولانا منهاج الدین عثمان است. فرزند منهاج الدین عثمان، مولانا سراج الدین محمد یا سراج الدین ابراهیم بوده که به اعجوبت الزمان شهرت داشته است. همین اعجوبت الزمان والد مولانا منهاج الدین ابو عمر عثمان ملقب به منهاج السراج جوزجانی مؤلف معروف طبقات ناصری میباشد. طوریکه فوقاً ملاحظه میشود منهاج السراج جوزجانی از دو جانب یعنی از طرف مادر و پدر منسوب بدو خانوادۀ بسیار معروف، بزرگ و عالم است گوزگان یا جوزجان مولد صاحب طبقات ناصری ناحیتی است و هستانی واقع در بین سرحدات شمال شرق ولایت غور و جنوب هرات.

پس از آنکه غوریها در سنه ۵۸۲ لاهور را تصاحب نموده و آخرین سلطان غزنوی یعنی خسرو ملک را از سلطنت انداختند، پدر مؤلف طبقات ناصری سمت قضای اردوی غوریها را در لاهور دریافت نمود. درین وقت دوازده اشتر سامان و برگ و بار قاضی سراج الدین محمد اعجوبت الزمان را نقل میداد. منهاج السراج جوزجانی مؤلف طبقات ناصری بعد ازین تاریخ در سنه ۵۸۹ هجری تولد یافت. اینسکه داغستانی در تذکره خود محل تولد منهاج السراج را لاهور میدانند غلط است زیرا مؤلف طبقات ناصری در نگارشات خویش ورود خود را برای اولین مرتبه در هند بسال ۶۲۴ می نگارد. مولانا سراج الدین محمد پدر مؤلف طبقات ناصری در سنه ۵۹۱ یعنی هنگامی که منهاج السراج ۳ سال داشت در عصر زمام داری سلطان غیاث الدین سام غوری به منصب قضای تمام سلطنت بامیان و تخارستان ارتقاء جست.

مادر منهاج السراج جوزجانی خواهر رضاعی شاهدخت ماد ملك دختر سلطان غياث الدين محمد سام بود و با آن شاهدخت در يك دبستان پرورش یافته است پدر منهاج السراج جوزجانی در حالیکه با اهمیتی از جانب سلطان غياث الدين سام جهت اجرای وظیفه بسوی بغداد از راه مکران بدربار خلیفه الناصر الدین بالله روان بود در بین راه مورد حمله دزدان قرار گرفته و به قتل رسید . هنگامیکه ضیاء الدین محمد بن عبدالسلام قاضی تولک پسر مامای منهاج السراج جوزجانی در سنه ۶۰۷ از طرف سلطان غياث الدين محمود بن غياث الدين محمد سام به قتل رسید مؤلف طبقات ناصری در فیروز کوه غور بود درین وقت هجده سال داشت اما در سنه ۶۱۱ از آنجا برون رفت و دو سال بعد از آن تاریخ در زرنج مرکز سیستان مسکون گشت در سنه ۶۱۷ هنگامیکه تازه حمله مغول بر غور و خراسان شروع شده بود منهاج السراج در یکی از شهرهای غور موسوم به تولک متوطن بود و این جا را در مدت هشت ماه برای مقابله با مهاجمین مغول مستحکم ساخت . در همین آوان یعنی در سال ۶۱۸ در حالیکه سی سال داشت با دختر یکی از خویشاوندان خویش ازدواج نمود . و پس از عبور چنگیز از آمو تا سال ۶۲۰ درین ناحیت با سپاه مغول و حمله آوردان جنگید . در سال ۶۲۲ بنا بر خواهش ملك رکن الدین محمد پسر عثمان مرغنی ، تولک را ترک گفته به خیسا رفت و پس از مدتی بفرار رفته و مجدداً از راه سیستان به خیسا بازگشت . اما بالاخره در سال ۶۲۵ از غزنین و به نزد ناصر الدین قباچه حاکم ملتان رسید . سلطان مذکور منهاج السراج را پذیرائی گرمی نموده و وظیفه قضاوت اردوی پسرش علاء الدین بهرامشاه را به او سپرد . اما هنگامیکه سلطان شمس الدین التمش ملتان را تصرف و ناصر الدین قباچه را مغلوب نمود منهاج السراج شخصاً بحضور او باریافت و مورد نوازش قرار گرفت و با آن سلطان در رمضان ۹۲۵ بدهلی رسید در ۶۲۹ با سلطان التمش در گوالیار مسافرت کرد . و در همان سال از جانب سلطان موصوف به حیث قاضی خطیب و امام بالاستقلال گوالیار مقرر گردید . در زمان سلطنت ملكه رضیه دختر سلطان شمس الدین التمش دوباره بدهلی بازگشت و در ۶۳۳ ریاست و نگرانی مدرسه ناصریه دهلی نیز به او سپرده شد . در زمان سلطنت سلطان معز الدین بهرامشاه مؤلف طبقات ناصری قاضی القضاة شهر دهلی مقرر گردید گرچه بعد از آن به چندین مناصب دیگر نیز رسید اما باز چند مرتبه قضای دهلی را بدست گرفت .

تاریخ طبقات ناصری منهج السراج بنام سلطان ناصرالدین محمود شاه در سنه ۶۴۴ نوشته شده و پس از ذکر واقعات سنه ۶۵۸ تاریخ او خاتمه می یابد از بن سنه به بعد شرح زندگانی مؤلف تاریخ است طبقات ناصری دارای ۲۲ باب است گرچه چند باب طبقات ناصری تاریخ عمومی را در بر دارد اما اطلاعات آن راجع بسلسله غز نوبه غوری و حوادث مغل بسیار مفید و گرانبها است مؤلف نثر سخت روان و بی تکلف دارد طبقات ناصری باز اول در کلبکته توسط انجمن آسیائی شاهی بنگال طبع شده و اورتی مشرق بزرگ انگلیس آنرا به انگلیسی ترجمه و تسمیه کرده است و نیز بچاپ رسیده است .

عطا ملک جوینی خراسانی : خا نواده علاء الدین عطا ملک جوینی بن

بهاء الدین محمد جوینی از قدیم ترین و مشهورترین خانواده های خراسانی و در دوره های خوارزمشاهی و مغولی همواره مصدر و وظائف عمده بوده اند . و غالباً اداره امور مالییه به ایشان معول و به اصطلاح ما مستوفی الممالک بوده اند عطا ملک در سنه ۶۲۳ هجری متولد گردیده و در اوایل جوانی قبل از آنکه به سن بیست برسد به کنار تحریر و دیوان اشتغال نموده است .

پدرش بهاء الدین محمد در سنه ۶۳۰ از طرف حاکم مغولی خراسان مأمور اداره مالی و جمع عایدات گردیده و از سال (۶۳۳ الی ۶۵۱) که سال فوت اوست مستوفی الممالک کل متصرفه مغول بود علاء الدین عطا ملک جوینی مؤلف تاریخ معروف جهانکشا نخست در مسلك خواص دبیران امیر ارغون بن آباقا خان که از ۶۴۱ تا ۶۵۴ از جانب پادشاهان مغول حاکم جمیع ولایات خراسان و مازندران و قسمی از هند وستان و عراق و فارس و غیره بود داخل گردید در تمام این مدت در مسافر تنها بار غوغو نخان همراه بود در سنه ۶۵۴ که هلاکو داخل خراسان و فارس شد به خدمت این پادشاه مغول مستقیماً داخل گردید و تا اخیر عمر بدان باقیماند عطا ملک در تمام جنگها و واقعات قلع و قمع فرقه اسمعیلیه با هلاکو بوده و در حمله که هلاکو در سنه ۶۵۵ به بغداد نمود نیز مشارکت کرده است در سنه ۶۵۷ یعنی یکسال بعد از فتح بغداد حکومت آن ولایت را هلاکو به عطا ملک سپرد و در تمام مدت سلطنت آباقاخان پسر هلاکو (۶۶۳-۶۸۰) هجری عطا ملک از جانب امیر «سونجاق»

حاکم مستقل بغداد و کلیه عراق عرب بود و در مدت حکومت خود تمام مساعی خویش را صرف آبادی بلاد و آسایش خلق نمود یکسال هم در زمان سلطنت سلطان احمد تکو دار برادر آباقا خان حکومت بغداد را داشت که رو بهمرفته ایام حکومت وی در عراق قریب ۲۴ سال میشود و در ظرف این مدت چندین بار دشمنان وی در صدد بر انداختن او بر آمدند ولی بواسطه علورتبت که این خانواده داشت ' مساعی معاندین بی اثر ماند اما حینکه دشمنی بین ارغون خان بن آباقاخان و سلطان احمد تکو دار بر سر سلطنت جدی و شدید شد مجد الملک یزدی دشمن و رقیب خانواده جوینی صاحب دیوان که از طرفداران ارغون خان بود در سنه ۶۸۱ مقبول گردید. باران مغولی ارغون خان ازین معامله سخت در خشم شده و در صدد انتقام خون مجد الملک یزدی بر آمدند. ارغون درین وقت بخراسان بود. پس از آنکه بعراق آمد در صدد آزار کسان و مأمورین علاءالدین عطا ملک جوینی حاکم عراق برآمد از جمله جسد نایب او را که تازه مرده بود از قبر بر آورده و در راه انداخت چون این خبر به عطا ملک که در آن وقت به ایران بود رسید در ۴ ذی الحجه همان سال (۶۸۱) از غصه بدروود زنده گمانی گفت.

تاریخ چهار ککشی علاء الدین عطا ملک جوینی مشتمل بر سه جلد است :-

جلد اول : با داشتن يك مقدمه منصل شامل عبادات دور سوم مغل قدیم و قوانین موضوعه چنگیز خان ' و تاریخ اقوام ایغور ' و تاریخ سلطنت او کتای قاآن بن چنگیز و سلطنت کیوک خان بن او کتای قاآن و مختصر تاریخ توش و چغتای فرزندان چنگیز. خلاصه اینکه جلد اول به ذکر وقایع سال ۶۴۳ هجری خاتمه می یابد.

جلد دوم : شامل است بر تاریخ خوارزمشاهیه ' و ملوک قره ایتامی و کور خانی و در آخر این جلد تاریخ سرگذشت حکام مغول را از عهد او کتای قاآن الی ورود هلاکو به خراسان و فارس (۶۲۶ - ۶۵۳) نیز ذکر میکنند

جلد سوم : که با وقایع تاجگذاری منکوئا آن بن تولی بن چنگیز خان (۶۴۹) شروع میشود ' شامل حرکت هلاکو به فارس

(۶۵۳) و جنگهای او با فرقه اسمعیلیه و تاریخ ملوک این فرقه میباشد و باز کر انقراض ملوک اسمعیلیه بدست هلاکو خان (۶۵۵) این جلد هم خاتمه می یابد

عطا ملك جو بنی رو بہم رفته نگارش تاریخ جهانکشا را حدود سنہ ۶۵۰ شروع و در سنہ ۶۵۸ ختم کرده است .

چون خاندان صاحب دیوان جوینی مانند آل برمک خراسانی در عصر خلفای بنی عباسی در دورہ مغول همه عالم و فاضل و ادیب و هنر پرور و علم دوست و کریم بودند عطا ملك جوینی و برادرش شمس الدین صاحب دیوان نیز مجالس خود را وقف پذیرائی و تشویق و حمایت دانشمندان و شعرا کرده بودند ازین جهت است کہ علماء و دانشمندان و شعرای بزرگ آن دورہ تالیفات خود را بنام آنها نمودند و قضایدی از آن شعرا در مدح ایشان مضبوط است . از جمله علماءی کہ تالیفات خود را بنام این دو برادر اهدا کردند یکی خواجه نصیر الدین محمد بن محمد طوسی متوفی در سنہ ۶۷۲ است کہ رسالہ معروف اوصاف الاشراف خود را بنام شمس الدین محمد جوینی ساخته . دیگر علامہ کمال الدین میهم بن علی مثنی البحرانی متوفی در ۶۷۹ است کہ کتاب شرح نہج البلاغہ خود را بنام علاء الدین عطا ملك جوینی ترجمہ و تالیف نموده است . از مشاہیر شعرائی کہ معاصرین دو برادر و مداح ایشان بوده اند یکی خواجه ہمام الدین تبریزی است کہ دیوان وی مملو از مدایح و مرثیاتی این خانواده میباشد و دیگر شیخ سعدی شیرازی است کہ ہر دو برادر را بار بار مدح کردہ و در صفت ایشان قضاید غزادارد از جمله قضاید مشہور او در مدح علاء الدین عطا ملك جوینی این دو قصیدہ است :-

قصیدہ اول

اگر مطالعه خواهد کسی بہشت برین را	بیا مطالعه کن نوبہار روی زمین را
شگفت نیست کہ از طین پدر کند گل سرین	همان کہ صورت آدم کند سلالہ طین را
حکیم بار خدائی کہ صورت گل خندان	درون غنچہ بہ بندد چو در مشمیہ جنین را
گرفته راہ تماشا بدیع چہرہ بتانی	کہ در مشاہدہ عاجز کنند پیسکر چین را
مگر شکوفہ بخندید و نو بہار آمد	کہ نالہ در چمن افتاد بلبلان حزین را
بیسار ساقی مجلس بسگوی مطرب مونس	کہ دیر شد کہ قرینان ندیدہ اندقرین را
ہزار دستان بر گل سخن سرای چو سعدی	دعای صاحب عادل علای دولت و دین را
امیر مشرق و مغرب خدیو مکہ و ثیرب	کہ هیچ ملک ندارد چنین حفیظ و امین را
چہان فضل و مروت مہد رست و زارت	کہ زبردست نشاند مقرران چو نسکین را

تاریخ ادبیات صنف ۱۲ (۲۰۰۰) باب سراج الدین محمد علی ر محمد ہاشم بن رجب علی ر ۲۲ ر ۱۲ ر ۲۰

قصیده دوم

کدام باغ بدیدار دوستان مانند ، کسی بهشت نگوید به بوستان مانند
 درخت قامت سیمین برت مگر طوبی است ، که هیچ سرو ندیدم که این به آن مانند
 گل دوروی بیک روی با تو دعوی کرد ، دگر رخس ز خجالت بز غفران مانند
 هر آنکه رویتوبیند بر او بر خور شسید ، میان رویتو خورشید در گمان مانند
 کجاست آنکه به آنکشت مینمود هلال ، کز ابروان توانگشت در دهان مانند
 عجب مدار که تا زنده ام محب تو ام ، که تا به زیر زمین نیز استخو ان مانند
 شکفت نیست دلم چون انار اگر شکفت ، که قطره قطره خونش به ناروان مانند
 غریق بحر مودت ملامتش میکنند - ، که دست و پای زنده هر که در میان مانند
 جفا ممکن که نماید جهان و هر چه دروست ، وفای صحبت یا ران مهر بان مانند
 اگر نور وی بهم می کشی چون نافه مشک ، طمع مدار که بوی خوشت نهان مانند
 خطی مسلسل شیرین کز و نیارم گفت ، بخط ساحت دیوان ایتمان مانند
 امیر مشرق و مغرب علای دولت و دین ، که بار گاه رفیعیش به آسمان مانند
 خدای خواست که اسلام در حمایت او ، زبیر حادثه در باره ؟ امان مانند
 و گرنه فتنه چنان کرده بود دندان تیز ، که زین دیار نه مرغ و نه آشیان مانند

.....

ترا بعاتم طامی مثل ز نند خطا است ، گل شکفته که گوید به ارغوان مانند
 تو آن جواد زمانی که از خوا دم عام ، درت به مشرب شیرین کاروان مانند
 علی الخصوص که سعدی مجال پیش تو یافت ، تحقق است که ذکرش به رزبان مانند
 تونیز غایت امکان از و دریغ مدار ، که او نماید و آن ذکر جاودان مانند
 برغم الف اعدای در از عمر بمان ، که دزد دوست ندارد که پاسپان مانند

علاءالدین عطا ملک جوینی صاحب تاریخ جهان کشا علاوه بر تاریخ معروف خود اثر دیگری بنام تسلیته الاخوان به نشر وارد که سرایا حاوی ذکر مصائب و آلام مؤلفه در حدود سنه ۶۸۰ می باشد عطا ملک درین رساله تمام مصائبی را از مخالفت و دشمنی مجدالملك بزدی متوجه او شده بود تا زمان رهائی خویش از حبس آفاخان (۶۸۰) شرح داده است . میگویند رساله دیگری نیز بحیث تتمه این رساله خود داشته که نام آن معلوم نیست .

تاریخ ادبیات صنف ۱۲ (۲۰۰۰) شرح السراج الدین ح در علی محمد هاشم بن رجب علی ر

فصل دوم

ادبیات در عهد ملوک

کرت

مقدمه - طوریکه در فصل پیش اشاره کردم محله مغول و چنگیز برای مدت متجاوز از او ضاع سیاسی و مملکت و کشور ما به اندازه منقلب و واژگون

گردانید که تا مدت متجاوز از يك قرن سلطه ملوک الطوائفی در افغانستان حکمرانی داشت در هر گوشه و کنار حکومت محلی بروی کار آمد که رتبه از نقطه تاریخ سیاسی هر کدام آنها بذات خود ارزش و قیمت جدا گانه دارند. از جمله این امرای محلی که در حین سلطه چنگیز خانیان دود مایند که چراغ علم و فضیلت باستانی این سرزمین را از باد حوادث نسبتاً محفوظ نگه داشته و نگذاشت به کلی خاموش گردد. یکی ملوک کرت است که در تاریخ ادبیات دوره زمامداری این امیران علم دوست ادب پرور از ادوار فراموش نشدنی است زیرا همین ها بودند که نگذاشتند زنجیر فضايل و علوم ملی ما از هم بیگسلد در چنان وقتی که مغول برای از بین بردن روح ملی ما میکوشیدند اینها مردانه و علمانه در برابر آنها مقاومت نموده علی الرغم ایشان بنیان و بستر ملیت را تقویه و علم و فرهنگ را بدر بار خویش حمایه می کردند.

ملوک آل کرات از نیمه اول قرن هفتم هجری تا او آخر قرن هشتم یعنی از (۶۴۳ -

۷۸۳) سلطنت داشتند و پایتخت ایشان همواره هرات بود.

اول کسیکه از بن خاندان در تاریخ اسم و رسمی معتبر پیدا کرد، ملک رکن الدین بن تاج الدین است که دختر سلطان غیاث الدین محمود غوری را بزنی داشت و از طرف خسرو به حکومت خیساقلعه بین هرات و غور حاکم بود. رکن الدین در آخر عمر دختر زاده خویش شمس الدین محمد را که خود با پدرش به کرت شهرت داشت جانشین خویش ساخت. و مؤسس آل کرت همین شمس الدین محمد کرت است.

کوتوال ملک رکن الدین خیساار مصادف با شروع حمله مغول بود. مصلحت در آن

دید که با چنگیز خانیان از در مصالحت پیش آید جغتای میخواست ملک شمس الدین محمد کورت را که با سرداران ملی کشور خود برای بر انداختن سلطه مغول همدست بود بقتل رساند. اما اجل خودش را امان نداد، من گویا آن پس از مرگ جغتای از قدرت و مردانه گی شمس الدین در هراس افتاده برای آنکه او را دابخوش و خود را مطمئن دارد حکومت هرات و جام و باخرز و پوشنگ و غور و خیصار و غرستان و مرغاب و مرو و فاریاب را تا کنار آمو و اسفزار و کابل و فراه و سیستان را تا کنار سند به وی گذاشت.

بنا بران ملک شمس الدین در حدود ۶۴۸ مجدداً حکومت مستقل ملی خود را قائم کرد تا آنکه در ۶۷۶ از جانب آباقا خان مسموم گشت.

جانشین ملک شمس الدین ملک رکن الدین پسر اوست. آباقا خان او را به لقب پدرش شمس الدین خواند و ازین جهت در عرف تاریخ ما بنام شمس الدین کهین یاد میشود. رکن الدین پس از مرگ آباخان با مغول زدو خورد بسیار کرد. جانشین او ملک فخر الدین پسرش غازان خان برای اینکه از جانب فخر الدین مطمئن باشد دختر امیر غور را به او داد با آن غازان نتوانست غرور و حس ملی این ملک را تسخیر نماید. چنانچه فخر الدین بزودی سر از حکم او بر تافت و باوی داخل مجادله شد باری ۱۰۰۰۰ سپاه اولجا تیورا تپاه و مرتبه دیسگر ۳۰۰۰۰ عساکر او را متواری نمود تا آنکه در ۷۰۶ هجری پدرو د رندگی گشت. پس از مرگ فخر الدین بر تخت هرات جلوس کرد. و بعد از یک سلسله مجادله با مغول در ۷۰۹ مرد. پس از ملک غیاث الدین امارت دودمان کورت به ترتیب به سه پسرش شمس الدین محمد (۷۲۹ و ۷۲۰) و ملک حافظ (۷۳۰ و ۷۳۱) و ملک معز الدین حسین (۷۳۲ - ۷۷۱) رسید و از ایشان از همه مشهور تر مغرالدین حسین است که از بزرگترین مریدان اول علم و ادب افغانستان بشمار میرود. معز الدین حسین پس از ۳۹ سال حکومت با نام وفات کرده جای خود را به پسرش ملک غیاث الدین ثانی گذاشت. غیاث الدین ثانی با مهاجم امیر تیمور کور گمان به خراسان مواجه گردید پس از جنگهای پی در پی بالاخره دستگیر و در ۷۸۷ با پسر و برادرش در ماورا لنهر بدست تیمور غارتگر کشته شد و بدین رنگ سلسله آل کورت از بین رفت.

اگرچه ملوک کُرت تقریباً همه کم و بیش مشوق و حامی علم بودند و آنا نکه در تاریخ ادبیات ما بیشتر سهم می گیرند یکی معزالدین حسین و دیگری ملک فخرالدین است. ملک فخرالدین خود شاعر بود. و قریب چهل مشاعر ماهر بدر بار خود پروراند. اختصاصیات این دوره احیای مجدد قصیده و بمیان آمدن غزل است به پایه متین و محکم

صدرالدین خطیب پو شنگی که معروف به ابن خطیب و متخلص به ربیعی است از شعرای

ربیعی پوشنگی

نامدار قرن هشت هجری افغانستان است که به دربار ملوک کُرت تقرب کامل داشته پدرش در شهر پوشنگ خطیبی میکرد.

ربیعی در سال ۶۷۱ بدنیآ آمده. چون دانشمند و شاعر بزرگ بار آمد بدر بار ملک فخرالدین محمد بن ملک شمش الدین کُرت تقرب کامل جست. کُرت نامه معروف ربیعی به اثر تشویق سخن سنجی و شاعر نوازی این ملک بوجود آمده.

ذکر این شاعر نامی افغانستان در تذکره نیامده تنها مورخین در بار هرات از او بصورت ضمنی و مختصر نامی برده اند. حیف که چرا حیات وزنده گانی شاعری مقتدر مانند او که با سعدی شیرازی همزمان است تاریخ مانده و حیف تر آنکه کُرت نامه او بسکلی از بین رفته است.

اینقدر معلوم است که ربیعی کُرت نامه را بفرمان ملک فخرالدین بوزن تقارب به استقبال شاهنامه فردوسی سروده کُرت نامه او مثنوی بوده تاریخی محتوی تعریف آل کُرت که در آن کلیه وقایع زمامداری و عملیات در خشان آن دودمان یعنی از آغاز زمامداری ملوک کُرت تا سال ۷۰۲ هجری که درین سنه شاعر مجبوس میگردد در آن گنجانیده شده بود. ربیعی مدت شش سال به نظم کُرت نامه پرداخت اگرچه کُرت نامه خود از بین رفته اما سیفی هروی مؤرخ و نویسنده در بار ملوک کُرت مقدار زیادی از اشعار آنها در تاریخ خود ضبط کرده است ربیعی غیر از کُرت نامه اشعار دیگری نیز از قبیل قصه و قصاید غرا در ستایش ملوک کُرت داشته است. میگویند هنگامیکه ابن شاعر بزرگ کار نظم کُرت نامه را پایان رسانید، آنها بحضور ملک فخرالدین تقدیم داشت چون ربیعی صله و عطایای بزرگ آن را کافی ندانست، به سر نوشت فردوسی دچار شد شاعر از در بار ملک روی بر گردانید. در صدد آن افتاد که محیط مساعدتری را

برای زندگانی خود جستجو نماید اما حکیم سوزنی که یکی از شاگردان او در حضرت
ملك فخرالدین و ازو شکایت و نمامی نمود. عاقبت ربیعی به سر نوشت ناگواری مصاف
گشت و به امر ملك زندان رفت .

در تاریخ وفات ربیعی اختلاف است برخی سال ۷۰۲ هـ و برخی دیگر سنه ۷۰۴ هـ جری
را میدانند اما احتمال قوی آنست که در همان ۷۰۲ هـ در قلعه خیاب در حبس ملك
فخرالدین جان سپرده باشد. از وی تقریباً دوسد و چند بیت مثنوی کت نامه که در
تاریخ سیفی هر وی محفوظ مانده می توان گفت که ربیعی شاعر گرانمایه و مقتدری
بوده است برای تائید قول این چند منظومه او را از تاریخ نقل می‌کنیم -

پیمان

خسرد مند او را بسکس نشمرد
کرایدون که پیش آیدش صدگزند
که از نا کسی نزد گردان خسی است
که فیروز روزند و فرخ نژاد
نکردند بد با خداوند خویوش

هر آنکو ز پیمان خود بسگذرد
نماید سرا ز گفت خود هوشمند
سزاوار پیمان شکستن کسی است
بویژه بز ر گمان با دین و داد
نکردند از گفت و سو کنند خویوش

بهار

زمین گشت آراسته چون سپهر
زمین بسکس را بر بهاری گرفت
شد از خرمی ج- انفزا چون بهشت
بر آورد بار دگر بوستان
میان چمن بلبل آوا گرفت
همه بوی مشک آمد از باغ و راغ

به برج حمل مهر بنمود چهر
هوای بوی مشک تاری گرفت
همه باغ و گلزار و بوستان و گشت
گل و لاله و نرگس و ارغوان
سرسر و آزاد بالا گرفت
در خشید لاله بسان چراغ

بک و عده

گرم داد گر زنده گانی دهد	بر د شمنان کامرانی دهد
به فر خنده اختر به نیروی شاه	بخاک اند را آرم سر کینه خواه
بدام جگر گناه بسد کیش را	بسوزم روان بد اندیش را
ترانخت و دیهیم و لشکر دهم	بسی گنج و بسیار لشکر دهم
بر افروزمت چهره چون آفتاب	شوی کامران و شوی کامیاب
خراسان شود سر بسرزان تو	که فر خنده بادا تن و جان تو

مظفر هر وی

از شعرای معروف قرن نهم افغان است، تذکره‌ها کمتر درباره او سخن میگویند بدین جهت اسم خود و خانواده

اش بدست نیست. او اهل زندگانی وی مجهول است در عصر ملک معزالدین حسین کرت شهرت یافته از شعرا و مداحان این دبیر بشمار میرود چنانچه قصاید او در مدح این سلطان بدست است.

دولت شاه این دو فرد را از قصاید او در مدح این ملک ثبت نموده است.

سلطان معزالدین که ز در یای چوداو در بست آفتاب و حبا بیست آسمان

دبیر:

زیر قدر قدر تو این نه سپهر سر مه رنگ توده چندی زما داست و درخشان اخگری در حرف ادبیات با مظفر به خاقانی دوم معروف است. میگویند اصلاً از تولد یافته گان قریه بنام خضروان از ولایت خاف است. مردی سخن گوی و دانشمند بوده. به اشعار خود می نازیده و از شعرای معاصر کسی را به پایه خود نمی دانسته است تنها سلمان و خواجوی کرمانی را در ملک سخن قدر میکرد. معروفست که دیوان خود را هنگام مردن به آب انداخت و گفت چون درین عصر فضیلت و ادب مرده است کسی قدر اشعار مرا نمیداند.

اشعار و قصاید مظفر همه از اغراق و تشبیهات و خیال پر است. درین قسمت معاصرین او کمتر به او همسری می توانستند. به معنویات قیمت زیاد میداد. و چون مرد بی تکلف و شاعر حقیقی بود کمتر به جهان ماده می پرداخت. ازین جهت درویشانه زندگی میکرد

مردمان ظاهر بین ازین وضع او ناراضی بوده او را به زندگانی در بار و باشکوه تشویق
 میکردند اما او میگفت به ظاهر من نگاه نکنید مرا از روی معنی و حقیقت من بشناسید ،
 حکایت میکنند که روزی ملک معزالدین حسین در مد رسه به حجره مولانا مظفر
 در آمد دید شاعر بروی خاک نشسته و کهنه کتابی در پیش دارد . ملک بر آشت و بر او عتاب
 کرد گفت این هفته از من هزار دینار صله ی باقی باقی باقی چرا به این زنده گسانی
 فقیرانه می پردازی . مظفر گفت . خداوند گسا را در همین نزدیکیها قالی به صد
 دینار خریدیم که اکنون در زیر پای من است و بادست خاک را از زمین دور کرد قالی نمایان
 شد . ملک گفت مظفر بی تکلفی را از حد گذرانیده . پس از آن فراش مدرسه ما مامور کرد
 که حجره شاعر را هر روز شخصا بروید ، وفات مظفر را در سال ۷۶۷ در هرات ثبت نموده اند .

امامی هروی

رضی الدین ابو عبدالله محمد ابن عثمان هروی که در شعر
 امامی تخلص میکرده دانشمندان و شعرای نامی عصر ملوک
 کرت است و امرای این دو دمان مدح میگفت و مقربان در گاه آنها بود . تاریخ تولد
 او در دست نیست و تذکره نویسان کمتر از زندگانی معلومات میدهند . سفری به کرمان
 کرد و اشعاری در باره امرای آن سامان نیز دارد . بخش اخیر زندگانش به اصفهان گذشت ،
 امامی نه تنها در زبان دری ادیب و شاعر توانا بود بلکه در ادب عرب نیز از مشاعیر عصر
 خود بشمار میرفت . در زنده گانی شهرت کامل یافت و حتی بعضی از معاصرین او در مدح
 وی غلو نموده و در شاعری او را بالاتر از سعدی از معاصرینش بود خوانده اند . چنانچه
 دولت شاه سمرقندی بحواله نزهت القلوب مؤلفه حمدالله مستوفی می نویسد : روزی
 خواجه شمس الدین محمد صاحب دیوان و ملک معین الدین پروانه که در عهد آباکان حاکم
 ممالک روم بود و مولانا نورالدین رصدی و ملک افتخار الدین کرمانی که از نژاد ملک زوزن
 است هر چهار فاضل به اتفاق قطعه بحضور خواجه مجد الدین همگر فرستادند ،
 و از چنین استفسار کردند :

پروانه گفت :-

ز شمع فارس مجد ملت و دین	سو الی میکنند پروانه روم
ز شاگردان تو هستند حاضر	رهی و افتخار و نور مظلوم
	ملک افتخار الدین و نور الدین رصدی گفتند :

گوینده نوا کر معروف هرات در قرن نهم هجری به اشعار او چندی تصنیف ساخت از جمله آهنگ این مستزاد معروف او است

آن کیست که تقریر کند حال گذارا   در حضرت شاهی
کز غلغل بلبل چه خبر بیک صبارا   جز ناله و آهیی

ابن حسام در سال ۷۳۷ در هرات پدرود زندگی گفته و در آنجا دفن گردیده است.

اسمش فخرالدین محمود و پدرش امیر یمین الدین طنرائی فریبو مدی است در ادبیات

ابن یمین فریبو مدی

ما معروف به ابن یمین فریبو مدی است زیرا تاخص ابن یمین میکرده فریبو مدقربیه از نواحی جوین مربوطه علاقه فرا بوده است تذکره نویسان سال تولد این شاعر را در حدود ۶۸۵ نوشته اند اما وفات او روز شنبه هشتم جمادی الاخر سال ۷۶۹ بوده است.

ابن یمین از سرایندگان و شعرای معروف زبان دری افغانستان است مخصوصاً قطعات او خیلی شیوا و پر مغز است. از همین جهت است که تاکنون اکثر اشعار و مقطعات او در دزد با آنها است. به قول نامه نگاران از راه دهقانی امرار معشیت میگرد مرد کریم و جواد بود فقرا و اغنیاء و جوان و پیر همه یکسان به او گرویده بودند.

بخش بیشتر زنده گانی ابن یمین در مسقط الراس او فریبو مد گذشته و به همان مختصر املاکی که از پدر به ارث بوده تا پایان عمر قناعت کرده است. عزت نفس او معروف بوده و با پادشاهان و وزیران زمان خود روابطی داشته است. در سال ۴۳ هجری بین وجیه الدین مسعود سر بداری و ملک معزالدین کرت در زاوه که امروز به تربت حیدری معروف است جنگی اتفاق افتاد درین جنگ ابن یمین که جزو لشکر مسعود بود دیوان اشعار خود را از دست داد و خودش بدست لشکر یان هرات اسیر گردید. در زمره اسیران به حضرت ملک معزالدین بار یافت منظور نظر ملک واقع شد چنانچه درین قطعه خود شاعر موضوع بیان میکنند و از ملک مدح میکنند.

گر بدینسان بستد از دستم فلک دیوان من   آنکه او میساخت دیوان شکر یزدان بامن است
در ربود از من زمانه سلک در شاهوار   زان چه غم دارم چو طبع گوهر افشان بامن است
ورز شاخ گلبن فظلم کلی بر بود بساد   کاشن بر لاله و سرین و ریحان بامن است
ورتهی شد بکصدف از او او لاله مرا   بر ز گوهر خاطری چون بحر عمان بامن است

تاریخ ادبیات صنف ۱۲ (۲۰۰۰) اب سراج الدین حیدر علی محمد هاشم زرنجی در ۱۳۲۲ ر ۳۰ تاریخ ادبیات صنف ۱۲

آب شعر عذب من چون خاک اگر بر باد رفت
 قطره چند از رشاش کلهکم از کم شده چه شد
 سهل باشد چشمه سار آب حیوان با من است
 گر چه آمد دل بدر داز کشتن دیوان تلف
 خا طر فیاض همچون ابر نیسان با من است
 و ر چه کشت اغراض نفسانی ز ذاتم منفصل
 لیکن از دشمن نیندیشم چو در بان با من است
 در تنای شاه عالم همچو صیت عدل او
 جوهری کان هست فضل نوع انسان با من است
 بی عنایت گر بود کردون دون با من چه ک
 منتشر شد در جهان طبع ثناخوان با من است
 چون عنایتها شاهنشاه دوران با من است
 کش جلال آنچه میگنجد در امکان با من است
 شاد باش این بزمین کنان جزء دیوان با من است

عمر شه در کامرانی تا ابد باد و بود

ورد من چا کرد غای شاه تاجان با من است

نسخه های دیوان ابن یمن که اکنون بدست است در سال ۷۵۲ ترتیب یافته و اشعاری که بعد از تلف دیوانش سروده شده در آن گنجانیده شده است و اشعاری که پیشتر از آن سروده شده از روی نسخه های آن بدست دوستان و آشنایانش بوده گرفته و بدان افزوده شده است .

ابن یمن روزهای آخرین عمر را در زایشگاه خود یعنی در فریوم اسپری نموده و دیگر سفری نکرده است . در روز شنبه هشتم جمادی الاخر ۷۶۹ بدرود زندگی نمود . این رباعی را که در وقت مردن سروده از و نقل میکنند : -

منگر که دل ابن یمن پر خون شد   بنگر که ازین سرای فانی چون شد

مصحف بکف و چشم بره روی بدوست   با پیک اجل خنده زنان بیرون شد

اکنون در حدود پانزده هزار بیت از ابن یمن در دست است . يك ثلث این اشعار قصاید و يك ثلث غزلیات و يك ثلث دیگر مقطعات و مثنویات و رباعیات است . اشعار او بار اول تقریباً در حدود یکصد سال پیش در وینا یا ترجمه آلمانی آن به طبع رسید و تاکنون چند مرتبه دیگر طبع شده است .

از شعرای معروف آل کرت است . مخصوصاً شاعر دربار
حسن متکلم معزالدین حسین و ملک غیاث الدین پیر علی آخرین امیر

این سلسله بوده در شعر و فضیلت به نزد مظفر هروی شاگردی کرده است بدو زبان

عربی و دزی شاعر و ادیب بوده علاوه بر اشعار ، کتابی هم در علم بدیع و صنایع شعر بنام ملک غیاث الدین کورت تالیف نموده است . قصاید و اشعار او به سبک شعرای متقدم و مخصوصاً به شیوه منوچهری دامغانی است . مجموعه از اشعار کمتر بدست است . در سال ۷۷۱ پدرود زندگی گفته چون اشعار او کمتر بدست است این غزل او طور نمونه کلام آورده شد : -

تا نگوئی که مرا از توشیکبائی هست	یا دل غم زده را طاقوت تنهائی هست
تو مینداز که از دوری روی تو مرا	راحت زندگسی و لذت برنثائی هست
مکن اندیشه که تا دورشوی از چشمم	دیده را بی رخ زیبای تو بینائی هست
تا توانم ز غمت تا تو گمانی نبری	که مرا با غم عشق تو توانائی هست
خواندیم بیدل و رسوا و نگویم که نیم	هر چه گوئی ز پیریشانی و رسوائی هست
اندزین واقعه بر قول توانکاری نیست	درمن از عیب و هنر هر چه توفرمائی هست
کس نگفته است در آفاق که در عالم عشق	مثل من عاشق شوریده رسوائی هست

کس ندادست نشان درختن و چین و چنگل

که بتی چون تو بشیرینی و رعنائی هست

نویسندگان ، علماء و دانشمندان دربار ملوک کورت

خواجه قطب الدین یحیی

جامی الاصل است . ابوالفضل
خواهرزاده کنیت داشت .

شیخ الاسلام شهاب الدین جامی بود . بخدمت شیخ رکن الدین علاء الدوله سمنانی (۶۵۹ ر ۷۳۶) و شیخ صفی الدین اردبیلی رسیده و هفت مرتبه به زیارت بیت الله رفته است . از علوم معقول و منقول بهره کامل داشت از راه تدریس و تعلیم معیشت میکرد . در بین اهالی مقام مشخص و محترم داشت وفات او را - ۲۱ جمادی الاخر سال ۷۴۰ نوشته اند . در شهر هرات بیرون دروازه فیروز آباد دفن گردیده است .

قاضی جمال الدین محمود امامی

مرد بسیار
محترم و عالم

متبحر بوده . مردم هرات او را به چشم عزت و احترام می دیدند . مردم تقوی و پرهیزگار
بود شاهان کورت از او عزت و قدر دانسی بسیار کردند .

ملك معزالدين حسين كرت در پايان نامه های خود بنام او چنین امضاء میگرد
« بنده دولت خواجه حسين كرت » وفات قاضی جمال الدين محمد در سنه ۷۸۲ هجری
بوقوع پیوسته و در گذارش گناه دفن شد .

نسب این عالم جید به چهار واسطه به
شیخ الاسلام احمد جام (رح) میرسد .

خواجه معین الدین

پدر او معین الدین عمر بن شمس الدین مظهر بوده . مادرش

دختر ملك شمس الدین کهن بن ملك شمس الدین محمد

محمد جامی

ابی بکر كرت است .

خواجه معین الدین از اعظم مشایخ و اکابر علمای خراسان بود . در عصر خود به وفور
علم و دانش زبان زد عالم بود . اعیان و علما پیوسته در خدمت بودند . در ادب و انشاء چه
نظم و نثر نیز بلاغت او شهرت داشت . در آخر عمر با خال خود ملك غیاث الدین كرت
به زیارت بیت الله رفت مدینه منوره را مشرف شد . پس از مراجعت به هرات در سال ۷۸۳
بولاية جام وفات یافت . مدفنش متصل گنبد حضرت شیخ الاسلام احمد جام (رح) است .

از اشعار و این رباعی را قید کرده اند :

از باد صبا دلم چو بوی تو گرفت بسگذاشت مرا و جستجوی تو گرفت

اکنون زمن خسته نمی آرد باد بوی تو گرفته بود خوی تو گرفت

خواجه ضیاء الدین یوسف :

از خواجه معین الدین محمد جامی سه پسر مانده

بود که بزرگترین آنها خواجه ضیاء الدین یوسف میباشد . این خواجه بزرگ مانند پدر به کسب
فضایل و علم و حسن سلوک در بین انام مشهور بوده . علم را در حوزه علامه تفتازانی فرا گرفت
در علوم معقول و منقول دست بزرگ داشت . در سال ۷۹۷ ه در تبریز پدر و حیات گفت جسد
اورا به جام نقل و در برابر سر پدرش بخاک سپردند .

وجیه الدین نسفی

از معروفترین علمای عهد ملوک كرت است .
در زمان ملك فخر الدین قاضی القضاة شهر هرات
بود . علم او زبان زد عام بود . علاوه بر علوم منقول و معقول در شعر و ادب نیز استاد بود
منشآت او شهرت کامل داشت . عهد نامه که بین ملك فخر الدین و دانشمندان بها در مغول
مبادله گردید از منشآت اوست . تقوی او کمتر بوده و حتی میگویند برخلاف ملك فخر الدین

با امیر یساول و دانشمندیها در رؤسای مغول سروکاری داشت. از اشعار او این قطعه را در تاریخ فوت ملک شمس الدین کرت ثبت کرده اند:

بسال ششصد و هفتاد و شش مه شعبان قضا مصحف دوران چو بنگر بست بقال
بنام صفدر ایرانیان محمد کرت برآمد آیت و الشمس کورت در حال

امیر حسین بن عالم بن ابوالحسن الهروی معروف به
امیر حسین حسینی فخرالدین سادات اصلاً از کوهستان غور است (۱)

از عرفا و علما و شعرای نامداری قرن هفتم هجریست همانست که هفده سوال نظم کرده و شیخ محمود شبستری «گلشن راز» خود را در جواب آنها سروده است. چنانکه در تذکره‌ها توضیح شده مولد او ناحیه «گزبوه» غور است. مرید شیخ شهاب الدین سهروردی بود و به خدمت شیخ بهاء الدین دکر بای ملتان متوفی در ۶۶۱ هجری را که خلیفه شیخ سهروردی بود مشرف گردیده در سال وفات او اختلاف است برخی ۷۱۸ بعضی ۸۱۹ و دیگری ۷۲۳ نوشته است. آثار امیر حسینی هروی تا جائیکه محفوظ مانده قرار ذیل است:

کتر الرمز این کتاب مثنوی عرفانی است که در حدود ۷۵۰ بیت میباشد و با این بیت باز طعم راهوای دیگر است بلبل جانرا هوای دیگر است

۲- زاد المسافرین: این کتاب نیز مثنوی عرفانی میباشد که در حدود ۱۲۵۰ بیت دارد

آغاز آن چنین است:

ای برتر از آنهمه که گفتند و آنها که پدید یا نهفتند

۳- سی‌نما: این مثنوی اگرچه شامل سی‌نامه عاشقانه و حاوی مراتب و احوال عاشق و معشوق میباشد. ولی خلاصه عرفان و سیر و سلوک است. در حدود یک هزار و دو صد بیت دارد. این فرد آغاز اوست:

سرنامه کنم نامه‌خدائی که نتوان گفتش چون و چرایی

۴- پنج‌گنج: که عبارت از پنج قصیده میباشد. آغاز هر یک از قصاید آن اینست:

(۱) صاحب حبیب السیر مولد او را گزبوه می‌نویسد و شاید اصل آن گزوباشد و هم نام جدا او را ابی‌الحسین می‌نگارد.

آغاز گنج اول :-

بر انم زورق تحقیق بسم الله مجری ها

مرا از عالم تو فیک مژده میر سدالا

آغاز گنج دوم :-

وقت عذر آمد ایها المغرور

رفت روز نشاط و عیش و سرور

آغاز گنج سوم :-

طرب ای ساکنان کوه بقاء

طلب ای ساکنان راه بقاء

آغاز گنج چهارم :-

مگر آن چه این کرد چرامی کند

چو تقدیر قسمت خدایمی کند

آغاز گنج پنجم :-

ای ترا در روز فطرت ای بنی آدم خطاب چند باشی همچو حیوان در هوای خورد و خواب

۵- نزهة الارواح :- این کتاب مر کب از نظم و نثر می باشد و نیز در مطالب عرفانی

و تصوف است در سال ۷۱۱ تالیف شده و در حدود دو هزار بیت دارد . چفسین

آغاز میشود :

بسمله سبحانك ' عرفناك حق معرفتك انه هوالموفق المعین والسلام علی من اتبع

الهدی ' نظم :

به توفیقش چو روشن دیدم آواز سخن را هم بنامش کردم آغاز

بسگو ای مرغ زبرك حمد مولا که هست او را سپاس و منت او لی

سپاس بی قیاس و منتها ' بی همتا ملکی را که ملکش بی انباز است و در گناه لطفش

در گناه و بیگناه .. الخ ..

ختم نزهة الارواح را به این فرد می نما بد :

در آن ساعت که می کردم نماش نهادم نزهة الارواح نامش

مولانا سعد الدین تفتازانی - سعدالدین مسمود بن عمر التفتازانی که از

بزرگترین علمای مشهور افغانستان در قرن هشتم است در ماه سفر سال ۷۲۲ هجری قمری

در قریه الر جال تفتازان از اعمال نساء (میمنه) متولد گردیده . از اوایل عمر آثار تبوغ در او مشاهده میشد . هنگامی که به تحصیل علوم پرداخت در مدت کمی از علمای بزرگ زمان خود سبقت جست ، در شانزده سالگی به تصنیف و تالیف آغاز کرده شرح و تبحرهای را در صرف نوشت . پس از آن کتاب مطول خود را که از بهترین آثار اوست بنام ملك مغزالدین حسین کرت انشاء کرد . بعد مدتی در خوارزم متوطن گشت و در آن مختصر تلخیص خود را بنام چانی بیک خان حکمران قبیحاق از احفاد مغول تالیف کرد .

هنگامی که امیر تیمور کورگان عزم تسخیر خوارزم کرد ملك محمد سر خمی پسر خرد تر ملك مغزالدین حسین به برادر زاده خود ملك پیر محمد بن ملك غیاث الدین پیرعلی آخرین امیر دودمان کرت که با امیر تیمور بود . پیام داد که هر گاه خوارزم فتح گردد باید مولینا سعدالدین مسعود تفتازانی را بر سرخس روانه دارد پس از فتح خوارزم ملك پیر محمد به اجازه امیر تیمور مواینا را به سرخس فرستاد امامو قعی که امیر تیمور به سمرقند باز گشت علماء و فضلاء سمرقند که شهرت و تبحر مولینا را در علم و فضیلت شنیده بودند عرض کردند . که امیر ما حاصل تمام ولایت خوارزم را به سرخس فرستاد چون امیر تیمور تفصیل خواست گفتند مطلب ما فرستادن علامه تفتازانی است به سرخس که تا کنون چون عالمی کمتر بیاد است . امیر تیمور که مطلب را حالی گشت زمانی جهت احضار علامه به سرخس فرستاد . بدو علامه تفتازانی به بهانه سفر حجاز حرکت بسوی سمرقند را رد کرد اما هنگامی که فرمان نانی امیر تیمور جهت احضار او حاضر گشت ناچار بسوی سمرقند روان گشت و مدتی در آنجا به افاده علم و دانش پرداخت می گویند امیر تیمور احترام را در باره او از حد اعتدال گذرانیده چنانچه در هر مجلس او را بر نوشک خود می نشاند و هنگام رفتن مولینا را تادم درب مشایعت میکرد وفات علامه سعدالدین مسعود تفتازانی در بین سنوات ۷۹۱ و ۷۹۷ واقع شده و در شهر سرخس مدفون گردیده است آثار و تالیفات او در علوم عقلی و نقلی اشتهار کامل دارد . آثار او در صرف و نحو و تفسیر و منطق و معانی و بیان بزبان عربی است . در ترکی هم دسترس داشت و بوستان سعدی را درین زبان به نظم در آورد .

ترجمه حنل سیفی هروی که یسگانه مؤرخ دربار ملوک
کرت و صاحب تاریخ معروف است. از کتب و تذکره

سیفی هروی

ها کمتر بدست می آید. اما خود در کتاب تاریخ خویش که به کلمتکه درین تازگی
ها طبع شده، شمه از حالات خود را مینسکارد.

از مقدمه کتاب تاریخ سیفی معلوم میشود که اسم مؤلف «سیف» و نام پدرش محمد
بن یعقوب هروی است. سیف در عهد ملک فخرالدین کرت و ملک غیاث الدین کرت
(۷۷۱ - ۷۸۳) در هرات میزیسته و کتابی هم در علم اخلاق موسوم به مجموعه غیائی
بنام ملک غیاث الدین تالیف کرده است.

تالیف این کتاب سبب معرفی او به دربار ملک غیاث الدین گردیده و پس از آن
حسب الفرمایش او به نگارش تاریخ خود پرداخته است. طوریکه خود سیف اشاره
میکند در تاریخ خود از واقعات ۶۱۸ هجری که شروع حمله چنگیز بر آسیای میانه میباشد
کرده و دارای ۴ صد ذکر بوده است.

پس از سلطان غیاث الدین کرت مشوق و حامی بزرگ دیگر سیفی در نگارش این تاریخ
خواجہ شهاب الدین شهاب دبیرو منشی ملک غیاث الدین بوده چنانچه خودش به این امر اشاره میکند
میگوید که شهاب منشی از بزرگان علم دوست و هنر پرور است.

سیفی هروی در موقع نگارش تاریخ خود مطابق تذکار خودش از تاریخ نامه هرات مؤلفه
شیخ نقت الدین عبدالرحمن و تاریخ علائی و جهان کشای جوینی و طبقات ناصری و اخلاق
خانیه که در عهد چنگیز بایسر او او کتای قا آن نوشته شده بود، و از تاریخ غازانی مؤلفه
خواجہ رشید الدین فضل الله وزیر و چندین کتب دیگر که در باب خراسان نوشته شده و نویسنده
از آنها نامی نمی برد استفاده کرده است.

طوریکه سیفی خودش ادعا میکند در نگارش واقعات راست گو و معتمد است و در
اکثر جاها واقعات را چشم دید خود نشان میدهد. و هم در جائی می نویسد که مؤلف کتاب
دیگری در نظم موسوم به نامه داشته که تعداد ابیات آن به ۲۰ هزار بیت میرسیده و آنرا
بنام جمال الدین محمد سام سر دار دلاور و مدافع بزرگ هرات در تهاجم چنگیز خانیه نوشته
بوده است. و هم توضیح میکند که شاهنامه او مصور بوده. امیر بساؤل و بو جای او را

محبوس میسکند و بوجای از مشاهده آن کتاب که سراسر رزم نامه دلاوران غور افغان در مقابل مغول بوده ، متاثر گردیده شاعر و ناظم آن یعنی سیفی هروری را با هفتاد و هشت تن دیگر از اسیران محکوم به قتل میسکند .
اما خوش بختانه بعداً سیفی بابکی از دوستان دیگری بنام حسن مغرب معاف و از مرگ نجات می یابند .

سیفی علاوه بر تاریخ مشهور و کتاب منظوم شاهنامه خود هشتاد قصیده و صد و پنجاه قطعه دیگر در مدح ملك فخرالدین کرت داشته است . طرز نگارش سیفی در تاریخ او خیلی شورانگیز با انسجام و عاری از تصکلف و تعقید است . وقایع چشم دید خود را با دقت رسم میسکند و این اثر او در جمله دیگر آثار مختلف ادبی و تاریخی افغانستان از بهترین و قیمت دارترین آثار ملی ماست متأسفانه در باره این مؤرخ و شاعر بزرگ قرن هفتم فعلاً معلومات بیشتری در دست نیست .

شیخ زین الدین تایباوی

شیخ زین الدین ابوبکر که از تایباوی من اعمال هر آنست از اجله عرفای افغانستان در قرن هشتم میباشد اوایل زنده گانی او معلوم نیست آنچه مسلم است اینست که در جوانی از کبیه علوم منقول و معقول بهره ور بوده و علوم ظاهری را از مولینا نظام الدین هروری که از علماء عرفای بزرگ ماصروی بوده آموخته است . از یار سایان و زهاد معروف آن زمان کسانی که به شرف صحبت این شیخ بزرگوار رسیده یکی خواجه محمد پارسا و دیگری خواجه بهاء الدین نقشبند قدس سره بوده است ، جمعی دیگر از علماء و فضلاء بزرگ بردانش و تقوای شیخ عقیده مند بودند که از جمله یکی میر سید شریف جرجانی و دیگری مولینا سعد الدین مسعود علامه تفتازانی میباشد ، خواجه بهاء الدین نقشبند درباره شیخ میگوید (شیخ را مانند بحری یافتیم در عرفان) این حکایت او در باره حافظ شیرازی معروف است ، هنگامیکه شیخ زین الدین تایباوی در سفر حج به شیراز رسید مخالفین خواجه شیراز درباره این بیت او غوغائی برپا کرده بودند .

گر مسلمانان همین است که حافظ دارد آه اگر از پی امروز بود فردائی
و میگفتند که حافظ به میعاد قابل نیست باید فتوای قتل او صادر شود ، خواجه مضطرب گردیده نزد شیخ پناهنده شد . شیخ تایباوی فرمود که بیتی مقدم برین مقطع بسرای تا این

مقطع مقول قول دیگری گردد و درین صورت نقل کفر نمیشود. خواه چه چنین آرد ،
و این بیت را ماقبل مخلص خود قرار داده : -

این حدیثم چه خوش آمد که سحر که میگفت بر در میکند با دف و نی تر سائی
از امرا و سلاطین معاصر شیخ ، ملوک کُرت و مخصوصاً مالک غیاث الدین پیر علی بوده
شیخ اوائل دوره تیمور رانیز یافته و امیر تیمور در ذی الحجه سال ۷۸۲ هـ گامیکه به عزم
حمله به هرات به تایباو رسید ، شرف تقرب شیخ را حاصل کرد حضرت شیخ زین الدین قریحه
شعر نیز داشته و این رباعی از وی یادگار مانده است : -

افراز ملوک را نشیب است بترس در هر د لکی از تو نهیب است بترس
با خلق ستمگری کنی نندیشی در هر سمتی با تو حسیب است بترس
به اختلاف مؤرخین و تذکره نویسان شیخ تایباوی این رباعی را به تیمور یا بملک غیاث الدین
کُرت فرستاده است شیخ به روز پنجمشنبه سلخ محرم سال ۷۹۱ هـ وفات کرده و عماد زوزنی
در تاریخ ماده وفات او سروده است : -

سنه احدی و تسعین بود تاریخ
شده نصف النهار از پنجشنبه
سوی خیلد رفت و ملائک
که - گذشته هفتصد از سلخ محرم
که روح پاک مولینای اعظم
همه گفتند از جان خیر مقدم

یکی دیگر از شعرای معاصر آنها چنین ساخته است :

تاریخ وفات قطب او تا د يك نقطه بنه به آخر ضا د

دوره سوم

فصل سوم

ادبیات در دوره تیموریان

مقدم در اوضاع عمومی سیاسی و ادبی این دوره اگر چه معمولاً باید دوره سوم تاریخ افغانستان که از حمله چنگیز تا سقوط تیموریان یعنی عهد چغتایان و ملوک کورت و تیموریان را احتوا میکند در يك فصل نوشته میشود. چون هر يك ازین عهود در قسمت اوضاع سیاسی و ادبی خود امتیازات و اختصاصات جدا گانه دارد آنها را به فصول سه گانه تقسیم و معرفی کردیم که در فصل آن خواننده شد. اینک فصل سوم را مطالعه مینمائیم این فصل که آن نهم هجری را در بر دارد، از هر دو نقطه سیاسی و ادبی بادو فصل گذشته اختلاف بارز دارد.

امیر تیمور جهان کشای بزرگ مغولی پس از چنگیز که در تاریخ به چندین نام از قبیل امیر تیمور کورگان امیر تیمور لنگ یاد میشود، پسر امیر ترغای است. اگر چه مؤرخین نسب او را بخاندان چنگیز رسانیده اند اما صحت این مدعا چندان معلوم نیست. تیمور که بتاریخ ۷۳۶ در یکی از قرای شهر کش (شهر سبز حلیه واقع در در جنوب سمر قند بر سر راه بین این شهر و بلخ) متولد شده و در میان طائفه برلاس که اقربای او بودند بزرگ شده است. او ایل زنده گانی امیر تیمور درست معلوم نیست شهرت تیمور از حدود سال ۷۶۱ در تاریخ شروع میشود. و در همین سال بود که در دستگاه امیر حاجی برلاس تغلق که بار اول به ماوراءالنهر لشکر کشید مقابل نمود. باری پس از يك سلسله حادثه جوئی امیر تیمور با امیر حسین قرغنی فرمان فرمای ماوراءالنهر بخدمت ملک معزالدین کورت پیوستند. چون تغلق تیمور فرمانروای کاشغر آن دو امیر مغول را از ملک معزالدین خواست تیمور و امیر حسین به قندهار گریخته از آنجا به سیستان آمدند والی سیستان به آنها تاخت و درین گیر و دار تیمور چند زخم برداشت از جمله پاشنه پای او مجروح گردید. دو انگشتش ساقط شد. پای راستش چنان صدمه دیده بود که هیچوقت بحال طبیعی برنگشت و ازین سبب همیشه می لنگید و به همین مناسبت است که او را بنام تیمور لنگ یاد کرده اند.

خلاصه اقتدار و سلطهٔ تیمور تا سال ۷۷۰ هجری در سراسر ماوراءالنهر و کاشغر پهن گردیده فرمان روای مقتدر شد و یک سال بعد از آن بود که در قور بلتای بزرگ سمرقند ملک غیاث الدین پیر علی کُرت را جهت اطاعت طلب نمود و غیاث الدین دعوت او را رد کرد. چون ملوک الطوائفی های عصر چغتایان از یکطرف و لشکر کشی های تیمور از طرف دیگر قوت و قدرت اداری مملکت را ضعیف گردانیده بود و مقاومت ملک غیاث الدین پیر علی عزم تیمور را در مغلوب ساختن او بیشتر راسخ کرد. اگر چه در اخیر تیمور صلاح در آن دید که خواهر زادهٔ خود را در ۷۷۸ به ملک غیاث الدین پیر علی بدهد، اما بالاخره در سال ۷۸۲ از اغتشاش و ضعف خراسان (افغانستان) استفاده کرده و چون دیگر از جانب خوارزم د هشتی نداشت در اول تا بستان میرانشاه پسر ۱۴ سالهٔ خود را بایک عده از بزرگان امرای خویش به حمله بر خراسان فرستاد و پس از آنکه مقاومت اشکریان ملک غیاث الدین کُرت را در نیشاپور از هم شکست از راه خوف متوجه هرات گردید در ابتدا حصار پوشنگ و بعد پس از چهار روز محاصره هرات را غارت کرد. بدینصورت ملوک کُرت هرات سقوط کرد و جای او را یک سلسله امرای دیگر گرفت که بنام تیموریان هرات یاد میشوند.

شاهرخ فرزند تیمور که در زمان پدر مدت دوازده سال حکومت هرات و خراسان را داشته و تحت نفوذ تهذیب و مدنیت خراسانی قرار گرفته بود، جانشین پدر گردید مرکز سلطنت را از سمرقند به هرات انتقال داد. شاه رخ که گفتم حتی در زمان حیات پدر به کلی خراسانی شده بود، یکی از شاهان بزرگ افغانستان است که علاوه بر تقوی و عدالت و صلح جوئی سلطان بسیار بخشنده علم دوست و ادب پرور و هنرمند بود. بسیار از خرابیها که بدست پدرش در افغانستان و حتی در سراسر مملکت محرز و سه او واقع شده بود دوباره مرمت کرد. در مدت چهل و سه سال (۸۱۷-۸۵۰) سلطنت هیچوقت بشکوه کشتائی اقدام نکرد و هر وقت که جنگی واقع میشد بانهایت سیاست و رشادت جنگیده فاتح میگشت. خود او مردی شاعر مشرب و خوشنویس بود. هرات در عصر او از نقطه نظر علم و ادب دوباره احیا گردیده علاوه بر آنکه کتابخانهٔ بزرگی بامر شاهرخ در آن تاسیس یافت مرکز اجتماع علماء و ادبا و شعرا و نقاشان و خوشنویسان گردید

و مخصوصاً در عصر شاهرخ يك عده از بهترین کاتب تاریخی زبان دری بتشویق و امر آن شاه هنر دوست تالیف یافت و این کار در عهد فرزندان او نیز دنباله پیدا کرد . چون مطلب از نگارش تاریخ ادبیات است با کلیه شاهان تیموری هرات کاری نداریم تنها ابنقدر میگوئیم که بعد از وفات شاهرخ از (۸۵۰ تا ۸۷۵) و همچنین پس از مرگ ابوالقاسم بایر از (۸۵۶ تا ۸۶۱) و بعد از مرگ سلطان ابوسعید از (۸۷۳ تا ۸۷۵) کشور افغانستان صحنه خونین جنگها و قتل و غارت گیری ها و کشمکش بود . اما از ۸۷۵ به بعد که خوشبختانه سلطان حسین بایقرا به تخت سلطنت جلوس کرد مجدداً آسایش و امنیت کامل در سراسر خراسان و ماوراءالنهر برقرار گردید و تقریباً در مدت سی و پنجسال حکمرانی او (سلطان حسین بایقرا در ۹۱۱ وفات کرده است) بهترین آثار منظوم در کشور ما بوجود آمد .

از اختصاصات قرن نهم افغانستان یکی انبساط عقاید متصوفه است که در سراسر شرق و غرب حکومت تیموریان هرات و راج بلیغ یافت . تیمور به درویشان و بزرگان خانقاه ها احترام کامل بجای می آورد . و ملاقات با شیخ زین الدین ابوبکر تایببوی را مقدمه فتوحات خویش میدانست این رویه را اعقاب تیمور پیروی کردند . فرقه نقشبندی که در اواخر قرن هشتم انتشار و انبساط زاید الوصفی در بین دیگر فرق صوفیه پیدا نموده و مجدد آن طایفه خواجه بهاءالدین عمر بخاری (متوفی به سال ۷۹۱ هـ) میباشد . در قرن نهم در تمام بخارا تا اقصای خراسان و بعدها در هند و ستان بسط تمام حاصل نمود .

سلاطین بعد از تیمور یعنی شاهرخ و میرزا ابوسعید و سلطان حسین بایقرا همه سرارادت و تکریم به آستان مشایخ این سلسله نهاده فوز و فلاح دو دنیا را از انفس قدسیه ایشان چشم میداشتند . اگرچه در نیمه دوم قرن نهم یعنی پس از مرگ شاهرخ بواسطه بربریت ازبکان از طرف ماوراءالنهر و بواسطه خصومت ترکمانان از طرف مغرب و فارس ضربات سخت بر پیشکر سلطنت تیموریان افغانستان قهراً وارد میشد معذالک در بار هرات یعنی مرکز سلطنت آنوقت افغانستان کانون اعمال علمی و ادبی بوده شعرا و علماء و ادبای نامدار درین نیمه دوم این قرن در افغانستان بظهور رسیدند . مخصوصاً پس از شاهرخ چهار نفر ازین پادشاهان در تاریخ علم و ادب شهرت بسزا دارند . این چهار سلطان عبارتند از ائغ بیگ

(مقتول ۸۵۳) میرزا ابو سعید (مقتول سال ۸۷۳) ، میرزا ابو القاسم بابر (متوفی ۸۶۱) و سلطان ابوالغازی حسین بن منصور بن بایقراء .

دو کتور مارتن محقق اروپائی در کتاب معروف خود در اجمع به صنایع شرق از سلاطین تیموری هرات جسته جسته چنین توصیف می کند : « از دستگاہی که تیمور و اعقاب او برپا کردند ، صنایع مستظرفه را به حد کمال رسانیدند ، این شهزاده گان را وحشی و صحرائی نباید دانست . بلکه جماعتی بودند شهر نشین و لطیف طبع که صنایع ظریفه را نه از راه تظاهر و تفاخر بلکه محض خاطر نفیس صنعت و هنر را دوست میداشتند . در فواصلیکه مابین جنگهای آنان اتفاق می افتاد در صد تنظیم و تکمیل کتابخانه هابر می آمدند و اشعار شعراء را مدون میساختند بلکه خود هم اشعاری میسرودند که بر اشعار شعرای درباری رحجان داشت . سلطان حسین میرزا شاعر حقیری نبوده غزلهای او بزبان ترکی از بعضی غزلیات شعرای معروف برتری دارد ، حتی در ساختن شعر فارسی و عربی نیز با جامی رقابت میکرد . طرز زندگی گمانی متمدن و بسیار لطیف اینطایفه از بسیار جهات شهزادگان اروپا را بخاطر می آورد که در همان عصر و زمان در آن اقلیم میزیسته و تا اواخر قرن هجدهم مسیحی در خاک فرانسه وجود داشتند . بلکه جنبه ادب پروری سلاطین تیموری بمراتب از آنهابالاتر بود شاهرخ بایسنغر ، الع بیگ و سلطان حسین میرزادر کتاب دوستی نه تنها از مشوقین علم دوست اروپا که با آنها معاصر بودند سبقت داشتند زیرا ایمان نه فقط کتاب جمع میکردند بلکه آنرا بوجود می آوردند بایسنغر بن شاهرخ و سلطان حسین بایقرا اسلوب جدیدی در کتاب نویسی بوجود آوردند که پیشتر جنبه اشرافیت داشت . هم محکم و هم ظریف بود . زیبا ترین نسخ خطی اروپائی جز در مواردی بسیار معدود نمی تواند با این کتابهای شرقی از حیث ظرافت رقابت نماید . »

انتشار و وسعت علم و ادب در دربار سلاطین تیموری افغانستان از تعداد فراوان شعرا و نویسندگان که در آن قرن بوده اند معلوم میشود . تنها مؤلف حبیب السیر که شرح حال و ترجمه زندگانی شعرای معروف عصر هر پادشاه را در پایان هر فصل تاریخ او ذکر میکنند در حدود ۲۱۰ تن ازین سخن گویان را بشمار آورده که بیست و سه تن آنها مخصوص عصر تیمور و مابقی همه متعلق بسلاطین بعد از او هستند . تنها بایسنغر بن شاهرخ که در حیات پدر در جوانی در هرات وفات یافت متجا و زاز چهل نفر از

شعرا ، علما ، خوشنویسان ، صحافیان و نقاشان را به دور خود جمع کرده بود تا برای کتبا بخانه او کتب بسیار نفیسی تهیه نمایند . عصر تیموریان و مخصوصاً اخیر دوره آن از نقطه نظر کثرت شعرا درخشان است اما معنای در ادبیات این دوره انحطاط و تنزل فاحش دیده میشود . زیرا در نثر قرن نهم زوال رونما گردید . در نظم و غزل سرایان به تقلید شعرای معروف قرن هشتم بسیار پیدا شدند که ستان و قدرت آنها را نداشته اند تنهادر میان ایشان میتوان مولانا نورالدین عبدالرحمن جامی سبک جدیدی در نظم بوجود آورد . اما در نثر سبک مخصوص که اخیر در دوره مغول پیدا شده بود و عمدتاً آن مقلق نویسی و کثرت استعمال کلمات و لغات عرب به سیاق تاریخ عجم و تاریخ و صاف بود در قرن نهم متروک مانده و بجای آن سبک دیگری پیدا شد که میتوان مخترع آن ملاحسین واعظ کاشفی هروی را خواند و همان سبک اوست که تا مدتهای دیگر نه تنها در افغانستان بلکه در فارس نیز ادامه پیدا کرد . اساس این سبک بر استعارات و تشبیهات و کنایات بسیار قرار گرفته و از حیث الفاظ و ترکیب جملات با سبک دوره اخیر مغول اختلاف کلمی دارد یعنی از آن غلظت و تکلف بی جای آن دوره عاریست در نظم تنها فن و صنعت معنی درین عصر ظهور کرد . و دانشمندان و شعرای بزرگ حتی مولانا جامی و مولانا حسین معنائی و غیره درین فن رسائل زیاد نوشتند .

مولانا یحیی سبکی

صاحب حبیب السیر اور از افاضل دیار خراسان در قرن نهم هجری می خواند و دولت شاه

سمرقندی وی را بنام مولانا یحیی سبکی نیشاپوری در تذکره خود ثبت کرده است بهر حال سبکی از شعرای نامدار عصر زمامداری شاه رخ میرزا بوده و در نظم و نثر از استادان زمان خویش بشمار میرفته است . نخست در اشعار « تفاحی بعداً فتاحی و اخیراً خماری و اسرازی تخلص نمود . در علم عروض و بدیع و بیان در س می گفت و درین علوم شعرائی مانند درویش منصور و غیره به نزد وی شاگردی کرده اند . دیوان مرتب او در دست نیست . از مولفات منشور وی یکی « شبستان خیال » و دیگری « حسن و دل » مشهور است در خوشنویسی نیز از معارف زمان بوده . بر روایتی در ۸۵۱ و در روایت دیگر سنه ۸۵۲ وفات کرده است .

از غزلهای او به تخلص فتاحی این مطلع را ثبت کرده اند -
ای که دور لاله ساغر خالی از می می کنی رفت عمر این داغ حسرت رادوا کی می کنی
همچو بابل های وهونی کن که بر خواهد پرید مرغ روح از شاخسار و عمر تا هی می کنی

و از جمله غزلهایی که به تخلص اسراری سروده این بیت است :-

اره بر گم کتیب ای نیک بین زان تیز شد تا برد بیخ نهال عقل و ایمان شما

و از غزلهای سراپای او به تخلص فتاحی این غزل معروف است :-

غزل

هو ای سر خیل مهر و بان چه نامی	ملک با حور یا رضوان کد امی
چو در بستان خرامی سرو نازی	مهی هر گناه بر بالای بامی
مرا رخسار و زلف تست مطلوب	انیس قوت جان صبح و شامی
نسیما بگذری گر بسرد بسارش	مبلغ غنم معشوقی سلامی
گل اندر غنچه تر دامن بود لیک	دریده جامه را در نیک نامی

و از رسائل منظوم مولانا یحیی سبک یکی تعبیر خواب است که به این فرد شروع میشود :-

ای برون و رفت ز تعبیر و کلام
داور بیدار روحی لا ینام

مرد صاحب دل و بانسب بود . شعر نیکو می گفت
و در عهد سر بداران مخصوصاً در زمان
خواجه علی مؤید وزارت داشت . در ایام سلطنت
شا هر خ میرزا سید شرف الدین کفیل

سید شرف الدین

رضای سبزواری

مهمات سلطنتی در سبزواری بود . باری در زمان وزارت خواجه غیاث الدین پیر احمد
زندانی شد .

در سنه ۸۵۶ بدست بعضی از اشرار بشهادت رسید . قصاید و غزلیات
اوشهرت دارد .

به استقبال این غزل امیر خسرو :-

ما تشنه در دیم صفارا نشنا سیم

ما تشنه در دیم دوارا نشنا سیم

۱۳۰۵
۱۳۰۶
۱۳۰۷
۱۳۰۸
۱۳۰۹
۱۳۱۰
۱۳۱۱
۱۳۱۲
۱۳۱۳
۱۳۱۴
۱۳۱۵
۱۳۱۶
۱۳۱۷
۱۳۱۸
۱۳۱۹
۱۳۲۰
۱۳۲۱
۱۳۲۲
۱۳۲۳
۱۳۲۴
۱۳۲۵
۱۳۲۶
۱۳۲۷
۱۳۲۸
۱۳۲۹
۱۳۳۰
۱۳۳۱
۱۳۳۲
۱۳۳۳
۱۳۳۴
۱۳۳۵
۱۳۳۶
۱۳۳۷
۱۳۳۸
۱۳۳۹
۱۳۴۰
۱۳۴۱
۱۳۴۲
۱۳۴۳
۱۳۴۴
۱۳۴۵
۱۳۴۶
۱۳۴۷
۱۳۴۸
۱۳۴۹
۱۳۵۰

غزل

اورا نشنا سیم خدا را نشنا سیم	تا چند ز مستی سر و پا را نشنا سیم
معذور همی دار بهارا نشنا سیم	مایوسف جان را به دو سه قلب خردیم
ارباب صفت مرد دربارا نشنا سیم	نه مفتی دینیم و نه قاضی ولایت
سوزیم و فریب وزرارا نشنا سیم	میریم و سلام امرارا نسکزیمیم
ایخواجه عارف توو مارا نشنا سیم	در ملک فنا ما و تو موجود نباشد

ایخواجه درین کوی که ما را طلبی تو

مطلب که به جز کوی رضا را نشنا سیم

کاتبی نیشاپوری

اسمش محمد و نام پدرش عبد الله بوده . از مولانا سیمی تعلیم خط و خوشنویسی گرفت و درین

فن هم مانند سایر کمالات معنوی استاد گشت . و به همین واسطه در شعر کاتبی تخلص میکند پس از مدتی از نیشاپور بهرات آمد در اوایل او را باشهزاده بای سنغر بن شاهرخ تقرب بود اما در اثر حسادت و شکایت رقیبان منزلت خود را در آن در بار از دست داده از هرات بیرون رفت تا آنکه به شر و ان رسید . ملک آنجا او را مقرب داشت . از آنجا هم دل تنگ گردیده عزم آذر با بجان کرد و قصیده

در مدح ملک اسکندر بن قمر ایوب سیف سرود . چون بن قمر ایوسف به لطف کلام او پی برد آزرده خاطر گردیده وارد اصفهان شد . و در آنجا به صحبت خواجه ضامن الدین دلخوش گشت . بالاخره از آنجا بیرون آمده وارد طبرستان شد و در استرآباد اقامت گزید . تا آنکه در سنه ۸۳۸ یا سنه ۸۳۹ بمرض طاعون وفات یافت این قطعه را در حال احتضار سرود :-

دانش قهر و با گردید ناگهان خراب	استرآبادی که خاکش بود خوشبو ترز مشک
و ندر آن از پیرو بر ناهنج تن باقی نماند	آتش اندر بیشه چون افتد نه ترماند نه خیمک

مولانا محمد کاتبی علاوه بر دیوان قصاید و غزلیات و قطعات چندین مثنوی نیز دارد . از آنجمله یکی مثنوی مجمع البحرین و دیگری (حسن و عشق) است همچنین مثنوی بهای

دیگر او ناصر و منصور (یابانه قول حبیب السیر ناظر و منظور) و بهرام و گل اندام و موجب
و محبوب نام دارند. این غزل از وست :-

(غزل)

دیدم بخرابات سحر که من مخمور	خورشید قدح پیش مہی بر طبق نور
سلطان خرابات به و ران شده نزدیک	نزدیک نشینان حرم صف زده ازدور
عیسی نفسی بود در آن مجلس تجرید	بگرفت مرادست که ای عاشق مہجور
از گوش بکش بنبہ غفلت چو صراحی	تسبیح شنو از دل هر دا نہ انگور
در حشر کہ بی نور شود مشعل خورشید	روشن شود آتشکدہ مازدم سور

منثور من ای کلماتی از عرش نوشتمند

اینک قلم و لوح کو اہ خط منشور .

باباسودائی

کہ اکثر از تذکرہ نویسندگان اورا بہ لقب املح الشعرا یاد کرده اند از شعرای درجہ دوم نیمہ اول قرن نہم ہجری است .

از سلاطین تیموری عصر شہرخ بن بایسنغر را دریافت نموده واسم و ولدش معلوم نیست مولد او ابیور داست . در شعر ابتدا خاوری تخلص میکردہ اما بعداً سودائی تخلص گذاشته است تذکرہ نویسندگان میگویند کہ در اواسط حال بہ جذبہ رسیدہ و چندین سال در ویشانہ سروپا رہنہ دردشت خاوران آوارہ گردیدہ و در آن حال بہ بابا سودائی معروف گشتہ است . چون بہ حال خود باز گشتہ بہ همان شہرت خویش در اشعار ما بعد سودائی تخلص کردہ است .

بایسنغر بن شہرخ بہ سودائی محبت وافر داشتہ و شاعر سودائی مانیز آن شہزادہ محبوب را در قصاید خویش مدح و ستایش بسیار کردہ است . شہرخ میرزا نیز خاطر او را بسیار میخواست چنانچہ میگویند باباسودائی در ابیورد در دہی موسوم بہ سکان زمینی داشت ہمسایہ گان از مردمان موسوم بہ جانی قربانی کشت و حاصل او را خراب و تاراج میگرددند

بابا سودائی منظومه شکایت ازین حال و قصیده در مدح شاهرخ نوشته بد را السلطنه هرات
فر ستاده بعضی از اشعار آن منظومه اینست :-

ملك ویر ان شود از جانقی جان قربان	و ز تو لیتاق بسد میر محمد تسو فان
.....	کر ده دزد دغا پیشه بی نام و نشان
در دماغ همه شان فکر کلات و خرسان	در خیال همه شان ذکر خروج و طغیان
تا بب دست چپار نیست بکوسعد الملک	بر دم اسپ گره از چه زند تا بستان
هست دانای دلیل همه مولا قاسم	خوش دلیلی است (اذا کان عرفا) برخوان
یاد شاها بسکن این قوم مخالف رادور	یا بسکن کوه کلات چون فلک را اویران

و در ختم منظومه دعای دولت شاهرخ را چنین میکنند :-

نیک خواهان ترا دولت بر لاسی باد بدسکالان ترا محضت جانی قربان
بابا سودائی اصلاً شاعر قصیده سرا بوده اما در غزل نیز طبع و قریحه ملیح داشته است .
بشهادت کتب و ماخذ اشعار لطیفه و ظریفه بسیار سروده و دیوانی هم ترتیب داشته است .
امروز دیوان او در دست نیست . بنابراین این غزل از او نقل میشود :-

(غزل)

عشرت خال و رخت ورد و خطت ریحانست	دهنت غنچه و دندان در و لب مر جانست
گوهرت نطق و زبان طوطی و فندق انگشت	ز نخت سیب و برت سیم و دلت سند است
پیش دندان تو در بحر بدر و بشی در	گوش بگیرت که درویشی درویشانست
فرقت روی تو ز اندازه طاقت بگذشت	بیش ازین صبر ندارم کرم از مر دانست
میدهد جان بیکی بوسه دل سودائی	کیفتمش دل ندهی گفت که دل سلطانست

بابا سودائی عمر دراز یافته از هشتاد سال بیشتر زنده گئی کرد در ۸۵۳ هجری قمری
در ایبورد وفات نموده در قریه سیکان مدفون گشت .

عارفی هروی : اسمش محمد و در شعر تخلصش عارفیست . در نزد مؤرخین
و تذکره نویسان لقب سلمان ثانی داشته . از شعرای اواسط
قرن نهم افغانستان و معاصر سلطان شاهرخ است . دیوانی داشته از قصاید و غزلیات و مقطعات
نامیدر و سنه فوت او تا کنون بدست نیامده . از آثار منظومه او غیر از دیوان این دو مثنوی
را بدو نسبت میدهند :

۱- نظم کتاب (مالا بدحنفی) (۱) که بنام خواجه پیر احمد بن ابواسحاق وزیر ممالک سر

خویش سروده

۲- مثنوی گوی و چو گمان :

وفات او در هرات اتفاق افتاده و این ابیات از مثنوی گوی و چو گمان او نمونه است :-

هر گاه در عرق شدی غرق   باران بودی و در میان برق
آویخته سر سر از دم او   بگر یخته آذرا ز سم او

این غزل هم از اوست

از غمزه جادوی تو چون یافت اشارت   تقدل و دین چشم تو بر بود بفار
ای خسرو خوبان بیکدایان نظری کن   درویش نواز یست گل نخل امارت
دیرینه سرا نیست جهان دور زشادی   این کهنه رباطیست مبراز عمارت
کلنگونه رخسار ز خوناب جگر ساز   در مذهب عشاق جوانیست طهارت

گر عارف بیدل شده را بنده شماری
از صدق دعا گوی بود روز شماری

مولانا بد بخشی : از جمله فضلا و شعرای اواسط قرن نهم هجری افغانستان است بامیرزا الغ بیگ بن شاهرخ (۸۵۰ - ۸۵۳)

معاصر و در شهر سمرقند به دربار این امیر تیموری مقرب بوده است . مدایح و قصایدی غرا در صفت آن سلطان سروده دیوان او در عهد خودش شهرت کامل داشته از قصایدی که در مدح الغ بیگ سروده این دو بیت نمونه آمد :-

ای زلف شب مثال تر ادر بر آفتاب   از شب که دیده سایه که افتد بر آفتاب
زاغیست طره تو همایون که آشیان   بالای سرو داردو زیر بر آفتاب

امیر شاهی سبزواری : اسمش آقاملك نام پدرش جلال الدین و تخلصش در شعر شاهی و در عرف ادبیات

ما معروف به امیر شاهی سبزواری است . و اصلاً از تولد یافته گان فیروز کوه است اما در سبزواری نشو و نما و تربیت یافته است . و پس از آنکه امرای سر بداری در زمان سلطنت

(۱) مالا بدمنه منثور امروز متداول است .

شاهرخ از بین رفتند ، امیر شاهی در نزد فرزند گرامی آن پادشاه یعنی شهزاده بایسنغر به نسبت فضیلت و قریحه شعری که داشت مقرب گشت . چون امیر شاهی نسیتی با امرای معلی سربداری بهم میرسانید در اوائل پس از سقوط سربداران احوال او توسط کارمندان شاهرخ میرزا ضبط گردید . اما هنگامی که به نزد بایسنغر میر زار سید اموال و املاک او مسترد شد . امیر شاهی مدتی در خدمت بایسنغر بسر برد اما پس از مدتی از پایه اعتبار خود افتاده مجبور به سبزواری به شغل زراعت و سرپرستی املاک خویش پرداخت .

امیر شاهی سبزواری از شعرای خوب اواسط نیمه دوم قرن نهم هجری افغانستان بشمار میرود . تذکره نویسان و ارباب صلاحیت قریحه و اشعار او راستوده اند ، چنانچه دولتشاه سمرقندی در تذکره خود می نویسد که همه فضایل زمان متفق هستند که در اشعار امیر شاهی شور خسرو و لطافت حسن و تازگیهای کمال خجندی و صفای سخن خواجه حافظ جمع است . امیر شاهی سبزواری در سال ۸۵۷ هجری در حالیکه متجاوز از ۷۰ سال داشت در استرآباد وفات یافت ، جسد او را به سبزواری آورده و بر خانقائی که از ایشیه اجداد او بود در بیرون درو از شهر بخاک سپردند .

مطابق قول تذکره نویسان دیوان امیر شاهی متجاوز از هزار بیت بوده اما دیوان او که امروز در دست و جاری غزلیات و رباعیات و قطعات میباشد کمتر ازین اندازه را شامل میباشد . صاحب حبیب السیر حتی تعداد اشعار دیوان او را در اوایل دوازده هزار بیت نوشته و گفته است امیر شاهی از جمله آنها هزار بیت را در حیات خود انتخاب و مابقی را به آب شسته و از بین برده است نسخه از دیوان او اکنون بصورت غیر مطبوع به نزد محترم هاشم شایق افندی معلم پوهنخی ادبیات نیز میباشد . امیر شاهی علاوه بر فضیلت شعر و ادب در خوشنویسی و نقاشی و موسیقی نیز از استادان زمان خویش بشمار میرفته و خود بر لیاقت و فضیلت خویش اعتماد کامل داشته است چنانچه میگویند باری در مجلس یکی از بزرگان چنین اتفاق افتاد که امیر شاهی در اخیر آن بزم جاگزین شود این امر برو ناگوار افتاده قطعه زیر را سرود :

شاهها مدار چرخ فلک در هزار سال	چون من بسگانه نه نماید به صد هنر
گرزیر دست هر کس و نا کس نشانیم	اینجا لطیفه است بد انم من اینقدر
بحرست مجلس تو و در بحر بی خلاف	لوء بزیر باشد و خاشاک بر زیر

امیرشاهی در بدیبه گوئی شهرت تام دارد . مگو بند شاعر روزی به معیت دوستان هم
قریحه بدر گناه بایسنغر میرزاشافت . شهزاده از تصادف او را بارندادشاهی این غزل را سرود :-

ای که در بزم ادب جام دما دم میزنی	خوندل ناخورده چند از عاشقی دم میزنی
حیف از آن نازی که با اهل تنعم میکنی	ضایع آن تیری که بردلهای بی غم میزنی
باز کن از خواب ناز آن نرگس رعنا که عمر	می رود چون دور گل تا چشم بر هم میزنی
می کشائی طره و دلها بغارت می بری	مینمائی چهره و آتش بعالم میزنی
میکنی محروم ازین درشاهی درمانده را	دست او بر سینه باران محروم می زنی

همچنین هنگامیکه ابو القاسم بابر میرزا قهر امیرشاهی را از سبزوار جهت نقاشی
و صور ساختن کوشک گل افشان به استرآباد برده بود این چند بیت را منظوم کرد :

نو شهر یار جهان ما غریب شهر توئیم	وطن گذاشته بی خانمان زبهر توئیم
دوای دل نشود نوشی جام جم ما را	که ناز پرور پیمانهای زهر توئیم
ز لطف بر سر ما دست رحمتی می نه	که پایمال حوادث ز بهر قهر توئیم

شد از وفای تو مشهور عالمی شاهی

بس است شهرت ما کز سگان کوی توایم

جامی نورالدین عبدالرحمن جامی که از شعرا و نویسندگان و علمای قرن نهم
افغانستان است . بسال ۸۱۷ در محل مهر جر د ولایت جام خراسان تولد یافته
و نام پدرش نظام الدین دشتی است تخلصش جامی هم به مناسبت ولایت جام است . و هم
بعسکم ارادتیست که به شیخ الاسلام احمد جامی (متوفی در ۵۳۶ هجری) داشته چنانچه
خودش می گوید :-

مواضعم جام و رشحه قلمم	جرعه جام شیخ الاسلامیست
لاجرم در جریده اشعار	بدو معنی تخلصم جامیست

جامی در خور دسالی به هم ای پدر به هرات آمد و بکسب علم و ادب پرداخت در علوم
دینی ' تاریخ و ادب کمال یافت ' سپس به عالم عرفان پای نهاد و بسیز و سلوک افتاد
و پیروی مرشدان مانند سعدالدین محمد کاشغری و خواجه علی سمرقندی را شعار خود
قرار داد ' بدین طریق دو راه ریاضت قدم زد . روز بر روز بمقامات معنوی خویش افزود

تا بمرتبۀ ارشاد رسید و در مسلک روسای طریقه نقشبندی در آمد بعد از وفات سعدالدین کاشغری که خلیفۀ نقشبندی بود خلافت این طریقت بدو تعلق گرفت . شهرتش در روزگار خودش شایع شد و بزرگ و کوچک او را شناختند و بنام او احترام کردند . با آنکه بر خلاف دیگر شعرای سلف و معاصر امرا و زبردستان را مدح نکرد باز هم آنها او را می ستودند و مقدمش را در بزم خویش گرامی می شمردند . جامی مسافرتی کرده زیارت حج بجا آورد و بسال ۸۷۸ مجدداً به هرات بازگشت و در این سفر جمعی از بغدادیان او را آزرندند و شاعر شوریده ما از آن شهر دل شکسته باز آمد . چنانچه در قصیده نسبت به نادانی آنان می گوید :-

بکشای ساقیا بلب شط سر سبوی	از خاطر مگدورت بغدادیان بشوی
مهرم بلب نه از قدح می که هیچکس	ز ابغای این دیار نیر زده گفتگوی
از ناگهان وفا و مهرت طمع مدار	وز طبع دبو خاصیت آدمی مجسوی
در راه عشق زهد و سلامت نمیخرند	خوش آنکه با جفا و ملامت گرفت خوی

جامی با این سلاطین و شهزاده گان تیموری هرات معاشرت و موافقت داشته است :-

۱ - میرزا ابوالقاسم با برین بایسنغر بن شهرخ که در ۸۶۱ وفات کرده و مدت ده سال در استرآباد و خراسان از طرف جد خویش و سپس بالاستقلال در تمام افغانستان و عراق و فارس سلطنت نموده است و جامی کتاب منثور خود موسوم به بحلیه نقل را که در سال ۸۵۶ تالیف شده بنام او نوشته است .

۲ - میرزا ابوسعید کور گان که بعد از شاهرخ پادشاه ماوراءالنهر بود و بعد از مرگ ابوالقاسم بابر به خراسان تاخته بسال ۸۶۳ در هرات داخل گشت و دوازده سال در افغانستان و ماوراءالنهر پادشاه مستقل بود و جامی برای اولین بار دیوان خود را در عهد او جمع آوری کرده است .

۳ - سلطان حسین بایقرا که بواسطه امیر زاده عمر شیخ نسبش به امیر تیمور کور گان میرسد . مدت سی و پنج سال (۳۵) با کمال استقلال در افغانستان و فارس و ماوراءالنهر امپراطوری داشت و در عهد این سلطان هرات افغانستان آبادی و رونق سابق خود را از سر گرفت و از نوازش و عنایات که او در باره اهل علم و فضل مبذول میداشت شهر هرات مانند غزنین مهد پرورش شعرای نامی ، علمای عالیمقداز و هنروران معروف گردید .

این سلطان علاوه بر آن که به چندین زبان ادیب و شاعر بود ~~کتابی~~ بنام مجالس العشاق در شرح حال عشاق زمان خود تالیف کرده و مجلس پنجم این کتاب را وقف شرح احوال مولانا جامی نموده است .

جامی مابقی کتب خود را که بشرح آنها خواهیم پرداخت اکثراً بنام نهمی پادشاه عالم و ادب پرور نوشته است .

مولانا جامی را میتوان بزرگترین شاعر و ادیب قرن نهم و آخرین شاعر بزرگ متصوف افغانستان گفت درین قسمت اسم جامی در برابر اسمای حکیم سنائی و مولانا ی رومی ایستاده میشود . جامی نه تنها اشعار سروده و در تصوف پیر طریقت بوده است بلکه در علوم دین و ادب و تاریخ از بزرگان بشمار می رود . چنانچه امیر علی شیر نوائی که خود وزیر هرات و مرد فاضل و حامی و معاصر جامی بود در توصیف او میگوید :-

عاجز از تعداد اوصاف کمال اوست عقل انجم گردون شمردن کی طریق اعور است در اشعار جامی تاثیر انجذاب و شور شعرای سلف موجود است مخصوصاً شعرای متصوف را اقتفا نموده با این همه در نظم همت او رنگ خود جامی از نظامی و در غزلیات خود از حافظ خاقانی و امیر خسرو و حافظ پیروی کرده است . جامی مانند امیر خسرو بلخی معروف به دهلوی دارای قریحه سخنی بوده و به کثرت تالیفات معروف است و مطابق بعضی از تذکره نویسان تعداد آثار جامی موافق به شماره حروف تخلص او « جامی » یعنی ۵۳ دفتر و رساله بوده است .

خود جامی دیوان خود را به پیروی از امیر خسرو بلخی بسه بخش تقسیم کرده و آن ها را فائجة الشباب واسطالعقد - وخاتمة الحبات نام نهاده است . دیوان او دارای انواع اشکال شعری از قبیل قصاید و غزلیات و مرثیاتی و ترجیع بند و ترکیب بند و مثنویات و رباعیات می باشد . جامی در غزل ذوقی و عرفانی در هر دو سخنان نغز و اشعار سروده و در اکثر آن ها تأثر و سوزش يك قلب آتشین را بزبان آورده مثلاً درین غزل :-

ریزم زمره کو کب بی هاء رخت شبها	تار يك شبی دارم با اینهمه کو کب ها
چون از دل گرم من بگذشت خنده لب تو	از بوسه پیکانش شد آبله ام لبها
از بسکه گرفتاران مردند بکوی تو	بادش همه جان باشد خاکش همه فالیها .
از تاب و تب هجران گفتم سخن وصلت	بود این هذیان آری خاصیت آن تبها

تاریخ ادبیات ص ۱۲ (۲۰۰۰) ک

مثنوی هفت رنگ جامی درای کتب ذیل است -

۱- سلسله الذهب: ورسائل فلسفی و دینی و اخلاقی با حکایات و امثله از قبیل عقاید و اصول و تفسیر بعضی آیات قرآن. این مثنوی بنام سلطان حسین بایقرا است و در ضمن از شعرای وطن خود مانند ثنائی و معزی و انوری و غیره نام برده و جمله بر وزن هفت بیکر نظامی است که وزن آن بحر خفیف فاعلاتن مفاعیلن فعلن است اسلوب او در مضمون و موضوع تصوف و عرفان عقب حدیقه حکیم ثنائی است تاریخ تألیف آن معلوم نیست ولی ظاهراً چنین معلوم میشود که بین سنوات ۸۷۳ و ۸۷۷ هجری سروده شده است

۲- سلامان و ابسال: این مثنوی تمثیل است. به بحر رمل مسدس (فاعلاتن فاعلاتن فاعلان) که بنام امیر یعقوب ترکمان آل قیونلو به نظم آورده شده. قصه سلامان و ابسال باستانی است که آنرا پیش از او شیخ الرئیس ابو علی سینا اقتباس و تصنیف کرده است درین قصه معانی عرفانی منظور است از روی حدس میتوان گفت که این مثنوی بین سالهای ۸۸۴ و ۸۸۵ تألیف شده است.

۳- تحفة الاحرار: که نیز مثنوی است دینی و عرفانی بر وزن محزن الاسرار نظامی یعنی به بحر سر یع مفاعیلن مفاعیلن فاعلان - مطالب این مثنوی نیز یک سلسله موضوعات عرفانی می باشد و در سال ۸۸۶ تألیف شده و در آن نامی از سلطان عصر برده شده است.

۴- سبحة الاحرار: که باز در معانی دینی و عرفانی و بنام سلطان حسین بایقرا است ۱۸ آیات لطیف و تمثیلات ظریف دارد. وزن آن (فاعلاتن فاعلاتن فعلن) میباشد. در سال ۸۸۷ هجری تألیف شده است.

۵- یوسف زلیخا: که معروف ترین مثنوی جامی است بسال ۸۸۸ هجری بنام سلطان حسین بایقرا نظم شده. وزن آن با سلوب خسرو شیرین نظامی به بحر هزج مسدس (مفاعیلن مفاعیلن فعولن) می باشد.

۶- مثنوی ایللی و مجنون: که بوزن لیلی و مجنون نظامی یعنی به بحر هزج مسدس (مفعول مفاعیلن فعولن) است درین مثنوی از سلطان زمان بدون ذکر اسم ستایش کرده است. تألیف در مدت ۴ ماه بسال ۸۸۹ صورت گرفته است.

تاریخ ادبیات صنف ۱۲ (۲۰۰۰) احمد علی محمد شاه

۷- خردنامه اسکندرزی، و آن مثنوی ایست بوزن اسکندرنامه نظامی یعنی به بحر متقارب مثنی (فعولن فعولن فعولن فعول) که حاوی مطالب عالیه حکمت و اخلاق می باشد تاریخ تألیف این کتاب تصریح شده اما از روی حدس میتوان گفت در ۸۹۰ یعنی پس از مثنوی ایلی و همچنون برشته نظم کشیده شده است.

طوری که قبلاً اشاره کردیم جامی تنها شاعر نبوده و در علوم دیگر مانند مسائل دینی و لسان و تاریخ هم دست کامل داشت درین رشته ها استاد را تالیفات متعدد است به نثر دری که معروف ترین آنها ازینقرار است :-

۱- نزهة المنصور فی شرح نقش الفصوص که کتابی در وحدانیت و عرفان است و در ۸۶۳ هجری تألیف شده است. اصل نصوص از عربی به عربی است عبدالغنی تابلسی و غیره نیز آنرا به عربی و فارسی شرح کرده اند و مولوی هندی آنرا بفارسی ترجمه و شرح کرده است.

۲- نفحات الانس که در سال ۸۸۳ تألیف یافته و در شرح حال ۶۱۴ تن از فضلاء و علماء و مشایخ صوفیه میباشد اصلاً این کتاب ترجمه طبقات الصوفیه مؤلفه محمد بن حسین مکی نیشاپوری (متوفی در ۴۱۲) از عربی است که حضرت خواجه عبدالله انصاری (متوفی در ۴۸۸) آنرا بزبان هروری در آورده و جامی بنا بر فرمایش امیرعلیشیرنوائی آنرا بزبان دری عصر خود در آورده است.

۳- بهارستان: که آنرا مولانا جامی در ۸۹۶ برای فرزند ده ساله خود ضیاء الدین یوسف نوشته است.

سبک انشاء و شیوه سخن آن بطرز شیخ سعدی نظمی آمیخته بانثر است.

۴- لوایح که مرکب است از مقالات عمیق عرفانی و بارها عیای لطیف آرا فانه تزیین شده است.

۵- لوامع که در شرح قصیده خمیره (ابن فارض) است و بسال ۸۷۵ هجری تألیف یافته.

۶- اشعة اللمعات که در ۸۸۲ تألیف شده و در شرح و تفسیر الامعات شاعر عارف فخرالدین عراقی است (متوفی در ۶۸۸ هجری).

۷- شو اهد النبوه که بسال ۸۸۵ هجری تالیف شده و در شرح مقامات حضرت رسول و وصف اصحاب کرام او است .

امتیاز خاص مولینا جامی از مقام و مرتبگی است که وی در عالم تصوف و عرفان و شعر احراز نموده است تاثیر افکار و اشعار جامی در حیات خود او و بعد از آن سراسر خراسان و فارس و هند و حتی ممالک عثمانی را گرفت . چنانچه سلاطین عثمانی مانند سلطان محمد فاتح (۸۵۵-۸۸۶) و پسرش سلطان بایزید ثانی (۸۸۶-۹۱۸) توجه و ارادت خاصی نسبت به او داشتند .

جامی بسال ۸۹۸ در هرات پدرود حیات گفته و با اجلال و اعظام با حضور علمای و برزگان و امرای زمان بخاک سپرده شده است . و ماده تاریخی آنرا درین آیه مبارکه یافته اند:

ومن دخله کماناً اما اکر الف ممدوده این آیه شریفه در حرف حساب هود از آن ۸۹۹ می برآمد .

کتابهای معروف مولینا جامی در عربی و فارسی زیاداند و بیشتر آنها امروز متداول اند یک نسخه از مناسک الحج و چهل حدیث که بفارسی به شکل رباعی ترجمه کرده و قسمتی از قصیده ابن فارض را که به فارسی شرح کرده است در موزه کابل به خط خودش با مجموعه رساله های دیگرش موجود است . رساله های معنی و موسیقی و عروض و قافیه جامی نیز معروف است .

از شعرای معروف زمان سلطان حسین بایقراء است به صفائی طبع و سخای قریحه

میر حسین معنائی

اشتهار کامل داشت . از جمله اشعار در فن معنائی استاد و بی همتا بود . چنانچه میگویند جامی درین خصوص راجع به او گفته که آری هید انستم مانند کمال الدین میر حسین در فن معنائی با مهارتی میشود من هرگز به این فن دست نمی زدم .

کمال الدین حسین معنائی همواره در مدرسه اخلاصیه هرات بسر می برد .

سلطان حسین بایقراء در اکرام و تعظیم و انعامش مبالغه میکرد . چنانچه به همه وقت

چه در حضور چه در سفر همواره با او مصاحبت داشت .

در سفرها همیشه او را با خود میداشت . هنگامیکه میرحسین معنائی به مرض اسهال و بایی گرفتار شد ، سلطان مریضی او را از مدرسه بر کاخ سلطانی آورده اطباء زمان را جمع به معالجه او کوشیدند . خود شخصاً احوال او را در حین مرض مراقبت مینمود تا آنکه جهان فانی را در مرض بدرود گفت .

سلطان حسین بایقراء نظر به حسن تقدیر و احترام بمراسم عزای آن شاعر در بار شرکت جست و جسدش را در گنبد مدرسه اخلاصیه مدفون کردند . میرحسین معنائی رساله منظوم که دارای نثر میباشد . در فن معما تالیف نمود ماده تاریخ وفات او را که ۹۰۵ است جیب السیر چنین ساخته : -

سید فاضل فرخنده صفات	مظهر خلق حسن میرحسین
یافت از حادثه دهر نجات	کرد رحلت بسوی خلدبرین
آنچه نازل شده شد سال وفات	نور رحمت چو برو نازل شد

شیرازی احمد سهیلی - تذکره نویسندگان او را به القاب مختلف از قبیل امیر نظام الدین ، شیخ احمد سهیلی و امیر شیخ سهیلی و شیخ

بیک خواننده اند سهیلی که از مردمان متعین خراسان بوده از خوردی و طفولیت به تندی طبع و تیزی ذهن شهرت داشته است . اخلاق حمیده و معاشرت پسندیده داشت . در او ائیل حال بملازمت سلطان ابو سعید میرزا بسر می برده و بعد به دربار سلطان حسین بایقراء تقرب کامل جست . شعر شناسان اشعار او را بلیغ نوشته اند دیوانش در غزلیات و قصاید معروف بوده و به دو زبان ، فارسی ، دری و ترکی شعر داشته است . امیر علی شیر نوائی را نیز با او موافقت و موافقت زیاد بود . میگویند علاوه بر دیوان اثر منظومی در مثنوی داشته و قصه لیلی و مجنون را به نظم آورده است .

شیخ احمد سهیلی گذشته در شاعری به طریقه تصوف و عرفان نیز شهرت داشت و از مشایخ این طریقه به شیخ کمال الدین حسین گذرگاهی عقیده مند بود . ملاحسین واعظ کاشفی کتاب انوار سهیلی خود را بفرمایش او ترجمه کرده و بنام او انوار سهیلی عنوان داده است . مدت ملازمت او بدربار سلطان حسین بایقراء از ۲۰ سال تجاوز میکند . قصیده او که به این مطلع آغاز می یابد خیلی معروف است .

دل چو شکسته بی مران ، عاشق خسته حال را سنگ جفا چه میزنی مرغ شکسته بال را
وفات او غالباً در سنه ۸۹۱ اتفاق افتاده است .

اسمش عبدالله معروف به جامی ، و تخلصش در شعر هاتفی است . از اعظم
هاتفی - شعرای معاصر عبدالرحمن جامی علیه الرحمه است در علم و فضیلت شهرت

کامل داشت . مطابق به اقوال مؤرخین و تذکره نویسان خواهر زاده مولانا عبدالرحمن
جامی است و خود در مثنوی هفت منظر خویش به قرابت خود با مولانا جامی اشاره کرده میگوید :

نیست این دعویم که خویش تو ام   باز یاران پاک کیش تو ام
عمرها شد که از سگان تو ام   خاک این در گه است تاج سرم
دارم امید آنکه آخر کار   دهم در جو از خویشت بار

نظر به کثرت اقوال از اقسام شعر در مثنوی طبع سخنی داشته و از آثار منظوم
او مثنوی لیلی و مجنون ، خسرو شیرین و تیمور نامه معروفتر است . میگوید پند خمسه
نظامی و هفت اورنگ جامی را میخواست استقبال کنند و این کار را هم کرد اما
نا تمام مانده .

اشعار او را درین مثنویها صاحب خیب السیر ستوده و میگوید به غایت مقبول
است اما بابر که در هر مورد طبع نقاد داشته به این عقیده نیست و مینویسند که لطافت
شعرا و در خور شهرتش نیست .

کتاب منظوم دیگر بنام فتوحات شاهی شروع کرده که به اتمام نرسیده است .
مولد او را خرجرجام نوشته اند . در مدفن او اختلاف است برخی به خرجرجرد
جام و بعضی دیگر در شهر هرات دانسته و می نویسند که در حظیره مولانا
عبدالرحمن جامی پابان پای مولانا سعدالدین کاشغری مدفون است . در سال ۹۲۷ وفات یافته
و یکی از شعرای معاصرش موسوم به حیب آ معرف ماده تاریخ آنرا چنین سروده است :-

از باغ دهر هاتفی خوشی کلام رفت   سوی ریاض خلد بصدعیش و صد طرب
جان داد ابرو ضه پاک رسول و گفت   رو حی فداک ای صنم ا بطحی لقب
رفت از جهان کسی که بود لطف شعرا و   آشوب ترک و شور عجم فتنه عرب
تاریخ فوت از طلبیدم ز عقل گفت   از شاعر شهان (وشه) شا عران طلب

میگویند در شاعری از مولانا جامی اجازه گرفته و مولانا برای آنکه قریحه او را بیاز مایدوی رابه استقبال این قطعه معروف فردوسی :

درختی که تلخ است اورا سرشت و الخ . . گماشت هانفی بجواب آن انشاء نمود :

اگر بیضه زاغ ظلمت سرشت   نهی ز بر طاس و س باغ بهشت
 دهی آبش از چشمه سلسبیل   در آن بیضه دم در دم جبرئیل
 به هنگام آن بیضه پروردش   ز انجیر جنت دهی از زرش
 شود عاقبت بیضه زاغ زاغ   کشد رنج بیهوده طاس و س باغ

جامی طبع او را شایسته دانسته اما گفته است که درین قطعه چارجای بیضه نهاده نمی تذکره نویسان هانفی را مثنوی گوی خوانده اند . اما قرار معلوم دیوان قصاید و غزلیات نیز داشته چنانچه خودش پیش از شروع بداستان در قمرنامه میگوید :-

نمکوهی همی در فن مثنوی   سخن رادم زینت خسروی
 بهر شیوه از نظم کردم علم   ستانم ز دست عطار دقلم
 بلند آستانی اگر همچو میغ   بدامن کهر ریزدم بیدریغ
 دهم در قصاید بدان سان ندا   که خاقانی آنجا کند جان فدا
 بجلوه در آید گر آن دلفریب   که از دل بردهوش و از جان شکیب
 طریق غزل را بداند که چیست   کدامست خسرو حسن نیز کیست
 بود بحروکان سخن ملک من   درو لعل ریز دسر کملک من

از خمسه هانفی فقط این چهار کتاب انشاء گردیده : ..

۱ - لیلی و مجنون که مطابق خواهش هانفی تیمناً آنرا جامی آغاز کرده مثنوی لیلی

و مجنون او چنین شروع میشود :-

این نامه که خامه بگرد بنیاد   تو قیغ قبول روزیش باد
 در سال (۱۷۸۸) در کلهکته طبع شده است و در حدود (۲۰۰۰) بیت دارد .

۲ - شیروین و خسرو : که چنین شروع میشود :-

خداوندا بعشقم زنده کی ده   بفرقم تاج عز بنده گی ده

این مثنوی طبع نشده و هارای (۱۷۰۰) بیت میباشد .

۳- هفت منظر: که در حدود ۲۴۶۶ بیت دارد، فردا اول آن اینست :-

ای نگارنده صحیفه غیب نام تو صدر صفحه لاریب

۴- تمر نامه یا مظهر نامه: قرار بکه خود هاتفی درین مثنوی خویش تصریح نموده درین کتاب عین ظفر نامه شرف الدین علی یزدی را که تاریخ صحیح است. نه افسانه و خیال بنظم کشیده است. تمر نامه به این بیت شروع میشود:

بنام خدائی که فکر خرد نیارد که تا کهنه او بی برد

این مثنوی بسال ۱۸۶۹ م. در الکنه و چاپ شده و دارای ۴۶۵۶ بیت میباشد. اما کتاب پنجم خمره هاتفی تا اکنون بنظر نرسید و شاید به استقبال مخزن الاسرار توفیق نیافته است خودش ترتیب نظم مثنوی های خود را در آخر تمر نامه چنین تصریح میکند:

من آنروز که طبع گنجینه سنج	نشستم به صرافى پنج گنج
گرفتم زلیلی و مجنون نخست	وزان صورت دعویم شد درست
شد آن نقش فرخ چو کیتی پسند	ز شیرین و خسر شدم بهره مند
چو آن کالستان را بیا را ستم	از آن خوشتر آمد که بدخواستم
چو باز آمدم زان همایون سفر	سوی هفت منظر فرنگندم نظر
نما شا کهی کردم آراسته	که شد چرخ از رشک آن کاسته
شدم چون ز افسانه کسفتی خموش	هوای سکندر زدل برد هوش
شدند آن حریفان فرخنده رأی	بسوی تمر نامه ام رهنمای

و یکی از اختصاصات هاتفی درین مثنوی ها اینست که در هر چار آیه به مدح کسی پیرداخته و اشاره بزمان و عصر خود نکرده و تاریخ نظم هیچ يك را معین ننموده و پس از حمد و ثناء نعت و بیان معراج حضرت رسالت پناه (صلی الله) و منقبت خلیفه چهارم شروع به مطلب کرده است.

هلالی هروی

تذکره نویسان نام او را به اختلاف بدرالدین و نور الدین نوشته اند. از ترکان چغتائی هراتست. طفولیت

را در ولایت استراآباد گذرانده. اما در هرات تربیت یافته و نورشهرتش ازین شهر لامع گشته است در عصر خود از شاعران خوب بشمار میرفت. از اشکال شعر قرجه او بیشتر به غزل و مثنوی و قصیده گردیده بود. در غزل استاد بوده. و عصر سلطان حسین بایقرا

را تا اخیر در یافته است . بخودت میر علی شیر همواره میر سیده است دیوان خود را سرا پا جمع کرده بود . و در مثنوی هم سه کتاب بنام شاه و در ویش 'صفات العاشقین' و لیلی و مجنون داشته است .

مولانا نور الدین در شعر هلالی تخلص کرده است هنگامیکه قصیده به مطلع ذیل سروده به امیر علی شیر نوائی تقدیم داشت .

چنان از پافکنند امروز آن رفتار و قامت هم

که فر دا بر نخیزم بلکه فر دای قیامت هم

این قصیده پسند امیر موصوف واقع گشته از شاعر پرسید تخلص تو چیست نور الدین گفت هلالی . امیر او را تشویق داد که بدری تخلص کند . اشعار و غزلیات او من حیث مضمون و کلمات و تشبیهات متین است اما بابر در تزک معروف خود مثنوی شاه و در ویش را چنین انتقاد کرده :-

(غزل هایش هموار ورنگین و کم خدشه است دیوان هم دارد یک مثنوی دارد ، در بحر خفیف بشاه و در ویش موسوم . اگر چه بعضی ابیاتش طوری واقع شده اما مضمون این مثنوی واستخوان بندی او بسیار کماواک و خراب است . شعرا ی ما تقدم به جهت عشق و عاشقی مثنویاتی که گفته اند عاشقی را به مرد و معشوقی را بزین نسبت کرده اند هلالی ' در ویش را عاشق ساخته و پادشاه را معشوق ابیاتی را که در افعال و اقوال شاه گفته حاصل که شاه را جلبی وفا حشه . حافظه قوی داشته و سی و چهل هزار بیت بساد داشته میگویند اکثر ابیات خمستین (یعنی هفت او رنگ ، جامی و خمسه نظامی) را یاد داشته در علم عروض و قافیه خیلی مستحضر است)

عبیداله اورنگ هنگامیکه هرات را غارت نمود ، هلالی حیات داشت بنا بران امر قتل او را صادر نموده به یکی از مردان خون خور موسوم به سیف الله امر کرد تا سر او را با شمشیر از تن جدا کند هنگامیکه هلالی را در محل کشتن می بردند سر او را شکستند چنانچه خون برویش جاری شد . در آن حال این بیت را خواند:

این قطره خون چیست بر روی تو هلالی گو یا که دل از غصه بروی تو دویده

تاریخ و قافیش سال ۹۳۶ می باشد و ما ده آن را در سیف الله کشت (یافته اند نعش

تاریخ ادبیات سنه ۱۲ (۲۰۰۰) کتب محمد عثمان حیدر علی رحمتی ۱۳۰۰ ر ۳۰

او در چهار سوق هرات دفن گردید برای اینسکه صحت انتقاد بابر پادشاه خوب تر ثابت شود
از مثنوی های او بدین ترتیب مثال میاوریم :

۱ - از کتاب شاه و درویش :

(در تعریف دریا)

از برون سبزه از درون گوهر	لب در یاست چون لب دلبر
همچو طوفان نوح در روی کم	آن نه دریا آمد بود صد قلزم
یعنی از ماسه تا بماهی بود	درج آن سر به آسمان میسود
کف او خالی و کنارش پر	از خوشی کف زنان که دارد در

۲ - از کتاب صفات العاشقین :-

(در بر سیدن زایخا)

از آسیب خزان برک گلش ریخت	غم پیری سمنبر سنبش ریخت
به بین ساخر چه آمد بر سر او	بیسای موی از معجرا و
شد از عین سفیدی مغز بادام	سیه بادام او از جور ایام

از کتاب لبلی بجنون :

ابرویی سیاه او پر زاغ	چمش زاغی نشسته در بساغ
پاکیزه یعنی چو نقره خام	نازک بدنی مغز بسا دام

شهاب الدین احمد متخلص به حقیری از شعر ای درجه دوم عهد سلطان حسین بایقر است در غزل و معنی استاد بوده و در فن معنی رساله در غایت

حقیری

بلاغت منظوم کرده بود. قصیده هم میسرود و این غزل را بنام او ثبت کرده اند:

درد تو هونس دل اند و همکین بس است	مارا غم تو همدم جان حزین بس است
شد قتل من به تیغ جفایت یقین بس است	گر با تو ام نماند گمان وفاچه بس است
روی نیاز بیش تو ام بر زمین بس است	گر بر فلک نسود سر از جاه و حشمت
داغ غلامی تو مرا بر جبین بس است	گو در رخم مباحش ز آزاده کی نشان
ره داد مرا اشرف من همین بس است	در سلاک بنده گمان کمین و سگان خویش
هستمیم با سگان درش همنشین بس است	مارا چه حد آنکه نشینیم با حبیب

ز آشوب روز گمار حقیری پناه تو
ظل ظلیل خواجه دنیا و دین بس است

تاریخ ادبیات صنف ۱۲ (۲۰۰۰) ب محمد عثمان حیدر علی رحمتی ۳۰ ر ۱۳۰

حافظ علی غوریانی

غوریان از توابع هرات است. چون حافظ

علی از آنجا است به غوریانی معروف گردیده.

پدر حافظ علی، مولانا نورالدین محمد نام داشت و در عهد ابوتراب میرزا شهزاده تیموری رتبه وزارت داشت. استاد او نیز بود حافظ علی که اباً بافضلیت بود در ادبیات و عروض و سخن گوئی تبحر داشت صیت خوش نویسی او اطراف را پر کرده بود در صنعت تذهیب نیز کاملاً بود. از شعرای زمان در قصیده گوی سبقت رفته است. سال تولد و وفات او بدست نیست اما در عصر سلطان حسین بایقرا شهرت حاصل کرده. تا هنگام اختتام تاریخ حبیب السیر (۹۳۰) حیات داشته.

در اقسام شعر سخن گوئی میگردود در صنعت مقلوب مستوی استاد بود. در قصاید از سلمان ساوجی استقبال مینمود. این رباعی در صنعت مقطوع و موصول ازوست:

رباعی :-

ای درد لزارم زده درد آذر خاست بر خت بر گل نو ناسافه تر
خطت بلب شکر شکن مشک ختن چشمت عبهر شمیم کیس و عنبر

نظام الدین علیشیرنوائی از وزرای نامدار رجال

بزرگ و شعرا و نو سیده گان سترگ قرن

امیر علیشیرنوائی

نهم افغانستان است که در ۱۷ رمضان سنه ۸۴۲ هجری قمری در هرات نواد یافته و به سن شش به نزد مولانا شرف الدین علی مؤلف ظفرنامه به تحصیل علوم پرداخته است. پدرش در دربار سلطان ابو القاسم بابر میرزا دارای موقعیت و اعتبار زیاد بود. امیر علیشیرنوائی از طفولیت با سلطان حسین بایقرا تربیت آموخت. نه تنها اسان عربی را آموخت بلکه در زبان دری و تورکی آثاری از خود باقی گذاشت نه تنها با آثار شعرای بزرگ معرفت کلی پیدا کرد بلکه از موزیک، ریاضی، هیئت، فلسفه، جهاننداری و سایر علوم متداوله آن زمان معلومات کافی بدست آورد.

امیر علیشیر قریحه شعر و موزیک را در کودکی دارا بود چنانچه بسن ده اشعاری انشاء کرد هنوز نوائی هشت سال داشت که پدرش مجبور به ترک هرات گردیده عازم عراق شد. اما در زمان بابر میرزا با خانواده خود مجدداً بهرات بازگشت. بعد از فوت

ابوالقاسم باهر میرزا سنه ۸۶۱ هجری چون سلطان ابر سعید میرزا بروی کار آمد اعمام نوائی به جرم هوا خواهی با بر میرزا مجازات کردیدند و پدر نوائی با خانواده خود تحت الحفظ به سمر قند فرستاده شد. در طول این مدت نوائی در خانقاه خواجه جلال الدین فضل الله ابواللیثی به ادامه تحصیلات پرداخت تا آنکه سلطان حسین بایقرا دوست همدرسی قدیم او در سنه ۸۷۳ هجری به تخت هرات جلوس کرده وی را بدوای بوظیفه مهر داری و سپس به رتبه وزارت خویش گماشت. امیر علی شیر در سنه ۸۷۸ از امور وزارت مستغنی گردید سلطان نه تنها کنساره گیری او را از امور کشوری نپذیرفت بلکه طوعاً به انجام فرایض دیوان مالی نیز او را مکلف فرمود. در سنه ۸۹۲ هجری به فرمان روائی حکومت استر آباد مقرر شد و پس از یکسال مجدداً به هرات بازگشت و در خواست عزیمت نمود.

امیر علی شیر نوائی ازین تاریخ به بعد زندگی آرام و باصفائی داشت به صحبت دانشمندان شعرا و نویسندگان و هنرمندان پیوسته اشتغال ورزید. نوائی در کاردانی و فضل و ادب یگانه عصر بود. در دوزبان دری و تورکی طوریکه در بالا اشاره شد اشعار و دواوین رنگین دارد. در شعر نوائی و فنائی یا فانی تلخیص می کرد. در رفاه عوام بسیار کوشید میگویند علاوه برمدارسی در حدود (۱۵) خانقاه ۵۲ رباط و ۱۹ حوض ذخیره و ۱۶ پل و ۹ حمام تعمیر نموده میر به تتبع نظامی خمس به ترکی نظم نمود که دارای ۲۷ هزار بیت است. مثنوی دیگری هم مسمی به لسان الطیر دارد. و در غزلیات چهار دیوان بنامهای ذیل دارد.

۱ - غرائب الصغر (۲) نوادر الاسباب (۳) بدایع الوسط (۴) فوائد الکبیر.

درین نام گذاری از امیر خسرو بلخی معروف دهلوی پیروی کرده است.

دیگر مؤلفات میر را میتوان ذیلاً نام برد :-

۱ - چهل رباعی : که در حقیقت ترجمه چهل حدیث مبارک است.

۲ - میزان لا وزان : که رساله اینست در باب عروض

۳ - اشعار فارسی ری که به شش هزار بیت می رسد.

- ۴ - مفردات معما: که رساله ایست در فن و صنعت معما .
- ۵ - مجالس النفايس: - که عبارت از تذکره و هنروران و خوشنویسان متقدم و معاصر است به زبان ترکی و بعداً بزبان فارسی بنام لطائفنامه توسط امیری ترجمه شده است و دیگران نیز این کتاب را ترجمه کرده اند :-
- ۶ - تاریخ مجمل: که ذکر سوانح و وقایع انبیاء مرسلین است .
- ۷ - کتابی در چهار طبقه: در بیان ملوک عجم نوشته و تاریخ است .
- ۸ :- خمسة المتحیر یسن: که حاکی از روابط دوستانه میر با مولیاء جامی علیه الرحمه است .
- (۹) منشآت تورکی:
- ۱۰ - رساله در احوال امیر حسن ارد شیر .
- ۱۱ - ذکر اطوار بهلوان ، محمد ابوسمید ، بهنه .
- ۱۲ محبوب القلوب :
- ۱۳ - نسایم المحبت .
- ۱۴ - نظم الجواهر .

(۱۵) مشایخ ترک هند و مجموع آثار امیر علی شیر به ۲۹ میرسد

امیر علی شیر در ۱۱ جمادی الاول و بروایتی در ۱۳ ربیع الثانی سنه ۹۰۶ هجری در شهر هرات پدر و دزد گمانی گفت . چنانچه او را در جامع عید گاه نقل داده و در جوار مسجد جامع هرات در کنه یک خود امیر جهت مدفن خویش بنا کرده بود بخاک سپردند . مراتب غرا داری امیر نوائی از طرف سلطان حسین بایقرا بعمل آمدشاعری در ماده تاریخ وفات او سرده :-

آن مرد بلند قدر عالی رتبت
چون کرد ازین جهان بجهت رحلت
از سال وفات و جای او پرسیدم
دادند جواب من که جنت جنت
آخرین تعمیر مجدد قبر امیر علی شیر نوائی در هرات توسط بناغلی مختار زاده از پول
شخصی او صورت گرفته است .

اسم بنائی که از ستارگان درخشانده ادب و صنعت
افغانستان در قرن نهم هجری میرود تا کنون

بنائی هر وی

بصورت یقین از روی ماخذ و مدارك بدست نیامده اما بعضی ها لقب او را کمال الدین
و نامش را شیر علی نوشته اند پدرش استاد محمد نیز معمار است که اصلاً هر وی
و از مهندسین عصر سلطان حسین بایقراء میباشد. و بقول عجائب الطبقات مؤلفه محمد
طاهر ابن ابوالقاسم بلخی به همسکاری فرزند خود مولانا بنائی روضه حضرت خلیفه چهارم
کرم الله وجهه را در بلخ او بناء نهاده است .

معلوم نیست بنائی در کدام سال تولد یافته اما آنچه محقق است آنست که ولادت
او در نیمه دوم قرن نهم بوقوع پیوسته . پیش از عهد سلطان حسین بایقرا شهرتی نداشته
گرچه به شغل پدر که بنائی است اشتغال ورزیده اما از ابتدا به تحصیل علوم و معارف
همت گماشته و در خوشنویسی هم شهرت کامل یافته است .

مولدش مطابق اکثر اقوال هرات بوده در باره وطن خویش در ابتدای
مثنوی بهرام و بهروز خود میگوید:-

وطن من که خیرا و طان بود   صدر روی ز مین خراسان بود
دایم از شرحا سدان سفیه   (حافرا لبر) فی طریق اخیه
هر طرف از وطن کوی بختمی   همچو جان از بدن گریختمی

بنائی در شعر و شاعری بعد از جامی از اکثر معاصرین خویش برتری داشته و در خط ثلث و نستعلیق
و تعلیق از خوشنویسان درجه دوم عصر خود بشمار میرفت قاضی صفی الدین عیسی
در توصیف خط او مبالغه کرده و در قصیده آنرا چنین می ستایده .

شد محقق که کسی ثلث تو در نستعلیق   نیست این اظهر من شمس بود در اذهان

طی کند نامه تعلیق تو تاج از تعلیق   نسخ با قوت نمائی چو نویسی ریحان

در موسیقی هم از سن آمد عصر خود بود درین فن به اثر تشویق امیر علی شیر نوائی
در جوانی پرداخت و در ابتدا به نزد امیر علیشیر مقرب گما مل داشت اما بعد ها نظر به
طبع هزال و شوخی که داشت میانه او و امیر کد ورتی واقع شده بنائی مجبور بفرار از
هرات گردید بسوی عراق عجم شتافت و به نزد امیر یعقوب تر کمان مقرب گشت و در

آنجا کتاب مثنوی بهرام و بهر وز خود را بنام آن نوشت. پس از چندی که امیر علیشیر
بنابر فضیلت او از سر جریش گذشت مجدداً به هرات باز گشت (در ۶۹۸ هجری قمری
که تاریخ مرگ امیر یعقوب بن حسن بیگ بن علی بیگ قره عثمان از امیران میحلی ترکان
آق قویونلو می باشد) بر حسب نگارشات مؤرخین پس از اقامتی چند سر از نو فضای
صمیمیت و دوستی او را با امیر غبار کدورت استیلا کرده این مرتبه از ترس بعزم سیاحت
جانب ماوراءالنهر به سمرقند شتافت. در بن وقت امور اداره سمرقند بدست سلطان علی
میرزای سلطان احمد میرزا نواسه خواهر سلطان حسین بایقرا بود. چون سلطان علی
مانند امامای خود سلطان حسین بایقرا مرد علم دوست و ادب پرور بود. بنائی را اعتبار
و عزت وافی داد در طول این مدت بنائی هر وی به سر و دن اشعار و مطالعات عمیق
آثار گذشتگان پرداخت و اشعار این دوره رو به مرتفعه استقبال از غزلهای حافظ است.
همواره آرزوی بازگشت به هرات را بدست می پروراند. تا اینکه در حدود سنه (۹۰۶)
هجری قمری سمرقند مورد حمله محمد بنان شیبانی گرفته و سلطان علی بواسطه قتل
عساگر تخلیه و با همراهان خویش جهت مقاومت و حمله ثانی عقب نشست. درین وقت
بنائی فرصت برون رفتن از سمرقند را نیافته در جمله دیگر غنائم قیمت دار سمرقند بدست
محمدخان ازبک افتاد. اگرچه محمدخان مرد ادب پرور و علم دوست نبود اما شهرت
بنائی در او تاثر عجیب نموده مورد حمایت خویش قرار داد. مدت دیگر هم پس
ازین واقعه مجبوراً در سمرقند بسر برد. تا آنکه در حدود سنه ۹۱۸ موقعیکه شاه اسمعیل
صفوی از ضعف و نزاع امرای ازبک در بخارا و سمرقند استفاده کرده لشکری به سر
کرده کی امیر یار احمد اصفهانی بد آنسو فرستاد. درین فرصت بنائی به معیت شیخ میرزا
حاکم قرشی بود عساگر غارتگر صفوی آن ناحیت را بد باد داده. پانزده هزار کس را به قتل
رسانید و در آن گشت و خون مولانا بنائی نیز نتوانست جانی بدر برده به قتل رسید.

از آثار و مؤلفات بنائی هر وی فعلاً اینها در دست است :-

۱- مثنوی بهرام بهروز معروف به «گلستان بابا غارم» که در عراق عجم بنام امیر یعقوب
ترکمان منظوم گردیده است. این مثنوی عشقی است. بهرام و بهروز دو پهلوان بنائی
به گلچهر نام دختری عاشق هستند. بنائی درین مثنوی حکایات اخلاقی و مطالب اجتماعی

زیاد را گنجانیده است. وزن آن عیناً حدیقه سنائی ' هفت پیکر نظامی و سلسله الذهب جامی
یعنی بحر خفیف غیر سالم (فعلاً تن مفاعلن ' فعلن) است تخلص بنائی درین مثنوی حالی
می باشد و در شهر تاشکند به طبع رسیده است .

۲- دودیوان بنائی : میگویند بنائی دودیوان ترتیب داده بود و یکی از آن دودیوان را
طوری که اشاره هم نموده ' در اخیر حیات در سمرقند . به تقیع حافظ تدوین نمود . درین دیوان
تخلص او حالی بوده . امامتاسفانه تا کنون این دیوان های او کما میلأ بصورت مجموع
بدست نیامده است .

۳- شیبائی نامه : که بنام محمد خان شیبائی نوشته شده است . تحفه شامی می نویسد که
بنائی ملك الشعراى محمد خان شیبائی شد با هم بخراسان آمد و در تتبع حافظ چند غزل
گفته اما تخلص خود را درین حالی قرار داده است .

بنائی در اشعار و غزلیات خود در و بهم رفته طرز و سبک جسد ا کسانسه
ندارد . بآن اگر چه از طرفی از شعرای سلف خراسان مانند عنصری و انوری و طرف دیگر
از گوینده گان عراق عجم سعدی و حافظ پیروی کرده است . چون قریحه قوی و سرکشی
داشته از طرز بیان و مضمون او بوی استقلال زمان و مکان بمشام میرسد به این معنی که میتوان
گفت سبک بنائی و اکثر شعرای معاصر او مانند هلالی و آصفی ' سیفی شاعر ' و عارف شیخ
زاده حلقه بوده بین سبک عراق و سبک هند که بعد ها توسط احفاد و شاهان مغول در هند
بوجود آمد .

بنابر دو علت فوق یکی آنکه اشعار بنائی کمتر بدست رس عموم قرار دارد ' و دیگر
اینکه به سبک او خوبتر معرفت حاصل شود چند شعری از اشعار او نمونه میاوریم :-

غزل به تتبع این غزل حافظ :

گل در برومی در کف و معشوقه به کام است :-

(بنائی)

از خوردن می منع کنندم که حرامست	چیزی که درین شهر حلال است کدامست
مینوش که قسمت نشود ناقص و زاید	در ذات تو نقصانی اگر نیست تمامست
آن همدم بی غش که از بوی و فانی	آید بمشام تو می غایه فامست

ملاحسین واعظ کاشفی

کمال الدین حسین بن علی بیهقی هروی واعظ کاشفی که به اصطلاح ادبیات ما بملاحسین واعظ کاشفی معروف است از بزرگان دانشمندان و نویسندگان و سرایندگان نیمه دوم قرن نهم هجری افغانستان است. تذکره نویسان تاریخ تولد این مرد بزرگ را ثبت نکرده اند. میگویند نخست درسبزواری میزیست. ابتدا بوعظ و خطابت میپرداخت چون صدای خوش و گیرنده و بیان فصیح و فریبنده داشت و حافظه که در فن خطابت اولین شرط است دو او بسکثرت وجود داشت در کنار خویش نظیر و انبازنداشت. مردم از مجالس وعظ و خطابت او استقبال شایان مینمودند. باری آهنگ نشاپور کرد در سنه (۸۶۰) هـ ق که در مشهد بود شبی سعدالدین کاشغری (۱) عارف نامی آن زمان را که در هرات میزیست در خواب دید که میگوید زود باش خود را به منزل ما برسان. بنابراین کاشفی در جستجوی آن عارف بزرگ برآمد و به هرات رسید ابتدا سعد الدین مشهدی را به او معرفی نمودند چون دید مردی که او را به خواب دیده این نیست از هرات برون رفت و اما باز بر فاق کتار وانی آهنگ هرات کرد و ذر آنجا به مزار سعدالدین کاشغری بدیدار مولانا نور الدین عبدالرحمن جامی صفوی و شاعر معروف قرن نهم افغانستان رسیده خوابی را که دیده بود نقل کرد. جامی گفت این خواب را چگونه تعبیر میکنی گفت تعبیر آنست که در تربت وی مرا بخاک بسپارند. جامی گفت بهتر آنست که با سعدالدین کاشغری خویشی کنی به همین جهت در سال ۹۰۴ هـ ق کاشفی دختر خواجه اکبر معروف به خواجه کلان را که پسر سعدالدین کاشغری بود برای پسر خود فخرالدین علی به زنی گرفت پس از آن کاشفی رحل اقامت در هرات افکند و بر اهنمائی جامی در سلك طریقه نقشبندی در آمد. و همچنان در هرات بوعظ و خطابت میپرداخت و در ضمن باشهزادگان تیموری افغانستان مخصوصاً کمال الدین سلطان حسین باقرا پادشاه نامی و دانش پرور افغانستان پیوستگی یافت و امیرعلی شیر نوائی وزیر معروف در بار آن سلطان که در پرورش هنر از بزرگان تاریخ ماست او را بسیار مینواخت.

۱- متوفی در روز چهارشنبه ۲ جمادی الاخر (۸۶۰) هـ ق.

تاریخ ادبیات افغانستان
 جلد اول صفحہ ۱۲۵
 تاریخ ادبیات افغانستان
 جلد اول صفحہ ۱۲۵

کاشفی به تشویق این وزیر به نگارش کتبی چند پرداخت .
کاشفی سالها در شهر هرات هر زور جمعه در دار السیاده سلطانی و پس از گذاردن
نماز جمعه در جامع امیر علیشیر و هر روز سه شنبه در مدرسه سلطانی و هر روز
چهارشنبه بر تر بت خواجسه ابوالولید احمد و عظمیگر د . و چندی نیز در حظیره
سلطان احمد میرزا مجلس و عظمی داشت میگویند در پایان عمر سفری هم
به هندوستان کرده و بالاخره در سال ۹۱۰ هـ ق در هرات درگذشته است . کاشفی عالم
بسیار فعال بود . اکنون در حدود سی و هشت جلد کتاب از او بدست است که در فنون
مختلف اخلاق و تاریخ تفسیر و حدیث و تصوف و نجوم و ریاضی و فقه بزبان دری و عربی
نوشته در همه این علوم دست کاشفی داشته است . در نظم و نثر زبان دری استاد ما هر
بود . در اشعار کاشفی تخلص میگرد غیر از آنکه در همین یکی دو سال اخیر
مجموعه غزلیات و رباعیات او بدست آمده و در جمله آثار خطی موزه کابل
حفظ گردیده است . کاشفی اشعار خویش را در آثار خود به . وارد مختلف
کنجا نموده است .

مؤلفات کاشفی آنچه معروف است بدینقرار میباشند :-

- ۱- جواهر التفسیر تحفة الامیر : این کتاب بزبان فارسی در بست که برای امیر علی
شیرنوائی نوشته شده و جلد اول آنرا ناسوره عمران در ۸۹۰ بمیان رسانیده است در سال
۸۹۲ جلد دوم آنرا آغاز نموده ولی متأسفانه تا تمام گذاشته است .
- ۲- جامع الستین : این اثر در تفسیر سوره حضرت یوسف است بزبان عربی که دارای
شصت فصل میباشد و آنرا به همین جهت جامع الستین نام گذاشته است .
- ۳- مختصر الجواهر : تفسیر مختصر بست بفارسی که ظاهراً خلاصه کتاب جواهر التفسیر
خود او میباشد ۴- مواهب علیه : تفسیر بست بفارسی که به تفسیر حسینی معروف گشته
است این تفسیر نیز برای امیر علی شیرنوائی در غره محرم ۸۹۷ هـ ق آغاز گردیده و
در دوم شوال ۸۹۹ بمیان رسیده .

۴- روضة الشهداء : که یکی از معر و فتر بن کتابها در تاریخ و واقعات کربلا میباشد

این اثر تاریخی را کاشفی در سال ۹۰۸ بنام میرزا مرشدالدین عبدالله نواسه دختری سلطان حسین بایقرا نوشته است .

۶- شرح مثنوی که ظاهراً در شهر هرات انجام یافته است .

۷- لباب معنوی فی انتخاب مثنوی : این اثر خلاصه از مثنوی مولانای روم است که به

خواجه دوستان هم طریقت خویش فراهم کرده است .

۸- لب لباب مثنوی : این اثر پس از تألیف لباب معنوی بر آنمائی مسیب نامی از

بزرگان دربار هرات مثنوی را از لباب معنوی هم کوچکتر ساخته و در شنبه آخر ماه

رمضان ۸۷۵ بیابان رسانده است .

۹- اخلاق المحسنین : که معروف به اخلاق محسنی است . این کتاب در اخلاق به استقبال

کتاب اخلاق ناصری مولفه خواجه نصیرالدین طوسی علیه الرحمه . بنام سلطان ابومحسن

میرزای بن سلطان حسین در ۵۹۰۰ نوشته شده است . اخلاق محسنی از کتب بسیار معروف

اخلاق به زبان دری میباشد .

۱۰- مخزن الانشاء : این کتاب در اصول نامه نویسی و انشاء است و تماماً منشا آن خود

کاشفی است تألیف آنرا بنام سلطان حسین و امیر علیشیر نوائی نموده است .

۱۱- کتاب دیگری در انشاء : که بجدول نوشته شده در جمادی الاخر ۹۰۷ بیابان

رسیده است .

۱۲- انوار سهیلی : این کتاب که شکل مذهب تر کلیله و دمنه است بنام شیخ احمد سهیلی

تألیف گردیده است

۱۳- اسرار قاسمی : که در سحر و طلسمات در ۹۰۷ تألیف گردیده و پسرش فخرالدین علی

آنرا بعداً خلاصه کرده است .

۱۴- لوائح القمر که در احکام نجوم بنام همس الدین محمد در سال ۸۷۸ تمام کرده است .

۱۵- میامن المشتري که در احکام نجومی ستاره مشتری میباشد .

۱۶- لوائح الشمس که در احکام نجومی خورشید میباشد .

۱۷- سواطع المریخ که در احکام نجومی ستاره زهره میباشد .

- ۱۸- مناهج الزهره که در احکام نجومی ستاره زهره میباشد .
۱۹- نصایح عطارد که در احکام نجومی ستاره عطارد میباشد .
۲۰- مواهب الزحل که در احکام نجومی ستاره زحل میباشد و تألیف آن در سنه ۸۹۰ هـ تمام شده است .
۲۱- مرصد الانسی فی استخراج اسماء الحسنی .
۲۲- رساله العلویه که بنام شیخ عبدالله نقشبندی نوشته شده .
۲۳- تحفة العلیه .
۲۴- رساله در علم اعداد .
۲۵- بدایع الافکار فی صنایع الاشعار . این کتاب در بیان اقسام صنایع شعری و علم بدیع نوشته شده است .
۲۶- رساله در اورا دوا دعیه .
۲۷- رساله حانمیه در این کتاب حکایات راجع بحاتم طائی نوشته شده و در ۸۹۱ هـ بنام سلطان حسین بایقراء تألیف گردیده است .
۲۸- تحفة الصلوة که در رمضان ۸۸۹ هـ پایان رسیده .
۲۹- رساله العلیه فی احادیث النبویه . این اثر شامل چهل حدیث میباشد .
۳۰- اختیارات نجوم .
۳۱- فیض النوال فی بیان الزوال .
۳۲- مفاتیح الکفوز . کتابیست در علم کیمیا .
۳۳- میامن الاکتساب فی قواعد الاحتمال .
۳۴- آئینه سکندری : کتابیست در علم حساب .
۳۵- صحیفه شاهی .
۳۶- مرآت الصفا فی صفات المصطفی .
۳۷- فتوت نامه سلطانی . این کتاب معروف و در آئین جوان مردی و فتوت نوشته شده .
۳۸- مجموعه غزلیات و رباعیات .

صافی کاشفی: نامش فخرالدین علی و پدرش مولانا حسین واعظ کاشفی است. معروف به صافی می باشد. در هرات تولد یافته و

طوری که در ترجمه حال واعظ کاشفی اشاره رفت در سال ۹۰۴ هـ با دختر خواجه اکبر معروف بخواجه کلان بسر سعد الدین کاشغری در شهر هرات ازدواج کرده است. بعدها با جامی علیه الرحمه نیز قرابت یافته و دختر او را به زنی گرفته است.

فخرالدین علی مانند پدر پیر و طریقه نقشبندی بوده در ۹۳۷ یعنی هنگام محاصره ازبکان و عبیدالله شیبانی و یغماگری های طهماسب صفوی مدت یکسال در هرات بزدان بود و بعداً بنزد سلطان محمد پادشاه غرjestان رفته است. در سال ۹۳۹ در بیرون شهر هرات وفات یافته و پیکر او در داخل شهر بخاک سپرده شده است. فخرالدین علی مانند پدر عالم و دانشمند بوده و چند اثر نوشته است که معروف ترین آنها قرار ذیل میباشد:

۱- رشحات عین الحیوة: این کتاب از کتب بسیار معروف در احوال مشایخ نقشبندیه میباشد فخرالدین علی آنرا در زمان حیات پدر بسال ۹۰۹ هـ بیاپان رسانیده است.

۲- لطایف الطوائف: کتابیست در قصص و حکایات که بدر بار سلطان محمد پادشاه غرjestان در سال ۹۳۹ نوشته است.

۳- حوزالامان من فتن الزمان: کتب بیست در خواص و منافع حروف و اسرار قرآن کریم دوازده باب دارد.

۴- خلاصه کتاب اسرار قاسمی: که خلاصه کتاب اسرار قاسمی پدرش در سخن و طلسمات می باشد.

خواجه محمد پارسا: که از مرشدین و نقباء علمای معروف ابتدای قرن نهم افغانستان فرزند جلیل القدر

محمد بن محمود الحافظ می باشد. اجداد او اصلاً بخاری و متوطن بلخ گشته اند. ابا دستگیمی باخواجه بهاء الدین نقشبندی بود.

خواجه محمد پارسا که عمر شریف را به پارسائی گذرانیده از بخارا و بعد قبه الاسلام بلخ به نزد علما و دانشمندان بزرگ تحصیل علوم کرده و در علوم منقول و معقول سرآمد اقران گشته است. در تزکیه نفس و اکتساب کمالات معنوی سالها کوشیده تا به اوج شهرت و تقوی رسید.

خواجه بزرگوار پیوسته افاده کلمات مینمود و در مدرسه و خانقاه خود به تدریس علوم دینی مشغول بود . باری در محرم سنه ۸۲۲ هجری قمری عزم زیارت بیت الله نمود درین سفر از راه نسف به صنعانیان . و ترمذ و هرات و به قصد مزارات متبر که پرداخت در همه جا از طرف سادات و مشایخ و علما با کرم جوشی و اشقیاق شایان پذیرائی میگرددید . و درین سفر پدر جامی شرف ملاقات او را در هرات دریافت نمود درین وقت جامی مطابق قول خود شش پنج سال داشت و خواجه در آن کودکی به جامی علیه الرحمه توجه نمود .

خواجه به نسبت کرمی مدتی در نیشاپور توقف کرده مجدداً راه خانه خدایش گرفت . پس از ادای فریضه حج بروز شنبه سوم ذی الحجه زیارت مدینه منوره نایل گشت علما و مشایخ بزرگ مانند مولانا شمس الدین فناری رومی و بسیاری از اهل مدینه و مردمان قافله خراسان در آن شهر مقدس بر جنازه او نماز خواندند و فات آن خواجه بزرگوار در همان سال ۲۲ هجری بوقوع پیوست مدفن او را جوار قبه شریفه امیرالمؤمنین حضرت عباس قرار دادند . از آثار معروف حضرت خواجه محمد پارسا کتاب فصل الخطاب است در مناقب بسیاری از ائمه دین رحمه الله علیهم . عمر خواجه ۷۳ سال بود .

خواجه پارسا زمان شاهرخ دریافت کرده اما بالغ بیگ بن شاهرخ که در زمان پدر ولایت ماوراءالنهر و بلخ داشت . به حضرت خواجه محمد پارسا همواره سرارادت فرموده است . مقبره ناشکوه خواجه در بخارا زیارت گناه انام است .

خواجه ابونصر پارسا ؛ فرزند عالم و دانشمند خواجه محمد پارسا بن محمود الحافظی است علوم را به نزد والد بزرگوار خود آموخته است . بعد از پدر سیادت فرقه نقشبندی را بدست گرفت . در تعلیم و تدریس علوم شرعی بسیار کوشید . آستان او همواره مرجع علماء بود و پیوسته در حل مسائل شرعی به خدمت اومی شتافتند . مؤرخین و تذکره نویسان به او لقب ناصر الدین و حافظ الدین را داده اند . میگویند خود در علوم دینی و شرعی دائره المعارفی بود که در موقع مسائل اکثرأ به رجعت در کتب محتاج نمیگشت . به نسبت کثرت مشاغل و تعداد مراجعه کنندگان کمتر برای تألیف و تصنیف فرصت یافته است .

در سنه ۸۶۵ در شهر بلخ وفات یافته و تاکنون مقبره او در آنولا پابرجاست . و شاعری
ساده تاریخ آنرا چنین سروده است : -
خوا چه اعظم ابونصر آنکه شد   تکیه گاهش مسندد ارا لبقاء
سر او چون با خدا پیوسته شد   زین سبب تار بخ شد سر خدا

شیخ زین الدین ابو بکر خوافی : از اجماع علماء با تقوای عصر شاهرخ میرزا است در تتبع
سخن نبویه امتیاز تمام داشت . گر چه از خواف است اما در هرات نشو و نما یافته در آنجا
بخشد مت دا نشمند ان از علوم معقول و منقول بهره مند گردیده است چون
در کمالات معنوی و علوم شرعی تبحر تام پیدا کرد . به تدریس و ارشادیر داخت در طریق
تصوف در خلفای شیخ نورالدین عبدالرحمن معری بود . شاهرخ میرزا و جمله ار ~~سکان~~
دولت او با آن شیخ صاحب دل ارادت داشتند در دوم شوال سنه ۸۳۸ به مرض طاعون
در هرات در گذشت . نخست او را در قریه « مالین » دفن کردند . بعد از آن نعش
او را بدر ویش آباد انتقال دادند . اما آخر آن عارف بزرگوار را در جنب عید گاه هرات بخاک
سپردند . خواجه غیاث الدین احمد خوافی وزیر سلطان شاهرخ میرزا بر سر مزارش عمارت
عالی ساخت که تا زمان جامی و خوند میر صاحب حمیب السیر برپا بود .

شیخ محی الدین محمد غزالی : اصلاً از طوس است در زمان شاهرخ میرزا
از علماء وزها د با مرتبت زمان بود . چند مرتبه به ادای فریضه حج موافق شد
در سفر اخیر ~~بصکه~~ به حج میرفت در بین راه در شهر حلب بماء رمضان سنه ۸۳۰ در گذشت
یکی از شعرا در وفات او این فرد را سروده :

قطعه

وفات قطب جهان شیخ محی طوسی   میانه حلب است و میانه رمضان
رکن الدین محمد خوافی : از علماء دانشمندان هرات در عهد شاهرخ میرزا است
سالها بدار السلطنه هرات مشغول تدریس و افاده بود . علماء و اشراف خراسان آستانش را مرجع
مشکلات علوم می دانستند در جوانی عزم سفر بیت الله نمود بنا بر آن از خراسان به فارس

شد مدتی در شیراز اقامت گزید . به زیارت حج رسید . و چند مرتبه دیگر نیز این فریضه را در حیات خود بجا آورد . مرد تارك دنیا و گوشه گیر بود . صحبت سلاطین و امرا را بر فقر ترجیح میداد . بالاخر در سنه ۸۳۴ در شهر هرات وفات نمود .

قطب الدین محمد خوافی : از فقها و علمای عصر سلطان حسین باقر است . مدتهادر هرات بسر برد . در فضیلت و علم و کیاست نادره زمان بود . انشاء و منکاتبات او شهرت کامل داشت . در زمان سلطان ابو سعید کورگان نیابت وزیر زمان را داشت . و در عهد سلطان حسین باقر با منصب صدارت و وزارت رسید . باری در سنه ۸۷۴ نظر به شکایت حسودان مجوس و زندانی گشت . اما مجدداً رهائی یافته چو کمی و مقام صدارت را حاصل کرد . مرد عارف و نویسنده کامل بود . در سنه ۸۹۵ در شهر هرات وفات یافت .

قاضی نظام الدین فراهی : فرزندان او مولانا شرف الدین حاجی محمد فراهی بود . و شرف الدین حاجی محمد از اعظم فقهای زمان میرزا ابوالقاسم بابر بشمار میرفت . تا نظام الدین فراهی نیز مانند پدر در علم و تقوی سرآمد عصر خویش بود . در امر تدریس و فتوی برا کثیر علماء ایام سلطان حسین باقر فایق بود و مدت مدیدی در مدرسه غیاثیه و مدرسه اخلاصیه مدرس بود . پس از آن به منصب قاضی القضاة هرات ارتقاء جست . در سنه ۹۰۰ هجری وفات یافت این رباعی را در باره تاریخ وفات او سروده اند .

رباعی

آنکس که شریعت بنظام ازوی شد   از حکم قضا سجل عمرش طی شد
از صفحه دل چو محو شد نام نظام   توضیح پذیرفت که فانی کی شد

مولا معین الدین محمد فراهی : برا در قاضی نظام الدین محمد و پسر مولانا شرف الدین حاجی محمد فراهی است . در مؤلفات از خود « مسکین » تعبیر میکنند و در شعر « معینی » تخلص اوست . پس از برادر خود نظام الدین محمد که بسال ۹۰۰ وفات یافته مقام قضاوت هرات را به تکلیف پادشاه زمان ابوالناصری سلطان حسین باقر پیدا کرد .

اما پس از پیکسال ازین وظیفه استعفا و به همان شغل سابق یعنی وعظ و تالیف و تدریس ادامه داد .

و بسال ۹۰۷ وفات یافت و در مزار خواجه عبدالله مر وارید پهلوی برادرش قاضی نظام الدین محمد فراهی دفن گردید . از مندرجات کتاب معارج النبوت فی مدارج القوت که از آثار منشور مولانا معین الدین فراهی است . و در سال ۸۹۱ آنرا تالیف نموده معلوم میشود ابا و جد امام مسجد جامع هرات بوده اند آثار و مؤلفات این عالم فراهی قرار ذیل است : -

- ۱ - معارج النبوة فی مدارج الفتوة - ۲ - احسن القصص - ۳ - تفسیر حدائق الحقایق
- ۴ - قصه حضرت کلیم - ۵ - تفسیر بحر الدرر - ۶ - روضة الواعظین فی احادیث سید المرسلین در چهار جلد - ۷ - رساله شرائف الاوقات - ۸ - قصص التنزیل - ۹ - مجالس مرتبه در وعظ

مولانا محمد بدخشی - از نویسندگان و شعرای اواخر قرن نهم هجریست بحلاوت کشفیات و علم

عروض شهرت کامل داشت . همواره به نظم معنی و تالیف قواعد درین فن میکوشید . مدت سی سال در خدمت امیر غلبشیر نوائی بسر برد . چند رساله در فن معما نوشت . از جمله رساله « ضابطه حل معمای » او میباشد . این رساله او را شاعر و نویسنده بنام محمد بن (علی نونداکی) (یا نویداکی) از شعرا و نویسندگان نیمه دوم قرن دهم شرح کرده است . محمد بن علی مذکور درین شرح خود نام مولانا بدخشی را محمد و لقب او را کمال الدین نوشته است . مولانا جامی این قطعه را در توصیف رساله ضابطه حل معمای مولانا محمد بدخشی سروده :

این ترازه که گشته فایق	بر هر کههری نبور بخشیت
هر کس که بدید آب ورنه کش	دانست که گوهر بدخشیست

این رساله دارای ۱۶۰۰ بیت است به سه قسم و هر قسم به چندین بخش و هر بخش به چندین ضابطه تقسیم شده و با این ابیات شروع میشود :

ای واسطه جوهر اشیا نامت	وی رابطه گوهر انشا نامت
از نام تو مشکل بدخشی شده حل	ای ضابطه حل معما نامت

مولانا معین الدین محمد اسفزاری

از اعظم نویسندگان عصر سلطان حسین باقرا است علاوه بر سخن سرایی و نو بسند ه گمی در خوش نویسی غیر معروف بود. از جمله مؤلفات و آثارش که شهرت کامل دارد یکی تاریخ هرات بنام «روضات الجنات فی اوصاف مدینه الہرات» و دیگر رساله مشتمل بر منشآت و مناشیر و مکتوبات اوست.

ناصر الدین ابونصر مہنہ

وخواجہ مؤید مہنہ بنا بر قول صاحب

حبیب السیر از اولاد سلطان ابو سعید ابوالخیر می باشد ابونصر مہنہ با سلطان حسین باقرا معاصر بوده و در شهر هرات میزی بسته است مرد زاهد پرهیزگار عالم و با فضیلت بود. طبع و قریحہ شعر نیز داشته و گاهی ابیات خوب می سروده است.

حافظ ابرو

اسمش عبدالله لقبش شہاب الدین و در عرف ادبیات ما معروف به

حافظ ابرو است پدرش لطف الله ملقب به زین الدین است شہاب الدین عبدالله معروف به حافظ ابرو از ائمه تاریخ نگاران عصر تیموری افغانستان میباشند اصلاً از خواف خراسان است و چون تحصیلات و شهرت خود را از هرات حاصل نموده و هم در اینجا نشو و نما یافته معروف به بروی گشته است.

در نام و لقب حافظ ابرو اکثر مؤرخین مابعد و حتی بعضی از مستشرقین و محققین اروپائی اشتباه کرده و آنرا نورالدین لطف الله خوانده اند. این اشتباه اولاً از جمال الدین عبد الرزاق سمرقندی مؤلف مطلع السعدین سرزده و بعد صاحب تاریخ حبیب السیر آنرا تقویہ کرده است.

خرد حافظ ابرو در مقدمه تاریخ معروف خود موسوم به زبدۃ التواریخ در اکثر جای از خود نام برده و همواره خویشتن را بنام عبدالله خوانده است. و مورخ معاصر او شیخ احمد بن محمد فصیح خوافی صاحب تاریخ مجمل معروف به مجمل فصیحی لقب او را شہاب الدین خوانده است.

حافظ ابرو در عهد امیر تیمور کورگان به همدان بوده و مورد عنایات آن پادشاه معنوی واقع شده است. پس از فوت تیمور مجدداً بهرات آمده و در سلك نو بسند گان و

ادبای دربار شاهرخ بن تیمور در آمده و به نزد شهزاده بایسنقر بن شاهرخ تقرب و اعتبار کامل یافته است .

حافظ ابرو زبده التواریخ خود را که مشتمل بر وقایع و حوادث عالم و چنگونگی احوال و طبقات انسانها و ملل حسب الامرو بنام شهزاده بای سنقر تالیف نموده که کار آنرا بسال ۸۲۹ تمام کرده است تاریخ او شامل حوادث و وقایع تاریخی از ابتدا تا آن زمان میباشد چنانچه خودش در پایان آن میگوید:

چو حافظ سخن را بدینجا رساند سپهرش بساط سخن برفشاند
صاحب حبیب السیر سال فوت او را درین بیت سنه ۸۳۴ بیت میکند :
بسال هشت صد و سی و چهار درشوال وفات حافظ ابرو بشهر زنجان بود

اما فصیح خوافی در تاریخ خود معاصر و درین باره نسبت به حبیب السیر ملاحظه فرمایند
میرسد (۸۳۳) هجری نگاشته است .
آثار و مؤلفات حافظ ابرو قرار ذیل است -

الف - جغرافیا - در سال ۸۱۷ یک نسخه جغرافیا بزبان عربی بشاهرخ میرزا عرضه داشتند این امر شاهرخ را بران داشت که حافظ ابرو را وادار نماید تا جغرافیای کاملی بزبان فارسی تالیف کند . وی نیز برای انجام این امر دست به کار تالیف زدو برای نگارش کتاب خود از جهان نامه مولف نجیب بکران و آثار ابن سعد و صورالاقالیم محمد بن یحیی و سفرنامه ناصر خسرو و غیره استفاده نمود .

در سال ۸۲۰ شاهرخ مجدد حافظ ابرو را مأمور به تالیف کتابی جامع تر درین فن کرد و او ازین کتاب جغرافیا و منابع دیگر استفاده نموده کتابی شامل جغرافیا و تاریخ عالم از آغاز تا سال ۸۲۳ که سال اتمام کتاب اوست بوجود آورد . این کتاب در دو جلد است و تا کنون به طبع نرسیده نسخه های خطی آن بیش نیست .

ب : با آنکه حافظ ابرو به بسیار از علوم و فنون آشنائی داشته شهرت او بتاریخ نگاری بیشتر است و ازین راه در عالم ادبیات ما خدمت بزرگی کرده است . آثار او درین فن حسب آتی است :

۱- نظرناسامی : آنچه از نوشته های خود حافظ ابرو بر میآید اینست که نخستین اثر او در تاریخ همین کتاب است . تمام این کتاب سال ۸۱۴ هجری است .

۲ : - د رسال ۸۲۶ : بایسنفر بن شاهرخ بنو به خود حافظ ابرو مورخ د ربار
پدر را داراست که تاریخی شامل تمام وقایع از اول خلقت آدم تا زمان او برشته نحر بر
در آورد. حافظ ابرو بامر بای سنفر شروع به کار کرد در چهار جلد - (به اصطلاح
خودش چهار ربع) تاریخ مفصل عمومی نوشت که سه جلد اول آن را مجمع التواریخ
سلطانیه نام نهاده و فصیح خوانی در مجمل خود به این امر اشاره کرده است.

در نگارش این تاریخ مؤرخ از کتب احادیث و تفاسیر و تواریخ متعدد و مثل
قصص الانبیاء و سیر النبی و تاریخ طبری و مروج الذهب مسعودی و معادن الجواهر مسعودی
و شاه نامه فردوسی و تاریخ یمنی و کامل التواریخ ابن اثیر و سلجوق نامه
ظهیری و طبقات ناصری منهاج السراج جوزجانی و جهان کشای جوینی نظام التواریخ
قاضی بیضوی و تاریخ و صاف و جامع التواریخ رشیدی و تاریخ گزیده حمد الله مستوفی
استفاده نموده **که** :

ربع اول : شامل تاریخ خلقت آدم پیشدادیان اسکانیان و اسکندر میباشد.
ربع دوم : آن شامل تاریخ رسول اکرم (ص) و خلفای راشدین و بنی امیه و بنی عباس است.
ربع سوم : آن در وقایع سلسله های سلاطین صفاری ساهانی 'دیلمی و غزنوی' سلجوقی
و اتابکان فارسی و ملوک بامیان و ملوک خلجی ملوک نيمروز و سیستان 'خوارزمشاهیان
قراختائیان نوشته شده و در آن ذکر از اصناف 'اتراک و کیفیت انشعاب قبایل مغول
و ذکر آبا و اجداد چنگیز خان و پادشاهی چنگیز خان و فرزندان او در مغولستان
و چین و خراسان و فارس نموده است.

۳ : زبدة التواریخ بایسنفری : که جلد چهارم یا ربع چهارم مجمع التواریخ السلطانیه میباشد
این کتاب شامل وقایع و حوادث سالهای میان ۷۳۶ (یعنی مرگ سلطان ابو سعید میرزا
و ۸۳۰ (یعنی زمان شاهرخ بن تیمور) می باشد :

۴ : - ذیل جامع التواریخ رشیدی : که آنرا حسب فرمان شاهرخ تدوین کرده وقایع تاریخ
پس از ۷۰۳ هجری را که خواجه رشید بن فضل الله که کتاب جامع التواریخ خود را به
آنجا رسانیده است. تا سال ۸۱۹ که سنه اختتام کتاب است شامل میباشد.

طوری که از نگارشات خود شهاب‌الدین عبدالله بن لطف الله بن عبدالرحمن شید خوا فی معروف بحافظ ابرو برمیاید این مورخ هروی در اکثر مسافرت ها با امیر تیمور رفیق راه و حتی هند - گام فتح حلب و دمشق بدست امیر تیمور در سال ۸۰۳ با او همراہ کاتب بوده است و همچنین خود او میگوید که تا سال ۸۱۹ چندان بدربار شاهرخ مقرب نبوده ما از آن تاریخ به بعد که شاهرخ به فضیلت او وقوف کامل یافته همواره در سفر و حضر ملازم او شده است حافظ ابرو بر موز و آئین تاریخ نگاری آگاه و مخصوصاً از احوال و گذارشات سیاسی روزانه زمان خود اطلاع کافی داشته است در نوشته‌های روان و متین خود تا حد امکان آنچه را امیدیده و با از اشخاص موشق میشنیده معتبر شمرده و کمتر به افسانه و حکایات و وقایع عاری از حقیقت پرداخته است یکی از خصایص تاریخ نگاری حافظ ابرو برخلاف آنچه عده از مستشرقین پنداشته اند حقیقت نگاری است و نیز برخلاف بیشتر از تاریخ نویسندگان قدیم و حتی جدید در آغاز هر فصلی يك فهرست از منابع و مدارك که از آنها استفاده نموده داده است .

حافظ ابرو بطور قطع بزبان های عربی و تورکی آشنا و در سرودن شعر نیز دست

داشته است

میر خاوند شاه سید برهان‌الدین محمد معروف میر خاوند شاه یا میر خوند شاه که از بزرگ ترین نویسندگان و مؤرخین عصر

تیموریان افغانستان است پسرسید کمال‌الدین محمود میباشد سلسله‌نسب سید برهان‌الدین محمد خاوند شاه به چهار واسطه به خاوند سید اجل بخاری می‌رسد و نسب این سید اجداً به حضرت زید بن امام‌زین‌العابدین بن الحسین بن علی ابو طالب کرم‌الله وجهه می‌پیوندد. هنگامیکه کمال‌الدین محمود وفات یافت خاوند شاه مورخ هنوز کودک بود. در وطن خود قبه‌الاسلام بلخ به تحصیل علوم و اکتساب کمالات معنوی پرداخت. در آن زمان به سلك اعظم دانشمندان زمان در آمده در علوم معقول و منقول شهرت و اقی یافت. وجودت طبع و سلامت ذهن و سلاست قلمش در بین علما و دانشمندان زبان زد بود پس از رسیدن به حد اعلی کمال از بلخ سفر نموده در هر اوقات به صحبت مشایخ عظام و

و صاحبان طریقت مانند شیخ بهاء الدین عمر رسید این شیخ بزرگوار بسام میر خاوند
شاه محبت و توجه مخصوص پیدا کرد به حدیث که هنگام مرگ توصیه فرمود تا امیر
خواند شاه بر جنازه او نماز گذارد .

بنابر قول نویسنده او صاحب تاریخ حبیب السیر خاوند شاه پس از مرگ خواجه بهاء الدین
عمر فراهی در سنه ۸۵۷ هجری قمری مجدداً به بلخ مراجعت کرد و شاید تا زمان
سلطنت سلطان حسین بایقرا . تاریخ معروف او منتهی به روضه الصفا درین عصر و بنام
همین سلطان نوشته شده ، طوریکه از خلال نگارشات مؤرخین مابعد برمی آید خاوند شاه
پس از تکمیل تاریخ خود در او خرابام عمر متزوی گردیده و مدت یکسال در گزار گاه
معتکف بوده است . اما بعداً به نسبت ظهور مرضی که مؤرخین آنرا بنام سوا القینه خوانده اند
جهت تدوی از گزار گاه بهرات باز گشته به اختلاف روایات ده یا دو ماه در بستر
توانائی افتاده است تا آنکه بالاخره در ماه ذی قعدة سنه ۹۰۳ به عمر ۶۶ بدرود حیات
گفته و در مزار مرشد خویش شیخ بهاء الدین عمر در میدان سمت شمالی عید گاه دار السلطنه
بهرات در کنبد ~~یک~~ که میرزا ابوالقاسم باهر بر مزار شیخ بهاء الدین عمر ساخته بود
مدفون گشت .

تاریخ روضه الصفا او که مرگب از چندین کتاب است حاوی تواریخ انبیا و خلفا
و سلاطین و امرا از آغاز خلقت تا اواخر زمان سلطان حسین بایقرا میباشد این تاریخ بعد
از مرگ مؤلف بزودی معروف گشته و مؤرخین معاصر و خلف مانند صاحب مطلع اسعد بن
و حبیب السیر و غیره از آن استفاده شایان کرده اند .

که مؤرخ شهیر اواخر قرن نهم و اواسط قرن دهم افغانستان است
خواوند میر غیاث الدین نام دارد: پدرش به تصریح خودش همام الدین نام داشته
و شهرت خودش را به اشکال مختلف خواند میر . خواند امیر و خواند میر ضابط
کرده اند .

پدرش خواجه همام الدین سالها به امر وزارت سلطان محمود میرزا بن سلطان ابو سعید
گورگان اشتغال داشت . و مادر او دختر خواند شاه صاحب تاریخ معروف روضه الصفا

میباشد از جانب پدر سید حسینی است. تواند او یقیناً در بین ۸۸۰ و ۸۸۱ بشهر هرات اتفاق افتاده. در کودکی و جوانی به تحصیل علوم متداوله زمان یعنی طب و تفسیر و شعر و ادب و لغت و تاریخ پرداخته و در ۹۰۴ هجری مورد نظر و لطف امیر علی شیرنوائی وزیر معروف هرات واقع شده است.

از شهزادگان تیموری هرات تنها خدمت بدیع الزمان میرزا فرزند سلطان حسین بایقرا را نموده است. اولین ما موریت اداری و سیاسی خواند میر عضویت هیئتی است که از طرف بدیع الزمان میرزا برای استمداد در مقابل اوزبیکان به نزد امیر خسرو شاه و الی قندوز و بدخشان فرستاده شد (سال ۹۹۰ هجری) اما بدیع الزمان میرزا پس از فوت پدر خواند میر را بوزارت خود گماشت (۹۱۱ هجری) خواند میر پس از سلطه اوزبیکان (در سال ۹۱۳) تا ۹۱۶ هجری در هرات بوده و از آن پس تا سال (۹۲۰) هجری که در خدمت محمد زمان میرزای بن بدیع الزمان میرزا در پشت از قرأ غرجهستان میرسد از حیات او چیزی معلوم نیست در سال ۹۲۳ هجری محمد زمان میرزا به قندهار میرود اما خواند میر بقرجهستان باقی ماند. در خلال ۹۲۷ و ۹۳۳ در هرات بخدمت امیر غیاث الدین محمد قاضی القضاة و وزیر خراسان بسر می برد و تالیف تاریخ هروف حبیب السیر خود را به توصیه ابن امیر آغاز می نماید در شوال ۹۳۳ از هرات به قندهار و پس از چندی توقف درین شهر در سال ۹۳۴ هجری بطرف هند مسافرت میکنند.

در ۹۳۵ هجری بشهر آکره رسیده به نزد ظهیرالدین بابر بار می یابد. پس از فوت بابر خواند میر در خدمت همایون بن بابر بسر میبرد تا آنکه در ۹۴۱ در گوالیار وفات می یابد.

خواند میر که يك عمر در راه علم و فضیلت خدمت نموده از سلاطین و رجال بزرگ قرار ذیل تقدیر و تشویق دیده و آنها را جسته جسته در آثار خود مدح کرده است:

اول سلطان حسین بایقرا دوم بدیع الزمان میرزا پسر او که مانند پدر شهزاده شعر دوست و شاعر و نویسنده بوده و در سال ۹۲۰ در عصر سلطان سلیم بمرض طاعون در استامبول در گذشت. سوم محمد زمان میرزای بن بدیع الزمان میرزا که در ۹۰۲ متولد شده و در

۹۲۰ در داخل افغانستان برای احیای مجدد سلطنت از دست رفته خاندان خود امیکو شد.
 در سال ۲۳ اجباراً به نزد بابر بهند میرود و در سال ۹۴۶ در رودخانه غرق میشود.
 چهارم ظهور الدین بابر (متولد در ۸۸۸ و متوفی در ۹۳۷) پنجم محمد همایون بن بابر که
 خود در هندسه و ریاضیات و شعر و ادب دست داشت و بالاخره پس از چند سال سلطنت
 در ۹۶۳ هجری از بام افتاده وفات یافت ششم امیر علی شیر نوائی وزیر معروف و دانشمند
 هرات که ترجمه حال او را خوانده اید. هفتم: امیر غیاث الدین محمد قاضی و وزیر
 خراسان در هرات که حبیب السیر را خواند میر به توصیه وی شروع کرده و بسن ۵۶
 بقتل رسیده است چنانچه در ماده تاریخ او خواجه ضیاء الدین میرم سروده:

چون میر محمد خلف آل عبا   زین دیر فنا رفت سوی دار بقا
 تاریخ شهادتش رقم کرد ضیاء   والله شهید هو یحیی الاموی

هشتم: کریم الدین حبیب الله ساوجی که پس از قتل امیر غیاث الدین محمد
 جانشین مسند قضاء و صدارت هرات گشته و بالاخره در سنه ۹۳۳
 گشته شد.

خواند میر از سال ۹۰۳ تا ۹۴۲ که کتاب زنده گانی او به پدیان میر سد سر اسر
 عمر خویش را به تحریر کتب و ضبط قایع و جدید نظر در نوشته های خود گذشتاده
 است. به همین سبب این نویسنده هرات بسکی از پرکارترین مولفین و مؤرخین
 افغانستان بشمار میرود خوش بختانه همه آثار او که در موضوع تاریخ و اخبار و ادب
 است از دست برد زمانه باقی مانده که شرح مجمل آنها قرار ذیل است.

۱ تاثیر الملوك: این کتاب که ذکر مائر و حکم و امثال ملوک و دانشمندان و انبیاء
 گرام است. اغلباً از سنه ۹۰۳ بنام امیر علی شیر نوائی تالیف گردیده است.

۲ خلاصه الاخبار فی بیان احوال الاخیار: این هم به اثر تشویق امیر علی شیر
 نوشته شده و غالباً دوم اثر خواند میر میباشد. قسمت تاریخی این کتاب بو قایع ۸۷۵
 یعنی جاوس نانوی سلطان حسین با بقرا بر تخت هرات تمام میشود و از مطالعه که در
 شرح زندگانی پسران ابوسعید کورگان بیان میکند معلوم میشود که تالیف آنرا

تاریخ ادبیات صنف ۱۲ (۲۰۰۰) ابن محمد عثمان محمد علی محمد هراتی

در ۹۰۵ تمام کرده است .

خلاصه الاخبار تاریخ عمومی است و در اخیر فصلی در تعریف شهر هرات و نثر جمه احوال و مشاهیر معاصرین مؤلف دارد .

۳- دستور الوزراء: کتابی در شرح احوال و زرای خلفای اسلام و سلاطین افغانستان و فارس میباشد این کتاب را مؤلف در ۹۰۶ نوشته و در ۹۱۵ به آن تجدید نظر نمودده است . و آنرا بنام خواجه کمال الدین محمود نسکا شده .

۴- جلد هفتم روضه الصفاء: چون میرخواند صاحب روضه الصفاء جد خواندمیر در سنه ۹۰۳ وفات یافته و تاریخ متضمن حوادث تاریخ تا سال ۹۱۳ میباشد معلوم است که کسی

این حوادث را بعد از روی حبیب السیر یا خود صاحب السیر خواند مهربران افزوده است ۵- مدارم الاخلاق: کتابیست که مؤلف بنا بر سپاس گذاری از مشوق و حامی بزرگ

خود امیر علی شیر نوائی در شرح فضائل و بزرگواری آن امیر نام دار نوشته و چون امیر علی شیر فوت کرده ناچار آن را اتمام و به سلطان حسین با یقرا اهدا کرده است . ۶- منتخب تاریخ و صاف: فعلاً نسخه ازین کتاب در دست نیست اما خواندمیر در مقدمه

حبیب السیر از آن ذکر می کنند و معلوم میشود که شاید مؤلف قسمت های تاریخی تاریخ و صاف تالیف شرف الدین عبدالله بن فضل الله شیرازی را خلاصه نموده و از آنچه صاحب و صاف برای نشان دادن فن انشاء و بلاغت و عبارت پردازی بیجا آورده صرف نظر کرده است .

۷- هما یون نامه: خوانند میر این کتاب را پس از حبیب السیر در هند نوشته و بنام همایون پادشاه بن بابر اهدا کرده است . موضوع آن قواعد و قوانین است که در عصر همایون وضع شده بود . این کتاب بسال (۹۴۱) تالیف شده است .

۷- نامه نامی: مجموعه ایست از مراسلات و منشآت که خواندمیر دستور کتابت و انشاء

تاریخ ادبیات صنف ۱۲ (۲۰۰۰) احمد عثمان محمد علی محمد هادی زوجه علی محمد

را برای منشیان در بار جمع آوری کرده است کار تالیف این اثر بسال ۹۲۸ هجری
تمام شده است.

حبیب السیر فی اخبار افراد البشر: بزرگ ترین و بهترین اثر خوند میر همسین
کتاب است که حاوی وقایع تاریخ عمومی از زمان خلقت تا سال ۹۳۰ هجری میباشد.
کار تالیف این کتاب را مؤلف در ۹۲۷ شروع و به ۹۳۰ خاتمه داده است.
طبع خوند میر در نظم پخته بوده اما نثر او برخلاف دیگر مؤرخین سلف خیلی ساده
و شیرین است مطالب را بخوبی ترین صورتی شرح میدهد.

- الف -

فهرس - ماخذ ومدارك دورة سوم

- ۱- حبيب السیر تالیف خواند میر ، طبع هند .
- ۲- رجال حبيب السیر کرد آورد عبد الحسين نوائی طبع تهران .
- ۳- تاریخ ایران بعد از اسلام ، عصر حاضر ، تالیف عباس پرویز طبع تهران .
- ۴- الکسیون های پنج ساله مجله آریانا .
- ۵- تاریخ عمومی ایران ، برای سال پنجم دبیرستان ها مؤلف عباس اقبال طبع تهران .
- ۶- حماسه س-رائی در ایران تالیف دوکتور زبیح طبع تهران .
- ۷- تاریخ ایران ساله نیموری مؤلف ابوالقاسم شکرانی طبع تهران .
- ۸- مقدمه جلد اول تاریخ جهان ککشا بقلم محمد قزوینی .
- ۹- تاریخ ادبیات ایران تالیف دوکتور رضا زاده شفق چاپ ایران .
- ۱۰- قصاید سعدی نسخه قلمی متعلق به نگارنده .
- ۱۱- دیوان قطعات و رباعیات ابن یمین .
- ۱۲- تذکره الشعراى دولت شاه سمرقندی طبع بمبئی .
- ۱۳- لب التوارینخ مؤلفه عبداللطیف قزوینی .
- ۱۴- فارسی سال ۱۳۲۰ طبع طهران .
- ۱۵- شعر العجم تالیف شبلی نعمانی طبع کابل .
- ۱۶- لبالباب جلد دوم ، مؤلف محمد عوض .
- ۱۷- سالنامه ۱۳۲۰ مجله کابل .
- ۱۸- بحث در آثار و افکار حافظ ، تالیف دوکتور قاسم غنی .
- ۱۹- منتخبات ادبیات فارسی تالیف بدیع الزمان خراسانی .
- ۲۰- جامی تالیف علی اصغر حکمت .
- ۲۱- بیست مقاله قزوینی .
- ۲۲- تاریخ بیهقی .
- ۲۳- شعر العجم تالیف شبلی نعمانی .
- ۲۴- دیوان عنصری .

- ۲۵- دیوان انوری نسخه قلمی نگارنده .
- ۲۶- دیوان ظهیر فار یابی .
- ۲۷- آتشکده آذر .
- ۲۸- حدایق البحر رشید و طوطا .
- ۲۹- سالنامه پارس .
- ۳۰- تار بنخ طبری .
- ۳۱- المعجم فی معانی اشعار المعجم تألیف شمس الدین محمد بن قیس رازی .
- ۳۲- سالنامه های سال ۱۴-۱۵-۱۶ مجله کمال .
- ۳۳- تذکره حسینی .
- ۳۴- تذکره دولتشاه سمرقندی .
- ۳۵- رجال حبیب الیر .
- ۳۶- از پرویز تا چنگیز .
- ۳۷- یادداشت های شخصی رئیس صاحب دارالتالیف .
- ۳۸- رساله و پایان نامه فاکولته یادداشت های نگارنده .
- ۳۹- روضه الصفاء .
- ۴۰- التوصل الترسل .
- ۴۱- فهرست کتابخانه شورای ملی تألیف یوسف شیرازی طبع تهران .
- ۴۲- فهرست کتابخانه آستان رضوی طبع مشهد .
- ۴۳- همه آثار مطبوع عبدالرحمن جامی .
- ۴۴- تمام آثار مطبوع امیر خسرو دهلوی .

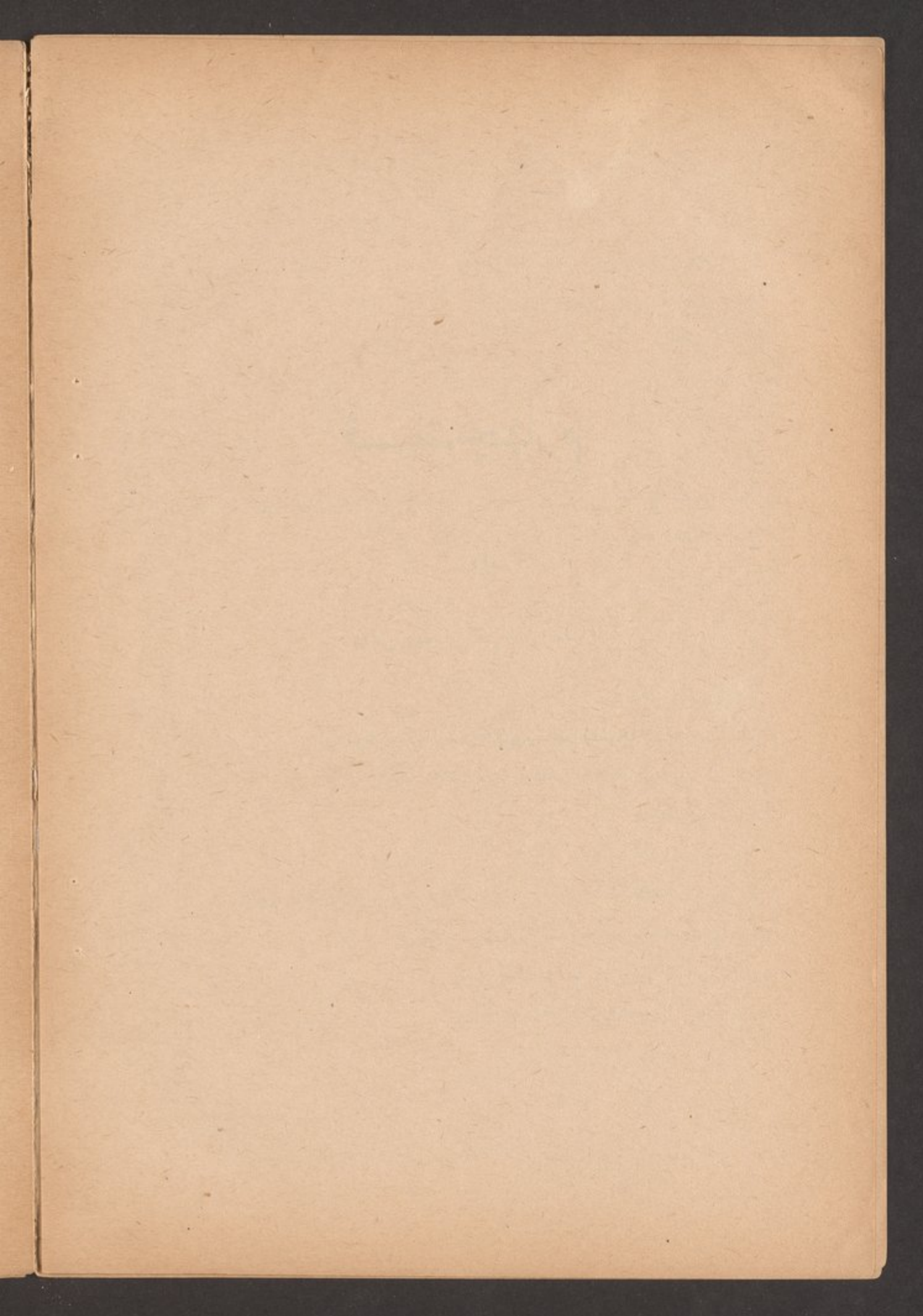
قسمت چہارم

مؤلف

نبی علی محمد ابراہیم خان 'صفا'

از سقوط بدیع الزمان ناظہور محمد زائی ہا

ادبیات افغانستان

❖ از سقوط بدیع الزمان میرزانا ظهور محمد زائی ❖

مطامع سیاسیة چه در کموت سلطنت خواهی های سلاله های سلطنتی در داخل خود کشور و چه در حلیة آمال جهانگیرانه هجوم بر ممالک و ملل دیگر همواره برای علم و معرفت نتایج خطرناکی را بار آورده و کاخ های بلند دانش و فرهنگ را که در طی سنین زحمت و مساعی ذوق مندان آباد گردیده بی دردانه بخاک افکنده است و بعضاً سو به مدنیة واکه ملل تشکیل نموده اند برهم زده خمود و رار تجاع را برای بیکد وره کوتاه و یادراز روی کار آورده . نگاه . جستجوئی بر اوراق احوال ساف واضح خواهد ساخت که تاریخ بشر در انهای رفتار خود هیچ گناه بدون یاد آوری از حوادث فجیعه مانند سو ختن معابد و کتاب خانه ها و تخریب آبدات تاریخیه و شفا فیہ و با اقلان تعطیل و برهم زدن فعالیت و خدمات معارفی نبوده و تا گمنون نیز نیست . چه دیده شد که با دعاوی بلند آ و از ی که در موضوع پیشرفت سو به مدنیة خود دارد . بشر همین اکتون هم ازین گونه اقدامات برای پیشبرد مقاصد خویش ، خودداری نمود و نوعی نماید پس طبیعی بود که آمال کشور کشائی و جهان گیری که افغانستان درین دوره منکوب آن شده بود تازمانی که مرکز ی بخود پیدا کند « مانند سلطنت مغول هند و یاشیبا نیان و امثال ایشان » و خود به کار علم دست زند سبب تخریب اساسات تهذیبیه گردد و از پیشرفت علوم و صنایع مانع آید افغانستان در دوره سه قرن متوالی که شروع آن با تصرف کابل از طرف بابر شاه و برهم خوردن سلطنت تیموریان با سقوط بدیع الزمان بدست شیانیان و رسیدن نفوذ صفویان ایران در هر ات و جنگهای ایشان با شیانیان در خراسان و تسلط شیانیان در بلخ و ماندن هرات بدست صفویان و آخر آن منتهی به ظهور شاهان محمد زائی « به اعتبار تحریر ما » میشود مسلسلآ از دست بود اجانب چه بصورت اینکه برین خالک متصرف بوده اند و چه برنگ اشغال فکرو قوای سلطنت ها بخود این کشور به امور دفاعی و جنگهای ملی که آنها سبب عدم توجه را به معارف تشکیل میدارد ، متضرر بوده است . از یک طرف امپراطوران مغل هند که در اثر اقدامات بابر درین خاک و باز در هند و ستان سلطنت مغلی کبیرا تشکیل نمودند از بدو حرکات

بابر درین خاک از قبیل تصرف کابل و حملات او بر قندهار و هزاره جات و جنگ او با غلزائی ها و غیره که همه به جهت تا مین من کز عقبیه درین کشور با منظور تهاجم به هندوستان بود اسباب اضطراب و فلاکت را فراهم میاورد و از جانب دیگر طوری که اشاره شد شیبا نیان و باز صفویان در هرات و بلخ امن و سلامت و استقلال کشور ما را بر هم زده (مؤسسات علمیه را محو و نابود ساختند) بعد از آن که بابر به فتح هند کامیاب شد مناقشات اولاد او از قبیل همایون و عسکری و کامران با همدیگر که افغانستان از آن به تمام معنی متاثر و متضرر بود و همچنان جنگهای بابر با شیبا نیان بر سر سر قند و حصص دیگر ماورالنهر و مدخلات شیبا نیان با این جانب دریای آمو و جنگهای صفویان با ایشان بر سر خراسان و تسخیر قندهار از طرف شاه ظهیر ماسب صفوی و تسخیر هرات در اوائل سلطنت شاه عباس از جانب اوزبکان و تصرف عبدالله خان در بلخ و هرات و جنگهای ایشان با صفویان و سپس مداخله ایران در دوره جهانگیر مغل و تسخیر مکرر قندهار از طرف شاه جهان و باز رفتن هرات به تصرف شاه عباس ثانی و انقلاب ملی ابدالیان هرات و سلسله وقایعی که رفته رفته اخیراً به قیام افغانه هوتکی و تصرف ایشان بر بلاد ایران میرسد و جنگ های قسمت شمالی افغانستان در بین شاهان بدخشان و اوزبکان بلخ که امنیت و سلامت آن حصص را بر هم میزد و امیرا طوران مغل بطور مستقیم و یا غیر مستقیم در آن ذی مدخل بوده اند. سپس ظهور نادر شاه افشار و فتح کابل و قندهار و غیره از طرف او لشکر کشی به هند که از همین خاک بود تا تاسیس سلطنت درانی که اساس افغانستان را با تشکیل جغرافی موجوده اش گذاشت «متأسفانه با تغییراتی که بعداً در زمان اولاد او بنا بر غلبه اجانب پیدا شد و تا امروز نتایج آن بصورت تقسیم نادرست حصص این کشور و ماندن بعضی از قسمت های مسلم آن بدست دیگران ظاهر است» درین کشور دوره تفرق اتصالی بود در دوره اولاد احمد شاه اضطرابات سیاسیه گاهی در اثر تصادم با هند بقصد استرداد حصص از دست رفته امپراطوریت بزرگ پدرشان و گاهی هم بنا بر خانه جنگی و نفاق در داخل تا زمان امیر شیرعلی خان و عبدالرحمن خان مجالی به زنده شدن علوم و معارف نداد و ادبیات این کشور به حال ابرتر مانده بر راه قابل تاسفی روان بود که می بینم درین مدت ضایعات علمی افغانستان مانند ضایعات سیاسیه آن بود، چنانچه تاثر هر دورا به چشم تاثیر می بینیم کانون علم و ادب تیموریان با مال مناقشات جاه طلبانه شاهان شد. امن و امان با جوش و خروش دوا بر علمیه

و جنبش و حرکت علم بر داران دانش بیک بار ازین صفحه رخت بر بست و بسفر
گمنامی سه صدساله رهسپار گردید. تاثیرات این بیش آمدهائی ناگوار به نهضت علمیه و ادبیه
درین خاک موقع عودت نداد و بار دیگر انوار رخشان آن مشعل سوزان علم و فضل بر پهنای
این خاک و به همسایگان ما که سالیانی چند از آن مقبض نور و دربر تو آن زندگانی
داشتند برقی از خود نشان نداد.

و تا امروز می بینیم که همچنان که نتوانسته ایم خسارات سیاسی خود را جیره کنیم،
اضرار علمی که متحمل شده ایم نیز به چاره اساسیه بر نخورده است. فلذا این دوره را
می توان دوره سقوط و انحطاط علمی و فقرا دینی کشور خواند زیرا درین دوره بسیط خاک
ذوق پرور و عالم خیز مملکت ما از شعرا و نویسندگان بارز پارسی بی بهره مانده است
و چیزی که داریم عبارت است از زنده شدن ادبیات پشتو با روح ملی پشتون و قدم
نهادن آن در راره پیشرفت و ظهور رجالی مانند رحمان بابا و خوش حال خان ختک و امثال
ایشان که تفصیل آنرا در قسمت تاریخ ادبیات پشتو باید دید.

ولیکن این پیشرفت مخصوص زبان پشتو بود و زبان دری افغانستان روی پیش
رفت و وطنه را که دانت (و ذکر آن در فصول گذشته با مردان نام آوری - مانند نوائی،
جامی و هم نوایان ایشان گذشته است تا امروز ندید.

با تصویر بسیار مختصری که از اوضاع این خاک در دوره تجزیه آن بدست اجانب دیدیم
واضح میگردد که در چنین صور احوال وجود علوم و ادبیات بدون پرورش، بدون کانون
معین، بدون امنیت و سلامت داخلی و بدون استقلال به هیچ صورت قابل توقع بوده نمیتوانست
زیرا علوم باالخاصه ادبیات و سائر فنون مستظرفه در فرداز آن تأثر و عواطفی اخذ مبدأ
می کنند که از اوضاع طبیعی و محیطیه و طرز زندگی آنی او در مجمع به زیر یک نظام و
حصول مخصوصی میبرد. با داشتن فرصت خاصه برای تفکر و تحقیق و اختراع و ابتکار
در حال تمتع از حمایت و پرورش و در محیط از طمانیت روحیه جامعه و قیادت معنویه یک نظام
حاکم، و رفاه عمومی و وجود مؤسسات و حلقه های فرهنگی و دانش آموزی و تربیه عمومیه ملیه،
تا مجموع این امور در محیط من حیث محیط استمداد فرصت و طمانیت برای تلقی و استقبال
علم داده بتواند.

بالخاصه دارین رشته بعد از قلمین و سائل دیگر چیزی که نتیجه قطعیه به آن مربوط میباشد
تحریک و پرورش است. تحریر یکی که مرکز تقریر و با فیصله و مسئول را دارا باشد تا رطب را از بیابان
متبدل از معتدلی موقوف را از غیره و نوق تمیز کند و غش تواند در سایه تحقیق آن بجای نمین قائم
شود طوریکه در زمان وزیر بزرگ و حای علم و معرفت صحیح و غیره ممتوه علی شیر نوالی
بود و پرورشی که در محل و بجا و با ایده آل صحیح و منصوبه معینه بوده، تمام معنی تقدیر
حقیقت علیه منظور آنرا تشکیل میکند.

طوریکه معلوم است این دوره در از ضعف موجودیت سیاسی و حیاتیه کشور بفرود
یا محیط موقع تماس و تقرب را به اسباب و علل رقای ادبی و حتی توجیه بی خلل به علوم
و معارف داده نتوانسته است. چون که اجرای کار و خدمتی در حیات و برای حیات
چه مصدر آن فرد و چه مجموع فعالیتات حیطیه باشد در مصدر متقاضی هستی و خودیست
و شخص با شخصیت فاقد خودی و هستی همواره برای دیگران یا دستخوش و محل استفاده
دیگران خواهد بود و محکوم امیال و اردات اغیار. و ابدآبه تشبث خود برای خود و به
جهت ابراز خودی خود منشا کار و فعله اینی در دائره عمل و با تفکر شده نخواهد توانست
در این دوره مشغول که مرکز بزرگ و کانون ادبیات دری (افغانستان) را به ضعف
و فقرت معنویه و علمیه گرفتار نموده است، حالت مملکت راست بر همچو یک شخصی می ماند
که گفته شد.

با وصف آنچه گفتیم دو امر مهم در این سلسله قابل ذکر است. یکی اینکه در عین تمام
مرکز هر جمرج و سراسیمه کسی محیط که در اثر تجزیه خاک و فتنای
و وسوسات علمی و برهم خوردن تشکیلات ملیه مملکت مابه آن گرفتار بود، هنوز هم
قوت طبع و ذوق بدیع افراد کشور بمدد موثرات طبعیه خود این خاک و آب به کلی محکوم
به فنا نگشته در داخل کشور و بنا بر یافتن مراکز - مصئون تر در خارج یعنی (هند و ایران
و ماوراء النهر) بیشتری از داخل نغمات ادبیات دری از السنه اولاد مملکت بیگوش میرسد
و دوم اینکه ادبیات پشتو در حال خمود ادبیات دری به امداد فطرت زنده و طبع آماده اهل
لسان روبه ارتقاء میرود. چنانکه قبلاً اشاره بدان رفت.

با تشکیل سلطنت درانی از طرف احمد شاه در قرن (۱۳) اگر چه اساس سلطنت افغانیه بر
پایه متین گذاشته شد و کشور آنکای محکمی بخود پیدا کرد ولیکن مجادلات دامنهدار

او برای تاسیس و بازتعمیر و توسعه امپراطوریت خود و استرداد حقوق سابقه ملیه که مطبوعاً
مخابرات و تصاد مانی را با همسایه گان ایجاد و ایجاد مینمود تمام دوره سلطنت او را
در بر گرفت و سکون و آرامش که رهبر به احیای علوم و تهیه و سائل زنده ساختن ادبیات
کشور بوده باشد دست نداده تیمور شاه نیز به جنگ برادر و باز مخابراتی در سند و پادشاه مراد شاه
بخار او یک سلسله اختلافات در داخل گرفتار بوده . و همچنین زمان شاه پسر او در اثر مصروفیت
به مخابرات در پنجاب و حمله بر سند و یک رشته اضطرابات داخلی و مداخلات اقلیتی در
افغان ، ایران و برانگیختن آن دولت حکومت ایران را به تقاضای هرات از زمان شاه به تاسیس
سیاست امپراطوریت خواهی خود در هند و شاه زمان را به این وسیله از پنجاب و دعوی
حقوق تاریخی کشور در آن سرزمین منصرف بسازد . و سپس بغاوت پشاور و حمله او بر
کشمیر و بالاخره مخالفاتی که در داخل بدان مواجه گردید و بالاخره بدان منجر شد
که او را کور کردند نتوانست نفس آرامی بر آرد و خدمت بارزی در رشته علوم و ادبیات
مملکت کند . و البته درین زمان دست دراز تری از کلکتا رفته رفته به حواشی این
خاک دراز شده بود و پای استوار تری موجودیت امپراطوری مغل را برای آخرین مرتبه
پامال نموده ضربات کشنده خود را وقتاً فوقتاً به پهلوی ما حواله میکرد .

چنانچه این پیش آمد جدید به وسعت حقیقیه خاک و حتی آرزوی باز صورت دادن منفی آن
در تاریخ قریب و همچنان به خودی و هستی ما دشمن بزرگی ثابت شد که آثار آن
بر حیات سیاسی و علمی این کشور از نظر محققین دور نیست . بنابر دلائل فوق طبیعی بود
که رنسانس هرات که در دوران خود با دوره درخشان بغداد پهلوی میزد بار دیگر درین
صحنه بروز نموده نتواند . نه بایقرائی عرض وجود کند و نه علی شیری معاون فعالیتات
ثقافت جوینان او گردد . کانون علمی که بتوان آن را بایستی از مهدهای پرورش علم
قابل مقایسه گفت درین دوره بوجود نیامد . شعرا و ادبائی که بدون پرورش یک مرکز
و حمایت یک حلقه و انجمنی بسابقه میل طبیعی خود روی کار می آمدند علی الاکثر به
منظور جستجوی محیط و مرکز مساعد به ممالک همجواری می نمودند و ساکن میشدند
درین مدت احوال همسایه گان ما از نقطه علم و ادب تفاوتی داشت . در ایران سلاله
شاهان صفویه به قول نویسنده (روابط ادبی ایران و هند) بنابه اشتغال به سیاسیات همه
طرفه و ضرورت به نمایش حس خشک مذهبی که تا کیتک مهم سیاست استقراری ایشان

را تشکیک میداد به شعر و شاعری بذل توجه خاصی نداشتند و حتی نویسنده مذکور چند مثال از عدم اعتنای بعضی از آنها را به شعرا دلیل این امر می آورد. در ماوراءالنهر شاهان شیعیانی اگر چه بعضاً به جلب شعرا و اهل فضل میپرداختند و برخی از ایشان مانند عبدالؤمن و عبدالله و امام قلی و غیره در بلخ و مقامات دیگر به بنسای مدارس و علاوتاً به جلب علماء و شعرا از هر طرف متوجه میشدند باز هم میتوان دید که بنابر بعضی اضطرابات داخلی و جنگهای خارجی و غیره امور نتوانستند عنعنۀ مکتب هرات را تجدید کنند و بنابراین ادب و ادبیات آن سامان نیز آوازه بر نیارود.

البته در هند سلطنت امپراطوران مغلی بهترین و بزرگترین کانون علمی و ادبی را تشکیل رد و با تولید سبک نوی در ادب فارسی و نائید شاهان و شهزاده گان صاحب ذوق و شعر دوست که تقریباً تمام ایشان خود مائل بسبقتن شعرو دلدادۀ نازک خیالی شعری بودند روی کار آمد که ادبیات دری در حلیۀ این سبک نورو بعروج رفت و هندوستان نه تنها برای شعرای افغانستان بلکه برای شعرای بزرگ و قابل قدر ایران نیز سرزمین مرغوب و ملجای مبعول گردید. نعمات ابوطالب کلیم، محمد قلی سلیم از آن جابه گوش ذوق مفسدان ادب میرسید. خاندان ادیب و ادب پرور والای بدخشانی بخود و الاوثاب و ثبات اولادان رشید و شعر دوست و شاعر او باریک تعداد مر بو طین فامیل شان (طوری که در قسمت تذکره ذکر ایشان به عمل خواهد آمد) از کهنسار عشق خیز ولی در آن زمان نا مساعد بدخشان به آن سرزمین رفته مانند بیرام خان و بسر او عبدالرحیم خان خانان حامی و ممدوح شعرای آن عصر شدند و در پرورش علم و ادب نمایندگی خوبی از ذوق علم دوستی وطن خود که مقاسفانه در خاک خودشان بنابراین چه ذکر شده اختناق دوچار بود نمودند.

سلطنت های کم عمر داخلی افغانستان چون سلطنت هوتکی ها و ابدالی های هرات که ضمناً روح مجادله ملیۀ آنها روی کاری کار آورده بود آن قدر عمن و فرصت نداشتند که از مجادلات فارغ و به علم و معارف توجه کنند. پس درین صورت جای تعجب نیست اینسکه شعرای خود را آواره و توجه مرا کرد دیگر می بایم که فی الجمله محیط مساعد تری برای علم و ادب داشتند مانند ایران و ماوراءالنهر و یابمه مساعدت خربی دران بر میخورند

تاریخ ادبیات صنف ۱۲ (۲۰۰۰) ب محمد عثمان حیدر علی رحمداد بنده محمد علی رحمداد ۱۳۰۱ هـ

وباز دوره دیگری را به سبک عراق موسوم میدارند و فی الجمله خواص ممیزه آن را می توان با تلخیص گفت که عبارت بوده است از غزل سرائی و کثرت مضامین عزامیه و تصوّفیه در غزل و مضامین بزمی با تشبیهات و استعارات نازک و کثرت استعمال کلمات مجازیه و حقیقیه تصوّفی و دادن تعبیراتی بصورت مجازیه می و پیرمغان و مغ یسرو امثال آن .

ثالثاً سبک هندی که از یک طرف تصوف با تمام غلو و غلبه بران حاکمیت دارد و از جانب دیگر نازک خیالیها و تراکیب غیر مستوی از قبیل اضافات مقلوبه ' اضافات صفت ' موصوف و همچنان کثرت تمایع اضافات و مبالغات فوق العاده در تشبیهات نازک خیالی و حتی محض لفاظی و ابراز مهارت در تراکیب استادانه الفاظ بدون دادن اهمیت زیاد به معانی در مقابل آن و کثرت ایراد صنایع لفظیه و معنویه از خواص آنست و این سبک در دوره مغولیه در سرائی هند را امتیازی میداد .

حالا می بینیم که سبک هندی درین دوره از راه افغانستان به ایران دوره صفویه و ماوراءالنهر نفوذ و سرائتی پیدا میکنند که در نتیجه در هر دو مملکت با لخاصه ایران شعرائی مترنم به شیوه و طرز هندیان یا بعرضه وجود میگذارند .

نویسنده روابط ادبی ایران و هند درین بنده میگوید که فتح حقیقی هندوستان و نفوذ ادبیات ددی در آن کشور توسط سلاطین غزنوی واقع شد . چنانچه پس از آن که حمله سبکتکین پدر سلطان محمود کلام خویش را ادامه نموده مینگارند :-

(فاتح بزرگ هندوستان در واقع سیف الدوله پسر و جانشین سبکتکین است که از سال ۳۹۲ تا ۴۱۶ هجری دوازده بار لشکر به هندوستان کشید و هر بار شهرهای بسیار را کشود چو اهر و نغایس گران بها و بی نظیر از آن جا بدست آورد بیشتر بتکده ها را خراب کرد و بجای آن ها مساجد و معابد اسلامی بنا نهاد تا آنکه در سال ۴۱۶ بر بزرگترین و مقدس ترین بتکده های هندوستان یعنی سومنات دست یافت و بت بزرگ آن جا را شکست و جواهر و غنائم غیر محدودی از آنجا به ایران (نخواست است که افغانستان بگوید) آورد (۲۰ میلیون ریالی) بعد ازین مفاد کلام او اینست که :-

«درین لشکر کشیها تعداد زیادی از دانشمندان ' شعرا و فضلا از غزنین مانند فرخی عنصری ' عسجدی و غیره با سلطان محمود به هندوستان رفته هر کدام نشیده ها و منظوماتی راجع به فتح اودر سومنات و وصف قلعه های هندوستان و چگونگی ' سفر و غیره دارند .

ومی نویسنده که زبان دری ازین زمان کم و بیش در هند رواج یافت و برخی به آموختن آن مایل شدند و بک تعدادی از فارسی زبانان بنابر خوش کردن آب و هوای آن جادر هند سکونت اختیار نمودند. و ازین وقت تخم ادبیات دری توسط عملیات فاتحانه این شهر یار بزرگ در هندوستان کاشته شد. باز غوریان افغانی طوری که این نویسنده هم میگوید درین امر دخالت و تاثیر بزرگی داشتند و البته سلاله های شاهان دیگری که بعد ایشان در نقاط مختلفه هند روی کار آمدند تا به افغانان لودی همه مؤید زبان دری بودند زیرا طبیعی است وجود چنین یک واسطه تماس افهام و تفهیم با هندیان خوب تر و سهل تر و عملی تر از آن بود که فانیچین و ارسکان حکومت ایشان داخل زبان هندی شده از آن راه اجرای نفوذ میکردند.

خلاصه ابحاث اینکه زبان دری که از افغانستان به هند رفته بود بار توسط افغانستان با خود سبک و شیوه تخیلات هندی را به ایران و ماوراءالنهر آورد چنانچه نویسنده روابط ادبیات ایران و هند نیز به این اعتراف دارد و میگوید که لازم است فکر کند که یکی از علل و عوامل مهم رواج و شیوع سبک هندی در ادبیات فارسی دوره آخر صفوی در بار هرات و فضلالی آنجا بوده است.

و البته میتوان دید که آنچه را که سبک هند گویند و زاده شعر فارسی با تخیلات هندی است. در واقع در دوره سلاطین مغولی هند به معراج خود رسیده. طنطنه نازک خیالهای آن بدست شعرای بزرگ آن خطه با شمول شعرای افغانستان که به آنجا رفته بودند بهمین دوره تعلق دارد. مگر ارتباط شعرای دری زبان با هند هر هون شاهان غزنوی و سپس غوری و لودی افغان بود که قبل از دوره مغول از قرن پنجم به بعد این علاقه شروع شد و افراد بزرگ و فاضل ایران توسط این نهضت جدید به هند متوجه شدند مانند محمد عوفی، ابراهیم عراقی و حضرت سعدی و غیرهم. و امیر خسرو با نواسازی دلسوز خود این هنگامه را گرمتر نمود و این آوازه را بلندتر برد تارفته رفته هند ملجاء شعرا و پناه گاه مردمان بزرگ شد ولیکن اگر چه تخیلات هندی هر دوره پیشتر ازین که ما می نویسیم و باز توسط راسیانس هرات شروع به نفوذ نموده بود تاثیر قطعی سبک هند که رفته رفته با مجا مع بیدل خوانی و بیدل فهمان و غیره در افغانستان و ماوراءالنهر عرض وجود میکنند در او اخر همین دوره است پس به اینصورت میتوان

سیر تکمیل آن را به این دوره متعلق دانست. باینصورت کشور افغانستان زبان دری را پرورد انش نمود و از تطورات جدید آن در هند باز متأثر شد و آن را استقبال کرد و در حلیه نو به ممالک همجوار داد و رولی را که در تاریخ خود در همه آموز مدنی باخته است در ادبیات نیز بار دیگر درین دوره تکرار نمود.

خطاطی و فنون مربوطه آن از قبیل تذهیب و غیره نیز اشخاص بسیار بازی درین دوره نداشته فقط سیدعلی هروی در اوائل این دوره دیده میشود که او هم مانند شعرای اول این دوره که ذکرشان در قسمت تذکره خواهد آمد متعلق به دودوره میباشد. گرچه صاحب بحر الاسرار محمود کتاب دار که در زمان ندر محمدخان شیبانی اثر خود را نوشته و نسخه قلمی آن را بنده از انجمن تاریخ گرفته ام و همچنین بعضی تذکره نویسان از اشخاصی بحث برانند که چند قلم را خوب می نوشته اند و لیکن بیشتر از احوال و آثار ایشان چیزی معلوم نه میشود و البته این امر فرصت و تدقیق بیشتری لازم خواهد داشت و بالفعل قدر مسلم همینست که بزرگانی درین فن به نظر نمی خورد. چیز دیگری که قابل یاد آوری است اینست که درین دوره فتور علم و تجزیه مملکت نویسنده تاریخ ادبیات افغانستان به قلت ماخذ بر میخورد و مانند دوره های سابقه نویسندگان و مؤرخین و آثار زیاد بدست رس نیست و بنابراین لازم است اقلاً چندسال مطالعه به عمل آید تا بتوان بر زوایای تاریخ این دوره روشنی انداخت مگر متأسفانه شرط تحریر نویسنده این چنین نبوده است لذا نمی توان گفت نویسنده تاریخ ادبیات این دوره را نوشته ام بلکه تحریر بنده محض یک اقدام عجولانه و ابتدائیست که شروع کار است و اتمام آن معلوم شود بدست که خواهد بود.

گذشته از آن مسئله تشکیل فصول و ابواب کتاب نیز درین دوره مشکلاتی دارد که بادر نظر گرفتن احوال مملکت با تقسیم آن بدست اجانب و باز روی کار آمدن حکومت افغانیه در وسط حال و از بین رفتن آن ها تا به عصر احمد شاه درانی به خوبی ظاهر است. لذا درین اثر بنده شعرا و فضلا و غیر هم را تا به جائی که علی العجاله معلوم شده توانست به سه قرن یعنی قرن ده و یازده و دوازده تقسیم نموده نسبتی را که به اعتبار مولد و یا پرورش بهر قسمت این خاک دارند نشان داده ام و البته ضمناً زنده گانی ایشان و حمایتی که از امر او در بارهای داخلی و خارجی دیده اند ذکر شده است.

شعرائی که از اول در قرن دهم ذکر میشوند بعضاً بیک اعتبار از آخر قرن نهم نیز گفته میشوند ولیکن تاریخ فوت ایشان معتبر گرفته شده است.

فصل اول

شعر و فضلا در قرن دهم

بدخشان و بلخ :-

ذکاء تخلص میرزا سلیمان بدخشی حاکم بدخشان که پسر جان میرزا این سلطان محمود مرزا ابن سلطان ابو سعید مرزا بود از اولاد تیمور پدر او جان مرزا در سنه ۹۲۷ فوت نمود و میرزا سلیمان در آن زمان هفت ساله بود بابر که در آن آوان به کابل بود این خبر را شنیده پسر خویش همایون را به حکومت بدخشان مقرر کرد و بعد از فتح هندوستان حکومت بدخشان را به میرزا سلیمان داد . میرزا سلیمان دارای ذوق شعر بوده رباعی ذیل را در مرثیه پسرش مرزا ابراهیم که در جنگ با پیر محمد خان اوزبک در بلخ کشته شده بود سروده است .

ماننده خورشید درخشان رقتی

ای لعل بدخشان ز بدخشان رقتی

افسوس که از دست سلیمان رقتی

درد هرچو خاتم سلیمان بودی

مطلع ذیل نیز از دست :-

دل بگرفت از کار جهان ساقی بده جامی که یکساعت بگذرد این دل سرگشته آرامی
 قرار بیان چراغ انجمن و بعضی تذکره نویسان میرزا سلیمان بدخشان را در بقیه چشمتیه ارادت داده به صحبت درویشان مائل بود . بالاخره نواسه اش میرزا شاهرخ بر علیه او به بغاوت برخاست و سلیمان مرزا به کابل رفته از محمد حکیم مرزا برادر اکبر پادشاه که حاکم کابل بود استعانت نمود . به مأمول خویش کامیاب نشده نزد خود اکبر در سنه ۹۸۳ به هند رفت . بعد از چندی رخصت حج گرفته زیارت حرمین شیر یفین فائز شد در سال ۹۹۳ عبدالله خان اوزبک که در مارا اءالنهر اعلان شاهی نموده بود بر بدخشان نیز استیلا یافت و شاهرخ فرار نموده به کابل آمد .

واز کما بل جمعیتی فراهم آورده به بدخشان رفت و با امرای عبد الله جنگیده غالب شد. میرزا سیلیمان نیز از کما بل به بدخشان رفته، باز چندی بعد در اثر غلبه اوزبکها فرار نموده نزد اکبر بدهند رفت و در سال ۹۹۷ در لاهور فوت نمود

وفائی تخلص میرزا ابراهیم پسر میرزا سلیمان که قبلاً ذکر او در ضمن ذکر پدرش گذشت که با او به جنگ بلخ رفته بود ست خان اوزبک کشته شد. ابیات ذیل

را چراغ انجمن از تذکره احباب نقلاً از میرزا ابراهیم ذکر میکنند:-
 بیت:- در کوی که باشم که به از کو یتمو باشد در روی که بینم که به از رو یتمو باشد
 بیت:- بدخشی را بدام زلفا اگر صد سال بر بندی کمند مرغ دلش زلف بمان را آرزو مندی
 بیت:- سنبل زلفش دلم را آرام نتوانست کرد شاخ نازک بود مرغ آرام نتوانست کرد
 رباعی:- ز آن قطره شبنم که نسیم سجری از ابر چو کند بصد حیلہ گسری
 نایب رخ گل چکاندای رشک پری حقا که هزار بار با رپا کیزه تری
 تولد او در سنه ۹۴۱ و قتل او در سال (۹۶۷) واقع شده است:-

صبوحی بدخشی اسم یا کنیت او را چراغ انجمن ذکر نه میسکند و از آنها این قدر میگویند که بعضی او را هروی شمرده اند ولیکن چون به بدخشی بیشتر شهرت داشت در شعرای بدخشان گرفته شده صبوحی از بدخشان به سیاحت هند رفته در سنه ۹۷۲ در آنجا فوت شده است. ابیات ذیل ازوست:-

(بیت)

چنان از ناله شب دل تنگ سازم پاسبا نش را که بر خیز درود بامن گذارد آستانش را

(بیت)

زیر لب دشنام ای نامهربان دادی مرا کشته بودی از تغافل باز جان دادی مرا
 بیت:- فغان کز چشم آن نامهربان ز آنگونه افتادم که هرگز چشم او بر من نیفتاده است پنداری

به قول صاحب تذکره احباب از بدخشان بوده و اشعار او را سخن
مولانا رونقی دانان قدر مینموده اند. مطلع ذیل را از او میآورد:-

در بدخشانم و صد گونه بلا بر جا نم ~~سکان~~ لعل است ازانی دیده خون افشانم

بیشتر ازین درباره فوت و ولادت او چیزی معلوم نشد.

مولانا عبد الصمد

در تذکره احباب آورده که از بدخشان است و شعرش دررد مندانه واقع شده و این مطلع شاهد طبع اوست :-

بر سر هر دلبری معشوق را صد گونه ناز عاشق بیچاره را بر خاک غم روی نیاز
و لادت وفوت او تحقیق شده نتوانست.

مولانا ی خودی

به قول تذکره احباب از بلخ بوده و اشعار خوبی داشته مطلع ذیل را به او منسوب میدارند :-

گر ابرو بتو را نشدی ماه نو غلام ایام هر گز نه نهادی هلال نام

مولانا ابتری

در باره این شخص چراغ انجمن بدون اینکه دلیلی ذکر کند او را از شعرای بدخشان دانسته میگوید در زمان اکبر پادشاه در

هند بوده است و بنا بر آنکه بعضی آثار محی الدین انبیا عربی از نظر او گذشته بخشی را که شیخ در باره ایمان فرعون به استمنا د آیه کریمه (آمنت بالذی آمنت) به بنی اسرائیل میکند خواننده بود و ذکر آنرا بسیار مینمود. ازین رهگذر خوش طبعان او را وکیل فرعون ملقب کرده بودند.

ابیات ذیل از دست :-

جان دادم از جدائی جانان خویشتم چون من جدا نماند کس از جان خویشتم
روزم زد و د آه بصد ظلمت شب است دور از جمال شمع شبستان خویشتم
وله :- نظر اهل صفایا فتن آسان نبود همه تن آئینه گشتیم که منظور شدیم
گفتی وفا کنیم به احباب یا جفا ای شیوخ بنده سخن او لیسیم ما

داعی

اسمش میر شمس الدین و بنا بر علو نسب و علم و تقوی خود در ماوراء النهر موقعیتی داشته در چراغ انجمن نقلاً از ریاض الشعرا منقول است که در جفر و امثال

آن نیز مهارت خیلی زیاد داشته مولد و مسکن او کشم از مربوطات بدخشان و مزارش در کابل است. و نیز میگوید کمیت او میر بزرگ بود و پسر میر جلال الدین است. وفات او در سنه ۹۹۴ واقع شده است. شعر نیز میگفته و ابیات ذیل از طبع اوست :-

از ما تمیان مبتلای و طنم وز غم زده گان کنج بیت الحزنم
دی منزوی وادی غم مجنون بود ر سو اشده انجمن امر و ز منم
وله :- شکوه حسن را کوه از گرانی بر نمیدارد درین فکرم که چون در خلوت آئینه جا کردی

اسم او میرزا علی اکبر و از بدخشان است. در چراغ انجمن مسطور است که در عهد
اکبر پادشاه به هند افتاده در خدمت اومی بوده است ابیات ذیل از اوست:

شهنزاده سلیم تا بسکف تیغ گرفت از خون عدو روی همو امیغ گرفت
از بیشه گریخت نیز در دامن کوه در کوه پلنگ هم سر تیغ گرفت
ظاهراً مراد از سر تیغ گرفت در مصرع آخر است که پلنگ هم از خوف به تیغه کوه پناه
بر دواز گرفتن سر تیغ لطفی خواسته که نزد ادباء آشکار است.

رباعی: گر مونس و همدمی همی داشتمی ز و چاره مر همی همی داشتمی
در آتش غم سوختمی سر تا پای در دیده اگر نمی همی داشتمی

از امرای بدخشان بوده شعر خرب میگفته: روستاقی در چراغ انجمن نقلاً از
موجی شمع انجمن به حواله منتخب التواریخ مینویسد که موجی یکی مثنوی به
یوسف زایغا ساخته که مشتمل بر شش هزار بیت میباشد ابتداء در دربار مغلی داخل خدمت
بوده اخیراً از کار استعفی و عزلت اختیار نموده در سنه ۹۷۹ در آگره فوت شده است.
ازوست:-

خمار باده غم چند دارد سر گران ما را بیا ساقی و از غمهای عالم و ارهان ما را
وله: مساقیا تا کی ز دوران شرح بدخالی کنیم شیشه پر کن که یک ساعت دلی خالی کنیم
در ریاض الشعراء نوشته که قاسم خان موجی بدخشانی از ارباب کمال بود و در خدمت
همایون پادشاه بصره برده است.

چراغ انجمن نقلاً از نفایس می نویسد که در
مولانا مظفر الدین جمله ملازمین میرزا عزیز کو که بوده است. قطعه

ذیل را در تاریخ وفات قاسم گاهی سروده است.
قضا را قاسم گاهی بعالم بسی بود و بسی دید و بسی کشت
چو وقت آمد ازین دنیای فانی قدم بر هم نهاد وز و دیگدشت
ازان خوش طبع شد تاریخ فوتش که چون او در جهان خوش طبع نگذشت

از بدخشانی است. چند گاهی نزد مرزا عزیز کو که بوده است. ابیات
مدامی ذیل ازوست:-

دلا صد فتنه بالا زان قدو بالا است میگوئی از ان بالا بلا بسیار دیدم راست میگوئی
انتظاری داشتم کامر و زیاددم میکشد و که میدانیت یا روا انتظارم میکشد
راستی فتنه انگیز است سر و قامت هستی ما جز دروغ مصلحت آمیز نیست

شیدای بلخی صاحب تذکره احباب میگوید از اقربای مولانا قیام الدین بلخی
است که شخصی خیلی عالم و پدرش بزرگی گذشته است
و در باب مولانا شیدامی نویسد:-

مولانا شیدای مذکور از شاعران قدیم ندیم است. مدتی در خدمت پابربادشا. میبود
و گوی نظم به چو گمان بدیهه می ربود اشعارش مزاح آمیز است صورتش طوری بود
که هر چند آدمی مقبوض از را می دید منبسط میگردد و از مطائبه او با ملا بقائی که
به امیر عبدالعزیز خان شیبانی نموده بود ذکر میکند و میگوید که تواریخ را خوب
میگفته چنانچه به جهت عمارت سلطان که در عهد (عبدالعزیز خان) والی بلخ بود
گفته است که:-

در ارک قلعه بلخ عالی عمارتی شد تا آب و خاک باشد با دای بقای منزل
تاریخ و نام بانی از من طلب چو کردند گفتم به اهل دانش (کستن قرای عالی)
و بیان میدارد که بعضی از افاضل فرمودند که که کلمه کستن تر کیست کسر آن
به یا مکتوب است فقیر (صاحب تذکره احباب)
گفتم: هر عیب که سلطان به پسندد هنر است. تاریخ را دران خانه نوشتند و قائل
را به انعام سر فراز کردند.

میرالطهی: از بدخشانیست (بقول تذکره احباب) و در زمان او به بخارا ساکن
بوده است و می گوید که زمانی که ندیم بیگ مولانا ضرابی را
قاضی کولا به ساخته بود میرالطهی این قطعه را گفته:-

غلاجه چو بس گرفت جهان را تمام نغمه سرائی بری سائی رسید
ملک چو در دست ندیم افتاد کار شریعت بخرابی رسید
بیشتر از این از ولادت او حرفی نمی زند و از چگونه کسی آمدن او به بخارا نیز
بحث نمیراند.

مولانا بابای بلخی: قرار بیان صاحب تذکرا حباب از بلخ وهم معاصر خود نویسنده بوده است. اشعار خوب و طبع نیکو

داشته است. مطلع ذیل را از او می آورد :-

مژگان تودود ازدل پردرد بر آورد
تیرت زتن خاکمی من کرد بر آورد
مولداو بقول سام میرزا (دو تحفه سامی بلخ است). بدو
مطیعی تخلص داشته و اخیراً تخلص الف ابدال را بنمود گرفته

است. چندی نزد سلطان یعقوب در آذر بایجان می بود و سپس در اصفهان اقامت می نمود
تا آنکه شاه اسمعیل صفوی اصفهان را فتح نمود حیات داشت و وفات و تولد او معلوم
نشد بیت ذیل را برای شاه اسمعیل گفته بود که :-

تاج شاهی که شرف بر سر قیصر دارد
هر که این تاج ندارد تن بر سر دارد
شاه به او گفت دروغ میگوئی فوراً بدیده ذیل را سرود -
دارم حکایتی و نه جای خوش آمد است
شاهی چنین به معرکه هرگز نیامداست
در شعر خود چهارهزلیات زیاد داشته است. سام میرزا مطلع آنی را نیز از او می آورد :-
دارد نیانه مقام من ثابت قدم است
من و آن دار که دروازه ملک عدم است
اجری دیوانه بلخی: قرار بیان ریاض شعر را در زمان اکبر با هند آمده بود.
ازوست:

ننوشت نامه نامه بسویم روان نکرد
قاصد نیافت یارقم از من در بیخ دانت
امیر مسیب رازی: از سادات بدخشان است. شخصی نهایت بااخلاق
بوده به شعر اشتغال می نموده است. این مطلع را

سام میرزا از نظم او که در منقبت سروده ذکر می کند :-
هر که رسم بخاک در مرتضی علی
جان را کنم فنا بسر مرتضی علی
قاسم خان موجی بلخشی: قرار بیان صاحب ریاض الشعر را
از ارباب کمال بوده در خدمت

همایون پادشاه بسر می برده است از اوست :-

ز بازو سیم را ساعد شکسته
بساعد از سمن گلدسته بسته
میانش برتر از حد بیان است
که اینجاناز کی هادر میان است

رباعی

از قال و بقول غیر حیرانی نیست
وز صحبت خلق جز پریشانی نیست
دست از همه شستن نشستن کنجی
چیز بست که آخرش بهیمانی نیست

مدرسین و علما: در سلسله مطالعات مربوط باین تحریر در انجمن تاریخ ریاست مستقل مطبوعات به کتابی بر خوردم

موسوم به «بحرالاسرار» که محمود نام شخصی در دور حکومت فدا محمد خان شیبانی نوشته است. این کتاب که بذات خود قابل آنست که مطالعه در باب خود آن از نقطه نظر تاریخ نموده شود بسکی از نمونه های بارز نثر نویسی اوائل قرن یازدهم هجری است که به رضاحت تمام آشکار می سازد هنوز هم شیوه تحریر (وصافی) با تمام تکلفات و عبارت آرائی های خود در آن زمان شیوع داشته است. نویسنده اثر وظیفه کتاب داری را داشته و اتمام تحریر خود را در سنه ۱۰۴۰ می گوید. درین اثر نویسنده از فضلاء شعری و صنعت کبران و موزیک شناسان (در قسمت های آخر) فصولی دارد. و همچنان از ائمه و مزارات بلخ تفصیلاتی میدهد. درباره فضلاء و قصات و علماء و متصوفین چند فصل نوشته است. و درین فصول از گذشته گان و هم از معاصرین خود که در زمان تحریر کتاب در بلخ موجود و یا به بلخ بوده و باز به بخارا و هند رفته اند بحث میراند. مطالعه اثر مذکور که درین تحریر از آن استفاده به عمل آمده است اولاً ازین زاویه نگاه که یک تعداد فضلاء و علمای معاصر خود را بالتفصیل هویت ایشان ذکر می کند. برای مؤرخین ادبیات معاونت بزرگی می رساند. وثانیاً در ضمن مطالعه (طوری که در تذکره در قرن ۱۱ به آن اشاره خواهد رفت) علم دوستی شیبانیان را توضیح می کند و هم نشان میدهد که حتی در آن دوره بلخ بابخارا و سمرقند مبحث مرکز علمی مناقشه و رقابتی داشته است. چنانچه چند بار از آمدن علمای ماوراءالنهر به بلخ به منظور مناظره با فضلاء آن جا ذکر میکند.

علی ای حال در اثر مذکور محمود کتابدار از قضاة و علمای بحث میدارد که مربوط به قرن دهم هجری و از ولایات افغانی بوده اند. اینک ملخص معلوماتی که از ایشان داده است :-

ابوالخیر: محمود می گوید اگر چه مولد این شخص ماورالنهر است مگر پرورده خاك علم پرور بلخ بوده در آنجا در بزرگترین مدارس

به تدریس اشتغال داشته است. دسترس کساف به علوم منقول و معقول داشته و بانخلص (عاشق) شعر هم میگفته است در سنه ۹۵۷ در بلخ فوت نموده و مزار او پایان پای سلطان خضر و به وقوع دارد.

میر عابد: قرار است که در اثر او مذکور است از جمله شاگردان جامی بوده و بر حسب خواهش والی بلخ (اسم او را نمیگیرد) به بلخ رفته است از سنه فوت و مزار او ذکر نمیکند. مکر ذکر او را در زمره علمای ماقبل از زمان خود می نماید.

میر قاسم شبیه: از علمای معروف بوده است و از معاصر ابوالخیر که ذکر او بالاتر رفت. در عین ذکر همین شخصیت از آمدن دو نفر از علمای ماوراءالنهر یعنی میر ابوالفتح و میر ابوالفیض که به قول خود او از اعظم مباحثین آنجا بودند برای مناظره با علمای بلخ بحث میراند. و از مشورت میر قاسم با ابوالخیر و صلاح دادن ابوالخیر با اینکه در مناظره باین دو نفر لازم است قاضی صالح که یکی از فضلاء و متصوفین آن عصر بوده است نیز وجود داشته باشد و بالاخره چگونگی مناظره و مغلوبیت میر ابوالفتح و برگشتن او بجانب بخارا ذکر می کند.

قاضی صالح: از علمای بزرگوار هم متصوفین معاصر ابوالخیر و قاسم شبیه بوده است چنانچه حضور او در مجلس مناظره شاهد این مقال است و علاوه بر آن چیزی که بر تبه تصوفی دلالت دارد یکی ایراد عباره (قدس سره) است از طرف نویسنده بعد از ذکر اسم او و دیگر اینکه ابوالخیر نیز به قاسم شبیه میگوید که در الزام دو نفر عالم بخاری لازم است از اهل الله استعانت به عمل آید و بنابراین آن قاضی صالح باید در بحث حاضر باشد.

مولانا جلمه: هم عالم علوم عقلیه و هم عارف بوده در بلخ در مدراس بزرگ تدریس مینموده است صاحب بحر الاسرار در باب وفات او میگوید که در زمان خوانین شیبانی (البته قبل از زمان خود او) فوت نموده است و در جوار خواجه ابو نصر پارساء مدفون است.

میرزاده مفلس: که شخص فاضل و در عین زمان دور از تجمل و دارای زندقانی ساده بوده است. روزگاری در بلخ با مر تدریس اشتغال داشته. در باره فوت او نیز همینقدر می گوید که در زمان سلاطین شیبانی در گذشته است.

مولانا جبار الله

اصلاً از آبيك (حكومتى ولايت كهنونى مزار) بود و پدرش قرار تحرير محمود كتمان بدار در

آبيك مورد اعتقاد و ارادت خلق آنجا بود. خود او در بلخ در مدرسه خواجه پارسا كه از مدارس بزرگ آنجا بود مادم الحيات به تدريس اشتغال بالا استقلال داشت. در باره چگونگى حالات او مى نويسد :-

(وبسآنگه سلاطين عصر به صحبت لازم البر كمش راغب و متمایل بودند بموجب شرالعلماء من زار لا مرا) عمل نموده از تردد در گناه اهل جاه اجتناب مى فرمودند و از بدو ظهور صبح شهور تا شام گناه قنور و قمعور به مرا سم فقر و فنا و لوزام عزلت و انزوا قيام و اقدام نموده باده صدق و صفا را بقدم تجريد و انقطاع مى پيمودند و .....)
و بعد از آن ميگويد كه بسن شصت سالگى در سنه ۹۸۸ فوت نموده مرقدار در جوار خواجه ابو نصر پارساست.

كتاب محمود كتمان بدار از معاصرین خویش شخصیت های ذیل را ذكر ميكند:-

مولانا محى الدين هروى

كه در خطوط سبعة اقتدار داشته خصوصاً در خط نسخ و

علاوۀ آن در رمل و جفر و شعر هم صاحب معلومات بوده است.

مولانا عبد الله

كه مامور شده بود مثنوى مولانای روم را بخط خوش بنويسد و آن كار انجام داده بود.

موزيك شناسان :-

از معاصرین محمود افراد ذیل بوده اند:-

حافظ شاه محمود و حافظ عشق الله كه چار تارمى نواخته است. و نیز از شخصی بنام مجرى ذكر ميكند كه نای میزد.

مهندسین - از معاصرین او -

میر قاسم معمار - كه رئیس عملۀ امام قليخان بوده و صاحب بحر الاسرار از آثار و تعمير مساجد و غيره را بطور نامعلوم و غير معين ذكر ميكند.

حاجى بنا - كه بقول او در اكثر عمارات خصوصاً دست او شامل بوده است استاد نور محمد كه طاق و رواق را خوب مى ساخته و از شاگردان مير قاسم بود و قسمت زياد مدرسه خاقانیه باهتمام او تمام شده است.

هرات

مولاناها تقی سرایدو رد برون در اثر خود موسوم به «تاریخ ادبیات فارسی می نویسد اسم او عبدالله و برادر زاده جامی بود. جامی بعد از آنکه وی ابیات چند در مقابل ابیات فردوسی ساخت اجازه شعر را به او داد. اینک ابیات فردوسی و ابیات که ها تقی ساخته است:-

فردوسی

درختی که تلخ است اورا سرشت گرش در نشانی بباغ بهشت
 رواز جوی خلدش به هنگام آب به بیخ انگبین زیری و شهد ناب
 سرانجام گوهر به کر آورد همان میوه تلخ بار آورد

ها تقی

اگر بیضه زاغ ظلمت سرشت نهی زیر طاؤس باغ بهشت
 به هنگام آن بیضه پروردنش ز انجیر جنت دهی ارزنش
 دهی آبش از چشمه سلسبیل بدان بیضه دم دردمد جبریل
 شود عاقبت بیضه زاغ زاغ بردرنج بپهوده طاؤس باغ

مولانا خمسة که دارای خسرو و شیرین لیلی مجنون هفت منظر و نیمور نامه میباشند ساخته است و هم بنام «شاهنامه حضرت شاه اسمعیل» تصنیف نامکملی نموده است. در ۹۷۲ فوت شده.

بدیع الزمان: پسر سلطان حسین بایقرا آخرین فرد سلاطین تیموریه هرات است که بعد از دوره هرج و مرج در مملکت شروع میگردد

پسر یک پدر علم پروری که رنسانس هرات مرهون معارف پژوهی او بود، جای حرف نیست که طبع شعر داشته و مذاق مستعد او از ادبیات و شعر بی بهره نبود. است. سام میرزا در تذکره خود مینویسد که بدیع الزمان میرزا بعد از فوت پدر خود (سلطان حسین بایقرا) برادر خورد خود را در سلطنت شریک خود ساخته مگر بناء بر سوء تدبیر شرکت و اختلال در امور اداره بروز نمود و محمد شیبانی در سنه ۹۱۳ برایشان حمله نمود پس از انهزام در مقابل او بدیع الزمان بجانب گرم سیر فراری شد و بنا بر مخالفت حکام

به استرآباد و از آنجا به عراق نزد شاه اسمعیل صفوی رفته و باز هوای سلطنت نمود . در آنجا
استرآباد آمده و از حاکم آنجا شکست یافته چنانچه رفت و باز بایران آمده . در
سنه ۹۲۰ نزد سلطان سلیم عثمانی رفت و بعد از چهار ماه به مرض طاعون فوت نمود .
دو بیت ذیل را از وی آوردند :-

مۀ من بی گل رویت دلم خونگشته چون لاله   جگر هم از غم هجران شده پر کاله پر کاله
چرخسار تو از نوشیدن می لاله گونگرود   درون من سراحی وار نال بغرق خونگرود
در آنشکده آذر بیت ذیل که در قتل پسر خود گفته از او ذکر میشود :-

دریدی ای صبا بر هم زدی گلهای رعنا را   شکستی زان میان شاخ گل نورسته مارا
پسر مولوی جامیست که قرار بیان سید حسن خواجه
نقیب الاشراف بخاری در ذکر احباب جوان غایتاً

ضیاء الدین یوسف

خوب صورت و نکوسیرت بوده در آغاز شباب به کسب فضائل پرداخته است . چنانچه شرح
کافیته را (که امروز بنام شرح ملادر زبان طالبان معروف است)
چون برای او نوشته بود با اسم خودش به (فوائد ضیائیة) موسوم ساخت علاوه بر علمیت
ضیاء الدین یوسف شعر هم میگفته است . مطلع ذیل از اوست .

ز در اغیار و از دیوار سنک بار می آید   بلای درد مندان از درو دیوار میاید

اسم او فخر الدین علی پسر مولانا حسین و اغط کاشفی است
در ریاض الشعر ا مسطور است که بعد از پدر مرحوم

فخری کاشفی

خویش در سنه ۹۲۹ در مسجد هری بوغط و ارشاد خلق مشغول شده است از تذکر احباب
معلوم میشود که چون والدش برفش تفسیر (حسینی) را تمام نموده مولانا فخر الدین رباعی
ذیل را در تاریخ آن گفته :-

باخامه که این نامه اقبال نوشت   اقبال سخن با یمن الفال نوشت

گفتم مه وسال و روز تاریخ نویس   فی الحال دوم ز شهر شوال نوشت

و می نویسد که اشعار لطیفش در السنه تحری و فضلا هذ کور و مشهور است و این رباعی
را باو نسبت میدهند :-

آئینه نور است رخ یار امشب   گو مه بنشین در پس دیوار امشب

فارغ شده ام دمی زاغیارا امشب   ای صبح دم خویش نمکهدار امشب

رباعی آنی را اوله داغستانی در ریاض الشعرا ازومی آورده :-

گفتم که چه خال است بدین شیرینی   گفتا که غریب ساده و مسکینی
بر آئینه عذار ما خالی نیست   تو مردم چشم خود دران می بینی

محمد مومن میرزا :

پسر بدیع الزمان میرزا آخرین فرد از شاهان
تیجوری هرات است سام میرزا در نزد خود
می نویسد که در سنه ۹۰۲ مانند بدیع الزمان او هم بر علیه پدر خود برخاست و بالاخره
در استرآباد در جنگ باعم خویش مظفر حسین که از جانب جدش آمده بود مغلوب و اسیر
شد و این مطلع را حسب حال خود گفته است :-

منم کز ضرب تیغم بیشه خالی از غضنفر شد   فلک یاری نکرد ای دوستان دشمن مظفر شد
چند روز در قلعه اختیار الدین محبوس بود بالاخره خدیجه بیگم مادر مظفر حسین در
سنه ۹۰۳ بقول سام میرزا (در وقتیکه شاه از جام غفلت بیهوش افتاده بود) حکم بقتل او
نمود چون صبح این خبر بشاه رسید پشیمان بود مگر سودی نداشت . محمد مومن میرزا
زمان مرگ خود این مطلع را گفته :-

فاجران مردی که بی جرم درین سن میکشد   کافری سنکین دلی گشته است مومن میکشد
اصل او از غوریان هرات است . در فن خطاطی هم مهارت داشته
حافظ علی بقول سام میرزا اکثر خطوط را خوب می نوشته است . در علم
عروض و صنایع اشعار بد طولی را مانک بوده است . چنانچه قصیده موضوع خواجه سلمان را
چند بار تشیع کرده و بیت ذیل مطلع یکی از آن قصاید است :-

حریم حرمت کوی تو جنت ابرار   شمیم نگهت بوی تو راحت احرار

میرزا اگانی

خوش نویس معروف بوده و ذوق شعر هم داشته است . پدرش
در خدمت بدیع الزمان میرزا وزارت داشت و در سنه ۹۳۲
در خانه خواجه حبیب الله در هری بدست اترک کشته شده است . سام میرزا ذکر میکند که
روزی در هرات با میرزا به باغ مراد رفته و در خانه که مشهور به بیت العشر است منزل
نموده بودیم : رباع و مطلع ذیل را بطور بدیهه گفت :-

دره ککه گل مرادم از باغ مراد   هر گیز به مراد دل غمگین نداشتاد
افسوس ز هجر یار جانی افسوس   فریاد ز دست نا مرادی فریاد

تاریخ ادبیات صنف ۱۲ (۲۰۰۰) ب محمد عثمان حیدر علی رجبعلی ۲۲ ر ۱۲۰۳

وهم ابیات ذیل را از او می آورد :-
 پیش واعظ منشین قصه و اعظ مشنو
 مشکل حکایتی است که گفتن نمیتوان
 رباعی :- آمد بر من قاصد آن سروسپه
 من هم رخ زر دخود بدان مالیدم

قد برافراز که کونه شود آن افسانه
 وین مشکلی دگر که نهفتن نمی توان
 آورد بهی تا بسو دست سهمی
 یعنی ز مرض نهاده ام روبه بهی

مولانا نور الله هراتی است . بقول سام میرزا شخصی فاضل بوده طبع
 با استعداد داشته است . در معما و شعر و امثال آن صاحب

ید طولی و مدنی دارای کار مناسب بزرگ بود . در زمانیکه سام میرزا تذکره را
 مینوشت با خود سام میرزا بود . مطلع ذیل را از او می آورد :-

از جفاخونشد دل زار و وفاداری نیافت
 سوخت از داغ غم هجران و غمخواری نیافت

دوست محمد گوشوان بقول سام میرزا گوشوان دهی
 است در حوالی هرات که مولانا

دوست محمد از ساکنین آن بوده است . این شخص خطاط نیز بوده خط نستعلیق را
 خوب مینوشت در شعر و عروض و معما مهارت داشته علاوه تا صحافی نیز میکرده است
 تخلص او در شعر گامی بود . مطلع ذیل را از او می آورد :-

تا چند به حسرت درو دیوار تو بینم
 از خانه برون آی که دیدار تو بینم

مولانا آصفی پدرش مدت زیادی در خدمت سلطان ابوسعید میرزای بود
 خودش شخصی خیلی فاضل و ذکی و دارای استقامت طبع بود

دیوان شعر را ا کمال کرده و یک مثنوی هم بطرز مخزن الاسرار گفته اما بقول سام میرزا
 مثنوی او شهرتی پیدا نکرده بود . وفاتش در سنه ۹۲۰ واقع شده . ابیات ذیل ازوست :

بیت

من طور تجلی چکنم بر لب بام آی
 ناز بر سر چین برابرو قننه خوی من رسید
 کرد باقوت لب املش خط سبزی دمید
 کرد باقوت این چنین خطی ندید

تاریخ ادبیات صنف ۱۲ (۲۰۰۰) ب محمد عثمان حیدر علی محمدبایانده محمد رحیمی ۱۲۰۱۲۰۲۲

دل که طومار وفا بود من مجزون را   یاره کردند ندانسته بمان مژون را
 صورت کران هلاکم از آن سیمتن جدا   سازید صورتی که نباشد ز من جدا
 چون وصل و هجر بودز شیرین بالای جان   خسرو جدا هلاک شدو کوهکن جدا
 رخ تو هر که در آئینه دید کریهتست   چومه ز ساله نماید دلیل باران است

بقول سام میرزا اصلاً از هرات است چون پدرش معمار بوده
مولانا بنائی این تخلص را بخود گرفته است شخصی بسیار متفکر و خوش نویس

و خوشخوان بود و در علم موسیقی داد و آرد که اقسام ریاضی است رساله به تحریر
 آورده. این شخص علی شیرنوائی را نیز دیده چنانچه سام میرزا می نویسد باعلی شیر مخافتی
 پیدا کرده. نزد سلطان یعقوب رفت و کتایبی هم بنام او به عنوان (بهرام و بهروز)
 نظم نمود. سپس بنا بر حب و وطن بسا ز به هرات آمد و مکران در بین او ونوائی
 آزر دکی پیدا شد. چون مولانا قصیده ای برای او گفته بود و قدر دانی ندیده بود همان
 قصیده را بنام دیگر در آورده به او تقدیم کرد. علی شیر ازو رنجید و مولانا قطعه
 ذیل را به او نوشته از سال کرد:

دخترانی که فکر بکر من اند   هریکی را به شوهری دادند
 آنکه کما بین نداد و عنین بود   ز و گرفتند بد دیگری دادند

امیر علی شیر بنا بر آن که از دواج نشوده بود به عنین بودن معروفیت داشت.
 مولانا بعد ازین در اثر همین اوضاع از وطن بر آمده به ماوراءالنهر نزد سلطان علی
 میرزا ولد سلطان احمد مرزا راه یافته قصیده بزبان وطنی هرات بنام مجمع الخراسب انشاء کرد
 تا زمان غلبه محمد شیبانی در آنجا بود و نزد محمد شیبانی مقبول واقع شد و رتبه ملک الشعرائی
 یافت تا زمانیکه با او بخراسان آمد. بالاخره پیش او نیز مبعوض واقع گردید و باز به ماوراءالنهر
 رفته در قرشی ساکن شد و در آن جا زندگانی می کرد.

زمانی که امیر نجم ثانی به دستور شاه اسماعیل صفوی بر ماوراءالنهر دست یافته قتل
 عام نمود بنائی نیز در آن هنگامه در سال ۹۱۸ کشته شد.

سام میرزای نویسد که: «از اشعار مولانا دیوان غزل مشهور است و غزلی چند در

تشمع خواجه - افظ به تلخامس - حالی (۱) گفته قصا دم هم دا رد ابیات ذیل را
ازو می آورد -

بیت :-

گلستانی است خرم دیده ام از عکس رخسارش ز مژگان خارها بگرفته بر اطراف دیوارش

بیت

به سر مه آنکه سیاه کرد چشم یا ز مرا
کنم غوغا بهر بیگانه کماند ر کوی او بینم
نه از خون جگر مژگان من بربکد گریسته
تعالی چه گلزاری است رخسار عرفنا کش
خوا هم غبار کر دم در کوی او در آیم
ز بدخونی چنان بیگانه شد آن بیوفا با من
چو چشم بار سیه کرد روز گسار مرا
که تا آید برون بهر تماشا روی او بینم
که بی او مردم چشم برای غیر در بسته
که آب از چشمه خورشید دادست اینز دیا کش
ناهر که بیند او را در چشم او در آیم
که شد بیگانه با هر کس که گردید آشنا با من

اصلاً از هرات است. در تذکره احباب
مذکور است که نسب خود را به حضرت

شهاب معمائی :-

صدیق اکبر می رساند چنانچه از قصایدش معلوم است. از جمله فضیلتی مقرب و معتبر بود.
در خدمت همایون پادشاه تقرب تمام داشت و از اهل مجلس او بود. در معما شخص
معرفت است و رساله ای هم در آن فن بقلم آورده. اشعار و قصاید هم داشته.
بیت ذیل ازوست :

کار هند و همه عکس است مگر هندوی شب در دسر داشت که مالید به پایش صندل
معمای آنی را به اسم شهاب گفته است :

شکرالله که درین دیر خراب شاه آشفته ما نیست بخواب

چون کلمه شاه آشفته یعنی تر کیب حروف آن در هم شود از آن (شها) حاصل
شده می تواند. و از نیست بخواب بیدار (بدار) مراد گرفته است و چون کلمه شها
(بدار) شد از آن شهاب حاصل می گردد. تذکره احباب چنین حل نموده است.

(۱) مثنوی باغ ارموی نیز به همین تخلص یعنی حالی می باشد.

حافظ سلطان علی او بهی

در تذکر احباب نوشته که
یکی از فضایل مشهور است

و سندی مصافحه او به پنج واسطه بحضور سرور کائنات (ص) میرسد. خود صاحب احباب
او را دیده و حافظ در زمان شروع رساله را که در باب مصافحه نوشته بود باو داده
و در حفظ آن سفارش نموده است. اکثر خطوط را خوب می نوشته و با مولانا سلطان
علی خطاط معروف مشهدی وضعیت متعمر ضانه داشت. چنانچه گفته است

گرچه آن سلطانی از مشهد است   لیک این سلطان از او به است
صاحب احباب از او حکایه میکند که خان شیبانی آیه کریمه (فسیکفیکم الله)
را بقله جلی نوشته از فضالی خراسان تحسین میخواست حافظ در تعریف آن خط گفته است:

ای خان جهانگیر که از لطف آلهی   بر مسند اقبال توئی خسرو جمجاه
تالوح و قلم هست کسی در همه عالم   نموشد به خوبی چون خط خوب تو دلخواه
بر خوبی خطت دو گواه به عدالت   کافیت دو کاف فسی کفیکم الله
در شعر هم طبع خوبی داشته. رباعی ذیل ازوست :-

لعلیست لبث که به زیبا قوت تر است   در چیست دهانت که لبالب گهر است
بر ماه رخت نه یک هلال ابروست   هر موی ز ابروت هلالد گهر است

بقول مصنف مذکور در سن صد و نه سالگی رحلت نموده و در بخارا مدفونست

مولانا میر محمود بیهقی

صاحب تذکر احباب میگوید
که مجمع کمالات و فضائل
بوده و بنا بر درویشی کتمان حال مینموده است. و از جمله شاگردان عبدالعلی برجندی
است در موزیک دارای صلاحیت زیاد و سمت معلمی را نیز داشته است. چنانچه نویسنده
تذکر احباب میگوید وقتیکه این فقیر نزد مولانا میر محمود مذکور موسیقی میخواند فرمود
که موسیقی را در خدمت مولانا عبدالعلی گذرانیده ام. و وی شاگردخواجه علیشاه حاجی
بوده که در موزیک مقام بلندی داشت میر محمود بشعر هم ذوق داشت. بیت ذیل ازوست :-

ای خوش آندم که شوم خاک در میخانه   ناز خا کم بکنند چرخ فلک پیما نه
در بلخ فوت نموده است. تولد و وفات او تعیین شده نتوانست مگر بهر حال صاحب مذکور
احباب او را در سن شیخوخیت دیده است. و ازین رواز اشخاص قرن دهم است.

زلامی هروی سام میرزا میگوید از چشمه ضمیر صافی زلامی اشعار لطافت آثار مترشح می ساخت . و از سایر اقسام شعر به قصیده .

بیشتر می پرداخت و در قصیده که شکایت از شعری کرده بود همین دوبیت از آنجا است :-
بکر فکرم ناید از بی کاغذی بیرون بروز همچو آبکار نبات النعش از بی چادری
شعر فضل و شاعر آمد فاضل اما چون طمع لازم شعراست بیزارم ز شعر و شاعری
دو مطلع ذیل را نیز از او میاورد :-

نخواهی کرد بار خار خار سینه چاکم مگر روزی که گیرد دامنت خار سر خاکم
چشمی که بود لایق دیدارند ارم دارم کله از چشم خود از یارند ارم
در سنه ۹۳۱ در هرات فوت شده است .

شیخ محمد طاهر بقول حسن خواجه (در تذکرا حباب) از اولاد خواجه انصاری هروی بوده و در زمان خود حسن خواجه

در بخارامی بردن و شعر داشت و این بیت را زمان سفر خود به هندوستان بر پشت کاپی نوشته بود :-
نوشتم بر کتاب نوح خط خود از وفاداری که شاید از من مسکین بدین تقریب یاد آری
مولانا یاری در تذکرا حباب نوشته که از شعرای کهنه هرات بود . و در زمان صاحب کتاب به سن شیخوخیت رسیده در بخاراسا کن بوده

است . از تولد و فوت او بیشتر چیزی معلوم شده نتوانست . مطلع ذیل ازوست :-

چون زمعنی نیست خالی عاشق صورت پرست . پی به معنی میبرد عاشق بهر صورت که هست

قاسم مر موز سام میرزا او را در جمله طرفه گوینان ذکر میکند و میگوید زمانیکه من در هرات بودم غزل معروف چامی را که مصرع اول او انست که

«از عشق تو شور بست عجب در سرم امروز» جواب میکردند . هر موز در هجو شعرای زمان چند بیت ذیل را در آن بحر و قافیه گفت :-

دیسوانه و آشفته نرو ابرم امروز در پیش رقیب تو ز سنگ کمت سرم امروز

تانشنوم آواز هلالی و نه بینم کورم چو هلالی و چو قوسی گرم امروز

حیدر که بهر کوجه دویدی به کاوچی در خانه خود ره ندهد میگرم امروز

فردانکتم آرزوی سایه طوبی گرسایه قد تو قدم بر سرم امروز

سام میرزا میگوید مراد در ایراد غزل یک بیت آخر است که خوب واقع شده است . از بیت سوم میتوان دانست که حیدر کلیچه بزهرانی با او معاصر بوده است .

حیدر کلیچہ (یا بقول صاحب تذکر احباب حیدر کلوج) برطبق نوشته
سام میرزا اصلاً از هرات است. در اوائل حال کلیچہ

پزی می نمود و بعد از آن میل شاعری کرد. با آنکه شاعر امی بوده است دیوانی داشته و
بقول سام میرزا ده هزار بیت مشتمل بر غزلیات و قصاید و غیره سروده است. و میگوید
غزلیاتش از اشعار دیگرش بهتر بوده است. این شخص علیشیرنوائی را دیده و غزلی نزد او
برده است و لیکن خود نتوانسته است مطالب آن را تفسیر کنند. بنابراین بیت ذیل را
بطور معذرت انشاء کرده است که -

چندان طوطی صفت حیران آن آئینه رویم که میگویم سخن امانه میدانم چه میگویم
در تذکر احباب مسطور است که حیدر کلوج به مجلس کامران پسر بابر رسیده و چون
از او پرسیده اند که چه مذهب داری در جواب گفته است -

طریق مذهب از زندان با مشرب چه میپرسی ز مشرب پرس زندان را تو از مذهب چه میپرسی
و بنابراین لاقیدی مورد التفات شده نتوانسته است. تاریخ ولادت و فوت او در نظر نیامد اما
اینقدر واضح است که به قرن دهم تعلق دارد. ابیات ذیل از جمله ابیاتی که سام میرزا
از او نقل میکند انتخاب شد :-

در دو غمت که بهر دل و بیش مرهمند یاران هم نشین و رفیقان منمند -
افسوس از آن کسان که ندانند اینقدر کز عمر این خوش است که یک لحظه باهمند
عشاق را چه شد که غم هم نمیخورند خوبان مگر ز محنت عشاق بی غمند
سام میرزا در تذکره خود علاوه بر ذکر اشخاصی صکه از جمله سازندگان
دو نفر ذیل را هم ذکر میکند.

۱- استاد دوست محمد هراتی که در هرات زندگانی می نمود و موزیک دان بود.

۲- محب علی نائی هراتی که نی را خوب می نواخت.

مولانا انامی
اصلاً از سبزوار بوده تربیت او در هرات بعد آمده است
معاصر سام میرزا بود و سام میرزا میگوید به صنعت آهنگری

قیام می نمود. بیت ذیل را از او نقل میکند :-

آنکه دولعل لبش قوت روان منست حقّه یاقوت او جوهر جان منست

وصفی هر اتی سام میرزا میگوید از کهنه شاعران آنجا است از و ذکر میکند :-

خوبان شهر فتنه و آشوب میکنند کاری که میکنند همه خوب میکنند
از معاصرین سام میرزا بوده در باره او میگوید که اوقات را
مولانا نگاهمی به کتابت میکردند و هر روز چهار بار افیون میخورد
مطلع ذیل را از او ذکر میکند :-

غزالی هر اتی بابتان دل شرح درد بینوائی میکند درد مندی از درد لها گدا می میکند
مشهور به چنیک به قول سام میرزا در جوانی شاعری میکرد
وسپس به عراق رفته در آنجا می بود بیت ذیل را از او می آورد :-

مولانا عالم هروی نادر اقلیم جمالت پادشاهی داده اند مهر و مه بر خوبی حسنت گواهی داده اند
بقول و آله داغستانی در ریاض الشعری در زمان اکبر
پادشاه به هند آمده بود بیت ذیل را از او ذکر مینماید :-

نجم الدین مسعود هروی کمان آن دهان مشک خیال آن میان مشکل میان این و آن مشکل مرا افتاده مشکلمها
در ریاض الشعری مذکور است
که معاصر شاه طهماسب ماضی

بوده است طبعش به گفتن هجو بسیار مایل بود ، میگویند معلوم نشد که مسعود اسم پدر اوست
و یا اسم خودش و احتمال قوی میرود که نجم الدین لقب او باشد ازوست :-

دریغ وصل جو انان کلهذار دریغ نه یک دریغ که مردم هزار بار دریغ
وله: ای زلف تو از اجد خود بی جیمی و ز میم عدم دهان تنگت نمی
اوراق گل و لاله بد و رخ تو - افتاده ز کار چون کهن تقوی می

اهلی تو شیری و یا خراسانی (فوت سنه ۹۳۴) برون در باره این دو اهلی
اهلی شیرازی (فوت سنه ۹۴۲) میگوید ، رضا قلی خان صاحب

تذکره هر دور از نظر افکنده مگر اولین بر حسب واقع و در مین روحاً بمکتب هرات تعلق دارد و
همچنان ظهوری ترشیزی (فوت سنه ۱۰۲۴) سام میرزا در باره اول الذکر میگوید ، اهلی
خراسانی از اهالی ترشیز است و در شیرینی اشعار و حلاوت گفتار شکر ریز ، و بعد ازین از طرز
زندگانی زندانه او حرف میزند و منتخبات از او ذکر میکند که بنده یک غزل را از آن
در این جا گرفته ام :

ای مرا غرقه بخون دیدم خونبار از تو	سینه مجروح و جگر ریش دل افکار از تو
گناه تیر تو کشم از دل و که ناوک آه	آه تا چند کشم اینهمه آزار از تو
همه چون ذره ز خورشید رخت رقص کنان	مانده چون سایه منم در پس دیوار از تو
ذره ذره مگر از مهر تو دل بردارم	ورنه دل برتوان داشت بیسکه راز تو
روی بنمای که تا جان دهم از شوق رخت	جان سپردن زمین و منم دیدار از تو
اهلی از خیل سگانش چه شماری خود را	خاک ره شو که کسی را نبود عار از تو

اهلی شمیرازی

سام میرزا میگوید در سلك شعرای بگرام و فضلالی عظام
جدا داشت و به فقر و مسکنت و قلت اختلاط با هل دنیا مشهور تر

از آنست که احتیاج به تعریف داشته باشد و از اکثر سالکان مسالك سخنوری بوفور
مهارت در شعر امتیاز تمام داشت قصیده موضوع خواجه سلیمان را به اسم میر علی شیر تتبع نموده
چند صنعت زیاده کرده که میر علی شیر انصاف داده که از او بهتر گفته در غزلی نیز اشعار
عاشقانه دارد ابیات ذیل را از او میاورد :-

از مرگ رقیبان تو خرم نتوان بود	خوشحال بمرگ همه عالم نتوان بود
زاهد به کعبه رود کین ره اینست	خوش میر و دامان ره مقصود نه اینست
اکنون که تنهاد بدمت نطف آرزاری بکن	سنکی زن تلخی بگو تیغی بکش گماری بکن
من و معنون دو اسیریم که غم شادی ماست	هر که این شیوه ندانسته نه از وادی ماست
گر کشد خصم بزور از کف من دامن دوست	چکنند در کشش دل که میان من و اوست

رباعی

گر در پی قول و فعل سنجیده شوی	در دیده خلق مردم دیده شوی
با خلق ممکن چنان که گم فعل ترا	هم با تو عمل کنند رنجیده شوی

در سنه ۹۴۳ در کبر سن در شیراز فوت شده است .

شیخ ابو الوجد

در ریاض الشعر آمد که او است که از شعرای جلیل القدر
و عم شیخ زین الدین خوانیست و فارغی تخلص مینمود

و مدتها در هند بخدمت همایون پادشاه و اکبر پادشاه میبود . در مجالس امیر علی شیر

تاریخ ادبیات صنف ۱۲ (۲۰۰۰) ب محمد عثمان ح حیدر علی رحمت هاشم ن رجب علی ر ۲۹ ر ۱۲ ر ۳۰

مذکور است که وی هروی است و در خانقاه جدید هرات مسکن دارد. ابیات ذیل را ریاض الشعری از وی آورد :

عمری که دل بوصل تو ام بهره مند بود	بود آنقدر که می توان گفت چند بود
کوتاه بود فکر کسان و نه در ضمیر	ما را ز قدر او سخنان بلند بود
اغیار دوش پیش تو بودند و فارغی	از دور خوش بر آتش حرمان سپند بود
مگر که توبه شکستن نیاید از دستم	که داد کاسه بدستم که توبه نشکستم
بنیاد زمن کن چو کشی در بدران را	تا کشته تیغ تو نبینم دگر ان را

در هجو برادر خود گفته : -

ای کرده بعمر خویش خر گم بسیار	هر جا که خری است می کند از تو فرار
زینسان که بود کار تو خر گم کردن	خود را ترسم که گم کنی آخر کار

در ریاض الشعری نوشته که نزد همایون و اکبر می بود
فناى هروى : او راست :

زهی حریم درت قبله گاه کعبه روان	روان به کعبه کویت هزار قافله جان
مشال جان ترا طره ازل طغری	کتاب عمر ترا نقطه ابد عنـسوان
خرنک کین ترا صد هزار سینه سپر	کمان ناز ترا صد هزار دل قربان

ویسی هروی : از لطائف نامه فخری در آخر کتاب مذکور احباب که از نسخه های قلمی کتابخانه

شخصی (۱) جناب فاضل هاشم شایق افندی می باشد در باب او نقل نموده اند که « بکاتبی مشهور بوده اما شعر هم می گفت و با وجود آن که ساده و کل بود چنانچه فقیر (صاحب لطائف نامه) بلکه اکثر باران تعجب می نمودند که آیا او بدین سادگی نظم چون گوید ، غزلهایش بد نیست دیوان هم دارد و این مطلع از وست : -

رفتم بسیر باغ بطرف بنفشه زار   آمد زهر بنفشه مرا بوی زلف یار

ویسی که سلطان حسین میرزا را نیز بقول صاحب ریاض الشعری دیده است بالاخره به حج رفت و همایون را نیز در آنجا ملاقات نمود و در همان جا در قرن دهم فوت نمود .

(۱) که بنده از اشارات فاضلانه و معاوضتی که در تهیه ما خذبه من نموده اند از ایشان امتنان دارم

تاریخ ادبیات صنف ۱۲ (۲۰۰۰) ب محمد عثمان ح حید رحلی محمد هاشم ن رجب علی ر ۲۹ ر ۱۲ ر ۲۰

ساغری: از شعرای هرات است در سفر حج با ویسی بسکجارفته (۱) مگر
قبل از فوت او با ز کشته بود این شخص صحبت جامی را نیز

در یافته و به نسبت او مذکور است که مولوی جامی در دو بیت ذیل در باره شعرا و گفته: —
ساغری می گفت دزدان معانی برده اند هر کجا در شعر من يك معنی خوش دیده اند
دیدم اکثر شعر هایش را یکی معنی نداشت راست گفتست این که معنی هاش را دزدیده اند
بعد از آنکه درین باره ازو شکوه نموده جامی گفته است که من شاعری گفته ام اما
خوش طبعان او را ساغری کرده اند .

از ساغری است : —

تا شنیدم که توان لعل ترا جان گفتن آتشی در دلم افتاد که نتوان گفتن
در نمونه ادبیات نچک مذکور است که وی مؤلف ربیع الوقائع و اصلش
واصفی از هرات است . در خر و ج شاه اسمعیل صفوی و فتنه های شیعه و سنی

در سال نهصد و چند هجری به ماوراء النهر هجرت نموده است . وی نویسد که در مقدمه
بدائع الوقائع تاریخ هجرت او سنه ۹۲۸ قید شده ولیکن ابن غلط کاتبان است این واصفی
درین کتاب مصاحبات سنه ۹۱۶ را که در ماوراء النهر با او واقع شده است می نویسد
پس معلوم شد هجرتش قبلاً از سنه ۹۱۶ بوده است و در کتاب خود وقائع را تا
سنه ۹۴۰ می نویسد . پنج غزل بالتزام تیغ و آب ساخته به خمسه متحیره موسوم نموده
است که عین یکی از آن ها را بطور نمونه می آرد . —

مضطرب کردم چو گیرد در کابویم تیغ یار در کلهوی هر که گیرد آب گردد بقرار
در میان تیغ خوبان دست و پائی میزنم آشنا باید که زین گردایم آرد بر کنار
بسگذرد از استخوانهای تنم تیغش چون نیست مانع آب تیز را خاشاک خس اندر کنار
تیغ تو چون از سرم بسگذشت جاندام روان آب چون بسگذشت از سر غیر مردن نیست کنار
چون نیامد بر سرم تیغ تو جسمم خشک شد آب چون ناید زمانی خشک گردد جویبار
واصفی تیغ ترا می بیند و محروم از آن میکنند در آب از حسرت نظر چون روزه دار (۲)

(۱) نقل از خزانه گنج انهی در آخر کتاب مذکور احباب قلمی از کتابخانه شخصی هاشم شایق افندی

(۲) مراد شاعر بجز این نبوده که تیغ معشوق را می بیند و از اشتیاق در حال محرومی
بران چنان نظر میکند که روزه دار بطرف آب نظر کند . پس درینصورت عبارت مصراع
دوم با او تقدیر چنین است که « از حسرت (بران تیغ) مانند نظری روزه دار در آب
می بیند » و درینصورت تعقید لفظی که در عبارت اوست به خوبی هویدا است . (محرر)

غزالی هم ازو ذکر میکند که به چهار وزن خوا نده میشود از آن گرفته شد؛ -

نر کس جاد وی نو آهوی چین	نافه آهوی تو خال جبین
هند وی کیسوی تو حامی کفره	غمز خونین تو ما حی دین

- ۱- نر کس جاد وی نو آهوی چین   ۲- نر کس جاد وی نو آهوی چین
 فاعلاتن   فاعلاتن   فاعلات (فاعلان)   فاعلاتن   فاعلاتن   فاعلات
- ۳- نر کس جاد وی نو آهوی چین   ۴- نر کس جاد وی نو آهوی چین
 فاعلاتن   فاعلاتن   فاعلات   فاعلاتن   فاعلاتن   فاعلات

سام میرزا در تذکره خود علاوه بر ذکر شعرا و فضلائیکه بدوره اول صفوی ربط دارند و ما از آن درین تحریر استفاده نموده ایم از جمله موزیک دانان دو نفر ذیل را ذکر میکند :-

۱- استاد دوست محمد هراتی که در هرات زنده گانی مینمود .

۲- محب علی نائی هراتی که نی را خوب مینواخت و طور بسکه مینویسد مدتی نزد

خودسام میرزا هم بوده است . و علاوه آن از استاد قاسم هراتی که در کمانگری و چقماق گیری و صیادی مهارت داشته است ذکر میکند و بیت ذیل را که از خود اوست بر گوشه کمانهای ساخت خود می نوشته :-

آنکه اولاد علی را خادم است   خاک راه درد مند آن قاسم است

و گذشته ازین شخص را باسم محمود زه گیر هم ذکر میکند که شخصی ظریف بوده و آواز بها بم را تقلید میکرده است . و علاوه آن قنطری تر ازو را خوب می ساخته است و البته «زه گیر» که به آن معروف بوده است اصل صنعت او را نشان میدهد بیت ذیل را ازو ذکر میکند :-

کهی محمود زه گیرم کهی محمود قنطری هم   کهی اسپم کهی اشتر کهی گاوم کهی خرهم
خطا طان :

علاوه بر اصحاب ذوق خوش نویسی که در ضمن تذکره شعرا بایشان اشاره رفته است درین دوره در هرات خوش نویس معروف که در باره او و تحریراتی هم قبل بر این شده است

میر علی

خطاط معروف هرات میباشد که در تذکره‌ها ذکر او بحیث یسکی از رجال برجسته این فن میکنند به قول سام میرزا میرسید علی از سادات هرات است . مشق خوش نویسی را از مولانا سلطان علی مشهدی نمود و از خطاطان با کمال و بی نظیر بوده است در اطراف سنه ۹۲۵ در اثر انقلاب خراسان به ماوراءالنهر رفته در آنجا به ضعف چشم گرفتار شد .

صاحب مذکر احباب می نویسد که :-

بسیادت مشهور است و در خطه خط مملک لکتاب بود . درستی خطش را به مولانا سلطان علی تر جیح میگرد اما میگفت که لطافتی که خط مولانا دارد خط من ندارد . به امداد قلم و مداد ، داد خوش نویسی داد و جز قلم کس به حرف او انگشت نهاد و در فنون شعر بغایت صاحب وقوف بود و از آن جمله اظهار مغمزی بنام نامی بابر پادشاه گفته و خوب آمده و آن اینست :-

سر من خاک در باد شه ملک که هست   فخر شاهان ممالک شرف نسل نمر
پادشاه فضلا کمان سخا بحر کرم   سرار باب هنر شاه محمد بسا بر
رباعی ذیل هم ازوست -

سر حلقه دهر سر هر بی وطنی   خاقان دلاوری و خضر زمینی
بعد از سخنت نیست بکیتی اکنون   معجمو عه معنی شه ملک سخنی
میر علی به معما نیز ذوق داشته و سام میرزا معمای ذیل را با اسم مهدی از او ذکر میکند
خوش آنکه به عشق مبتلا گردیده   بیگانه ز خویش آشنا گردیده
بیکبارگی از قید خرد و آریسته   در میگذرد ها بی سرو پا گردیده
حیل این معما به نظر نویسنده از مصرع آخر چنین آمد :-

در (می) یعنی در وسط (مدی) کده ها بی سرو پا یعنی بی اول و آخر (بی کاف و الف)
وا ز گردیده منقلب مراد دارد پس کده ها که اول و آخر آن رفت (ده) ماند و آنهم چون
منقلب شود (هد) میشود و چون در وسط م دی آورده شود (مهدی)
از آن حاصل میشود .

صاحب مذکر احباب در سنه وفات او می نویسد که «میرزا بیگ، دیوان ملارا به خواب

دیده و از تاریخ وفات پر سیده ملا در جواب او گفته که میر علی فوت نموده و میرزا بیگ مذکور این تاریخ را کسوت نظم پوشانیده « -

آن بحر فضا تل سر از باب هنر را در واقعه دیدیم با طوار ستوده
گفتیم که تاریخ وفات تو چهل و نهم گفتا که بسگو میر علی فوت نموده

و باز میگوید (مولانا قریب به هفتاد رسیده بود که تیغ قضا نخل حیاتش را قلم زده از یا افکنده دوست قدر نام او را از جریده حیات بگزاکمات تراشیده مرقع زنده گمانش را از یکدیگر کند . در فتح آباد بخا را مد فون است و الة داغستمانی میگوید تخلص او کاتب بود و در زمان سلطان حسین میرزا ظهور نموده بود .

سام میرزا میگوید از خوش طبعان هرات

مجنون چپانویس

است و در خط چپ بی بدل عالم بود و خط دیگر اختراع نموده و آنرا اتمان نام نهاده بود و صورت آن خط چنان بود که در دو صورت خط در خوانا بود .

تو مان مخترع مجنون شد کز قلم چهره کشائی ها کرد
تا شد مخترع و صورت کش خطکم صور تسکی پیدا کرد

و باز می نویسد و رساله نظمی باسم من در بحر لیلی و مجنون بسته بود و در قاعده خطی او تعریف چگونگی قلم و سیاهی و رنگ کردن کاغذ و مایه تنق بها در رنگ کردن کاغذ از آنها بیتمی بخاطر بود نوشته شد : -

رنگی که صفای خط در آنست از آب حن و زعفران است

این دو مطلع از وست : -

بی وفا بودی و از اول ترا نشناختم حیف ازین عمری که دریای تو ضایع ساختم
وله نه فیر و زه سپهر در انگشترین تست روی زمین تمام بزیر نسکین تست

قندهار : -

اسم او مولانا شاه محمد است در ریاض الشعری مسطور است انسی قندهاری مشهور بوده در عهد هایون پادشاه از ماوراءالنهر به هند آمده از دانشمندی

انسی

اعزاز یافت . اوراست : -

سر شکم بیتورفته در باشد تماشا کن بیادر کشتی چشم نشین و سیر در با کن

میر جنوبی در ریاض الشعر انوشته که :-

احوالش از اسمش هوید است در سنه ۹۹۹ شب عید رمضان در شیراز وفات یافته در سپاهگری
 و تاریخ دانی مهارت داشته است و نیز مذکور سیه جرده بوده شخصی این قطعه را بجهت
 وی گفته و ویرا پسند طبع افتاده جایزه وصله بسیار بوی داده و بی نهایت محظوظ شده
 قطعه :-
 شمع ماتم جنونی آنکه چومهر بر جبینش نشان مقبلی است
 او ز نسل علی نمی ما نسد غا لبها نسل قنبر علی است
 ابیات ذیل ازوست :-

بیت

سوز پروانه ز بلبل طلبی شرمت باد دوزخ از دور بهشت است تما شائی را
 نوعی که ملائک هوس خال تو کردند گنجشک سوی دانسه صیاد نیاید
 وسیله جرم محبت بس است خونم ریز اگر ز زنده کی من بود هلال ترا
 خواجه ابوالبرکه که فرامی در ریاض الشعر - میگوید ' مولدش فرا هیست
 در خدمت همایون یاد شاه میبوده اورا است :-

خون دل میخورم از پسته شکر شد نشن که چرا پسته نهاده است دهن در دهنش
 هر چند که شهره گشته بدنامی من زاندازه گذشته بی سرا نجا می من
 پنهان کنم از رقیب حال دل خویش تر سم که شود شاد ز نا کامی من

کابل :-

مولانا قاسم گاهی از شعرای کابل است . در ریاض الشعری به نسبت او نوشته :-

«در نزد مرزع فطانتش دانش فلاطون از جو کمتر و در جیب همتش حاصل جهان ازیر
 گاهی بی قدر تر بوده ، کنیت وی ابولقاسم و اسمش نجم الدین است . در اول شباب بخدمت
 مولانا جامی و امیر هاشمی مشهور به جهانگیر فیض یاب گردیده به مدارج علم و فضل عروج
 نموده ، در حقایق و معارف بسکانه آفاق شد و آستین همت بر آمال پی مال دینوی افشاند .
 در موسیقی تصانیف دارد . مدفنش آگره است »

سید حسن خواجه نقیب الا شراف بخاری در مذکر احباب میگوید « مولانا قاسم گاهی

از شاعران قدیم و خوش طبعان ندیم است اشعار شیرین اورا طوطیان چون شکر به گبار می برند و در فن موسیقی ید طولی دارد. و این غزلش را صدیق نسکوبسته :-

چون سایه همرم به هر سو روان شوی   شاید که رفته رفته بما مهربان شوی
ای پیر عشق صحبت یوسف رخی طلب   نبود عجب اگر چو زلیخا جوان شوی
گاهی تو بلبل چمن آرای کسا بلی   زاغ و ذغن نه که به هندوستان شوی

نقیب الاشراف اورا به سن شیخوخت دیده و آن زمان در بخارا میبوده است. صاحب آتشکده اورا در ذیل شعری اصفحان ذکر میکنند. و میگوید «اصلش از سادات گلستانه است یسکی از اجداد ایشان در فتنه تیموری از شهر بیرون رفته بار دو پیوسته مورد الطاف شاهی شد و بهمه جادر اردو بوده تا در ترکستان رسید. مشارالیه متولد شده در کابل نشو و نما یافته مشهور به کابلی شده و در زمان همایون پادشاه به هندوستان رفته با کمال اعتبار پادشاهی دامن از صحبت مردم برجیده جو یای صحبت تقرا گردیده و خیال شعری میسر کرد.

ریاض العارفین فوت اورا در آگره ۵ سنه ۹۸۸ میگوید و می نویسد که در سن شباب کسب علوم در پیش مولانا عبدالرحمن جامی نمود. بنا بر علوهمت و سموفطرت به علوم رسمیه قناعت نکرده روی با علم باطن آورد و بخدمت جمعی رسید و ارادت نگزید. به هندوستان رفت بخدمت سید محمد هاشم شاه کرمانی الاصل دهلوی موطن مشهور بشاه جهان گیر رسید و ارادت آن سید و الامقام را گزید. از اما جد طریقه سلسله نعمت اللهبه محسوب و عاراج معارج عالیه شد « ابیات ذیل را از و میاورد :-

[رباعی در تعریف انسان کامل]

آنها که همیشه لطف حق همراه است   شاهش چو کدای است و کدا چون شناست
از صورت خلق معنی حق بینند   آری آدم بصورت الله است
آنکه پیامی نهی بر آء طلب   گرز بد بگذری نسکو کردی
مرکب سعی خویش را میران   تا بجائی که جمله او گردی
چشمه که میزاید ازین خندان   اشک میقان دل خندان
در گس شهلا نبود هر بهار   اینسکه بر آبد بلسب جو بهار
چشم بتاست که گردون دون   بر سر چوب آورد از کدل بر ون

سروری کابلی

قراری که در سرو آزاد مسطور است اسم او عالم بیک و در اردوی جهانگیر شامل بوده است. ریاض الشعرا

نیز بهمین مضمون ذکر مختصری ازو میکند. ابیات ذیل ازوست :-

لطف و دشنام تو انیس دل بیهوش است   آتش از آب چه گرم و چه خنک خاموش است
 در رقص دست و پا نزدن اختراع ماست   چون نبض زیر پوست طپیدن سماع ماست
 چو گان صفت بمطلب خود دست و پا زدیم   پیوند ما بمطلب ما انقطاع ماست
 بعد از ذکر سروری و بیک نفر شاعر دیگر در ریاض الشعری اسم یک شاعر دیگر کابلی را با این عبارت مختصر ذکر میکنند که «سرشکی کابلی راست» و متصلاً بدون ذکر از احوالش ابیات ذیل را ازو میاورد :-

من و اندیشه و صلی که بصد عمر دراز   دست اندیشه بدامان خیالش نرسد
 وله :- بخون خلق دلیر است زانکه در محشر   بیک کر شمه بیند دزبان دعوی را
 وله :- غبار آسافتادم در رهش اما زدامانش   همان دست تمنائی که کونه داشتم دارم
 درین افتاده کی ر کس نگیرد دست من شاید   کسی چون پرتو خورشید را از خاک بردارد

فیروز کابلی

در قسمتی از کتاب او یماق مغل که از شعرا بحث می راند (۱) مسطور است که فیروز کابلی از خانه زاد ان

شهرزاده حکیم میرزا بوده در فن موسیقی و قوفی داشت و صاحب طبع رسا بوده ازوست :-
 علاج این تن بیمار نیست جز مردن   برو طبیب مکن رنج خویشتن ضایع
 یوسف نور خان کابلی: از شعرای زمان اکبری است و در محاصره قلعه سوات فوت شده ازوست :-

خوشوقت آنکه جای به میخانه ساخته   در پای خم بساغر و پیمان ساخته
 مولانا بیدکس غزنوی: در ریاض الشعری مذکور است که در ملازمت محمد حکیم میرزا بوده است ازوست :-

زهجر سوختم و دم نمیزنم که مباد   زنا امیدی من غیر امید وار شود

(۱) این کتاب در کتابخانه شخصی جناب هاشم شایق افندی موجود است.

تاریخ ادبیات صنف ۱۲ (۲۰۰۰) جلد ۱ محمد عثمان حیدر علی محمد هاشم ن رجب علی ۲۳۰۱۳۰

غوری کابلی : در ریاض الشعری نوشته که در خدمت اکبر پادشاه بود است اوراست :-

شوق چون ره بران در اندازد   ر سَم باز آمدن در اندازد
پنهان بسخن داریم آن غمزه خاموش   هر لحظه به حرفی نه زبان محرم و نسی گوش

به قول سید حسن خواجه نقیب الاشراف
جوانی خوش صورت و نیکو سیرت

خواججه زاده کابلی

بوده و در بخارا تحصیل مینموده است و بخوش طبعی مشهور و این مطلع بدو منسوب است
مرا بررسی که از خوبان ترا خیل و سپه چند است   عجب شاهمی که از دیوانه می بررسی که چند است
غزل ذیل را از جمله اشعار او میاورد :-

خیال آن خم ابروی چون هلال خوشتر است   اگر چه دور خیاست آن خیال خوشتر است
بشام عید نظر میکنم بسر ابرویش   که شام عید نظر جا نب هلال خوشتر است
برنگ زرد کنم عرض حال خود با او   که پیش یسار باین رنگ عرض حال خوشتر است
اگر چه نیست یقین دیدن جمال تو ام   ولی بگوی تور قتن به احتمال خوشتر است
چه خوش بود که رسم با وصال او 'رحمی'   که مبتلا شده هجر را وصال خوشتر است
و میگوید در آوان جوانی ازین عالم فانی بملك جاودانی انتقال نموده   در هندی مدفون است
از شعر او چنان معلوم میشود که 'رحمی' تخلص داشته است . بالفعل از اتوال او همی بقدر معلوم
شد در ماخذی که بدست بود مزید معلومات درباره او شده نتوانست .

تاریخ ادبیات صنف ۱۲ (۲۰۰۰) جلد ۲ محمد عثمان حیدر علی ر محمد هاشم رجب علی ر ۳۰ ار ۳۰

فصل دوم

قرن یازدهم هجری

بدخشان و باخ :-

امیر محمد جمیل بدخشی بهار کی ابن ابونراب . در اکثر علوم

دارای معرفت و بالخاصه در فقه معلومات بلندی
و ادراک بود . کتابی هم بنام « نظم عقاید » تالیف نموده است . شاعر نیز بوده و اکثر اشعار او
دینی و تصوفیست ابیات ذیل ازوست که در موعظت گفته :-

ای راه رو طریق اسلام	دانسته درین طریق نه گام
کاین بادیه ایست بس خطرناک	تاجز شده کاروان ادراک
بی بدرقه یا منه درین راه	ازر هزن چهل باش آگاه
آن بدرقه در طریق علم است	در راه طلب رفیق علم است
علم آرد بدست تانوائی	تسا در ره چهل در نمائی
آن گاه قدم درین سفر نه	عالم چو شدی کنون سفر به

وفات او در سال (۱۰۱۱) هجری واقع شده است . شاه عبدالله خان مرحوم از وجود آثار او حرف
می زند اما معلوم نشد کتاب او که میگوید وجود آن از تذکره شعرای بدخشان مانند تذکره
میر یاری بیگ خان و بهار بدخشان تالیف سید عبد الکریم خان بدخشی و غیره ثابت میگردد
در دست رس است یا نه ؟ در انتخاب ابیاتش نیز گمان میرود تسائلی رفته باشد ورنه شاید ابیات
فوق بهترین نمونه طبع او نبوده است . زیرا معلوم است که سوق کلام به خطرناک نشان دادن
طریق اسلام و باز استدلال با اینکه اسلام بدون علم خطر دارد ، اگر چه بدون اثبات نیست و هم
بحث معقولیست مگر قید اینکه قبل از اسلام و سفر در راه اسلام تحصیل علم لازم است و عالم بودن
ضروریست . بحثی نیست که قابل قبول باشد البته اگر چنین استدلال میشد که در راه اسلام
علم ممد و مکمل و باسبب رفع خطرات و مذلات می باشد (و غالباً مراد شاه عزیز همین است)
قابل تسلیم می بود . و علاوه تا مصراع چهارم که باید صلواتی با مصراع خود می داشت
جدا گانه واقع شده است و مصراع آخر که قطعاً حکم به تحصیل علم قبل از اسلام را تا کید
میکند و هم « لازم بودن » سفر را بعد از علم نشان میدهد مورد تماس است .

ابو الفیضی حضرت محمد سعید مشهور بحضرت از اهالی سر شهر بهارک بدخشان در حدود ۱۰۵۰ زندقانی داشته است

به معیت سلیمان شاه حکمرمای دوره ملوک الطوائفی بدخشان به تسخیر چترال عازم شده بود و بعد از تصرف او بران سیاست امور اداری « گنجوت » از طرف شاه مذکور باو گذاشته شده چون برادر شاه کرامان حسین با برادر خود بجنگ برخواسته اورا مغلوب نمود (۱۰۵۰) و مملکت را به تصرف در آورد ، ابو الفیض نیز از خوف فرار نموده به ترکستان شرقی رفت و اخیراً بعد از چندی در کاشغر فوت شد . در موضوع اینکده حاجی قتلو اورا کاشگری میداند و شاه عبدالله خان در مقاله خود به عنوان از مغان بدخشان ذکر می کند و باز میگوید در اینکده بدخشی است هیچ شبهه وجود ندارد و ضمناً استناد بغزل او میکند که :-

فلک آواره ز کوهسار بدخشانم کرد	همدم ناله و فریاد غربانم کرد
منده چون بلبل نالان به چمیدم به چمن	ز چه صیاد قضا بسته زندانم کرد
داشتم خاطر جمع از غم آشوب جهان	ذوق پابندی زلف تو پریشانم کرد
به شب وصل چوپر وانه نثار نشدم	عشق در مشهد هجران تو قربانم کرد
شب بیاد کمرت کرد خیال جو لان	دیده ام موی کشید آخر و گریانم کرد

بیت سوم شاه فرد این ابیات است . شاه عبدالله خان مغفور راز [تشبیهات : طلاقه از مصرع سوم و نهم و همچنان از تذکار مبارکه در مصراع چهارم با آن همه تناسب و تلازم مخصوصه (بدیعه)] حرف میزند و لا یتخفی ما یقول .

ملا سیدی مستقیم بلخی : نصر آبادی می نویسد که نزد سبجان قلیخان شیبانی (۱) بوده

است اطراف (۱۱۰۰) بیت ذیل را از وی آورد :-

چون کبوتر بچه تا هستیم بالای میزنیم بهریک ارزن که آنهم در دهان دیگر بست
در بحر الاسرار نیز ذکر این شخصیت آمده تحریر میشود که ولادت او در ایام سلطنت

(۱) در میان شیبانیان سبجان قلیخان نام پادشاهی و خانی نیست این سبجانقلی خان امترخانی میباشد که از ۱۰۹۱ تا ۱۱۱۴ حکومت کرده بیست و سه سال در بلخ والی بوده باقی در بخارا و غیره حکومت کرده .

خوانین شیبانی در موضعی باسم (جیا خان واقع شده ' ابتداء به تحصیل علم گرائیده سپس به نظم سازی گرائید ' مقام بلندی در آن فن حاصل کرده)

صاحب بحر الاسرار ذکر او را در زمره شعرای معاصر خود می کند و می گوید (ایوم به میان عواطف الهی و لطائف و مواهب شاهی از زوایای فکرت و اختفا بالانگلیه بیرون آمده بر منصفه شهرت و اعتلا جلوه گراست) ازین معلوم میشود که در زمان سبحان قلیخان (۱۰۹۱) نیز زنده بوده است که نصر آبادی از بودنش نزد او بحث میکنند .

بهر حال صاحب بحر الاسرار می گوید از منظومات او دیوانی مشتمل بر قصاید ، غزلیات و رباعیات مقتطعات و مثنویات موجود است و می گوید که طبع او اثر تبیع نظامی را دارد ابیات ذیل را از او می آورد : -

درین اوقات میخواهم که در آزار خود کوشم	در آزار دل از عافیت بیزار خود کوشم
اگر منع تماشا این چنین لذت فروش آمد	تمام عمر در محرومی دیدار خود کوشم
وله : زمن هر کس تولا کرد مشمت خون فرستادم	تردد اندکی کردم ز خود مضمون فرستادم
مسیحادی تولا قرض داغی کرده بود از من	نهادم نام او خورشید و بر گردون فرستادم
مرادم تا نکردد دست فرسود لب انشا	بسویش نامه بیگانه از مضمون فرستادم
رباعی - لب دشمن برق آه می باید کرد	اشک از مژده داد خواه می باید کرد
هر سایه که افتد بهزار مژه اش	باز و بند نگاه می باید کرد

ملانظمی : قرار تحریر نصر آبادی از قریه فلور (فلول) بلخ است . اما گمان میرود فلور همان فلول موجوده باشد که در بدخشان است و هم اکثر

تغلیبات مضافات بدخشان را از مضافات بلخ گفته اند در بحر الاسرار نیز مذکور است که مولد و منشاء آن جناب قصبه فلور است از مضافات بدخشان و امام قلیخان از شهرت او آگاه شده او را نزد خرد خواسته اعزاز نمود و به منصب ملک الشعرائی مقرر داشت و زمام حکومت وطن اصلی اش را بدست او داد و در سنه ۱۰۳۳ در بلخ فوت نموده است . نصر آبادی هم میگوید که در خدمت ندر محمدخان بوده است و ندر محمدخان و امام قلیخان هر دو پسران دین محمدخان بوده اند که مؤاخرا الذکر قرار بیان ستمیلی لین پول در (طبقات سلاطین اسلام) در ماوراءالنهر حکومت داشته و مقدم الذکر در بلخ بوده است . فوت امام قلی (۱۰۶۰) و فوت ندر محمد یکسال بعد ازوست .

بحر الاسرار در باره نظم می نگارد که از منظومات او 'یکی نظم اخلاق محسنی است' که امروز چون انفاس عیسی اعجاز احیای اموات به تقدیم می رساند و ابیات ذیل را از آن نقل می کند :-

یکی کرد از آل طاهر سوال	که قدر شما از چه شد در زوال
جواب اینچنین یافت بر خورد و خواب	به آسایش نقل و جام شراب
گرفتم عادت بهسا رو تموز	به ذوق شراب شد و خواب روز
از آن حال مجموعه قدر ما	در افتاد در بحر موج فنا
دهد دلت خسر و آن را به باد	شراب شب و غفلت با مداد

و بز می گوید اثر دیگر او دیوان قصیده و غزل و رباعیات و سائر مصطلحات شعریه است که الیوم شهرت دارد و از قصیده ابیات ذیل را طور نمونه می آورد :-

چنان گذاخت اساس و جو دم از شیون	که همچو صورت جان محو گشت صورت تن
ز بس فزون شده ضعفم که کس گمان نبرد	اگر مسیح گواهی دهد به هستی من
هر از بار گریبان و سینه کردم چاک	که تا حقیقت احوال دل شود روشن
فغان که از دل محزون بیافتم اثری	بغیر قطره خونی که ریخت در دامن
قسم به تیغ محبت که خاطر غمگین	ز بیم دادن جان نیست دردم سردن
درین غم که مباد بغیر خو گیرد	جفای او که نبود آشنا به غیر از من

از غزلیات او ابیات ذیل را می آورد :-

اگر سر بر نیم صبح سایم در دسر گردد	و گردل بر گل جنت نهم داغ جگر گردد
به تشخیص نفس آئینه بر رویم چه میداری	کد بعد مرگ آه دردمندان بیشتر گردد
ز مردن نیست با کم نظمی اما زین فغان دارم	که چون من رخت بر بندم محبت در بدر گردد

رباعی

هان نظمی هان درین بیابان دوراه	زین داس سفید مزرع سبز گیاه
چون نیک نظر کنم در خرمن مهر	بسکدانه محبت است باقی همه گداه

(۱) در مصرع دوم و واضحاً کلمه 'شد' طوریکه اشاره شد (گشت) است. مصرع آخر نیز به فکر بنده چنین خواهد بود که 'جفای او که نبود آشنا بجز بامن'

(۲) مصرع دوم مضمون حافظ است که (مزرع سبز فلک دیدم و داس مه نو)

حکیم لایق بلخی: قرار تحریر نصر آبادی نزد امام قلیخان (شیبانی) بوده و در باخ فوت شده است ازومی آورد؛

بیت

یا بدامان گر چه بیچیدیم همچون کرد باد   دل بواد یهنا فتاد و سر بصحر اها زدیم
دل دامن زلفت بکف آورد بصد سعی   دانست که در دامن این شب سحری هست

ملا مکتای بلخی نزد امام قلیخان بوده است ازوست -

جذبه شوقم که جادر بزم نازم داده اند   پیر عشقم مسلک نازو نیازم داده اند
ریزه الماس در دم همز بان تیغ عشق   عمر هادر بوته جوهر گدازم داده اند
ملا یگانه بلخی: قرار نوشته نصر آبادی این شخصیت نیز از شعرای امام قلیخان بوده است
بیت ذیل را از طبع او گفته:-

عرق هر که از آن رخسار آنشناک میریزد   گل خورشید می روید مگر از خاک می ریزد

ملا مفید بلخی هم از شعرای امام قلیخان است از طبع او نصر آبادی میا آورد :-

خار خار طمع از هر چکسی نیست مرا   مرغ تصویرم و در دل هوسی نیست مرا
همچو نی سر بسر افتاده گره در کارم   جز لب لعل تو قریب بادرسی نیست مرا (۱)

ملا - معنی بلخی: قرار یکه در تذکره نصر آبادی مذکور است از طلاب علم بلخ بوده این
رباعی را بازنسبت داده اند:-

روزی که به مرگ گل نشیند گلشن   بلبل شو داز مرثیه خوانان چمن

میراث گل ولایه چو تقسیم کنند   رنگ از تو و نسلکیت از تو و داغ از من

مگر نصر آبادی میگوید این رباعی به نام طالب آملی و همچنان که ام شاعر دیگر هم
شهرت دارد.

(۱) دیوان منتخب قلمی مفید بلخی در کتابخانه هاشم شایق بنظر خورده و سر خوش
در جای وفات و سال وفات وی چنین تاریخ گفته :- مرد ملا مفید در ملتان - این سخن چون
بگوش سرخوش خورد - بر کشیده آه و سال تاریخش - گفت ملا مفید بلخی مرد (۱۰۷۴)
ازین سخن معلوم میشود که ملا مفید در اوائل جلوس عالمیگرشاهی بملتان رفته و آنجا وفات کرده

ترابی بلخی: خزانه عامره ذکر مختصری از او نموده همینقدر میگوید که در مدح امام
قلیخان قصیده گفته و بر مزار حضرت امیرالمومنین در بلخ اعتکاف داشت. و مطلع قصیده
او را میآورد که :-

بسنبل رخنه شد از بس گر یستم پی تو ز سنگ سخت نرم من که ز یستم بیتو
ولکن محمود کتاب دار در بحر الا سرار به نسبت ترابی بلخی حسب آتی مینگارد -
مولانا ترابی بلخی که هواد او خواجه خیران است در عالم رویا دیده که شاه اولیا او را
به لقب ترابی ملقب میسازد. بعد اکتساب پاره از علوم به شوق طبع به شعر سرائی مصروف
شده اولاً نزد راز محمد خان میبود سپس بنا بر غرور طبع در بلخ وضعیت او خراب شده
به بخارا نزد خان کلان (امام قلی) رفت و در آنجا موقعی برایش دست داد و این نقل و اقامت
او قبل از سنه ۱۰۴۰ (سنه تحریر بحر الا سرار) بوده است. ابیات ذیل را از وی آوردند :-

شب که سپردم خراش سینه به شیون   ناله شد ایس یا ش زخم دل من
با تن بر واغ چون بیغ در آیم   رونق گل بشکنم بقازه شکفتن
با نفسی آتشین چو نوحه طر ازم   دود مصیبت بر آرم از دل دشمن
در دلی نیستم که را نیم از پیش   عقد غمی نیستم که بکسلی از من
یک تنه آهم بد اغ سینه مطر ا   بک مژه اشکم بخون دیده ملون
چند نشینم زیان بره چو مساهسی   بیخبر از معنی شفتن و گفتن
بسکه خموشی جاودانه گزیدم   از آب من فرق نیست تا آب دامن

ابو نصر نصیر:

در چراغ انجمن تالیف عبدالجکیم رستاقی (بدون حواله ماخذ) مذکور است که نسبت
و تخلص عبدالملک بدخشانی است که از جمله شعرا و فضلاء قندوز میباشد از او ذکر میکنند:-

چو ابرها روچو بادخزانی   شد از دست من روزگار جوانی
بسا روزگار را که بودم نشسته   تن آزاده دلشا دور خار غوانی
آزاده گوش از سر و دمغنی   نه دستم ز جام نبیذ مقانسی
بیاد جوانی کنون نوحه دارم   در پفا جوانی در پفا جوانی

وله:

پیش مردم شمع در بر میکشد پروانه را	حسن و عشق باک را شرم و حیا در کار نیست
که طفل اشک تو خون دار بکجهان راز است	اگر نشانه طفلان شدی مرنج نصیر
این دانه را شکستن از آسیاب نیست	در گردش فلک دل خود سخت کرده ایم
از کتاب خود نشان انتخاب انداختم	نیک و بد یک جلوه دارد چون به چشم مانعیر

وفات او در سنه ۱۰۷۸ و اوقع شده است:

زایر در چراغ انجمن مستور است که تخلص مولانا صالح محمد است که از نجباء بدخشان بوده این شخص مردی آزاد مشرب و خوش خلق و خوش صحبت از مجله مریدان حضرت مجدد بود شعر نیز می گفته است وفاتش در سنه ۱۰۶۷ و اوقع شده است رباعی ذیل ازوست:

گاه از الم سوز درون میگیریم	گاه ازستم چرخ نگون میگیریم
میگیریم و میسوزم و خزن میگیریم	القصه در آتش جدائی چو کباب

قرار بیان صاحب بحر الاسرار
از سادات صحیح النسب شخصی

میر حوجگی البجوز جانی

فاضل بوده امتیازی بین اقران در فن شعر داشته است عبدالمومن خان شیبانی (اوائل قرن ۱۱) اورا منظور نظر خود قرار داد و بتالیف کتابی در باب فتوحات خود مامور نمود منصب ملک الشعری را نیز دارا بود. در السنه فارسی عربی تورکی و هزارگی شعر میگفت. بعد از فوت عبدالمومن خان داخل ربه تصوف شده در اوائل جلوس امام قلیخان فوت شد مرقد او در جوزجان است.

میر کجکی برادر میر حوجک در زمان ولی محمد خان مدرس مدرسه حضرت علی کرام اللہ وجهه بود و تاریخ باغ مدرسه مذکور را (جنت ثانی)

یافت ولی محمد خان انعام خاص به او داد این شخص نیز در او اخر حال خود از جهان قال به عالم رفت و تادم مرگ بر همان حال بود تربت او در جوار خواجه موی رسول واقع است محمود کتا بدر اسم این دو برادر را در جمله شعر ذکر میکند ولیکن نمونه از آثارشان

نمیاورد -

تاریخ ادبیات صنف ۱۲ (۲۰۰۰) ب محمد عثمان ح جدید علی محمد هاشم ن رجب علی ر ۱ ر ۱

قرار نوشته محمود کتابدار در قریه خرگاه ترشان
 حصار شادمان تولد شده و نشو و نما و در بلخ
 صورت گرفته ' پرورده خطه مذکور میباشد بشعر سرائی ذوقی داشته و نویسنده مذکور
 تصنیفی را بنام نیربن فلک سلطنت (امام قای و ندر محمد) به او نسبت میدهد که در زمان خودش
 مغنیان آنرا بسیار میخواندند ' ابیات ذیل از خرگاهی میاورد :

بلاهی که چکد از چار حد خانه ما فسوس میدمد از فرس آسمانه ما
 ما خاتم محبت و جانان نسکین ما زمین خوتر دگر چه بود دل نشین ما
 اول به حسن برد پس آنکه عشق داد مارا بما نماند جهان آفرین ما

رباعی

دیوانگی ام بکوه و وادی آورد غم را بدلم بجای شادی آورد
 عشق من اگر ترابه بیرحمی برد حسن تو مرا به نامرادی آورد

معاصر مولانا خرگاهی بوده با و دوستی داشت و در محافل امام
 قلیخان با هم مطایباتی مینمودند . در بحر الاسرار از مطلع

او مذکور است :-

اگر به قاعده دل روم پریشان است بطرف دیده روم کنار و بار حیران نیست

رباعی

ادنی ستم فراق علی ' اعلمی اندک غم هجران تو (صحری صحری؟
 آتش بدرون سینه خرمن خرمن خونابه روی دیده دریا یا

آبایش از جمله بزرگن بلخ بود ، خودش
 قبل از دخول بخدمت حکومت به اکتساب علوم

پرداخت . سپس داخل خدمت شده منصب
 در بحر الاسرار از اشعار او مرقوم است :-

در دلت میگذرد بیخودی ما بساتی یاد می آری ازین بیسکس تنهایانی
 منگه میامدم آنجادل سوزانم مانند هست آن آتش فروخته برجا یا نی

و له

دمی که ما من از مطلع نقاب بر آید هزار فتنه از آن چشم نیمخواب بر آید
 زرشک آنکه به همرائی نوسا به نباشد تمام عمر نخوام که آفتاب بر آید
 ملاف ای باغبان از حسن گل چندین چه میگوید مشخص میشود کرساعتی آن گلزار آید

تاریخ ادبیات صنف ۲ (۲۰۰۰) ب محمد عثمان حیدری رحمت علی ر ۲ ر ۱

شیخ نزعی از خطه شبرغان (حکومتی ولایت حالیه مزار) خودش مدتی به تحصیل
 بالاخره نزعی نزد ندر محمدخان مقبولیتی یافت از جانب ندر محمدخان معاشی داشت و قصائد
 و اشعار می سرود و مداحی میکرد در عنفوان جوانی فوت شده است صاحب بحر الاسرار
 ابیات ذیل را از او نقل میکند :-

چنان گاست در بستر از ضعف هجران   تن زار من در فراق صواحب
 که بعد از وفا تم به تابوت یا بند   چونال قلم در قلمدان کاتسب

[وله]

شورش زلف جنون دارد دل مجذوب ما   رونق چشم پریشانی بود آشوب ما
 وای بر مانو گرفتاران که از بار ملال   بال سمیرغ طلب را بشکنند مطلوب ما

[وله]

دریای خم زیباس صراحی چنان گریست   کز اضطراب دل نتوانست دم گرفت

[رباعی]

نزعی غم دوست یار بسگریده ما   خورسند باد خاطر غمیده ما
 از بس سر آرزو بر بیدیم بدل   سرهای بریده آید از دیده ما
 طوری که در چند بیت فوق دیده میشود این شاعر جوان طبع نازک و قریحه خوش داشته
 تخیل او بشهادت تشبیهات و قوت طبعش در ترکیب عبارات خیلی خوب بوده است
 متأسفانه بسا ما خدش که در دست بود تفصیل مزید در باب آثار و حیات او بدست آمده نتوانست .

غرض بیگگی تالقانی به قول صاحب بحر الاسرار از امیرزاده گان
 اولوس و دورمان است. در زمان ندر محمد خان

منظور نظر او شده بود و میگوید مخزن الاسرار نظامی را جواب گفته است ندر محمد خان او را
 بحکومت تالقان مقرر کرد ، شخص جوان مردوبا سخاوت بوده قصد زیارت مکه معظمه
 رفته بوده ، در مملکت فارس از دست رهنان گشته شد .

ابیات ذیل را از او میاورد :-

چراغ دبر و فایم مبین حقیر مرا   که دود من زدماغ ملک در آزار است
 بدیده محک ای مشتری مبین عیبم   زر تمام عیار از محک در آزار است
 «آزرده شدن و دود از دماغ ملک» مضمون عجیب است .

مولانا شریف و اله محمود کتابداز «بحر الاسرار» می نویسد
مواد ارقریه اشرف از مضافات شبرغان است

آبای او مدر سین و اهل فتوی بوده اند خود به تحصیل علوم منقول و معقول پرداخته
سپس بشعر مشغول گردیده . بالاخره نزد امام قلیخان رفته ازندمای او شد . این شخص
خطاط خوب هم بود و بنا بران به نگارش منتخبات اشعار و غیره ماموریت داشت . در عین
جوانی به مرض مبتلا شده در سنه ۱۰۳۹ فوت نمود از و میاورد :-

بگدانه دلی دارم و صد آبله در وی این مهر بر انگشت هنرمند که باشد
صف مگسان فاتحه خوانند بشکر پیداست که بیمار شکر خند که باشد

(وله)

فصل دیم که بی نفس سرد نیستم صید قریب مرغ چمن گرد نیستم
واله خوشم که پنبه داغم نه آفتاب باری نصیب سینه بیدار نیستم

(وله)

جمع نمیکند کس چون باد برده خاشاک رحمی نمیخورد کس چون تیر خورده تقدیر
در اینجا «فاتحه خواندن» و «رحم نمیخورد» قابل توجه است .

مولانا سعد الدین متخلص به ضیفم و گداز قرار یکه در بحر الاسرار
نگاشته آمد مولد او بلخ است . آبایش

علمای شریعت بوده اند . در اول کار مقبول خاطر امام قلیخان افتاده بود لیکن بالاخره
بنا بر بعضی اجراء از نظر او دور افتاد . اخیراً در اثر انهماک به نشه مندی در سنه ۱۰۴۰
در گذشت لفظ (غم) تاریخ وفات اوست . از و ذکر میکند :-

دوش کمان شعله به پر و انگیم میخندد عقل دیوانه به فرز انگیم می خندید
آشنایان جبین در حرمش سودم لیک چشم دراک به بیگانگی می خندید
عالم از رابعه بی خودیم مدهوش است وای اگر غنچه دیوانگی می خندید

رباعی

اشکم که ز دل رخت عزیزت بر بست گدایم زدو بر حوالی دیده نشست
غلطید بجیب و زد بسدا مانم دست منزل منزل بخاک کوبت پیوست

طوری که ادبا میدانند ابیات فوق نشان يك قریحه بلند و نمونه طبع عالی است مٹاسفانه توفیق تدقیق مزیدی در باره آثار او بالفعل دست نداد چیزی که در اینجا قابل یاد آوری است اینست که در سایه علم پروری بلخ که مولد و منشاء اشخاص بزرگی مانند شیخ الرئیس مولانای رومی و غیره بوده است درین دوره نیز شعرای خوش طبعی وجود داشته اند ولیکن بنابر تشتت احوال مملکت که مانع از جمع کتب و آثار میشد از يك جانب و از طرف دیگر بنابر آنکه طبعاً قسمت مهم آثار شعرای بلخ باید در ماوراءالنهر مانده باشد تحقیقات مزیدی در آن سامان لازم است که به عمل آید . و شاید تحریر مختصر ماعلی العجاله تنها بصورت يك اشاره و دلالتی بسوی این کمار خدمت نموده بتواند . بر متتبعین است که بادست دادن موقع و فرصت لازمه نگذارند این گوشه تاریک ادبیات مملکت که برقی از چراغان هرات از آن بنظر میرسد در ظلمت نماند .

مولانا رضای طبعنی

به قرار تحریر بحر الاسرار اولاً مجمری تخلص داشت در آخر تخلص اول الذکر را بخود گرفت

مدتی در مدرسه خواجه پارسابه مطالعه علوم دینیہ مصروف بود بالاخره صاحب آواز شد و امام قلیخان او را در سلك ارباب و ظایف خود منسلک ساخت . در نهایت کار بخلوت گریزی گرائیده در سنه ۱۰۴۴ فوت شد . ازوست :-

جیب مرا تازه روشی ز فونیت   نخل رفو را درین ریاض نمونیت

در بحر الاسرار چند بیت دیگر نیز ازومی آورد مگر بنابه قلمی بودن نسخه اغلاطی در آن راه یافته است بنا بر آن از آنها صرف نظر شد و رباعی ذیل که واضح بود استنساخ کردید :

آنروز که چین بزلف سنبهل دادند   نظاره روی گیل به بلبل دادند

با بیخبران ذوق تجمل دادند   با ماخاری در بدل گیل دادند

صاحب بحر الاسرار از علماء و فضلاء و شعرای قبل از خود و معاصر خود اشخاص ذیل را نیز نام می برد :

شیخ سلطان محمد عزیزان فرخاری : که در جوانی در بخارا به کسب علوم پرداخته سپس نزد شیخ خلیل الله داخل مسلك تصوف شد و ازو ارشاد گرفت . و نیز درباره این شخص می گوید که «مکراً» بدستور دلالت شوکت سمات بغرض غزوة قیام نموده با کفار

گمتورد و مژ گمان سیاه پوش مجار به و مقاتله فرمود و در انضمام آن خطط به سلطنت شیبانی سهم داشت بالاخره در بدخشان اقامت گزین شده به تدریس به بلخ می آمد . امام قلیخان و اکثر علماء و مشایخ به قول نویسنده مذکور به آستان بوسی او استسعاد می نموده اند ؛ مولانا عبدالله مشهور به ملازاده از اولاد مولانا جارا الله بوده عالم صرف

نحو و علوم ادبیه و در مدرسه خواجه یار ساء متصدی تدریس بود و بعد از فوت محمد حسن قبادیانی در مدرسه عبدالله خان تدریس مینمود .

مولانا شاه محمد : اسلاف او از قدماء اهالی بلخ بود اند خودش در مدرسه قلیبا با کو کلماتی مدرسی بود .

ملا صالح بدخشانی : که مولداو قندوز و آبیش در آنجا به علم و فضل معروف بوده اند عالم علوم ادبیه طبعیات آلهیات

و سائر علوم فلسفیه و ریاضیه بود . در ازمده سال را صرف طلب علم نموده ، در بخارا به تعلم اشتغال داشت . بعد از آنکه کسب شهرت نمود . قرار بیان نویسنده بحر الاسرار قبل سنه تالیف (۱۰۴۰) از بخارا به بلخ آمد .

مولانا شاه قلی شبر غمانی علاوه بر تبحر در سائر علوم به شعر و انشاء نیز شوق داشت و از جمله مناظرین و مباحثین بزرگ بود شاهزاده سلطان عبدالعزیز قضای عکری را با و تفویض کرده بود

متمخلص به ملهم که ابتدا به تحصیل کمالات پر داختمه سپس در جوانی به فکر جاه و جلال افتاد چون درین رشته موفقیتی باو دست نداد عازم سفر هند شد بالاخره به بلخ بازگشت و در آنجا چون رابطه او با همه کس و همه چیز قطع شده بود به عبادت مشغول و شعر سرائی را شیوه گرفت . امام قلیخان باو متوجه شده او را به ترتیب دیوان مامور ساخت .

خواجه میرک : متمخلص به کامل که نزد پدر محمدخان بوده مامور به نظم داستان امیر حمزه شده بود . و آنرا به قول نویسنده بحر الاسرار به

اتمام رسانیده بود . سپس شهزاده سلطان عبدالعزیز پسرند محمدخان او را از پدر خود خواست و قبل سنه ۱۰۲۰ اجازت یافته به بخارا رفت . ابیات ذیل ازوست :-

میر امین : متمخلص به کامل که نزد پدر محمدخان بوده مامور به نظم داستان امیر حمزه شده بود . و آنرا به قول نویسنده بحر الاسرار به

اتمام رسانیده بود . سپس شهزاده سلطان عبدالعزیز پسرند محمدخان او را از پدر خود خواست و قبل سنه ۱۰۲۰ اجازت یافته به بخارا رفت . ابیات ذیل ازوست :-

ز کشته‌م چه نمر نخم آفت آلودم   ز خاک سر سر آرم گیاه نابو دم
 ز بس که سوخت دلم بیتودر ادای سخن   چو شمع کشته زبان آید از برون دودم
 نه ما فل قد سروم نه بند کشته کدل -   ز کشت باغ یریشان دلیست مقصودم
 چو بر کلاله بخون غوط خورده ام کامل   ز بخت خویش همین بس امید بهم بودم

ظاهر است که در مصراع دوم بیت دوم در تحریر غلط شده و رنه اصل آن چنین باید باشد
 که «چو شمع کشته برون آید از زبان دودم» و نیز مصراع اول بیت سوم غالباً باید
 چنین باشد که «نه مائل قد سروم نه کشته بنده کدل» . والله واعلم .

مولانا نیاز

متخلص بسالك ابتداء نزدند ر محمدخان بوده سپس قرار خواش
 سلطان عبدالعزیز نزد وی رفته از همان بحر بر بحر الاسرار آنجا
 بوده است . ابیات ذیل را از وی آورد :

باز در جوش است کوی باده در جام بهار   کز رطوبت پر گر دیده است داغم در کنار
 بهر قتل بیدلان از باغ سر پیرون کشید   سوسن اندر کسوت خنجر سرا پا آبدار
 لاله این دشت را با من چه نسبت میدی   کز ازل در سینه او شیدا است داغم (قلیم) داغدار
 در مصراع اول کلمه کوی شاید (کویی) باشد و با کلمه دیگری 'و در مصراع آخر
 کلمه داغم طوری که اشاره شد «قلیم» باید باشد.

مولانا بز می

این شخص اصلاً از قند وز و از شعرا ای قلیخان بوده است
 شخص صوف مشرب و به شیخ نظام تاینیری ارادت داشته است
 : به تمجید بوسف ز ایخای جامی مصروف شده قصیده مانند قصیده سلمان ساوچی را سرفست گرفته
 بقول نویسنده بحر الاسرار هر دورا تمام نموده است ابیات ذیل را از وی آورد :

گر افتادم ز پادر عشق آشوب جنونم هست   همان داغ جهان افروز و اشک لاله گونم هست
 ز میدان شهادت زخم تیغی برده ام بیرون   که دامان کفی تاحشر در گر داب خونم هست
 دو چشم اندر رهش دادم بیک نقش قدم بز می   که جذب شوق با صد دل بکوش رهمنونم هست

(وله)

دلا گر هوشیاری همچو بلبل مست افغان باش   نشاط غنچه گر خواهی اسیر خار مژگان باش
 اگر در دامن شاعی هلال از قامت خود بین   و گر در جیب صبحی آفتابی را بیان باش
 چو لاله در بهار حسن او در خون نشین بز می   دوروزی زخم داغی میکش و با خاک یکسان باش

مصرع دوم از نقطه نظر معنی قابل تأمل است بنده نتوانستم با لفظ در آن باب نظر به تشکیل کنم.

بزمی به همد نیز سفر نموده با طالب کلیم محمد صوفی مشاعرات هم کرده و بعد از عودت به نظم فتوحات دین محمد خان استرخوانی مامور گشته و آن را انجام داده است.

مولانا رحمان شخص تاجر دپسندی بوده بدو به مسافر نهامبادرت میورزید مگر بالا آخر د مقیم شده به شعر سرائی مشغول شد و نزد سلطان عبدالعزیز

مقبولیتی یافته بقول محمود کقابدار قصص گذاری و مدح گستری میکرد نزدیک بسال تالیف بحر الاسرار بنا بر غفات و اهمالی که از و ظاهر شده بود از نظر عبدالعزیز اقتاده نزد ندر محمد خان النجا آورد در جمله سخن سرایان داخل گردید و میگوید بالفعل در همین خدمت است و باز میگوید «در فضیلت قصه طرازی و بداعت پر دازی آنچه از آن فاضل قابل سمت ظهور می یابد در سرالف ایام مانند آن یافته نمیشود تا چه رسد با این عصر و از منظومات مخسنه او این چند بیت سمت ارقم یافت «ولی متاسفانه ابیات انتخابی او از قلم اقتاده ذکر فاضل دیگری شروع میشود.

مولانا درعی صاحب بحر اسرار میگوید مولد او سان، جاریک (سنگ چارک) از مضافات بلده طیبه بلخ است (اکنون یکی از حکومتی های ولایت مزار شریف) شخص فقیری بوده با عدم بضاعت و قناعت در میساخته ابیات ذیل را از او می آورد:-

وافی که اندر جهان همدم نماند	از معجبت نام در عالم نماند
دیو بد مهری جهان پیمای شد	در سلیمان وفا خانم نماند
شادمانی از جهان رحلت نماند	در جهان بیوفا جز غم نماند
غنچه شادی بخون دل نشست	صبح را سرمایه جز ماتم نماند
رفتگان را بر بیاض روز کار	جز ر قوم لفظ لا اعلم نماند

(وله)

چون سینه محنت زد کان خانه داغم	چون ناله ماتم زد کان در فروشم
سرنامه عالی نظران را همه چشم	آوازه نیکو سبران را همه گوشم

میر فخر الدین متخلص بواقف

پدرش از سادات
بلخ بوده خودش در هند

نولد یافته است سلاطین بخاندان او احترامی داشته اند چنانچه بقول صاحب بحر الاسرار ده شیخ که از
قرای بقلان (بغلان) است بایشان تعلق داشت. قصه را بنام (زهر ادشیر) که بقول نویسنده از
مشاهیر قصص سالفه است نظم نموده مدتی شیخ الاسلامی بغلان را نیز داشته است ازوست :-

مرگ نیکوتر بود از غم دل بیتاب را هر کرا رنجی رسد راحت شمارد خواب را
گر چه سوزن سر به پیوند کسانت آرزوست بایدت خود را بسان رشته پیچ و تاب را
مصرع سوم طوری که نوشته بود نقل شد با لفظ در معنی بیت دوم متوقف ماندم

و

به کام دل نفس با تو آشنا نشستم که دل ز صبر و من از عافیت جدا نشستم
شبی که شعله هجر تو سرزد از دل زارم چو شمع تا انری دا شتم ز با نشستم

مولانا درویش

شخص عالم و فاضل و در تفسیر و حدیث مرتبه را دارا بوده
است در مبادی احوال زاهدانه در لباس فقر می زیست ولیکن
با لآخره در اثر خواهش امرای زبان در مدرسه عبدالله خان مصروف تدریس شد. در آخر
از قال بحال رفت و مشغول تعبید میبود در سنه ۱۰۳۱ فوت شده است نویسنده از دو پسر
این فاضل نیز که معاصر خود او بوده اندوه مانند پدر از فیض علم بهره داشتند ذکر میکنند.
و از پسر اول او که اسمش را نمی برد میگوید بشر ذوق داشته و دو بیت ذیل را از او میآورد :-

طلب فرش ره تدبیر کردم نگه راپسای در زنجیر کردم
قلم مژگان سیاهی نور دیده تماشا نامه تحریر کردم

اگر به عوض نور دیده « مردم چشم » میگفت تشبیه صحت میداشت

مولانا میر شاه

که اولاً نزد مولانا صادق و باز نزد خواجه بلاد علمای
آن زمان درس خوانده از مولانا جارا که نیز استفاده
علمی نموده بود. تدریس يك قسمت از مدرسه عبدالله خان باومفوض بود. در باب نسب او
اینقدر ذکر میکنند که از جمله سادات قبادیان بود در سنه ۱۰۲۵ فوت شده است.

از پسر میرشاه موسوم به میر عبدالرحمن که معاصر او بوده نیز ذکر میکنند که از جمله
فضلاء بوده است.

۴۱
۱۰۵
۱۰۲
۱۰۰
۹۸
۹۶
۹۴
۹۲
۹۰
۸۸
۸۶
۸۴
۸۲
۸۰
۷۸
۷۶
۷۴
۷۲
۷۰
۶۸
۶۶
۶۴
۶۲
۶۰
۵۸
۵۶
۵۴
۵۲
۵۰
۴۸
۴۶
۴۴
۴۲
۴۰
۳۸
۳۶
۳۴
۳۲
۳۰
۲۸
۲۶
۲۴
۲۲
۲۰
۱۸
۱۶
۱۴
۱۲
۱۰
۸
۶
۴
۲
۰

مولانا تیهور علی : که در عهد سلطنت امام قلیخان است از علمای بلند مرتبه بود در سنه ۱۰۲۲ فوت نمود .

مولانا حسن قباد یانی از قبادیان بباغ آمده نزد مولانا عصمه الله تلقی دروس مینمود . سپس از مولانا

میرزا جان هم استفاده نموده حواشی را که میرزا جان بشرح حکمت العین و حاشیه میرسید شریف داشت بقول نویسنده اصلاح نمود و در مدرسه عبدالله خان و سپس در مدرسه امام قلیخان بعد از تعمیر آن بالاستقلال تدریس میکرد . و در اثنای سفر جانب بیت الله در آگره بسال ۱۰۴۳ فوت شد . در سنه ۱۰۴۴ اولادش جنازه او را ببلخ آورده بیرون دروازه خواجه احمد در جوار قاضی مطیع دفن نمودند .

خواجه ملا قاضی در خراسان تولد شده پدرش از هرات به بخارا آمده بود . بعد از فوت پدرش

عبدالمؤمن خان قاضی را از بخارا ببلخ خواست و به منصب قضاء مقرر داشت . علاوه بر اشغال قضاء در مدرسه عبدالمؤمن خان نیز تدریس مینمود . شخص خوش صحبت و شیرین بیان و عالم علوم شرعیه بود . شاگردانش از اقوال او کتابی ساخته اند که به « لطائف » مشهور بوده است . در سنه ۱۰۱۲ در بلخ فوت و در جوار مزار خواجه پارسا دفن شد .

از خواجه بقاء برادر خواجه ملا القاضی نیز ذکر میکنند که از قضاة آنوقت بوده منصب قضای عسکری را داشت . و از اولاد او بدکر خواجه میرسید و خواجه زاهد و از برادران او قاضی عبداللطیف را نیز ذکر میکنند . و سپس اسم قاضی ابوالثناء را ذکر میکنند که پس از قاضی لعطیف در اوائل سلطنت امام قلیخان قضا داشته بعد از آنکه امام قلیخان ماوراءالنهر را تصرف نمود ، با او به آنجا رفته فوت کرد ، گذشته ازین از معاصرین خوش مولا آزاد متخلص به میرک ، و فولاد در سالچی متخلص به راسخ . و شخصی را با اسم مولانا قضا می متخلص به بیضا ، و مولانا عوض متخلص به آثم ، و مولانا فیضی متخلص به قانع که شاگرد مولانا نظمی فلوری (فالولی) بوده و مولانا صفارا ذکر میکنند . و در باب مولانا صفامیگوید که یک مثنوی مانند بحر الاسرار نظامی داشته و قصاید هم می سروده است .

منجمله دوبیت ذیل را از آثم می آورد :

شبی که چشم ازو کامیاب میگردد   سحر بگرد سرم آفتاب میگردد
بوقت دیدن او اشک نیست در چشم   نظاره است که از اشک آب میگردد

تاریخ ادبیات صنف ۱۲ (۲۰۰۰) ب محمد عثمان ح جید رعلی محمد هاشم ن رجب علی زهرا ۱۰۱۱

ملا میرک بدخی : متخلص به (میرکی) طوریکه در تذکره نصر آبادی مذکور است در زمان شاه عباس ماضی در اصفهان

ساکن شده بود ، از ته اس او به علوم بالخاصه صرف و نحو بحث میراند و میگویند شاه عباس توجه زیادی بحالش داشت . مگر بالا آخره به مرض سودا گرفتار و در سال (۱۰۶۱) فوت شده است . ابیات ذیل ازوست : -

نه دیده قطره خون از جگر بر آورده	بدیدن تو دل از دیده سر بر آورده
بدور دیده زمثر گان بود که خار غمت	بیا چکیده و از دیده سر بر آورده
ز قد و چشم تو حیران صنع بیچو نم	که چون شکوفه ز بادام سر بر آورده
بی نثار سگت میرکی ز دیده و دل	هزار دانه اعل و کهر بر آورده

عاملای بدخی : قرار بیان نصر آبادی پدرش در خدمت شاه شیبانی بلخ واقع نویس بوده چندی در لباس فقر میگردید . سپس

به هند رفته مدت کمی در آنجا اقامت گزین شد و باز به اصفهان آمده بالا آخره به شیراز رفت و در آنجا فوت شد . ازوست : -

چوب در بان مهر صاحب خانه را کین میکند قطع پیوند از دوسر با نیغ چو بین میکند

وله

جائی نشاط نیست خطر گناه روزگار بست و بلند آن سر دار است و پای دار

وله

خوش میدهد ز جلوه مستانه کلام خویش آنسر و دارد آب روان از خرام خویش

ابوالهجد : متخلص به شاه . اسم او مولانا شاه محمد و بلسان الله ملقب بوده است در چراغ انجمن مذکور است اصلاً از روستاقی بوده در کشمیر اقامت داشته

است . در زمان جوانی آرزوی خدمت اهل الله بدش افتاده بنا بر آن به هند وستان رفته در لاهور بخدمت میان شاه میر لاهوری رسیده سپس باز به کشمیر برگشته رخت اقامت

افکنده است شاه جهان و دارا شکوه و جمعی از خو این با و اعتقادی داشتند . در کشمیر شاید بر همین دلیل صاحب ثروت و دستگام شده با تامل زندگانی می نمود . او رنگ زیب

اورا طلب نمود مگر ملاشاه از آمدن به نزد او اباورزید بالا آخره صوبه دار کشمیر اورا

به اگراه بر آورد ، چون نزد اورنگ زیب بر او حکم شد که در لاهور باشد ، در باره تار بیخ جلوس او گفته :-

صبغی دل من چون گیل خورشید شگفت حق ظاهر شد غبار باطن را رفت
 نار یخ جاوس شاه اورنگ مسرا ظل الحق گفت الحق این چرا حق گفت
 قرار بکه در چراغ انجمن مذکور میباشد. ملا شاه دارای چند مثنوی است و در هر مثنوی
 از بحری به بحری می رود و رعایت قافیه را چندان نمی کنند دیوان غزل و رباعیات هم
 دارد. بعضاً تخصص خود را ملا شاه و اکثر شاه می نویسد. از و می آورد :-

بک نغمه ترا و دزلب قمری و بلبل قانون و قام مختلف آواز نباشد
 رباعی ذیل را به ابوطالب کلیم بدیده خوانده است :-

طالب در ره در او در . شو طالب هستی تو طالب الله شو
 دانم که کلیمی نه کلیم الهی با ما به کلام شو کلیم الله شو

رباعی

در پیش فسرده شور مستی هیچست پرواز بهر بلند و پستی هیچست
 با هیچ پرستان ز خدا هیچ مگو پیش ایشان خدایرستی هیچست

رباعی

آخر یا بدهر که ز صدقش جوید تخمی که بجای آفتاد آخر روید
 گویند که هر که یافت حرفی نزند نی غلط است هر که یابد گوید

فوت او در سنه ۱۰۷۰ و بقول صاحب ریاض العارفین در سال (۱۰۷۲) واقع شده است. صاحب تفسیری
 هست که در هندوستان به تفسیر ارگ شاهی معروف میباشد. روستاقی نمونه نشر او عبارت ذیل
 را از تفسیرش می آورد :-

« تفسیر در لغت روشن کردنست و پیدا و هویدا ساختن و در اصطلاح عبارت است از
 شرح وجوه و معانی قرآن و واضح نمودن اخبار و قصص آن و باز نمودن اسباب نزول آیات
 و مورد آنچه متعلق بان باشد اما تاویل در لغت باز گردانیدن است و به معنی راست کردن
 نیز آید و به اصطلاح علماء صرف سخن است از ظاهر به باطن و راست کردن آن به وجهی
 از وجوه معتبره »

روستاقی عبارت فوق را به حیث نمونه نشر او در تفسیرش از کدام ما خذی که ذکر آن
 رانمی کند گرفته است ولیکن بهتر بود از عبارات خود او می گرفت زیرا عبارت تحریفیه
 چون کمتر مجال سخن آرائی میداشته باشد و اکثر بک نواخت می باشد گمان نمی رود
 نمونه خوب عبارت نویسی شده بتواند .

مولانا کاشفی: چراغ انجمن او را از جمله شعرای بدخشان ذکر

میکنند فاما به مأخذی اشاره نمیکند تاریخ تولد و وفات او را نیز بطور یقین معلوم نموده نتوانستند فقط اینقدر میگویند که در سنه ۱۰۴۲ در هندوستان بوده است این ابیات را از او میاورد :-

مگر بیای جنون طی منزل افتاده است   که ره بدوست نبرد آنکه غافل افتاده است
کهی ز کعبه سری میتوان کشید بدیر   رهی به حق هم از آنسوی باطل افتاده است
بگوش میرسد از هر صدا هزار جواب   و ایک نغمی در ادراک سائن افتاده است
به برق طور کسی دیده آشنا کرده است   که گرد خاک در دوست تو تیا کرده است
ندارک گنه از تو به نضوح ای شیخ   تو کیستی که کنی رحمت خدا کرده است

والا: اسم او قرار است که در خزانه عامره مذکور است میرضیاء الدین حسین و اصل او از بدخشان است و در چراغ انجمن میگویند که از جمله سادات و اصل

او از خوست قطغن است. این شخصیت بزرگ نزد شاهان مغل خصوصا اورنگ زیب شاه مغل هند موقعت و منزلت بزرگی داشته خطاب ها و مناصب بزرگی را در عسکر و امور کشوری گرفته و در جنگ های آن شاه با دارا شکوه و محمد شجاع سهم با رز گرفته در اثر همین گونه خدمات به القاب «اسلام خان» «همت خان» و «معظم خان» و امثال آن نائل گردیده است.

علاوه بر قریحه سیاسی و حربیه چیزیکه از او صاف این شخص بالفعل برای ما اهمیت دارد علم دوستی و فضل پروری او بود. شعرا و فضلالی عصر همواره با او در تماس بوده قدر بلندی در نظر ایشان داشت و همواره پرورش و حمایت شان را نموده و با وسیله آن میشد.

او لاد این مرد از قبیل ثبات ثابت همت خان و یک تعداد اقارب او که در شان در موقع خواهد آمد همه علم دوست با ذوق ادیب و حامی ادب با بوده اند روی هم رفته افراد این خاندان و الاما نند بسا افراد بزرگ این کشور که در ممالک و سلطنت ها نامور و مصدر خدمات علمی برای بشریت شده اند رشته این غنمنا را از مولانای روم و شیخ رئیس و خاندان برامکه و غیر هم تا به قرن ۱۱ و امیرا طوریت مغل تمدید میکنند تا آنکه نوبت به سید جمال الدین و خدمات عام الشمول اسلامی او در سائر ممالک اسلامی

برسد و با او این عنعنه بیشتر ممتد گردد، البته تحقیق احوال و خدمات علمی این فامیل بزرگ و بزرگ‌گوش تو فایده زیادی می‌خواهد که به آینده می‌گذاریم. والا خودش طبع موزون داشته و خزانه عامره بیت ذیل را از طبع او ذکر می‌کنند:

وسعتی پیدا کن ای صحرا که امشب در غمش لشکر آه من از دل خیمه بیرون میزند
زمانیکه صوبه دارا کبیر آباد بود فوت شد و در مقبره میر نعمان بدخشی که به او بسیار اعتقاد داشت مدفون میباشد.

غنی کشمیری شاعر معروف در فوت او می‌گوید «مرد اسلام‌خان و الاجاه» سنه ۱۰۷۴

سیف خان: اصل نامش مرزا فقیر الله بوده از مر بوطین همین خاندان بزرگ والا و داماد اسلام خان بود. از امرای دربار شاه جهان و حکومت آله آباد نیز چندی دارا بود در چراغ انجمن می‌نویسد که از علمای موزیک بوده اثری هم درین علم بنام «راگ درین» از تصنیفات او است. علاوه بر حکومت آله آباد صوبه دار کشمیر نیز بوده است. در سنه ۱۰۹۵ فوت شده است.

ناصر علی سرهندی از اشخاصی بوده که زمان صوبه داری او در آله آباد برای مرتبه دوم بعد از یک مدت از او با او رفته بود و بعد از فوت او در سنه ۱۱۰۰ هجری از آله آباد نزد ذوالفقار خان به بیجا پور رفت. حکایتی است که ناصر علی در مدح ذوالفقار خان ابیاتی سرود که مطلع آن اینست:

ای شان حیدری ز جبین تو آشکار نام تو در نبرد کند کار ذوالفقار
و ذوالفقار خان یک زنجیر فیل و مبلقی خطیر با او انعام داد مگر ناصر علی همه را به مردم داده بادست خالی از نزد او رفت. و این وضعیت شاعرانه ناصر علی دلیل بزرگیست باین مطلب که بودن او تا زمان وفات نزد سیف خان تنها جنبه مادیه نداشته بلکه ارتباط روحیه و ذوق علمی سیف خان و نفوذ او از نقطه نظر علم و علم پروری در آنکه داشتن ناصر علی دخل داشته است.

هدایت: از خلفای حضرت امام ربانی بود. قرآنی بیان چراغ انجمن از مولد خود یعنی کشم که از مضافات بدخشان است، بدهندوستان رفته با عبدالرحیم خان، خان خانان هم صحبت بود، در آن زمان به شعر میلان زیاد داشته و اشعار خوبی

سرود . بوزن مثنوی مولانای روم نظم شیشه کر معانی را به منظوم ابراز حقیقت در مجاز ساخته و علاوتاً اثری بنام خسرو شیرین هم دارد که ابیات ذیل از آنست :-

به تنهایی چنین میل دلم چیست	وزین تنها نشستن حاصل چیست
سگم من در سگی معذور باشم	بدین عذر از خلائق دور باشم
غلط گفتم اگر سگ داند این راز	که خود را کرده ام نسبت باو باز
زنگ این سخن افغان بر آرد	که بدعهدی ز ما خود را شمارد
سگ آخر صاحب خود را شناسد	بسی از نا شناسائی هر اسد
نه خود را می شناسد نی خدا را	چرا بد نام سازد خیل ما را
درین مدت که عمر من بسر شد	نه از کفر و نه از دینم خبر شد
ندانم بر چه سگت ژبستم مسن	نه سگ نی آدمی پس چیستم من

نزد امام (قدس سره) قرب و منزلتی داشته ، چند نچه عده از مکاتیب شان بنام او نوشته و هم کتاب مبداء و معاد حضرت مجدد راوی جمع نموده است . در ماه شوال سنه ۱۰۵۰ فوت شده است .

همت خان

خلف اسلام خان والا و مانند تمام افراد خاندان خود با علم و مری علم و ادب بوده است . طوری که در چراغ انجمن مذکور است اسم او محمد عیسی بوده همت خان لقبی است که باو در زمان او رنگ زیب داده شده بود این شخصیت نیز مناصب و مراتب زیبای را در اثر فعالیت و لیاقت خود احراز نموده ، مانند پدر رشته ارتباط او با علماء و علم مستحکم بوده و به تربیت و حمایت ایشان قیام مینمود : بر تبه امیر الامرائی هم رسیده بوده . بیت ذیل از طبع اوست :-

بجز خاری که همچون داشت در دل بیابان جنون خاری ندارد

فوت او در سنه ۱۰۹۲ واقع شده است .

هرات

اعجاز اسم او ملاءطاء و قرار نوشته نصر آبادی اصلش هراتی است . به اصفهان رفته باز به هرات برگشته دو باره به اصفهان رفته فوت نموده است .

نصر آبادی او را دیده و از رنجشی در بین خود و او حرف میزند فامادر ریاض الشعرا مذکور است که در زمان شاه سلیمان صفوی (بعد از ۱۰۷۷) به

اصفهان آمده بود وفوت شد در نظم و نثر دست رس داشته . و دو بیت ذیل از ملاحظه است :

رسیدم غافل و جان را فدای یار خود کردم   ننگه تارفت بر تابد عنان من کار خود کردم

و اله

باهر که نشینی دم شمشیر جدائی است   مکز از ز کف دا من یاری که نداری

میر محمد یوسف گارزونی: نصر آبادی مینوبسد که (امیری) تخلص داشته

شخص در ویش و باصلاح بود . ابیات ذیل را از او می آوردند .

نیست ممکن که سبب کار سبب ساز کنند   ناخن چیده کمی از رسته گره باز کنند

بزمین میزند آنرا که حوادث برداشت   مرغ بابل و پر تیر چه پرواز کند

فصیحی هروی قرار تحریر نصر آبادی نزد حسن خان حا کم هرات می بود . دیوان مشتمل بر شش هزار بیت داشت . خیلی خوش

اخلاق و خوش زبان بود . ابیات ذیل را از او می آوردند .

بداغی بستم آهین طراوت لاله زاری را   بیکساغر بسر بردم چو گل فصل بهاری را

خنده می بینی ولی از گریه دل غافل   خانه ما اندرون ابراست و بیرون آفتاب

رباعی

هر چند دلم ز درد خونریز تر است   بر من دم تیغ آسمان تیز تر است

در کین دلم دلیر باشید که زنگ   ز آئینه ام از عکس سبک خیز تر است

در سرو آزاد بلگر امی راجع به فصیحی مذکور است که در سنه ۱۰۳۱ با شاه عباس ماضی که به هرات آمده بود . بعراق عجم و مازندران رفت .

قیصر هروی: نزد حسینخان بوده است . نصر آبادی او را از اهل شاملو دانسته می گوید . بنا بر بودن نزد حسین خان به هروی

معروف شده . علی ای حال چون در تذکره های دیگر که در دست بود معلوم نشد . در زمره

شعرای هرات نوشته شده . در بنسکه طبع او پرورده . محیط ادب خیز هرات بوده در ده

بانهجا تعلق داشته که نیست بنا بران در جمله شعرای هرات ذکر شد . ابیات

ذیل ازوست :-

ز فیض یکجهتی کامران گوینم   مراد هر که میسر شود مراد منست

رباعی

قیصر تو اگر ستیزه خو می بودی   در پیش کسان به آبرو می بودی
مردم جایب به چشم خود میدادند   چون عینک اگر کج و دورو میبودی

ناصر آبادی در باره او می نویسد که در آن ولایت وحید است
نزد عباس قلیخان و محمد حسن خان شاملو اعتبار زیادی داشته

ناظم هراتی

و به مردم خیر زیادی از رهگذر اخلاق اجتماعی او میرسیده است. و میگوید مثنوی یوسف زلیخا
دارد که در ظرف ۱۴ سال در سنه ۱۰۷۲ با تمام رسانیده است. ابیات ذیل ازوست:

نامی از خویش در جهان بسگذار   زنده گسائی برای مردن نیست
از غلط بخشی ابنای زمان نیست عجب   کز گهر آب ستانند و دریا بخشند
آسمان گردد تو گردد گرتوانی راست شد   شاهد این گفتگو انگشت در انگشت نیست
بسکه از بی اعتبار بهای خود شرمند ام   آنچه نمان سوی تومی آیم که گویا رده ام
صاحب آتشکده در باب یوسف زلیخای او میگوید (مثنوی یوسف زلیخائی دارد که از
شنیدن نیست) (۱)

در ریاض العارفین مسطور است که از هرات بوده در حال
تجرد و سلوک میگذرانیده است در ریاض الشعرا داغستانی

خیالی هروی

مغل اینقدر مذکور است (که از خوش خیالان بوده است) و ابیات ذیل را از وی آورد.

ای تیر غمت را دل عشاق نشانه   خاکی بتو مشغول و تو غائب زمیانه
که معتکف دیرم و که ساکن مسجد   یعنی که تو امی طلبم خانه بخانه
مقصود من از کعبه و بتخانه توئی تو   مقصود توئی کعبه و بتخانه بهانه
هر کس بزبانی صفت و حمد تو گوید   عاشق بسرود غم و مطرب به ترانه
تقصیر خیالی به امید کرم نست   یعنی که گنهره به ازین نیست بهانه

صاحب ریاض العارفین ابیات فوق را (به جز بیت آخر) از تذکره واله نقل میکند ولیکن بیت
چهارم را چنین می آورد:

هر کس بزبان دگری وصف تو گوید   نائی بنوای نبی و مطرب به ترانه

(۱) غلط کتاب خواهد بود از (شنیدن است) و رندهما شعرای عصر ناظم و بعد از آن شیفته

و گروه اویند.

تاریخ دیبات صنف ۱۲ (۲۰۰۰) ب محمد عثمان ح حیدر علی رحمتی هاشم ن رحیب علی ر ۲ ر ۱ ر ۴۱

رضای هراتی : قرار اینکه در ریاض العارفین نگاشته از هرات و منجمله

آنفالذکر میگوید از مانی که سید معصوم به هرات آمده بود با او برخورد
به تربیتش همت گماشت .

چنانچه در نتیجه به مراتب بلندی ارتقاء جسته به رضا علیشاه معروف گردید . ابیات
ذیل را از وی آورد : -

سرو سردار جهانم تن تنها یا هو
تن تنها تن تنم اشویه جان بازانست
فارغ از کون و مسکنم تن تنها یا هو
جان بشکرانه فشانم تن تنها یا هو
تاریخ تولد و وفات او معلوم نشد .

ملا و فای هراتی : بقول نصر آبادی اصلاً از هرات بوده مدتی
در هند طرح اقامت افکنده سپس باز به اصفهان

رفته و در آنجا تا زمان فوت مقیم بوده است . ازوست : -

از ما مهوش چهره که ما بی ادب شیم .
شاگردم چون بنده گمان از رزق صبح و شام خویش
در ریاض الشعرا نوشته که شاگرد مولانا فصیحی و در سنه ۱۰۱۸ در آگره
بوده است : -

میرزا منصور هراتی : در حدود قرن ۱۱ هجری در اصفهان
فوت شده . بقول نصر آبادی یکی از

بزرگزادگان هرات بود و طبع خوبی داشت ابیات ذیل را از وی آورد : -

بسکه مجزونم لبم کی خنده نو بر میکنند
پس از واسوختن عاشق نباشد بی تب و تاب
گرچه تا کردم هوس مژگان قلم سرم میکنند
که گریه بیکان برون آید ز زخم آزار میماند
چو جوید آب شیرین ماهی در سبب امد
فراشانی زمزم ندارد قدر محسوسی
کف خاکستری افشانند بردامان فانوسی
میکشد چون تبر سوی خود که پرتابم کنند
در آنوادی که کردم خشک آب عزم زمین بوسی
شب از پروانه راه انتهای شوق می جستم
حاطرم از وصل آن ابرو گمان هم جمع نیست

تاریخ دیبانات صنف ۱۲ (۲۰۰۰) ب محمد عثمان حیدر علی رحیم هاشم

عتاب الدین منصور هر وی:

در رباع الشعرا نوشته
که دو مرتبه به هند آمده

و مراجعت کرده است و در خدمت رستم میرزای مغفور بسر کرده آخر در هندوستان
از غصه خود را به تریاک هلاک کرده . اوراست :-

بنياد وفاداری ما بر سر آب است	از کوی تو خواهیم شدن این چه شتابست
منشی بر صید مرغ ما نباشد دانه را	ما بذوق خود بدام دوستی افتاده ایم
بیگانه دلی را به غم خویش نسکر دیم	دیر بست که لب را به فغان ریش نسکر دیم
جرمی که ز عفو تو بود بیش نسکر دیم	ما را به شفیعان نبود کنار که هر گز
میتواند سوختن یک شمع صد پروانه را	هر شراری را که پیش آفت صد خر منست
تا پیشکش آرم بتو جانی که ندارم	یک لحظه فرود آ به مکانی که ندارم

قندهار:

واصب قندهاری:

قرار بیان نصر آبادی از معاصرین محمد قلی سلیم
و نزد وزیر عبدالله در لاهیجان رفته فوت نموده

است . از ابیانش که در ذیل می آید معلوم میشود که طبع خوبی داشته است :-

تا نشکنی بسان عسل شان خویش را	در گام اهل ذایقه شیرین نه میشوی
نقش پاد در رهت از من قدمی در پیش است	نفس ز من بسراغ تو دمی در پیش است
که بلائی بد قفا و ستمی در پیش است	میگذرای دل بچم کا کل آنزلف سیاه

علاو تا این شخص در موسیقی هم مهارت داشته و شخص خوش آوازی بوده است .

وهمی قندهاری:

بقرار بیان نصر آبادی در دوره مغولیه در هند
سمت منصب دیوانی داشته است . مگر در باره

او بعد از آنکه با اسم قندهاری از او ذکر میکنند اظهار عقیده مینماید که اسمش ظهما سب
قلی و اصلاً کرد بوده . بهر حال چون به قندهاری معروف بود در جمله شعرای قندهار
گرفته شد ازوست :-

که سامان رفته را روی وطن نیست	ز بغمای تو دل را فکر من نیست
چو من آزاده مرغی در چمن نیست	نه بالی دارم و نه شوق پرواز
که گراهی کشم از بس ضعیف میبرد بدم	کجادر گوش جانان میرسد از ضعف فریادم

کابل :

فراقی کابلی :

علاده بر شعر در طب نیز وقوف داشته و قسار بیان
ریاض الشعرا در خدمت رستم میرزا میبوده است .
رستم میرزا ابن بهرام میرزا ابن شاه اسمعیل است که واله در جای دیگر میگوید بنابر
حواشی که در تاریخ مسطور است از ایران بر آمده به هند آمده بود و در آنجا بسر
میبرد از فراقیت : -

گر بنگام دوس این باریه خواهی پیمود
ایکه بوئی نهز معشوق شناسی و نه رنگ
صد خیر داشت صبا از تو بهمن لیک نبود
کدل امید مرا طاقست شکفتن نیست
یکی به مجلس مستان در آی تا بینی
بر حذر باش که ره را به قفامی آئی
ز چه بر رهگذر بناد صبا می آئی
آن دماغم که به پرسم ز کجای آئی
همین که غنچه شد از شنمی فروریزد
نشسته عقل چو بیگانه در میانه ما

مهابت خان :- ریاض الشعرا در باب کجائی بودن او حرف نمی زند فقط این قدر میگوید اسم او زمانه بیگ است و در زمان جهانگیر

در غایت اقتدار و اعتبار میبود و سر آمد امرای هند شد و تا مدت ها جهانگیر را مغلوب
حکم خود داشته کوس انا لاغیری مینواخت بالاخر جهانگیر به تدبیری او را مغلوب خود
ساخته از اختیار او بر آمد و دیگر او را مجال توقف در حضور خود نداد و مهابت خان
به دکن رفت و این تفصیل را به تاریخ جهانگیری حواله میکنند .
مگر مهابت خان اصلاً کابلی است و صاحب تذکره روز روشن نیز چنین مینویسد
شخصیت بزرگ نیز شاعر و البته بنابر علوم مقام ملجاء بسی از شعرای دوره جهانگیری بوده
است ازوست : -

صحرا نشین ز سیل حذر کن که آستین
از خود بدلت راهی میخوام و دیگر هیچ
هر کس که دل خراب دارد
تا نیائی در گلستان و نیائی در چمن
چون دیو هوا زده است راه همه کس
حاجت نبود بعد از تقصیر که هست
پر کرده ام ز کربه و افشانده میروم
من نام نمیخواهم پیغام نه من خواهم
از ذوق مرا کباب دارد
چشم بلبل کی شود بیدار و بخت باغبان
معذور همیدار گننا همه کس
اوضاع ز مائه عذر خواه همه کس

فصل سوم

ف ۱۲ و اوائل ۱۳

بلخ و بدخشان :

از سادات جلیل القدر بدخشان و صاحب چراغ انجمن
میر غیاث الدین : او را از علاقه جرم می دانند . مرید شاه معصوم

ولی الله بوده ، شعر می گفته است اشعار او اکثراً تصوفیت . تاریخ وفات او سنه ۱۱۸۲
یعنی سالیست که شاه ولیخان خرقة مبارک را از فیض آباد به قندهار می برد . ابیات
ذیل ازوست : -

کمان جوهر عشقم لعل کوه عرفانم
در کف گهرسنگان گوهر گران قدرم
کرده زانجهت ایزد ساکن بدخشانم
در صف قدح نوشان رند میفروشانم

ابیات ذیل را میر در مدح جرم بدخشان گفته : -

از جنت است قطعه باغ بهار جرم
وصفتی چگونگی سازم و مدحش چسان کنم
یاد از بهشت میدهد آن لاله زار جرم
از سوسن و شقایق و صید برک و یاسمن
افلاک جبه ساست بخاک بهار جرم
سر بر کشیده بر لب آن آبشار جرم
باشد نگین ملک بدخشان حصار جرم
.....

غزل

جنون را هم نفس امروز با آه سحر کردم
نوشتم وصف خسارش باور اقمه و خورشید
نغیر آتش انگیزی چو نی از دل بدر کردم
بمکتوب فراقش همچو کرده صحف رویش
قلم آه و سیاهی را ز خوناب جگر کردم
به توصیف لب قدش چو طوطی در شکر ریزی
خط از مشک سیاه و جدول از آب کهر کردم
دهان خامه را زین بس بر از شه دوشکر کردم
بمکتب خانه وحدت غیانی سالها بودم
۰۰۰ دفتر عشاق يك مصرع زهر کردم

دیوان غزلی هم دارد که چراغ انجمن میگوید. ابیات فوق از آن انتخاب شده است (۱):

ثبات: اسم او میر محمد افضل است پسر اسلام خان والای بدخشی است وفات او به روایتی در ربیع الاول سنه ۱۱۵۰ و به قرار بیان داغستانی در

ریاض الشعرا سنه ۱۱۵۱ گفته شده و لیکن روایت داغستانی معتبر معلوم میشود، چونکه با محمد عظیم ثبات پسر او صحبت داشته ابیات ذیل ازوست :-

کشد چو شمع وصال تو شمع جان مرا	بهر به مشهد پر و انه استخو ان مرا
شمیم زلف تو از داغ دل بر آورده	چو بوی نافه چین مو کیشان فغان مرا
زبسکه داغ مسلسل ز مغز می بارد	غلط کنند به گلزار استخو ان مرا
دشنه حاجت نیست خونریزی دل بیتاب را	کار با خنجر نبا شد کشتن سیماب را
تا حنا بر پنجه بستی ریخت خون دیده ام	از فشار دل بد بضا است این گلدسته را
ای بر همین از نور یقین بهره نیا بی	ز ناز تو چون شمع اگر جزو بدن نیست
دل بسته معنی نشود عا شق صورت	از خامه مو سلسله بر پای سخن نیست

این شخصیت نیز مانند پدر خود در دربار مغلی هند مراتب بلندی داشته در عالم ادب آنجا چه به پرورش شعرا و ادباء و چه با ذوق خود خدماتی را انجام داده است و از اشخاصی است که ادبیات کشور ما او را مانند افراد دیگر خاندانش همیشه قدر خواهند نمود.

ثبات: اسمش میر محمد عظیم و پسر ثبات است در سنه ۱۱۶۲ فوت نموده است. بعد از پدر خود به شاعری پرداخته با خان آرزو نیز صحبت نموده است.

آنچه راجع به پدر وجد او گفته شده است در باره او نیز به همان اندازه قابل تطبیق است

ازوست :-

چون شمع تا فنا د به بزمت گذر مرا	از اشک و آه زنده گی آمد بسر مرا
با آنکه همه عمر در قسم ز در او	پرسد زمن از ناز ترا خانه کدام است
جز محفل تصویری درین باغ ندیدم	بزمی که کسی را بیکسی کار نباشد

(چراغ انجمن نقلاً از ریاض العارفین) میگوید والدش از

خلیفه ابراهیم فرخاری

بدخشان به هندوستان آمده خود او در دهلی تولد شده است ابتدا در خدمت شاه عالم گیر

(۱) شاه عبدالله خان تولد او را سنه ۱۱۱۷ می نویسد (مجله کابل سال ۹ شماره ۵).

داخل بود سپس نزد میر جلال الدین حسین بدخشی که از مشایخ آن زمان بود داخل
 ر بقیه ارادت گردید و به اکتساب کمالات نفسانی همت گماشت و الهه داغستانی هم از مریدان
 خلیفه بود و میگوید با وجود آنکه علوم ظاهری را نیتدوخته بود تصنیفاتی چند داشت
 و شش هزار بیت مثنوی ساخت در سنه ۱۱۶۰ فوت شده است بر نکات شاه نعمت الله ولی
 نیز شرحی نوشته است بیست و پنج سال در لکنه و امرار حیات نموده است . ریاض
 العارفین ازین پیش در باب چگونگی تصانیف او چیزی نمیگوید ازوست :-

ماومن گفتن هم از امرت بخواست	ور نه ما را اینقدر رقت کجا است
روح من با جان و جان اندر تن است	هر چه میگویم نه از گفت منست
گفتی بی با شد و فانی در جهان	لیک ازنی بشنوند اهل جهان
بہتر ازنی نیست کس با راز جنت	هر که چون نی گشت خالی راز گفت
آدم آن باشد کزین دم آگه است	دمیدم در غیبت غیب اندر است
عالم کبری که نور سرمدی است	آن حقیقہ ہمای نور احمدی است

بینوای فرخاری : پسر خلیفه ابراهیم واسم او شاه خیل الله است . نزد
 پدر خود ارادت نموده مراتب سلوک را طی کرده

است ابیات ذیل ازوست :-

عارف بود آنکه خویش را کرد فنا	اثبات نمود ذات حق را به بقا
صرفیست کسی که خویش را کرد ثبوت	در یافت بخود جمله صفات و اسماء
من آب شدم سراب دیدم خسو در را	در با گشتم حباب دیدم خود را
آگاه شدم تمام دیدم غفلت	بیدار شدم بخواب دیدم خود را

معلوم میشود طبع خوبی داشته است تاریخ ولادت و فوت او علی الثعین معلوم نشد .

حشمت : اسم او میر محتشم علی و اصلاً از بدخشان بوده در هندوستان تولد شده
 است و از جمله سادات بدخشان میباشد . چراغ انجمن نقلاً از تذکره

حسینی مینویسد که صاحب تذکره حسینی و شخص موسوم به چودهری بینا و حشمت دوستی
 زیادی داشته اند و حشمت با صاحب تذکره یکجا نزد مولوی محمد رضای سنهلی درس
 میخواندند و ضمناً از طبع رندانه او نیز صحبت میکند . ازومی آورد :-

گشتند شمع را چو سحر اهل بزم گفت
 گریست عاشق رخ خوبان چو چشم من
 کاکل و زلف و رخس است بهم تانه نهند
 رونق از دیوانه ما کشور سودا گرفت
 شب چنان بی کسیم سوخته بگویت که زدرد
 بار قبیان نه کنم سجده خاک در دوست
 در آرزوی زخم تو صد سینه چاک شد
 گر چنن شهر بسود ای تو و برانه شود
 ز آشنائی مردم ز بس پشیمانم

این روز بود زاول شب در نظر مرا
 از بهر چیست دیده غمناک شیشه را
 جمع کسی میشود اسباب بر بشانی ما
 دشت از ما بود گرم چون دوروزی جا گرفت
 دل سنگ آب شد صورت دیوار گرفت
 این نماز بست که بی شرط جماعت باشد
 تیغ تو در غلاف وجهانی هلاک شد
 همچوز نجیر زهر کوچه فغان بر خیزد
 بخانه چون ننگه از چشم خویش پنهانم

طوری که چراغ انجمن ذکر میکنند که این شاعر در سن نوزده از جهان در گذشته است
 (سنه ۱۱۶۳) و در همین سن دیوانی مشتمل بر هفت هزار بیت داشته . در چراغ انجمن
 پهلوی نام او هم در متن بعد از ذکر سن و علالت مزاجش فوت او را سنه ۱۱۶۳ ذکر میکنند
 و باز میگویند تاریخ وفاتش تعیین نشده و لیکن این قدر معلوم میشود که بعد از سنه ۱۱۵۰
 بوده است بالفعل در تذکره هائیکه بدست بود از شاعر جوان وطن بیشتر چیزی معلوم شده
 نتوانسته و بحث به ما بعد بماند .

خواججه محمد هاشم : چراغ انجمن به حوائه حضرات القدس

می نویسد که از بزرگ زادگان
 کشم بوده پسر خواججه قاسم است که از بزرگان بدخشان و استاد میرزا شاهرخ نواسه میرزا سلیمان
 و پسر میرزا ابراهیم بود خواججه محمد هاشم داخل طریقه صوفیه و ارادت به حضرت امام ربانی
 داشت بامر ایشان در برهان پور اقامت داشت . جلد ناک مکتوبات حضرت امام را نیز
 جناب خواججه جمع نموده است . شخص عالم و خوش صحبت بود و بیان مؤثری داشت . خواججه
 صاحب دیوان و مثنوی ها است . و علاوه بر آن رسالات دیگری هم تصنیف نموده است .
 غزل ذیل را از وی آورد :-

تا رجان من بود با تار قانون آشنا
 کز درون بیگانه خلق است بیرون آشنا

هست تا زولیدگی با موی مجنون آشنا
 گر نه بیگانه هوش آشنا شو با کسی

کی شناسی مردمی چون مردمان چشم من
خال آن لب دیده کی عقلها مانند بجای
ریش دل ناسور شد ز ان کیسوان مشکبزر
شهد دانش را به تلخی های نادانی دهد
از تولد و وفات او چیزی معلوم نشد .

نا نگر دی از هجوم گریه باخون آشنا
با چندان می چون دود این گونه افیون آشنا
زخم این افمی نمی ماند به افسون آشنا
کی بود صفرای هاشم با فلاطون آشنا

منجذت: اسمش میرزا محمد ایوب و شاعر خوش طبعی بوده شامل خدمت
اورنگ زیب می بود در سنه ۱۱۴۳ فوت نموده است .

ازوست :-

نبات هستی شان پهای بند این تار است
ز بالاسوی بستی هر که می بیند هراس آید
بر رنگ خار ماهی شانه میروید ز پهلویش

بود حلاوت تن پروران ز طول امل
ز رفعت بیشتر باشد صلابت خ کساری را
دلی دارم که دار د خار خار د کیسویش

قبول: چراغ انجمن از سرو آزاد بلگرامی نقل می نویسد که از رستاق بدخشان
در تولدش در کشمیر واقع شده از اقارب ملاه شاه محمد است . شخصی

فاضلی بوده ، در زمان فرخ سیر در شاه جهان آباد بسر برده است در سال (۱۱۴۳)
فوت شده . ابیات ذیل ازوست :-

باشد از ناخن کلید رزق در کف شیر را
تاریختم ز شیشه بجم آفتاب شد
کی کند عاقل چنین کار بیکه آن دیوانه کرد
که یابی جای من خالی و بنشیننی بجای من
چرا بندی از زنجیر این نهمت پهای من
کجا رقیب برابر بما تواند شد

نیست در سر فکر روزی صاحب شم شیر را
از طالع شبی که میسر شراب شد
از جهان مجنون بریدوری بر و برانه کرد
چنان کم میکنم خود را چو آئی در سرای من
نخواهم رفت از کویت غلام حاقه در گوشم
بخاک راه برابر شویم در کویت

در اصل کتاب چراغ انجمن کلمه رفعت و مصراع اول بیت دوم رجعت طبع شده بود
ولیکن کلمه به شهادت معنی بیت رفعت است . صلابت را نیز شاعر درین بیت به معنی هیبت
استعمال نموده است و این هم قابل تأمل است (عوض صلابت مهبت باشد این تأمل هم
زابل میشود هش) .

تاریخ دیبات صنف ۲ (۲۰۰۰) ب محمد عثمان ح جید رعلی رحمت هاشم ن رجب علی ر ۱۷ ر

بگو کدهر دوز لغش چسان کنم تحریر قبول يك سر مو خامه را زبان گر است
 سر سبز از زبان سرخ خود بر باد داد آنکس که با اهل سخن چون طوطی از تقلید بر خیزد
 قبول شاعر خوبی بوده و استعداد طبع او از ابیاتی ظاهر است در اکثر تذکره ها
 از او ذکر مبرود .

گرامی : میرزا گرامی پسر و شاگرد میرزا عبدالغنی قبول بوده در شاه جهان آباد
 بطور قلند راه زندگانی آزاده داشته در سنه ۱۱۵۶ فوت شده است
 از دست :-

خون عشاق بر آن کردن سیمین باشد چون بیاضی که پراز معنی رنگین باشد
 همچو آن شمعی که روشن میکند صد شمع را سو ختم تا در غم او عالمی را سو ختم
 راز من فاش کرد طفل سر شک چه توان کرد پاره جگر است
 حسن را باشد خطر از دیده اهل هوس ابر بی نم آبروی گلستان را می برد
 مغز چون گمایل شود از پوست گردد بینیاز از دوعالم خاطر آزاده مردان فارغ است
 از نشاط اهل دل ظاهر پرستان غافلند بسته دائم در میان پوست خندان میشود

نظیر بیگی : قرار بیان چراغ انجمن به حواله شمع انجمن از شاگردان
 میر محمد افضل ثابت است که ذکر او گذشت . چندی قبل
 از تالیف شمع انجمن فوت نموده است از وی آورد :-

ایکه گوئی در دم مردن فراموشم میکن من که می میرم برایت چون فراموشت کنم
 خویش را ساخته بودم به هوس فاسد خویش چون رسیدم بقر بیغام خود از یادم رفت
 گر کنند از قفس آزاد منرا می کشد دوری صیاد منرا

میرزا کامل : قرار بیان چراغ انجمن از بدخشان ولی در کشمیر
 می برده است می گوید که گفته میشود از اولاد شیخ احمد

یسوی است ؟ پدرش در زمان سلطنت اکبر به هند رفته و میرزا نیز در همان آوان تولد
 شده بود . پدرش به کشمیر مقرر شد و میرزا در صغر سن نزد خواجه حبیب الله عطار که
 از مشایخ آن زمان بود مورد توجه واقع شده در سن ۱۳ مرید و در ۲۵ ارشاد یافت

تاریخ دیبات صنف ۱۲ (۲۰۰۰) بن محمد عثمان حید رحلی رحمت خانم ۷ ر ۱ ر

کتابی به عنوان « بحر الزمان » که در چهار جلد است تصنیف نمود . مگر معاوم نشد کتاب او در چه موضوع بوده بهر حال در ۲۰ ذی الحجّه سنه ۱۱۳۱ فوت نموده است .
فانی بلخی : این شخص اصلاً از بلخ بوده به فرغانه برای تحصیلات رفقه بعد از تحصیل علوم ادبیه و حکمیّه بدر بار امیر عمر خان (۱)

و ائی فرغانه داخل شده است ازوست :-

شیشه ام ابریز گشت و در بغل جام هنوز
 عمرها شد ظرف طاقت در طی منزل شکست
 همچو وضع کرد بادم نیست آرام هنوز
 یکسحر د بدم من آن رخساره ماهش بخواب
 محو اندر پر تو آن صبح بی شام هنوز
 زاهدان زان روز فانی کرده بدنام هنوز
 خورده بودم در خمار از دست ساقی جرعه

مخفی : تخلص قاری نورالدین قندوزی است « افغان عاجز و عاجز افغان » که در دوره فتوری که از خلع زمانشاه تا به سلطنت امیر دوست محمد خان دوام داشت

امرا رحیات داشته به بخارا و سپس به فرغانه مصاحب دربار امیر عمر خان و ائی فرغانه بوده و با خود و ائی موصوف که شاعر معروف است مشاعرات نموده است . غزل ذیل نیز از جمله اشعار است که به استقبال یک غزل او گفته . مطلع غزل امیر عمر خان اینست :-

کجا سازد نگین را بر سر خود افسر انگشتم
 زاستغنا به ناخن هم نمیسازد سر انگشتم
 به ابروی که شد یارب اشارت پرور انگشتم
 که همچون ماه نو گردید ناخن در هر انگشتم
 تنگ سرما به کی بار نجل بر نمیدارد
 مگر چون نی ز بند خود انگشتر انگشتم

غزل مخفی

به تهریک سر زلف تو هر جا آشنا کرد
 کیند از عقده کنار نافه شاک ترا انگشتم
 گر از امداد طالع دامن و صلت بدست آید
 زهر ناخن دماند چشم حسرت پرور انگشتم
 به گلزار یکه چشم اعل کرد ما ئل مستی
 چونر کس می نماید تحفه جام می هر انگشتم
 ندارد هرزه با خود سنگ صندل سای ناخن را
 که باشد در حساب دهر یاد دسر انگشتم
 بود مخفی زابدای زمان از عا جزئی حال
 بدست مادر کیتی و کر نه چون سر انگشتم

(۲) هر گاه عهد امیر و رخان فرغانه را یافته و بدر بار او را همی پیدا کرده باشد از شعرای قرن

۱۳ هـ بوده نه قرن ۱۲ چونکه عمر خان از سنه ۱۲۲۴ تا سنه ۱۲۳۷ حکومت کرده است .

شهادت: اسم او میرزا صالح و در ریاض الشعرا نوشته که تولدش در قریه سان و چهاریک (سنگ چارک) از مضافات بلخ واقع شده است. تمام عمر را

در شبرغان بسر برده در سنه (۱۱۵۰) در قریه شبرغان از مضافات بلده مذکور (اکنون هر در جلدرولایت مزار شریف شامل است) مدفون گردید. له کثر اوقات عمر خود را به گفتن شعر صرف نموده است و اله میگوید چند غزل از او دیده و بیت ذیل را که منتخب آن ها بوده ثبت نمودم.

سرو خیزد بیده چون لاله روید سر نسکون در گلستانه ای که نخل بخت من گل میکند

عارف: در ریاض الشعرا مذکور است که اسم او محمد علی و تولدش در سنه ۱۱۲۳ در هندوستان شده در صغر سن به اتفاق پدرش که از فضلی تالقان بود

بایران رفته در طهران سکونت مینمود و مشهور به طهرانی شد مبادی حکمت را از میرزا قوام الدین محمد فاضل مشهور قزوینی خوانده شعر نیز میگوید در سال ۱۱۵۸ به هند آمد و الحال در شاه جهان آباد میباشد. بار اقم حروف و واله « داغستانی » کمال رابطه دار دازوست.

آنقدر صبح وصال تو نگر دید سپید که کسی پنبه داغ شب هجران سازد
هیچ میدانی چه باشد در حقیقت عاشقی اندک اندک قطره را دریای عمان ساختن

هرات

سید: میر محمد سعید متخلص به « سید » ابن بها در خواجه ابن سید عالم خواجه کر وخی بد قرار بکه عبدالرؤف فکری سلجوقی « آریانا شماره ۴ سال ۶ » تتبع

میکند از سادات جلیل القدر هرات بوده صوفی. عالم 'فاضل' صاحب دیوان شعر و اشعار عاشقانه خوب داشته است و دیوان او را مردم خوب قدر میکنند اگر چه شهادت او در قرن ۱۳ واقع شده است مگر از معاصرین اعلی حضرت تیمور شاه بوده شاه موصوف بنابر قدر دانی علم و فضل او فرمانی بنامش اصدار و بر حسب آن شصت جریب زمینی را که به جهة مصارف میرزا سلطان بابا لاش به صوفی عارف مفوض و بعد از وفات از او و اولاد نموده بود به سید که از اولاد سلطان بابا لاش بود تفویض نمود تا تاریخ این فرمان سنه ۱۱۹۵ ماه رمضان است.

فکری می نویسد که اشعار زیادی داشته مگر دیوان موجوده اش بیشتر از هزار بیت ندارد و از دیوان او نیز که در چه وضع و بانزد کیست ذکر نمیکنند. ازوست -

غزل

سحر زیارت میخانه آرزو کردم	به آب دیده و خوناب دل وضو کردم
ز حلقه سر خم طوق بنده گمی دارم	بین چه حلقه شایسته در گلو کردم
رسید زلف تو بر کف دلم قرار گرفت	هزار چاک بیک ناز مو رفو کردم
مر یض عشق ندارد علاج دانستم	دوا نخواهم ازین پس بدرد خو کردم
نگشت خاطر کس سید از غم خالی	درین معامله بسیار جستجو کردم

غزل

ای دوستان بسیارم از من خبر نو بسید	احوال مردم را با چشم تر نو بسید
غمهای شام هجران طوفان چشم گریان	بیک نهفته با آن شیرین پسر نو بسید
شرح شکنج زلفش در مجلس ای حریفان	از خون هر دو دیده شب تا سحر نو بسید
داغ دل خرابم خواهی که تازه گردد	بر دور عارضش خشک از مشک تر نو بسید
شرح غمش در آفاق هر چند می نگنجد	کجا غذا گریباید بر بسام و در نو بسید
خواهید آرزو نو بسید بر دفتر دل من	بسیار دلفگارم آهسته تر نو بسید
سید به صفحه دل از کلمه خون فشانی	البته این غزل را با آب زر نو بسید

ارشاد:

مرزا ارشد از شعرای اوائل قرن ۱۲ دهرات بوده آقای ابراهیم خان غزنوی در مجله کابل سال چهارم شماره اول باره او تمع میکند و می نگارد که دیوان خطی او نزد شاغلی خلیلی موجود است که تحریر آن بخط خود شاعر بعمل آمده است و مؤرخ به شهر جمادی الاول سنه ۱۱۱۱ می باشد.

ارشاد شاعر خوش قریحه و تصوفی بوده از علوم بهره داشته است. ابیات ذیل از قصیده اوست که در نعت سروده :-

ا حمد مرسل خدیو و کد خدای هر دو کون	اشرف ذریه آدم امام العرسلین
گوی کدای خاک درت چشم ملک را تو نیسا	گوی کای تریاق مهرت کام جان را انگبین
عرصه بطحی از شک ابر فیضت نسو بهار	ساعت شرب ز عطر خاک کویت غبرین
عقل را شرح تو در سر گشته گی بساب الر شاد	طبع را مهر تو در لب تشنگی ماء المعین
عرصه دهر از ضلالت شام بلدا گشته بود	جست نا که قاید شرع توانا که از کمین

غزل

گفته‌کوی بی زبانان را زبان دیگر است	سر گذشت خاموشی را داستان دیگر است
فار غم از گلشن دنیا و گلزار بهشت	غندلیب شوق ما را آشیان دیگر است
گو مکن صوفی مرقع رلباس شید و زرق	راه و رسم بی نشانی را نشان دیگر است
مرغ همت کی نشیند جز بشاخ لامسکان	بلبل گلزار دل را آشیان دیگر است
رتبه اهل محبت را نه می داند کسی	طايران لامسکائی را امکان دیگر است
هر کسی از شد نمیداند زبان عشق را	طوطی راز محبت راز بان دیگر است

جواد هر وی: اسم او عبد الجواد (۱) و خودش طریب بوده است در ما و راه انهر نزد عمر خان والی فرغانه (۲)

رفته در سلك شعرای او داخل شده است غزل ذیل را به تتبع غزل امیر عمر خان سروده که مطلع غزل او اینست :-

دربه جیه آورده در گرداب آب از چشم من	حیرت آموز است در دریا حباب از چشم من
یورده تا آن تر کس مخمور خواب از چشم من	خاک در چشمم اگر استاد آب از چشم من
گر بد بنسان در دل تعمیر طوفانم کند	عاقبت میگردد این عالم خراب از چشم من
سینه گشت از آتش هجران کیاب و دلشد آب	ریخت جای اشک خوناب کیاب از چشم من
تا خیال زلف پر چینش گذشت از دل ر مید	سنبل نظاره باچند پیچ و تاب از چشم من
بسکه گردم گر به بر باد نگاه مست او	میگردد چندین خجالت هانسحاب از چشم من
چون کنم باد بهار عارض گل خام بسا ر	اشک گل گون ریخت چون موج شراب از چشم من
دوش گل چین گل روی که بودستم جواد	کجا بنچنین امروز می ریزد کلاب از چشم من

وجهی هر وی: در ریاض الشعرا مذکور است که تهمی اوحدی نوشته که مدت ها شد در هند است مردی بود نام مراد

و بیاحت میکرده در سنه ۱۱۹۵ در گجراتش دیدم (۳) ازوست

- (۱) (عاجز افغان و افغان عاجز آقای حافظ نور محمد خان رجائه کابل)
- (۲) پس جواد نیز از شعرای قرن ۱۳ بوده است (۳) تذکره ریاض الشعرا در سنه ۱۱۶۱ ختم رسید چگونه میشود (وجهی) را در سنه ۱۱۹۵ می بینند؟ علاوه بر آن تذکره اوحدی نیز قبل از ریاض الشعرا . تالیف یافته (ه' ش)

آتش ز جای می جهد و میسکند فغان
وجود خضرو مسیح از حیات مانفسی است
و جبهی قدح باده نابی بسکف آ آر
از ظلمت غم روز امید تو شب است
من دل به فریب چشم مست ند هم
ای درین دل فقاد بر کرد که من

سوزی مگر ز عشق تو در جان آتش است
به نزد همت ما هر دو کون کم ز خست
چون ساغر گل جام شرابی بسکف آ آر
در تیره شب غم آفتابی بسکف آ آر
جان را بلب با ده پر ست ند هم
صد پیاره کتم دل و بد ست ند هم

قدر هار

اعلیحضرت احمد شاه در انی

از جمله شعرا می
و لیکن آقای حافظ نور محمد خان در ضمن مقاله خود در مجله کابل دو بیست ذیل را
بذکر میسکند :-

ما به صلحیم و فلک در پی جنگ است اینجا
دل ازین حادثه بسیار به تنگ است اینجا
ما تباهی زده گمانیم درین بحر فنا
تخته کشتی ما پشت نهنگ است اینجا
و نیز مینویسد که بعضی ها میگویند اعلیحضرت احمد شاه یک دیوان فارسی را هم علاوه
بر دیوان پښتو و تاریخ افغانستان بزبان پښتو ترتیب نموده اند ولیکن دیده نشده است.

کابل

اعلیحضرت تیمور شاه

بزرگان فارسی دیوانی دارد می نویسد
(بعد از آنکه در نطق را جاسر کرشن
بر شاد صدر اعظم دکن با بنام امیر متوجه میشود دیوان اعلیحضرت را پیدا میسکند
که در ۱۶۶ صفحه (دوازده و نیم ضرب سیزده ساقی بر کاف غز و قندی به خط
غلام محمد کابلی نوشته شده و دارای ۲۱۹ غزل و ۱۵ رباعی و یک تعداد ابیات میباشد
در تحلیص اسم خود را میاورد چنانچه میگوید

شکوه از کوب اقبال ندا رم تیمور
تخت شاهی بود از طالع فیروز مرا
میکنم تیمور دائم شکر احسان خدا
داده تخت سلطنت آن ذات بی همقامرا

ازوست :-

چون از کمین سرما نرکان کمان کش اند
 سلطان وی چو بگذشت بر تخت عاج فوجش
 فرمود تا نمایند ناراج گلستان را
 باشجار باغ یکسری برک و بارشد گشتند
 چون فوج وی در آمد در باغ بهر یغما
 شمشاد و عرعر و سر و لرزیده استادند

گلشن کشیده بر سر از برف چادر آنجا

ریه بان و سنبل و گل بر هر کج دل نهادند

شد موسم زمستان مستان بر بزم شاید
 درهای عیش و سرور از هر طرف کشادند
 مطرب بده بشارت پیران پارسار
 شکرانه گوهر یغان دریای خم فتادند

گلبن شکوفه دارد از برک در گلستان

جمعی بران تماشا روسوی باغ دارند

در باب دیوان اعلیحضرت آقای حافظ نور محمدخان در شماره دوم مجله کابل سال چهارم
 ذکر میکند که یکی نزد ناظم مرحوم بوده که آقای حافظ دیده است و دارای ۱۳۲
 صفحه بر کاغذ خوقندی بخط ملا خداداد بتاریخ ۴ صفر سنه ۱۳۱۰ در کابل تحریر شده
 و نسخه دیگر قرار بیان آقای حافظ در کتاب خانه آقای عبدالمحمد خان مدیر اخبار چهره نما
 منطبعة قاهره موجود میباشد .

اعلیحضرت شاه شجاع

برادر عینی اعلیحضرت زمانشاه نیز پسر
 تیمورشاه نیز شعر داشته بزبان فارسی

شعر میگفته است . طوریکه آقای حافظ از مشاهده خود بیان میکنندش نسخه آن
 را که در مطابع جدا گانه به طبع رسیده دیده است .

در نشر نیز دست رس داشته سه دفتر کتاب سوانح خود را که به واقعات شاه شجاع

موسوم است خود اعلیحضرت نوشته است .

شهرزاد نادر: برا در شاه شجاع نیز مائل به شعر بوده . طوریکه
آقای حافظ در مقاله خود (مجاهد کابل سال چهارم

شماره دوم) تتبع میکنند مادر او گوهر شاد بیگم بنت شاهرخ بن نصرالله (۱) میرزا بن
نادر شاه افشار بود که در زمان حمله سوم خود بر خراسان (سنه ۱۱۸۳) احمد شاه
هراتی اورا به حباله نیکاح تیمور شاه در آورده بود . شهزاده نادر بعد از تولد با هم جد مادری
خود موسوم گشت . این شهزاده آزاده طبیعت و از فکر سلطنت خواهی بر کنار بود
چنانچه خودش میگوید :-

هر چند پشاهزاده کی مشهورم   نبود سرو بر گ سلطنت منظورم
از سلسله نادر و تیمورم لیک   نادر بگدا بی درش مسرورم

واه

نادر چه شد از صلب شه تیمورم   از دو ده نادر به جهان مشهورم
گر دوست کدای در خوبشم خواند   عار است ز ملک قیصر و فغفورم

شهزاده نادر در اثنای حبس با برادران در ایام سلطنت زمان شاه بسن ۲۱ در سال (۱۲۳۰)
موت نمود به پهلوی پدرش در باغ عمومی (چهارباغ سابق) کابل مدفون می باشد .

شهرزاد نادر: متخلص به (دری یسر شاه شجاع و برادر عینی شهزاده
شاهپور است در اشعار خود دری متخلص مینویسد

آقای حافظ در مقاله خود غزلی را به تتبع شاه شجاع گفته است . نمونه کلام او میا
ورد بنده بنا بر خوف اطناب به گرفتن چند بیت از آن اکتفا می ورزم :-

بمی دارم برو چون مهول چشمان مستمش   دوا فعی حلقه هابر بسته و بر گل نشستمش
گمان ابروی پیوسته کشیده گوش نه گوشش   مژه خنجر بدستمش نگه ناوگ بشتمش
پر خ زلف سمن فرسا ز فرط جوش استغنی   چو زلف گل فگندشش چو سنبل بر شکستمش
طبع ز آن ترک تا ناری مدارید از وفاداری   که هر غم دی که هستمش بیک ناگ شکستمش

(۱) در بیان شجره نادر افشار نصرالله میرزا نام شخص و ابا فتم شاهرخ بن رضا قلی بن نادر
افشار است که

تاریخ دیبات صنف ۱۲ (۲۰۰۰) ب محمد عثمان حیدر علی رحمد هاشم رجب علی ر ۱۰ ر ۱۱

مشهور به حاجی صاحب پایمانار
از صوفی مشربان معروف

سعدالدین احمد انصاری

کابل است و کتاب شور عشق ایشان را صوفیان به بسیار ذوق میخوانند اما نسخه
مطبوع آن دیده نشده است حافظ نور محمد خان (مقاله عاجز افغان و افغان عاجز)
می نویسد که اسم شان سعدالدین احمد انصاری مولود مدفن شان ده یحیی از مضافات کابل
است از تصانیف شان

شور عشق ، شورش عشق ، جوش عشق ، سوز عشق ، ساز عشق ، نیرنگ عشق ، فرهنگ عشق
آهنگ عشق ، عین الایمان ، کشف المحققین و غیره مشهور اند .

شور عشق اثر تصو فیست و محرر نیز آنرا بیست سال قبل بلکه پیشتر دیده ام .
و طوریکه از اسمای آن ها میتوان دید معلوم میشود کتب دیگر نیز همچنین موضوع
دارد حاجی صاحب به سفر حجاز رفته در آنجا نزد شیخ عمر مکی بن علی مالکی
داخل ارادت گردید . در اثنای زیارت مدینه طیبه حضرت شیخ محمد
بن عبد الکریم السماوی را دیده در طریقه غوثیه ازو اجازه یافت و باهر ایشان
در مسجد نبوی (ص) معتکف هم شده بودند رساله کشف المحققین را نیز در همین
اثناء تصنیف نموده بودند . (۱)

در سال (۱۱۷۱) به وطن برگشته ، در ده یحیی به ارشاد می برداختند . غزل ذیل
نیز از ایشان است :-

زهر خیال که داری بخویشتم بگیریز	بگفتمت که ز اطوار جان و تن بگیریز
نسکوبت که برون شوز ملک چارار کان	سفر زهستی خود کن ازین وطن بگیریز
به پنج حس مسکن اوقات خویشتم ضائع	درون خلوت دل شوز انجمن بگیریز
جمال بهره کون و مسکن حجاب دل است	نظر به هو کن و لب بند در کفن بگیریز
اگر به عصمت ارواح برده می پوشی	چو بوسف از در تن چاک پیرهن بگیریز

(۱) مجموعه آثار حاجی صاحب موصوف با خط شندکرف ولا جور و مداد
با جدا اول طلاکاری را آقای حافظ در کتابخانه قراقراد عای خودش دیده ولیکن
در انقلاب ۱۳۰۷ تلف شده است .

تاریخ دیبات صنف ۱۲ (۲۰۰۰) ب محمد عثمان حیدر علی رحیم هاتم رجب علی ر ۲۱

نشین غریب-ق تصور چو صورت دیوار ز خور دو خوابوز کردار مردوزن بگریز
بخاک رویی در گناه اهل دل میکوش بدست گیری بزندان زا هرمن بگریز

ز شور عشق نگر دی بگوش دل چیزی

بیگ نگاه به هستی ذو المنن بگریز

افغان: میر هوتک خان «افغان» شاعر در هزار تیمور شاه بوده باشاه موصوف
مشاعرات هم مینموده

حاجی محمد عمر خان: متخلص به «عمر» شاعر ناخوان
کابل بوده (عاجز افغان و افغان

عاجز) و تیمور شاه و همچنان شاه شجاع را دیده است آقای حافظ دیوان او را ندیده ولیکن
چند غزل او را از نظر گذرا نیده است و می نویسد اگر قطعه تاریخیه که بر سنگ عمارت
مقبره شاه طاؤس علیه الرحمه در بالا حصار منصور زاده طبع اوست دیده شود امی بودن این
شاعر به تعین نزدیک میشود غزل ذیل ازوست:-

منم از چشم سیاهی بهنگاهی قانع بهنگاهی شده از چشم سیاهی قانع
صبح تا شام به نظاره مهری محفوظ شام تا صبح باندایشه ماهی قانع
به تمنای رخی بر سر کوهی ساکن به تاشای قدی بر سر راهی قانع
به پیامیکه دهد دوست بسالی خورسند به سلامیکه کند یار به ماهی قانع
نیست قانع دلمن باز بخش از سبز خطان هست تا گل تیران شد به گیاهی قانع
میل نظاره ماه فلکم نیست عمر که بماهی شدم از طرف کلاهی قانع

میرزا خان کابلی: متخلص به مائل (عاجز افغان ...) در زمان شاهان
سدوزائی می زیسته باه ولوی وصفی و شعرای دیگر

آن زمان مشاعره داشته است در مشاعره با وصفی گفته است :

صنمی که از غم او دل من نصیب جوید ستم است اینککه دائم طرف رقیب جوید
بلب است جان زارم چه بود که دردمندی رو تو پی علاجم خبر از طبیب جوید
همه حیرتم که یارب زچه رو بشهر خوبان نه کسی ز درد پیر سده دل غریب جوید
نه درین دیار یاری که کند بیاری ری نه ازین چمن گلی کودل عندلیب جوید
سر رشته بگسلاند همگی ز اهل دنیا خنک آنکهره چو مائل بسوی حبیب جوید

علی عسکر کابلی: از مجله چنداول (عاجز افغان . . .) بود. در شعر

عسکر نخلص مینمود و معاصر شاه شجاع بود. آقای حافظ می نگارد متاسفانه چند شعر بکجا از وی در کتبخانه خود جمع نموده بودیم در روز تریب این تذکره هر چند تجسس کردیم بدست نمیآید لهذا در بنجامحض نام او را ذکر کرده قول میدهم که هر زمان این مجموعه کم شده را بیابیم از سخنانش بگوش مطالعین محترم برسانیم .

علی نقی کابلی: متخلص به وصفی (عاجز افغان . . .) تیمور شاه زمان شاه

و شاه شجاع را دیده است غزل ذیل ازوست :-
خجل شده است ز چشمت به بوستان تر کس
به پیش مانده سرو گشته ناتوان تر کس
ز چشم مست تو بسک نشه مگر دیده
ستاده در چمن دهر سرگران تر کس
ز شرم چشم تو از باغ گرنشد بیر و ن
شده ز بهر چه کلچین بهر دکان تر کس
چو دید ترک دو چشم و سنان مژگان
از آن نهاده دل خویش بر سنان تر کس
بهرای آنکه نشمار قدوم او سزا زد
گرفته است بکف طشت زراز آن تر کس
مگر بیای تو مالید چشم خود کز قدر
گرفته جای بدستار گلرخان تر کس
چو دید چشم سیاه نگار ت ای و صفی
نپر ورید از آن روز باغبان تر کس

عاجز: میرزا لعل محمد پسر ملا پیر محمد طیب و طیب زاده (عاجز افغان . . .) کابل ساکن کوه بارانه بوده است. تیمور شاه او را بدر بار خود

خواسته به طبابت مقرر نمود و لقب عبدالشافی را باو داد. فرمائی نیز درین موضوع باو صادر شده که گراور آن در مجله فوق الذکر کابل طبع گردیده سال تولد و فوت او معلوم نیست مگر مدفن او در دامنه سیاه سنگ در قبرستان خاندانی شان می باشد صاحب دیوان است که دوسخه او یکی نزد عبدالهادیخان پسر عبدالفتاح خان طیب نواسه پسر عا جز و در ماه رمضان سنه ۱۳۰۲ بخط میرزا عبدالفتاح خان تحریر آن اتمام یافته. و دوم نزد آقای حافظ نور محمد خان که شخصی با اسم قمرالدین بفرمایش میرزا عبدالرشید خان حکیم در کابل بتاریخ ۱۱ ربیع الاول سنه ۱۲۸۳ تمام نموده است. عاجز در اشعار خود بیدل را نیز تمیغ می نموده است. غزل ذیل ازوست :-

تازه رو باشد جنون از داغ سودای دلم   خال روی این عروس است از سودای دلم
 میکند هر شب مشام آسمان را عطر بیز   آه یعنی عنبر سر جوش سودای دلم
 تا تو ساغر میکشی با مدعی در انجمن   از می حسرت شو دلبر بیز مینمای دلم
 تا خیال چشم مست را تصور کرده ام   موج خیز کرد وحشت ها ست سودای دلم
 در ره خوبان درستی از من بیدل منخواه   صد شکون دارد ز زلف او سرا پای دلم
 جامه دیوانگی را در ازل از روی منع   دوخت خیاط ازل بر قد و بالای دلم
 هر طرف از داغ گلها کرده چندین لاله زار   میتوان آمد گهی بهر تماشای دلم
 عاجز در انتظار یک تماشا عمرها است   چشم شوخت بر نمی آرد تمنای دلم
 عاجز افغان دوترا هم دارد. از جمله قسمتی از رقعۀ او در ذیل اقتباس شد که هم به
 نظم و هم بدثر خوانده میشود :

ذات والا صفات و خان زمان - منبع جود و لطف بی پایان + عین ملجای عاجز افغان -
 وقوی ساز بیچاره گان و هر افغان - سلمه الله دائماً - دائم + سایه پرور رافت یزدان +
 باد - عرض اینک - بوم + صیقه من زار و عاجز و حیران را - بهر ای خود از الطای +
 جانب باغ خو در کاب کشان + بر ده بودند - از بن عطیه جنوید فخرم بارج که کشان
 سر رسا نیده بود چاشت بیباغ + میوه اقسام بود - لیک از آن ...

بهمه حال عاجز شاعر خراب و متغفن بسوده است دیوان اودارای همه انواع نظم
 از قبیل قصاید ' غزلیات ' ربا عیات ' قطعات و معنیات و امثالها میباشد .

فروغی

در سراج التواریخ اسم او را میرزا محمد واصل او را اصفهانی نوشته
 آقای حافظ نیز او را اصفهانی الاصل میگوید می نویسد در سلك
 شعرای دربار تیمور شاه بوده طبع روانی داشت و بعضاً به مدح شاه شعر میسرود . ابیات
 ذیل را از قصیده که در مدح شاه گفته اند گزینیم :

بجز خاک در گناه سلطان عادل	که نبود مرار روشنی بخش دیده
جهان معانی سپهر فضا ئل	خدا بوجهان شاه تیمور کما مد
کهن بنده اش صد چو جمشید و هر قل	که بن چاکرش صد چو دار او هر مز

رباعی ذیل را در فوت تیمور شاه و جلوس زمانشاه بر تخت بطور تعمیم گفته است
 دو نقشی چه دایخواه و چه جان گناه نشست خور شید بر آمد ز افق ماه نشست
 از کردش مهر و مساه تیمور ز تخت بر خواسته نسو اب ز ما نشاه نشست
 عدد جمله (تیمور) که از عدد (تخت) بر آورده شود و عدد (نواب زمان) بر آن افزوده
 شود مطابق سال فوت و جلوس است :-

عایشه درانی :

دختر یعقوب علیخان تو بچی باشی (عاجز افغان ...) بن
 رحمن خان تو بچی باشی و همشیره عمر خان تو بچی باشی
 ساکن اونچی کابل از قوم آجک زائی درانی عمر خان زائی بوده و دیون ارمو سوم به
 «شکر گنج» داری انواع مختلفه نظم بوده که در سنه ۱۲۳۲ تمام کرده است در باره
 این شعره و واقعه فرزند اوفض طلب در جنگ کشمیر سنه ۱۲۲۷ و مرثیه او که بر ای
 پسرش ساخته بود مکرراً مقالات نوشته اند و در بیت ذیل از آن مرثیه است :-

رنجها بسیار بردم ای ضیاء چشم من صفدر میدان شدی هم شاعر شیرین سخن
 عاقبت از کردش افلاک و بخت واژگون خورده توتیش را بر فرق خود چون کوهکن

ولی رام :

از شعرای قرن ۱۲ است که «ولی» تخلص میکند و اشعار او طور بکه
 در انتخابات آقای حافظ (عاجز افغان ...) دیده میشود بر اساس قریحه
 و تلقی هندو میستک (My ti) یعنی حاوی تصوف است در عین زمان آژاده مشربی را
 تعقیب میکند. چنانچه در غزل ذیل میتوان دید :-

برو ز کو چه اسلام و کفر بر در صالح بر ات نقد چنین ثبت شد بد فخر صالح
 تعصبات مذاهب تمام پنج رو ز است شنید ما یم به سمع رضا زمخبر صالح
 بر اه جنگ منه پا که در وحل مانی عبور کرد تو ان بر فلک ز شهبور صالح
 نگو یمت که فرنگی و یا مسلمان باش بهر طریقی که باشی هباش منکر صالح
 رسد بمنزل تحقیق چون ولی آنکو دهد عثمان ارادت بدست رهبر صالح

آقای حافظ می نویسد که دیوان ولی را که بر کاغذ خوقندی بخط منشی «گر بخش»

از منشیان دربار سردار محمد امین خان برادر امیر شیر علیخان نوشته می باشد دیده است
و ایک نمیگوید نزد که و در کجا .

علاوتاً در مقاله عاجز افغان و افغان عاجز از سه شاعر دیگر یعنی محمد تریف کابلی
متخلص به شیکیا ، و محمد عباس کابلی متخلص به بابل و فیروز زنگی نژاد کابلی متخلص
به فیروز به حواله جریده تنفق سرخ اران شماره (۹۶۰) نیز ذکر رفته که تحقیق احوال
ایشان به عمل نیامده است

در بن عهد از مر دیکه صاحب سیف و قلم بوده باسم محمد گل متخلص به افغان
در عهد امیر حیدر معروف با امیر سعید ۱۲۱۵ هـ تا ۱۲۴۲ هـ حکومت کرده از کشمکش
دور شاه شجاع و شاه زمان به بخارا النجاء برده ، مناصب عالی یافته و الی بعضی از ولایات
مثل کراندتور انا گردیده صاحب دیوان و کلیه اشکال نظم مخصوصاً غزل میباشد باید
رفت تذکر مختصر این شخص در تذکره روضه الاصبا موجود است . کذا از این عهد
شاعر پر سر مایه محمد امین والی تاشقرغان " خلم " قابل ذکر است دیوان قلمی مطلای
آن در کتابخانه آقای صالح جان مؤلف (خواطر قهرمان حریت) دیده شده که غزل و مثنوی
و رباعیات و قطعات و غیره نیز دارد . کتاب آن بقلم یکی از منشیان هندو نژاد که از حضور
آخرین پادشاه سد وزائی بنا بر هرج و مرج کشور بران پناه برده بوده نوشته شد .
و بقلم مذکور مینا نور هم گردیده را جع به شرح حال مختصر وی از آند بار چندانی که
حاصل کرده بصالح جان و صوف داده ام که نشر نماید (ه - ش) و فانش اغلباً اگر
بحافظه ام اعتماد شود در سالهای ۱۲۵۰ - ۱۲۵۲ بود .

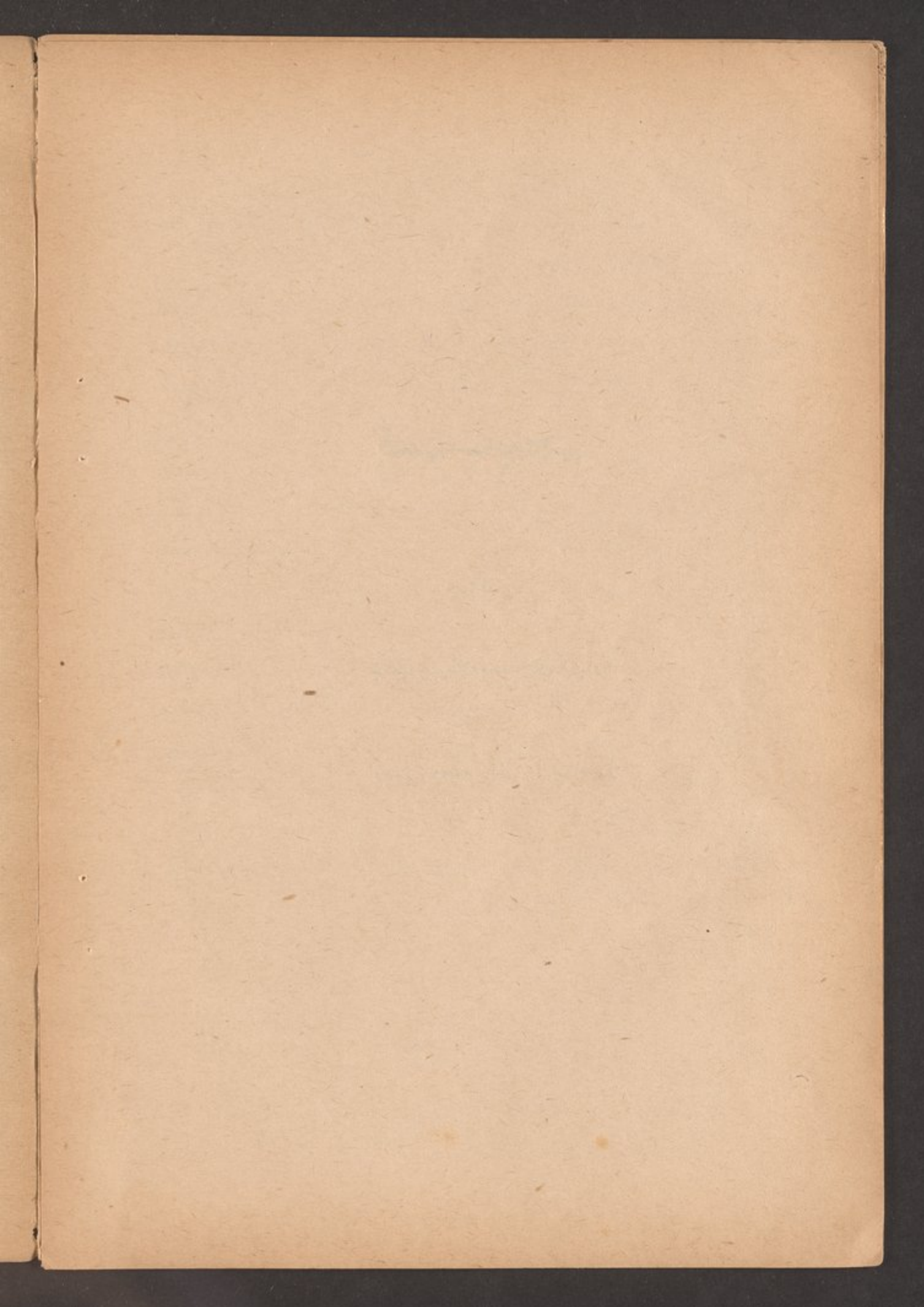
قسمت پنجم

مؤلف

بناغلی میر غلام محمد خان «غبار»

از دوره محمد زائی ها تا امروز

دوره پنجم محمدزائی ها

اوضاع علمی و ادبی درین دوره

چنانچه در فصول پیشتر خوانده اید بعد از سقوط دولت تیموریه افغانستان در قرن دهم هجری و تجزیه مملکت بدست حکومتهای ازبک ماوراءالنهر و صفوی فارس و بابریه هندوستان انحطاط علمی و ادبی کشور آغاز یافت زیرا در نتیجه جنگهای فارسها و ازبکها و بابریه شهرهای مشهور افغانستان از قبیل هرات، و بلخ، مرو و غیره از مرکزیت افتاد و کانون صنعت علم و ادب بیشتر بخارا و سمرقند، دهلی واکره و اصفهان قرار گرفت، در بارهای ممالک ماوراءالنهر، فارس و هند حتی توانستند علما و ادبا و صنعت کاران افغانستان را نیز در دایره خود داخل کنند، مملکت افغانستان که در پارچه های مختلفی تقسیم و به حیث متصرفات اجنبی اداره میشد دیگر توان اقتصادی و آرامش سیاسی خود را باخته و مجال تنفس در راه احیاء علم و ادب کمتر داشت. لهذا روز بروز قوس نزولی علمی و ادبی خویش را می پیمود. در قرن دوازده هجری هنگامیکه دولت هوتکی افغانستان به میان آمد آنقدر عمر کم و گرفتاری زیاد در کشور فارس داشت که فرصت توحید و تامین مملکت افغانستان و تهیه زمینه مساعد برای ترقی علم و ادب در داخله نیافت.

حکومت محلی و ابدالی هرات از دولت هوتکی عمر فرصت کمتر و ساحه عمل علمی و ادبی محدودتر داشت، و متعاقباً سیلاب نظامی - نادرشاه خراسانی از روی هر دو عبور نمود به نوعیکه هیچ کدام را مجال توجه بعلم و ادب دست نداد.

و اما دولت ابدالی افغانستان که ربع قرن را مصروف فعالیت سیاسی و نظامی و استرداد اراضی از دست رفته مملکت بود نتوانست به ترقیات علمی و ادبی اقتصادی و زراعتی به پر دازد تیمور شاه قابلیت احیای علوم و ادبیات را فاقد و زمانشاه بیشتر خیال تسخیر هند در سر داشت شاه محمود و شهذجاج هم عمر خودشان را در تحت تاثیر اثر یکه های سیاسی اجانب در جنگهای داخلی و خارجی بسر بردند و لهذا بعد از آنکه کشور افغانستان برای نیم قرن صحنه آتش و خون گردیده بود دولت از سلسله ابدالی بخا نواده محمدزائی منتقل گردید ولی اینها نیز برای یک قرن همان راه گذشته را در پیش داشتند.

دوره برادران محمدزائی

از سال ۱۲۳۳ قمری بعد از

گزر شدن وزیر فتح خان

بدست شاهزاده کامران و مغلوبیت شاه محمود بدست برادران وزیر در ره تسلط و حکمرانی برادران وزیر فتح خان در افغانستان شروع و تا سال ۱۲۵۴ قمری طول کشید در طی این مدت بیست و یکساله برادران وزیر فتح خان از قبیل سردار محمد عظیم خان و سردار شیر دل خان و غیره ممالکت را بطور ملوک الطوائفی اداره و با برادران دیگر خود چون سردار دوست محمد خان و رحمدل خان و یار محمد خان و سلطان محمد خان و حبیب الله خان (برادرزاده) و غیره در هرات، کابل، سند، پشاور و غیره بازده جنگ با ابدالی ها و امراء سند و در نجیت سنگسار کم پنجاب و بین خود نمودند و همچنین حکومت محلی و ابدال هرات از همان سال ۱۲۳۳ قمری تا سال ۱۲۷۲ قمری در مدت چهل و دو سال هفت جنگ با دولت فارس بغرض دفاع از ولایت هرات نمود در هر حال بعد از آنکه برادران محمدزائی از جنگهای بیست و یک ساله خسته و بزرگان آنها چون سردار محمد عظیم خان و سردار شیردل خان از بین رفته بودند باین فکر رسیدند که دولتی تشکیل و بکنفر از بین خود را بحیث امیر و پادشاه افغانستان قبول نمایند اینست که سلسله امراء محمدزائی به میان آمد.

امیر دوست محمد خان:

در سال ۱۲۵۴ قمری

امیر دوست محمد خان

پادشاه افغانستان گردیده و سال دیگر جنگ او بین افغان و انگلیز بعمل آمد و امیر دوست محمد خان بزودی و موافقتاً از بین رفته و ملت افغانستان مجبور بود چهار سال این جنگ را (تا سال ۱۲۵۸ قمری) با دولت انگلیز در قندهار، زرت، کنر، سنگو خیل، کابل، خور، کابل و استانبول، گندمک، جلال آباد و غیره قدم بقدم درام بدهد. بالاخره از گیسو از افغانستان طرد و مجدد امیر دوست محمد خان به عنوان پادشاه افغانستان وارد و از سال ۱۲۵۹ قمری تا سال ۱۲۷۹ قمری بحکومت خود دوام داد. در بین بیست سال امیر د وارد جنگ در داخل کشور نمود از قبیل جنگهای باجور، هزاره و بامیان و مقر و نجران، تکاو، ماماخیل، با بکر خیل، کجرات، قطفن (تخارستان) و بدخشان هرات و غیره.

تاریخ دولت پادشاهان محمد عثمانی ح حید رحلی رحمد هاشم بن رحب علی و ۱۱ ر ۳۱

امیر شیر علی خان

در سال ۱۲۷۹ قمری امیر شیر علی خان به تخت افغانستان نشست و تا سال ۱۲۹۶ قمری در مدت

هزده سال سلطنت خود دوازده جنگ داخلی با خاندان خود در تخارستان ، مهمند ، باجکاه جلدک ، سید آباد ، قلات ، پنجشیر ، قندهار ، کیجه مرسل ، ششکاو و هرات و میمنه نمود و بالاخره هم خود در جنگ دوم افغان و انگلیز از بین رفت و ملت افغانستان باز مجبور بود سال های ۱۲۹۶ و ۱۲۹۷ قمری را در جبال و میدانهای خوست و جلال آباد و قندهار و کابل ، آسمائی ، چهار آسیا ، تپه مرنجان ، شاه جوی و میوند و غیره به جنگ های ده گانه و خونینی در مقابل اردوی انگلیس بگذرانند در نتیجه انگلیسها به تخلیه افغانستان و ادار و دولت جدیدی در مملکت تشکیل گردید .

امیر عبدالرحمن خان

از سال ۱۲۹۷ تا ۱۳۱۹ قمری امیر عبدالرحمن خان به حیت

پادشاه افغانستان با سیزده جنگ داخلی در هرات ، قندهار ، پنجشیر ، نجراد ، ترکمان و یارساعو کشر و منگل ، لغمان ، اندر ، غزنی ، کیک ، ساوکلیمان ، هزاره و نورستان و غیره مواجه شد .

همچنین ولایت مشرقی و سرحدی افغانستان از روز یکه اجبارا بعنوان سرحد آزاد و صوبه سرحد از افغانستان مجزا و داخل حدود دولت انگلیسی هند گردیدند در طول یک قرن صدها جنگ محلی بر ضد دولت انگلیس و شانزده جنگ بزرگ از طرف تمام قبایل افغانی اعم از بلوچی و سندی ، مهمند و وزیر ، مسعود ، ارگزائی ، شیرانی و یوسفزائی و امثالهم در مناطق باوچستان و سند ، خیبر و پشاور ، یوسفزی و مهابن و امازائی جدوون ، انبیله و بنیرو ، کوهات و وزیرستان و کویته و اتک و لندهی کوتل و غیره ، بغرض حصول آزادی و استقلال ملی و تخلیص خاك افغانی به مقابل دولت انگلیسی هند به عمل آمد .

معلوم است به این ترتیب در مدت تقریباً یک قرن (نود سال) مملکت افغانستان (نود) جنگ داخلی و خارجی نموده ، دیگر فرصت تأمین و تنظیم داخلی و اموراداری و ترقیات علمی و مدنی و پیشرفت حیات اجتماعی نداشت ، در طی این یک قرن امنیت عمومی مفقود و اقتصاد ، زراعت ، صنعت ، تجارت ، علم و ادب همه دستخوش حوادث

شوم نظامی ، نفاق‌های داخلی و جنگ‌های خارجی بوده شهرها ویرانه ، کاربزها خشک
اراضی بایر و لهذا ثروت ملی و آرامش زندگی که مولد ترقیات اجتماعی و افزونی علم
و فن است روز بروز کمتر شده میرفت ، تا جائیکه اغلب مدارس و موقوفات قدیم که
منبع انتشار علوم قدیمه و عربیه از قبیل منطق ، حکمت ، طب و هیئت و ریاضی و غیره بودند
تا درجه صفر تنزل نمود ، و در سگها تفسیر و حدیث بسیار محدود و متوقف گردید
مناظرات علمی و تالیفات از بین رفت ، و وسایل تحصیل و تشویق علوم ادبیه مفقود گردید .
طلبه باذوق افغانستان مجبور بودند برای تحصیل علوم مذکورہ بممالک توران و هندوستان
عراق و ممالک عربی زبان مسافرت نمایند مدارس انگشت شماری که در بعضی شهرهای
مملکت باقی مانده بود فقط به ریس فقه حنفی و صرف و نحو و بعضاً حدیث و گاهی هم حکمت قدیم
می پرداخت . طفلان افغانستان در مساجد معدودی از فارسی ، کتب کریمه و حافظ ، سعدی
انوار سہیلی و از پستو کتب رشیدیان ، فواید الشریعہ و رحمن بابا ، فتح خان ، سیف الملوک
و امثال آن و از عربی کتب :

صرف بہا ئی : خلاصہ ، قدوری منیہ ، مستخلص و چند کتاب دیگر از بن قبیل
میخواندند . اطباء کتب طب رادر عربی نزد ملاهای عربی دان که ابداً از طبابت
چیزی نمیدانستند فرا میگردفتند و مجتسبین مملکت رسالہ های خلاصہ الحساب
و انشاء ترسل - میخواندند .

در شهرها مردم باسواد ، داستانهای شہنامہ فردوسی ، سکندرنامہ امیر حمزہ ، شہزادہ
ممتاز و چهاردرویش که بیشتر مطالعه میکردند و مردم بی سواد قصہ های ابو مسلم خراسانی را
از دهان قصہ خوانها در سر بازار می شنیدند . در دهات مملکت افسانهای چهاربری و ورقہ
و گلشاه خوانده میشد . صوفیون مثنوی مولوی و قصص الانبیاء و تذکرۃ الاولیاء و ادبای بدل
و یوسف زلیخا ، و امرا تاریخ فرستہ و روضتہ الصفا مطالعه میکردند پادشاهان کتب انجمنهای
مخصوص و افسانہ گویان حضوری داشته که ~~بسی~~ کتب تاریخی میخواندند و دیگری افسانہ
میلغت بزرگ زاده گان هم بیشتر از سواد و تحصیل بہشکار و سواری و تیراندازی متمایل
بودند تمام این نوع کتبی که در افغانستان آندورہ مطالعه میشد چون مطاع کفی در مملکت
نبود یا نسخ قلمی و بسیار قلیل و یا کتبی بودند که در هندوستان و دیگر جاها طبع میشدند .
در حال در ایندورہ کہ دورہ فترت ادبی و علمی ، بودہ از سال ۱۲۳۳ تا ۱۳۱۹ قمری

تقریباً نودسال طول کشید علوم قدیمه و اسلامی در افغانستان روبه انحطاط رفت و علوم جدیده که تا آنوقت مقدرات ملل گیتی را بطور درخشانی تغیر داده بود در مملکت راه دخول نیافت ، در تمام کشور نه يك مكتب جدید نه يك در سگاه عالی نه يك کتابخانه عمومی نه يك مؤسسه علمی موجود میشد ، تنها امیر شیرعلی خان « ۱۲۷۹ - ۱۲۹۶ قمری » که درین میانه مكتب عسکری تاسیس و روزنامه درپای تخت بنام شمس النهار منتشر و کتبی هم در عسکری ترجمه و طبع نمودنبرودی در اثر تعرض انگلیز ازین رفته و تمام موسسات او از قبیل مكتب و مطبعه و روزنامه معدوم گردید و مجدداً محیط اجتماعی کشور را تاریکی طولانی فرا گرفت .

اینست که در طول ایندوره فترت تعداد اشخاص عالم و فاضل در سراسر مملکت انگشت شمار و اغلب رجال بزرگ بیسواد بودند ، بدرجه که دیگر عالم و فاضل بزرگ یا شاعر و صنعت کار ز بردستی مثل دوره تیموریه افغانستان پیدا نشد ، اگر فردی پیدا شد مثل سید جمال الدین افغان یادگیری آنهم نادر بود و التا در کمال معدوم .

پس حالت ادبی افغانستان چه نظم و چه نثر درین دوره فترت ادبی مثل صنعت خطاطی و تذهیب و نقاشی روبه ضعف و سقوط میرفت ، غزلها به تقلید متأخرین اکثرأ بسیار سست و مبتذل و قصید کمپایه و کم مایه سروده میشد ، نثرها اغلباً يك نواخت و تقلیدی و فاقد منانت و سادگی قدیم و عاری از صنایع بدیعی و تکلفات دوره متوسطین بوده ، ساده نویسی فصیح متأخرین و دوره جدید را نیز نیافته بود .

معهدنا حس و ذوق بدیعی و طبیعی ملت بسکلی ازین نرفته و همدرین دوره بسکده شعرا فضلاء و نویسنده گانی به میان آمدند که نسکذاشتند چراغ علم و ادب در کشور خراسان که وقتی کانون علم و فضل و تہذیب و تمدن در آسیای وسطی بود بيك باره گي خاموش شود گرچه آثار اینها به پایه و مایه گذشته گان نمیرسید و هم قسمتی ازین آثار به علت اغتشاشات و جنگهای داخلی و خارجی از میان رفته باز در میان آنچه باقیمانده احیاناً آثاری ممتازی و گاهی قابل اعتناء موجود است .

در هر حال دوره فترت ادبی تا سال ۱۳۱۹ قمری طول کشید و ازین بعد که عهد پادشاهی امیر حبیب الله خان و نسبتاً در هر ده سال آرامش بدون جنگهای داخلی و خارجی موجود

بود زمینه کوچکی برای نهضت ادبی و علمی آماده شد در همین دوره دو لیسه ملکی و عسکری در کابل بنام مکتب جیبیه و مکتب حربیه تاسیس شد و روزنامه معروف «سراج الاخبار» بنویسندگی محمود طرزی به انتشار آغاز نمود و هم مطابع سنگی و حرفی در کابل وارد شد.

در سال ۱۳۳۷ قمری (دوره امانیه) دولت جدیدی در افغانستان تشکیل و استقلال مملکت اعلان و معارف جدید در شهرهای مملکت قبول و راه روابط با دنیای متمدنی افتتاح و لهذا نهضت علمی و ادبی شروع شد و از سال ۱۳۲۷ قمری به اینطرفی در عهد پادشاهی اعلیحضرت نادرشاه غازی و اعلیحضرت محمدظاهر شاه این نهضت علمی و ادبی تعمیق و توسعه گردیده انجمن های ادبی، تاریخی و پستی و فاکولته ها تاسیس و جراید عدداً بیشتر و توجهات بلیغی در پیش برد زبان پستی مخصوصاً بعمل آمد، اینست که از سال ۱۳۱۷ قمری تا امروز دوره تجدد ادبی در افغانستان البته باشکال بحرانی در عرصه تکامل دوام دارد و ادبیات مملکت درین دوره اعم از فارسی و پستی معنا و لفظاً مرا حل ذیل را به طور مخلوطی طی می کند.

اول دوره مجامله و مد اهنه و مد یحه سرائی با اسلوب ترجمه تحت اللفظی از السنه بیگانه.

دوم دوره عصبیت ذوقی و تعقیب خشک حسی با اسلوب مخلوط نیمه قدیم و نیمه جدید. سوم دوره آغاز انتقاد علمی و اجتماعی با اسلوب نسبتاً ساده نویسی جدید که هنوز در مرحله تولد و نشو و نما است.

معهد ادبیات امریزه افغانستان که بطور مجموع ایام صباوت را بایک وضع بحرانی میگذرانند امید میدهد که بزودی فصاحت و سادگی نویسی جدید جای اسلوب مخلوط و درهم و انتقاد علمی و اجتماعی جای ریا و تعصب و غرور کذب ذوقی را بگیرد و بار دیگر افغانستان در جهان ادبیات مقام تاریخی خویش را حاصل نماید.

روی هم رفته در دوره محمد زائی تحولات ذیل در ادبیات فارسی و پستی افغانستان به عمل آمده است.

الف بعد از آغاز دوره تجدد ادبی چنانکه اغلباً معمول است لغات و کلمات اجنبی داخل زبانهای افغانستان گردید.

ب: در جنگهای صدساله ملت افغانستان با دولت انگلیسی هندوستان مجدداً روح رزمی و حماسی داخل ادبیات تحریری و شفاهی زبانهای افغانستان گردید .
 ج: در زبان و ادب پنبتمو يك نهضت تازه علمی بوجود آمد .

اینك شروع میشود به تذکار اسماء شعراء و فضلاء موافقین و نویسنده و غیره اهل هنر و خطاط های افغانستان با نمونه از آثار نظم و نثر ایشان در دوره دولت محمدزائی، منتها در انتخاب نمونه آثار اینها دقت و تصنع عمدی به کار نرفته و خلاف معمول آنچه منتخب گردید مجموعه از رطب و یابس نظم و نثر ایندوره است تا کما هو حقه تصویرى به حقیقت نزدیک از چهره ادبیات آن زبان در برابر خوانندگان قرار گیرد و در تمیز و قضاوت آرای مطالعین آزادانه به کار افتد .

(شعراء)

انور: محمد انور مجددی بدخشانی متولد در سال ۱۲۰۰ قمری در بهارک بدخشان و متوفی در قریه خیر آباد بهارک مرد فاضل و شاعر منشی بوده در ما و الزهر و هندوستان سیاحت نموده است آثار و مطبوع او در دست نیست و نمونه کلامش غزل سست ذیل است :-

زلف مشکین سایه بان چون ابر بر خسار او	خال زندگی یاسبان در گلشن اسرار او -
سروپا در گل زانداز خرا مش در چمن	آب از رفتار ماند از حسرت رفتار او
غنچه از لعل لبش کسب تبسم کرده است	چاک زد گل پیر هن از عرق رخسار او
قمریان با سر و قم قمه گو که آمد او به باغ	فاخته کو کو زنان در بند استفسار او
بلبلان چهچه زنان در گلبن حسنش هزار	سوخته بر و انه پر از پرتو دیدار او
در تکلم چون مسیحا مرده را حی می کنند	لحن داؤدی است گویا شیوه گفتار او
عمرها شد چون گدایان حلقه بر در میزنم	بو که بهر بینوا خیر آید از سر کار او

انور از اهل بدخشان سرخروئی کم مباد

تا بصحرا لاله تا لعل است در کهسار او

هبا هبا یکی از شعراء قرن سیزده افغانستان و از اهل درواز بدخشان بوده شرح حالش در دست نیست، دیو ان ناقصی از انواع اشعار او در بدخشان وجود و ایام حیاتش بین سالهای ۱۲۰۰ - ۱۲۶۰ قمری تخمین شده غزل ذیل نمونه کلام اوست :-

ز کم نامی چون عناق صاحب نام و نشان گشتم   جرس فریاد محمل بستن هر کاروان گشتم
 بهر بزمی گذر تا کردم از قدر سخن سنجی   چو تار سبجه بهر صد دهن بکسر زبان گشتم
 گذر ای مدعی از دعوی شعر بلند من   به میدان سخن سر باختم معجز بیان گشتم
 طلوع صبح معنی میدمد کز مشرق طبعم   بگردونهای ماضی و ناهنجار ترجمان گشتم

حیات خضر و اشعار هبا جاوید میماند
 با قلم سخن اسکنند صاحبقران گشتم

ذوقی : عبدالقهار ذوقی دروازی متوفی در سال ۱۲۹۵ قمری از شعراء آندوره بدخشان و در بخارا تحصیل کرده است، بند ذیل از یکی مخمسات و نمونه کلام اوست :-

آتشی در خرمن خاشاک شور و شر زدم   صفحه دل را بتار راستی مسطر زدم
 زمین کلهستان تا کله از عاجزی بر سر زدم   در بساط بی نیازی تکیه بر بستر زدم

آسمان را پست دیدم خیمه الا تر زدم

سرکار سرکار شهنو از خان سرکار پسر سردار سلطان احمد خان از شعراء قرن سیزده افغانستان و غزل ذیل نمونه کلام اوست :-

سر زلف بتان دام بالا بوده ست دانستم   بلی بر روی هر گنج از دها بوده ست دانستم
 عجب دل برده از من دلربای شوخ طراری   شعار دلبران جور و جفا بوده ست دانستم
 مرا دیوانه کرده است آن سر زلف پیریشانش   گنه از نگهت باد صبا بود ست دانستم
 همیشه کار عاشق صبر و طاقت بود در هجران   ولی معشوقه دائم بی وفا بوده ست دانستم
 نکردی گر گذر بر کشته زار امیر امشب   ترا از خون من پا در حنا بوده ست دانستم

یاری : از شعراء معروف قرن سیزده افغانستان و اهل درواز بدخشان است او در ماوراءالنهر سفر و بدر بار امیر مظفر بخارائی رسیده و قصیده ذیل در مدح امیر زاده عبدالاحد حاکم ولایت کر مینه نمونه کلام اوست یاری در زبان دری وهم در لهجه محلی دروازی اشعار بسیاری سروده است :-

ای شهنشاه ملا يك اشكر گردون وقار
 اختر برج سعادت ماه اوج افتخار
 آفتاب دین و ملت سایه پرور دگار
 فخر دوران قره العین شهنشاه بخمار
 باد دایم امل و نسل و تخت و بخت برقرار

قصر اقبالیات بتسا ئید ظفر معمور باد
 دیده صبح از غبار مقدمت پر نور باد
 نام نیکت چون صدا در ششجهت مشهور باد
 در سخاوت حاتم طی بردرت مزدور باد
 از شجاعت دست بوست رستم و اسفندیار

قا نهادی بر سر بر دولت عالی قدم
 ظلم و بیداد است بیکسر جاده پیمای عدم
 صبح رحمت میزند جوش از سوادشام غم
 لطف و احسانت مساوی بر ذلیل و محترم
 فی الحقیقت در طریق سلطنت اینست گیار

تا گل رویت بیوستان خلافت جلوه اد
 سرو از رشك قدرت پا اندرون گل نهاد
 در چمن بخرام و بین ای سرور عالی نهاد
 بهر تعظیم جلالت دست بست و کف کشاد
 در تواضع بید مجنون در دعا بر گ چنار

باد نخل قامتت از باغ دوران بهره مند
 دوستانت سر فراز و کامیاب و ارجمند
 ترك چشمت را امباد از رنج مخموری گزند
 دشمنت باد اذلیل و عاجز و خوار و نژند
 در دو عالم سرنگون و روسیاه و شرمسار

ای فدایت یاری سرگشته زار و زبون
 در جناب حضرتت جیمم گذشت از حد فزون
 من که و مدح نوای شهزاده صاحبقران
 در طلاطم کر نباشد بحر بخشایش کنون
 روز گارم منقلب کر دید و از کف رفت کنار

یاری به لهجه محلی دوازی میگوید :-

عقل و ذکاوت و فهم ای پی خور (۱) نجومی (۲)
 جرغات و شیر قیماق ای کاو فر (۳) نجومی
 میگویم شعر خاص رنگ خلاق گه
 ای کاو و خر نوامیم لاق و اپر (۴) نجومی
 هستم همیشه یاری در جستجوی مضمون
 هر رنگ مردم رنگ (۵) در کوچه خر نجومی
 (۱) بیخبر (۲) نمیخواهم (۳) کاو بی کوساله (۴) لباس و متاع کهنه (۵) نام قرپه

تاریخ و زندگانی حضرت محمد عثمان حیدر علی محمد هشتم از جناب علی در ۱۲۰۰ ر ۳۱

ترا طریزی ثنا گوید هزا ران مر حبا گوید
 توئی عالم توئی عامل توئی عارف توئی کامل
 فصاحت را تو سحر جانی بلاغت را تو حسانی
 توئی کشف نکو کماری توئی برهان دینداری
 توئی بر سالکان رهبر توئی بر کما ملان مهتر
 تو شمع بزم ایقانی دلیل راه ایمانی
 کدامین قطره آبستی که رشک در ناستی
 چه نسبت با بشر داری که صد گیتی هنر داری
 تو نور افغانستان اخگر تو عود افغانستان معجز
 الا تا تو بهار آید درخت گل به بار آید
 بها رخا طرت خرم مبرا از خزان غم
 نه ماه مصر و شام هستی که خورشید تمام هستی

عند لیب:

محمد امین متخلص به عند لیب پسر غلام محمد خان طرزی متولد
 در سال ۱۲۶۸ قمری و متوفی در شهر قندهار بسال ۱۲۸۶ قمری
 جوان شاعر و صاحب دیوان سه هزار و چند صد بیت است که نسخه قلمی آن موجود است.
 غزل ذیل نمونه کلام اوست :-

خیم طراز بهای آهم بیچ و تاب کا کگل است
 از دهانش آرزوی دل شنیدن دور نیست
 از شکستن ساغر دل مستی سرشار داشت
 شاه باز چشم از بس بر جگرها زخم ریخت
 در دل از ضبط نفس و مضمون رنگین نقش بست
 طرز شیر بنش بصائب بسکه پهلو میزند
 گفته گو میخواهد از دل وقت عشرت هر نفس
 دود دل در زلف اگر بیچد سراسر سنبیل است
 غنچه گسک آشیان ناله های بلبل است
 در ترنگ شیشه می انتقام قلقل است
 غمزات بر کبک دل شاهین خنجر چنگل است
 بواگر آسوده گردد غازه رنگ گل است
 از قدوم طرزی ما اصفهان دز کابل است
 نغمه هینای قلیان بیکسر ایا قائل است

از بهار عکس گلبرگ غذا رش عند لیب
 که کشان بر دامن گردون خیابان گل است

تاریخ و بهای صنف ۱۲ (۲۰۰۰) ب محمد عثمان حید رحلی محمد هشتم از جیب علی ۱۲ ر ۳۱

ترا طریقی ثنا گوید هزا ران مر حبا گوید
 توئی عالم توئی عامل توئی عارف توئی کمال
 فصاحت را توسعہائی بلاغت را تو حسانی
 توئی کشف نکو کاری توئی برهان دینداری
 توئی برسالکان رهبر توئی بر کما ملان مهتر
 تو شمع بزم ایقانی دلیل راه ایمانی
 کدامین قطره آبستی که رشک در نابستی
 چه نسبت با بشر داری که صد گیتی هنر داری
 تو نور افغانستان اخگر تو عود افغانستان مجمر
 الا تا تو بهار آید درخت گل به بار آید
 بهار خاطر ت خرم مبرا از خزان غم
 نه ماه مصر و شام هستی که خورشید تمام هستی

عند لیب:

محمد امین متخلص به عند لیب پسر غلام محمد خان طرزی متولد
 در سال ۱۲۶۸ قمری و متوفی در شهر قندهار بسال ۱۲۸۶ قمری
 جوان شاعر و صاحب دیوان سد هزار و چند صد بیت است که نسخه قلمی آن موجود است.
 غزل ذیل نمونه کلام اوست :-

خم طراز بهای آهم بیچ و تاب کما گل است
 از دهانش آرزوی دل شنیدن دور نیست
 از شکستن ساغر دل مستی سرشار داشت
 شاه باز چشم از بس بر جگرها زخم ریخت
 در دل از ضبط نفس مضمون رنگین نقش بست
 طرز شیر بنش بهائ بسکه پهلو میزند
 گفته بگو میخواهد از دل وقت عشرت هر نفس
 دود دل در زلف اگر بیچند سراسر سفید است
 غنچه گسک آشیان ناله های بلبل است
 در ترنگ شیشه می انتقام قلقل است
 غمزه ات بر کبک دل شاهین خنجر چنگل است
 بواگر آسوده گردد غازه رنگ گل است
 از قدوم طرزی ما اصفهان در کابل است
 نغمه مینای قلیان بکسر ایا قلقل است

از بهار عکس گلبرگ غذا رش عند لیب
 که کشان بر دامن گردون خیابان گل است

میرزا محسن مستوفی: از شعرای محاسنین قرن سیزدهم
ومعا صرامیر دوست محمدخان بوده

مرثیه معروف او در مرگ امیر دوست محمدخان در جلد دوم سراج النوار پنج بیت است
مقطع ذیل از نعتی نمونه کلام اوست :-

محسن از اهل وفا خواهمت آنکه که شوی سبک دیناله رو قافله سالار حجاز

احمد خان پسر امیر دوست محمد خان متولد در سال ۱۲۴۰
قمری و متوفی بسال ۱۳۱۵ قمری در شهر پشاور از شعراء

آن عصر و صاحب دیوان غزل و رسالات منظوم گاشن حیرت (شما یل نامه نبوی صلعم) و
گاشن مجددی (در مناقب سلسله نقشبندیه) است و نمونه کلام او در حمد حضرت باری
اینست :-

با ز خم قنکر تم آمد بجوش	دا د به مستان و فاجام نوش
نشه سخن گشت بجمد خدا	آنکه فنا را بود از وی بقا
قدرتش از خاک بر آورده سر	رنگ بصد رنگ بر رنگ در
نقش زده بر ورق آب و گل	کلمک صکلامش سخن دل بدل
عالم کن جلوه گه ذات او	جلوه آئینه سر آت او
ذره ذرات از و در سماع	ماه و خور از ذره او در شعاع
موج خیالش زده بر روی آب	نقش فنا بر ورق آفتاب
صد شرر افکند بدل سنگ را	آئینه پر داخته زان رنگ را

سالک: مرزا محمود سالک بالاحصاری کابلی از شعراء عهد امیر دوست محمدخان
و صاحب دیوان اشعاری مرصع از مداخل غزل رباعی مثنوی ترجیع

و غیره است .

نمونه کلام در وصف شهر کابل :-

بهر هی مغ بچه گفت مرزا	که گر از اهل رهی هم هم آ
کابل آخواجه که دیدن دارد	دو طرف شهر و میانه در یا
چون جدا ول همه جا انهارش	اندر آن صفحه فتاد دست بجا
در ذوا بق به خصا بص آ بش	هست نعم البیدل آب بقسا

میرزا محسن مستوفی: از شعرای مها سببین قرن سیزدهم
 و معاصر امیر دوست محمد خان بوده
 مرثیه معروف او در مرگ امیر دوست محمد خان در جلد دوم مراج التواریخ ثبت است
 مقطع ذیل از نعتی نمونه کلام اوست :-

محسن از اهل وفا خواهمت آنکه که شوی سنگ دبناله رو قافله سالار حجاز
 احمد خان پسر امیر دوست محمد خان متولد در سال ۱۲۴۰
 قمری و متوفی بسال ۱۳۱۵ قمری در شهر پشاور از شعراء
 آن عصر و صاحب دیوان غزل و رسالات منظوم گلشن حیرت (شمایل نامه نبوی صلعم) و
 گلشن مجددی (در مناقب سلسله نقشبندیه) است و نمونه کلام او در حمد حضرت باری
 اینست :-

باز خم قسکر تم آمد بجوش	دا د به مستان و فاجام نوش
نشه سخن گشت بحمد خدا	آنکه فنا را بود از وی بقا
قدرتش از خاک بر آورده سر	رنک بعد رنگ بر رنگ در
نقش زده بر ورق آب و گل	کلمک کلامش سخن دل بدل
عالم کن جلوه گم ذات او	جلوه آئینه مرآت او
ذره ذرات از و در سماع	ماه و خور از ذره او در شعاع
موج خیالش زده بر روی آب	نقش فنا بر ورق آفتاب
صد شرر افکند بدل سنگ را	آئینه پر داخته زان رنگ را

سالک: مرزا محمود سالک بالاحصاری کابلی از شعراء عهد امیر دوست محمد خان
 و صاحب دیوان اشعاری مرصع از مدایح غزل رباعی مثنوی ترجیع

و غیره است .

نمونه کلام در وصف شهر کابل :-

بهر هی مغ بچه گفت مرا	که گر از اهل رهی هم ره آ
کابل آخواجه که دیدن دارد	دو طرف شهر و میانه دریا
چون جدا ول همه جا انهارش	اندر آن صفحه فتاد دست بجا
در ذوا بق به خصایص آبش	هست نعم البیدل آب بقسا

رسد ار عطر شمیش به مشام
شوق به شوق قلم افتد هر دم
خساک پا کش کلهخیز بود
باغ آن رشک گلستان ارم
سبز و بر گل چمنش چون طاؤس
هست هر مدد خیا ببا نهایش
شاه و شاهزاده که دیدن نتوان
شده از فرط جوا هر هر بیک
دافع ظلم و ستم را فاع عدل
خان و خاندان افغانا نیه
جملگی شیر کش و پیل افکن
شال پشمینه کشمیر به سر
دختران شان همه حوری رو بست
رو برو ناسته با آن چون زلف
جمله معقول در اطوار ساو ک
اهل کابل چو صباح صادق
جانب محکمه شو دورش بین
قاضی و مفتی و شیخ و خواجه
دین شاعر و مساجد حان نیز
چه اطبا که در آن بونان است
مطلع اینند خراسان منقطع
گر بخواهی ره می از ما و منی
مثل شاهین و هما پر و اکن
چام از پیر خرابات بکیر
هر کس اندوخته از وی چیزی

نسکبت تا فیه آهوی خطا
النیا مش دهد از بسکه هوا
روح آن را بیچنه روح فزا
شهر آن جنت فر دوس نمسا
وطنش نیز در اوطان عنقا
بهر کم کرده رهان راهنما
از تلالو سوی شان چون بیضا
پر شکوفه چو نهال از دیمسا
معدن فیض و کرم کان عطا
فسی الامثل رستم تانی بو غنا
هر بکی صف شکن و صف آرا
در برابر از جامه زر تار قیما
پسران شان همه غلمان سیما
می برد کاکل این دل زرقنا
بلکه مطبوع ز پیر و بر نیا
دم نیسا رند زوالا بیسه صفما
صدر کمال بدر چو انجم عالمسا
واعظ و مستسب امر قضا
می دهد روی تو را با حکما
چون فلاطون و ارسطو دانا
مظرف البیر غریق الغمما
پن من آتو به حصار با لا
داخل میکند شو بی پر و ا
سر مسگیر ار قدم اهل سخا
سالک آموخته الله و کفی

ابن قاضی: قاضی مر حسین متخلص به ابن قاضی پسر قاضی فتح الله خان و معاصر امیر دوست محمد خان و صاحب دیوان مطبوع (طبع

لاهور سال ۱۳۳۳ قمری) مر کب ا زغزل و مخمس ' مسدس ' بحر طویل و غیره است نمونه کلام از تخمیس او بر کر یمما :-

آلهی کرم کن بر احوال ما   مسوزان ز قهرت پروبال ما
مبین از غضب سوی اعمال ما   کر یمما به بخشای بر حال ما

که هستم اسیر گمندی عوا

واسع: میرزا عبدالواسع خان طبیب متخلص به (واسع) پسر میرزا لعل محمد خان متخلص به «عاجز» متولد بسال ۱۲۰۸ قمری مثل پدر شاعر دربار امیر دوست

محمد خان بوده ' نسخ دیوان اشعار او در خا نو اد اش موجود و غزل ذیل نمونه کلام او است :-

در تبسم هر کجا آن اعل خند ان بشکند   غنچه از جوش طراوت صد گلستان بشکند
هر کجا در جلوه آن کان ملاحظت بگذرد   بر زمین شور قیامت صد نمکدان بشکند
بگذرد از ناز اگر بر مشهد دل داده کان   سر و رو بد نر کس شهلا د مد جان بشکند
گر صبا آرد نسیم جعد مشکینش بیباغ   سر زند سنبل بچندین پیچ وریحان بشکند
آن بهار ناز واسع کر مرا آید به سر   غنچه یاس من امید است آسان بشکند

عباس: محمد عباس خان ابن سردار سلطان محمد خان طلائی متولد بسال ۱۲۵۲ قمری در کابل متوفی در سال ۱۳۴۳ قمری خط خوش مینوشت و شعر میسرود

دیوان اشعاری بنام «گل عباسی» داشت که مفقودالخبیر است ' و کتابی هم بنام «جواهر خمسه یا عنا صرار بعه» دارد ' عباس خان در ممالک هند وستان عراق و شام سیر و سفر نموده است . نمونه کلام :-

تقسیم اوقات

چو داری بسر عقل و هوش و تمیز   مکن صرف بیهوده عمر عز بز
نباید عبث بگذرد روز گمار   بکن روز را منقسم بهر کار
چو آغوش رحمت کشاید شفق   بعجز و تضرع بر و پیش حق

عاشقانی که ز خویشست دما دم رم شان
مقصودو مطلب شاست رضا جوئی یسار
از ره صدق شد ند جمله بیادش موصول
حشمت هردو جهان را بدو گنندم ند هند
رزق شان نور تجلی جمال احد است
ساحت سینه شان پاک ز آلابش غیر
لوح محفوظ یقین سینه ایشان باشد
عین جمعند اندا رند سوی تفرقه ککار
حشمت شاهی عالم بگدا نی بخشند
شادمانند بتو حیدگر بز ان زد وئی
من طلبیکار چنین طائفه ام ای باقی

ولی طواف: ولیمحمد متخلص به «ولی» ابن علی محمد کابلی متولد سال ۱۱۶۸ قمری. پدرش مردفاضل بود در بتخاک کابل مزرعه

داشت پسرش صغیر بود که او از دنیا در گذشت و ولی بی تعلیم ما ند ولی در داخل افغانستان و پنجاب سیروسیاحت کرد. چون طبع خداداد و روانی داشت مثل سیل شعر میریخت ولی چون خودش سواد نداشت و اشعارش را توسط دیگران تحریر میکرد اغلب آثار او از ضبط و تحریر میماند بعد ها میرزا محب علی کابلی از رفقای ولی همت به ضبط اشعارش گذاشت متأسفانه ازین مجموعه نیز اطلاعی در دست نیست ولی در اوائل طوافی کرده در بازارهای کابل میوه میفروخت و در اواخر عمر عزلت گزین شد بالا آخره در محرم ۱۲۸۸ قمری خانه ویرانه اش فرافتاد و ولی را با آن عده اشعاری که نوشته باخود داشت از بین برد ولی که یکصد و بیست سال عمر کرده بود در ناحیه غربی قلعه هوشمند خان جنوبی کابل دفن شد چهل سال بعد از مرگ ولی یکی از شعرای کابل «مهجور» اشعار پراکنده ولی را از نزد مردم جمع و به غرض طبع و نشر مجموعه ترتیب کرد سردار نصرالله خان نائب السلطنه برا در امیر حبیب الله خان که دعوی ادب پروری داشت این مجموعه را گرفت اما فرصت نیافت و امروز از آن هم اثری نیست ولی به علاوه غزل رباعی هم میگفت و مثنویات شیرین دارد.

عاشقانی که ز خویشست دما دم رم شان
 مقصدو مطلب شاست رضا جوئی یار
 از ره صدق شد ند جمله بیانش موصول
 حشمت هر دو جهان را بدو گنمدم ند هند
 رزق شان نور تجلی جمال احد است
 ساحت سینه شان پاک ز آلاش غیر
 لوح محفوظ یقین سینه ایشان باشد
 عین جمعند ندانند سوی تفرقه کار
 حشمت شاهی عالم بسگدا کسی بخشند
 شادمانند بتو حیدگر بز آن زد وئی
 من طلبکار چنین طائفه ام ای باقی

میشود زنده بسی مرده ز فیض دم شان
 نی جهان مطلب شان نی ز جهنم غم شان
 جبرئیل است درین بادیه نامحرم شان
 کرده تعلیم چنین نیک روش آدم شان
 قانما نند نیا شد غم بیش و کم شان
 جز خیال رخ دلبر نبود محرم شان
 احتیاجی نبود هیچ بجام و جم شان
 نتواند زنده چرخ فلک برهم شان
 سائل افتاده بدر همچو گدا حاتم شان
 وهم غیر است بخاطر غم شان عاتم شان
 از کرم ساز خدا یا تو مرا همدم شان

ولی طواف : ولیمحمد متخلص به «ولی» ابن علی محمد کابل متولد سال ۱۱۶۸ قمری پدرش مردفاضل بود در بتخاک کابل مزرعه

داشت پسرش صغیر بود که او از دنیا در گذشت ولی بی تعلیم ماند ولی در داخل افغانستان و پنجاب سیروسیاحت کرد. چون طبع خداداد و روانی داشت مثل سیل شعر میریخت ولی چون خودش مواد نداشت و اشعارش را توسط دیگران تحریر میکرد اغلب آثار او از ضبط و تحریر میماند بعد ها میرزا محب علی کابل از رفقای ولی همت به ضبط اشعارش گماشت متأسفانه ازین مجموعه نیز اطلاعی در دست نیست ولی در اوایل طوافی کرده در بازارهای کابل میوه میفروخت و در اواخر عمر عزلت گزین شد بالاخره در محرم ۱۲۸۸ قمری خانه ویرانه اش فرافتاد و ولی را با آن عده اشعاری که نوشته باخود داشت از بین برد ولی که یکصد و بیست سال عمر کرده بود در ناحیه غری قلعه هوشمند خان جنوبی کابل دفن شد چهل سال بعد از مرگ ولی یکی از شعرای کابل «مہجور» اشعار پراکنده ولی را از نزد مردم جمع و به غرض طبع و نشر مجموعه ترتیب کرد سردار نصرالله خان نائب السلطنه برا در امیر حبیب الله خان که دعوی ادب پروری داشت این مجموعه را گرفت اما فرصت نیافت و امروز از آن هم اثری نیست ولی به علاوه غزل رباعی هم میگفت و مثنویات شیرین دارد.

مجموعه مخمسات (متعلق کتبخانه نایب السلطنه نصرالله خان بوده) کلیات (شامل غزل ، قصیده و رباعی) مصباح المنیر ، سیاحت نامه هند ، بزم وصال ، مجلس آراء ، مخمس کریم ، یوسف و زلیخا ، مهجور در آخر عمر نابینا و به عمر ۹۵ سالگی از دنیا گذشت ؛ و نه کلام او :-

فرصت در خون طمپیدن نیست نخجیر ترا	آفرین باد از رسائی شست زهگیر ترا
گر فرود آید مسیحا از فلک بهر علاج	غیر مردن چاره نبود زخمی تیر ترا
جان دهد بسمل بزودی زانکه استاد ازل	داده ز الماس نگاهت آب شمشیر ترا
بهر قتل بید لان امروز در گلزار حسن	باغبان بنهاده بر گل دام تزویر ترا
گرچه بیهوده کم کن غمزده مهجور عشق	می نشوید آب دیده خط تقدیر ترا

ادیب پشاورى: سید احمد ادیب پشاورى ابن سید شهاب الدین متولد بسال ۱۲۵۵ قمرى در علاقه پشاور و متوفى در سال

۱۳۰۹ شمسی در طهران . ادیب در پشاور تحصیل و به سن (۱۸) در کابل ساکن و باز به غزنی کشیده دو سال در آنجا زیست و متعاقباً بهرات رفته است ادیب از هرات به مشهد سفر و مدنی در آنجا به تدریس علوم پرداخته و بالاخره در سال ۱۳۰۰ قمری بطهران سفر و اقامت اختیار کرده است . ادیب در علوم ادبی و عربی و السنه پشتمو و فارسی و اردو و عربی دست داشته و بر بعضی کتب فلسفی حاشیه نوشته است او ترجمه اشارات و شرح آنرا شروع و کتب بیهقی و ناصر خسرو را با حواشی و تصحیحات برای طبع آماده ساخت بعلاوه ادیب شاعری زبردست و محکم بوده کتاب منظوم « قیصرنامه » اش در بحر تقارب بالغ بر تقریباً سی هزار بیت در تمجید از رشادت شاه افسران جرمنی در جنگ اول بین المللی مدون گردیده است ، و دیوان اشعار ادیب بسده هزار بیت میرسد .

نمونه کلام :-

د فتر جهان

بگو بنده گیتی برا زنده است	که گیتی ز گوینده گمان زنده است
سخن چشم و گوینده چشم آفرین	سرا پای گیتی بدین چشم بین

تاریخ و بیانات صنف ۱۲ (۲۰۰۰) ب محمد عثمان ح جدید ر علی محمد هاشم ناز جب علی ر ۱۴ ر ۳۱

مجموعه مخمسات (متعلق کتبخانه نایب السلطنه نصرالله خان بوده) کلیات (شامل غزل ، قصیده و رباعی) مصباح المنیر ، سیاحت نامه هند ، بزم وصال ، مجلس آراء ، مخمس کریم ، یوسف و زلیخا ، مهجور در آخر عمر نابینا و به عمر ۹۵ سالگی از دنیا گذشت نمونه کلام او :-

فرصت در خون طمیدن نیست نخجیر ترا	آفرین باد از رسائی شست زهکیر ترا
گر فرود آید مسیحا از فلک بهر علاج	غیر مردن چاره نبود زخمی تیر ترا
جان دهد بسمل بزودی زانکه استاد ازل	داده ز الماس نگاهت آب شمشیر ترا
بهر قتل بید لان امروز در گلزار حسن	باغبان بنهاده بر گل دام تزویر ترا
گرچه بیهوده کم کن غمزده مهجور عشق	می نشوید آب دیده خط تقدیر ترا

ادیب پشاورى:

سید احمد ادیب پشاورى ابن سید شهاب الدین متولد بسال ۱۲۵۵ قمرى در علاقه پشاور و متوفى در سال ۱۳۰۹ شمسى در طهران . ادیب در پشاور تحصیل و به سن (۱۸) در کابل ساکن و باز به غزنی کشیده دو سال در آنجا زیست و متعاقباً بهرات رفته است ادیب از هرات به مشهد سفر و مدتی در آنجا به تدریس علوم پرداخته و بالاخره در سال ۱۳۰۰ قمری بطهران سفر و اقامت اختیار کرده است . ادیب در علوم ادبی و عربی و السنه پشتمو و فارسی وارد و عربی دست داشته و بر بعضی کتب فلسفی حاشیه نوشته است او ترجمه اشارات و شرح آنرا شروع و کتب بیهقی و ناصر خسرو را با حواشی و تصحیحات برای طبع آماده ساخت بعلاوه ادیب شاعری زبردست و محکم بوده کتاب منظوم «قیصرنامه» اش در بحر تقارب بالغ بر تقریباً سی هزار بیت در تمجید از رشادت شاه افسران جرمنی در جنگ اول بین المللی مدون گردیده است و دیوان اشعار ادیب بسد هزار بیت میرسد .

نمونه کلام :-

د فتر جهان

بگو بنده گیتی برا زنده است	که گیتی ز گوینده گمان زنده است
سخن چشم و گوینده چشم آفرین	سرا پای گیتی بدین چشم بین

تاریخ و بنیاد صنف ۱۲ (۲۰۰۰) ب محمد عثمان ح جدید علی رحمد هاشم نر جب علی ر ۱۴ ر ۱۱

سخن گوی بنمایدت راه وی	ز آغاز کیهان و انجام وی
سخن های نادان ستوهی ده است	سخن از سخن گوی دانا به است
چها نیست بنشسته در گوشه	کسی کوز دانش برد تو شه
که بد کار پیوستد لرزان دل است	نکو کار اندر جهان مقبل است
نشسته در آن نامه ها سر بسر	یکی دفتر است اینجهان ای پسر
که تا بهره یابی زایام خویش	به نیکی نویس اندر آن نام خویش

میر الفت: میر مجتبی الفت کابلی ابن میر مرتضی ابن میر واعظ مشهور متولد به سال ۱۲۲۴ قمری و متوفی در سال ۱۲۹۸ قمری از شعراء کابل

و صاحب آثار پراکنده است. غزل ذیل نمونه کلام اوست :-

تا بسیر چمن آن قامت دلجو رفته	یا بگل تا بکمر سر و لب جور رفته
خشک شد نافه مشکین به جگر آهورا	ناز چین سر زلفت به ختن بورفته
وقت را بنده شوای غافل فرصت که نفس	مانده کردی بنظر کزرم آهورفته
آفتاب از غم عشق تو مگر بیمار است	که مسیحا بفلک از بی دارو رفته

الفت از کلفت هجر رخ داد از مثال

میر و دآب دگر بار که در جو رفته

عزیز: سردار محمد عزیز خان از شعراء قرن سیزده افغانستان بوده و اشعار پراکنده اش موجود است. غزل ذیل نمونه کلام اوست :-

مصرعی را هر که مو زون میکند	در حقیقت صد جگر خون میکند
شد جنون من ز بس کمال عیار	بیخودی تعلیم مجنون میکند
شعله حسن تو صد دل دردمی	واله و حیران و مقتون میکند
طفل اشکم از روانی با یقین	عالمی را رود جیحون میکند
طوطی طبع عزیز خوش کلام	هر زمان سر تازم مضمون میکند

حیرت: میرزا محمد ابراهیم حیرت متولد در سال ۱۲۵۰ قمری در شهر کابل از جمله شعراء و منجمین و منشیان عهد امیر شیرعلیخان بوده در

در بار امیر عبدالرحمن خان ماموریت انشاء داشت. اشعار او اغلباً از بین رفته و خودش در جرم بدخشان در سال ۱۳۳۸ قمری از دنیا گذشته است. اینست نمونه کلام او :-

ای اشک سرخ بر رخ زردم چکیده رو	چون طفل مکتبی بد بستان د و یده رو
خواهی که بگذرد سرت از فرق فرقان	مانند مساه یکشبه قید خمیده رو
از ننگینای عالم فانی بصد شتاب	بار گران ز دوش بیفکن چر یده رو
بگذر ز رنگ و بوی گلستان پر خزان	عطری ز زلف بار بگیر و شمیده رو

حیرت به بیکسان و ضعیفان بینوا
دستی ز لطف بر سر هر یک کشیده رو

امضاء: سر دار محمد حسن متخلص به «امضاء» و معروف به «سیاه» و ولد محمد قلیخان
حفید وزیر فتح خان مدفون در جوار مزار شیخ رضی الدین علی لالادر کنتار
قبر وزیر فتح خان از شعراء قرن سیزده افغانستان و آثار بر اگنده اش در دست است
نمونه کلام او :

غزل

شوخی بیباکی که با اغیار ساغر میزند	بر دل افیگارم هر دم نوک خنجر میزند
فا ترشح بر لبش از ساغر می او فتاد	عکس می صد طعنه بر باقوت احمر میزند
بر رخش بیباک نتوان دید کمان حسن و جمال	ناخن اندر چشم چون خورشید خاور میزند
سرو در گلاش بهاد قامت رعنا ی او	از پر قمری همیشه خاک بر سر میزند
من ز جوش نو بهار حسن او دانسته ام	لیکن مشکین خط ز گرد عارضش سر میزند
از کمانداری چشم مست او مفهوم شد	راه دین را عاقبت این شوخ کافر میزند
بهر بسمل گشتن تیر نگاهش ز اشتیاق	مرغ جان در جسم بیمار حسن پر میزند

در تعریف زمستان علاقه تیرا :

عید جمشیدی گذشت اکنون جلوس بهمن است
زال گردون را ازین غم سینه روزن روزن است
در غم مرگ فرا مرز ربیع رو دا به - وار
چرخ نیلی پوش گوئی روز و شب در شیون است
پنجه لوزان خورشید این چنین ز بر سحاب
دست سر ما خورده گوئی در ته بیرهن است
اختر شبگرد شبها کما بنچنین تا بد به چرخ
در سر اغ مال گوئی چشم او بر روزن است

آب در یار از بس بیخ بر سر بیخ بسته است
کس نداند تو دۀ بیخ یا که کوه آهن است
کوه و دشت ملک تیرا از بیاض بسر ف و بیخ
چون بیاض صبح صادق سر داما روشن است
سبز پوشان چمن را خود چه پیش آمد که باز
دامن گلشن زخار و خس بر ننگ گلخن است
همچو پیران باغبان پیر گرد روز و شب
شاخ بشکسته به چشمش مرده نستیمین است
بید مجنون در چمن و ماندۀ بی برگ و نوا
لیلی گل را ز سر ما خاک تیره مدفن است
می نماید نو نهالان در نظر تو غمزار
وین صدای زاغ گوئی مویه بیوه زن است
کار بیخ بندی بزودی چون زبس بالا گرفت
هر چنانری در نظر چون رستمی در جوشن است
نی بدل تاب قرار و نی به تن پای فرار
زند گانی تلخ شد ای مرگ وقت مر دن است
نی طعام گرم خاصه نی شراب خوشگوار
نی فقیله در چراغ خانه ام نی روغن است
نی حرف خوش کلام و نی رفیق نکته دان
نی نگار دلربایی دلبر سیمین تن است
اشک خونیم شراب و مرغ دل از غم کباب
نقل ما آه دما دم قرص نان از ارزن است
اند رین موقع دو مصرع خوش بخاطر او فتاد
یا د دارم از کتاب و نی ز اشعار من است
مجلس ما را شراب و شاهدی در کار نیست
نان خشکی و بدست آرم بشکن بشکن است
دارم از سر مای تیرا طرفه بزم خسروی
قد کما نچه سر فه طبله خلط سینه نی زن است

حمید کشمیری: حمید کشمیری یکی از شعرای حساس قرن سیزدهم هجری است که با تاریخ ادبیات افغانستان تعلق

قطع نداشتند. دارد بعد از جنگهای ملی اولین افغانستان بادیولت انگلیسی هندوستان از سال ۱۲۵۵ قمری شروع و چندسال دوام نمود این شاعر حساس انگلیخته شده و قسمی وقایع این جنگ مشهور و رشادت های تاریخی قهرمانان افغان را بنام «اکبر نامه» منظوم و منصفانه اینستکار نفیس را انجام داده شاعر در مقدمه این منظومه میگوید که نظم او بغرض اخذ زروسیم نبوده و هم اشاره میکند که از راست گوئی او اکبریان (اشاره به پهلوان ملی افغانستان وزیر اکبرخان غازی) ترنچند در حالیکه از راست گوئی او بیشتر انگلیسها رنجیدند و بلافاصله شاعر تجارت پیشه را بنام قاسم علی تائید کردند تا منظومه تازه در موضوع جنگ اولین افغان و انگلیزانشاء کرد و بزودی جامه طبع پوشیده در بین مردم منتشر گردید برای اینکه شاید بتواند از تاثیر گرم اکبرنامه در روح خوانندگان آزادی خواه تا اندازه بکاهد ولی این یک مدافعه اضطراری و موقتی بود و حقیقت همیشه زنده میماند در حالیکه تبلیغات و پروپاگند عمر کوتاهی دارد. مضامین اکبرنامه به حیث شهنامه قرن نوزدهم افغانستان زبان بزبان و سینه بسینه تا امروز در بین ملت افغانستان سیر میکند و نسخه های خطی آن در کتبخانه های اشخاص بسیار است و امید است روزی به طبع برسد.

جنگهای ملی افغانستان با انگلیسها از سال ۱۲۵۵ قمری تا ۱۲۵۸ قمری طول کشید و حمید کشمیری منظومه رزمی و حماسی غرور انگیز خود را در سال ۱۲۶۰ قمری یعنی دو سال بعد از فتح افغانستان و سه سال پیشتر از مرگ قهرمان ملی افغان وزیر «اکبرخان غازی» (متوفی در سال ۱۲۶۳ قمری) در بجر تقارب تکمیل نمود که اینک نمونه ازان بنقل از نسخه قلمی متعلق پشتو تولفه کابل که موافق با نسخه قلمی متعلق مدرسه رفیع الاسلام پشاور است در اینجا آورده میشود.

به نرمی بر آورده از خواب ناز
که شد گرم با زار جنگ و ستیز
تو گوئی جهان را بهم بر شده است
به چستی دو دستی تیر می زند
چو شمشیر او طبع او کند شد
چو طفلی که آشفته خیزد ز خواب
چه چک می زنی خاک اندر دهن
ز جرأت کند تیغ بر آفتاب
که تیغ آورد در کف رعشه دار
جهایی پریشان و در هم کنی
که بر دی ز سرخواب شیرین من
بر و راه افلاس خود پیش گیر
چو تو بی ادب ژاژ خواه را چکار
مرا با تو جز مفتری که نیست
بسرعت شتابان در آمد ز در
بکن گر توانی گریز از گریز
تو مخمور بنشسته بس خپس
که سر دم نیا بند پیش تو بار
که خواب اجل نیز بر بایدت
ز بس هیبتش رعشه در تن فتاد
ز رو زن در افکنند خود را بیاغ
فتادند در کار جستن گرفت
همی کرد و لیکن نمی یافت بار
همیشه نهان ز بر بر گویا

بیا آمد ببالین بر نس فراز
بد و گفت بر خیز و بگر یز تیز
چنان موج زن سیل لشکر شده است
همه حلقه بسته بدر می زند
چو بر نس شنید این خبر تند شد
ترش کرد پیشانی از خشم و تاب
به تند پیش گفت ای پریشان سخن
کرا زور روز هره که از خشم و تاب
کجاست افغان یزید قرار
خیال پریشان فراهم کنی
نه تر سیدی از تلخی چین من
به این عقل می خواندت شه و ز بر
بدر گاه شاهان ذوالاقتدار
ازین پس ترا پیش من با نیست
درین گفتگو با ز شخصدگر
بگفتش که بر خیز زین رستخیز
رسیده است اینک اجل ز بر در
تو کی زنده مانی درین گیرو دار
مشور نجه گر خواب خوش بایدت
چو بشیند بر نس به گردن فتاد
به بیچاره کی با دل داغ داغ
دو بدن ستادند نشستن گرفت
تسمنای رفتن بسور اخ مار
ز سوراخ دیوار میجست راه

به نر می بر آورده از خواب ناز
که شد گرم باز از جنسک و ستیز
تو گوئی جهان را بهم بر شده است
به چستی دو دستی تیر می زند
چو شمشیر او طبع او کند شد
چو طفلی که آشفته خیزد ز خواب
چه چک می زنی خاک اندر دهن
ز جرأت کشد تیغ بر آفتاب
که تیغ آورد در کف رعشه دار
جهانی پریشان و در هم کنی
که بودی ز سرخواب شیرین من
بر و راه افلاس خود پیش گیر
چو تو بی ادب ژانر خواه را چکار
مرا با تو جز مفتری کار نیست
بسرعت شتابان در آمد ز در
بکن کار توانی کار بزاگر بزر
تو مخمور بنشسته بسی خپس
که مردم نیا بند پیش تو بار
که خواب اجل نیز بر بایدت
ز بس هیبتش رعشه در تن فتاد
ز روزن در افکنند خود را بیباغ
فتادند در کار جستن گرفت
همی کرد و لیکن نمی یافت بار
همیشه نهان نه بر برگ گیاه

بیا آمد ببالین بر نس فر از
بد و گفت بر خیز و بگریز تیز
چنان موج زن سیل لشکر شده است
همه حلقه بسته بدر می زند
چو بر نس شنید این خبر تند شد
ترش کرد پیشانی از خشم و تاب
به تندیش گفت ای پریشان سخن
گرا زور روز هره که از خشم و تاب
کجا دست افغان پذیرد قرا
خیال پریشان فرام کنی
نه تر سیدی از تلخی چین من
به این عقل می خواندت شه و ز بر
بدر گاه شاهان ذوالاقتدار
ازین پس ترا پیش من با نیست
درین گفتگو با ز شخصدگر
بگفتش که بر خیز زین رستخیز
رسیده است اینک اجل زبرد
تو کی زنده مانی درین گیرو دار
مشور نهجه گر خواب خوش بایدت
چو بشیند بر نس به گردن فتاد
به بیچارگی با دل داغ داغ
دو بدن ستاد نشستن گرفت
تسمنای رفتن بسو راخ مار
ز سو راخ دیوار میچست راه

د لیران کابل بسنگ و تیسر
 ر سیدند بر بر نس کینه جوی
 نقش را نمودند از تیغ تیز
 پس آنکه به مردم در آ و بختند
 ز بر نس صد و پنجه و چار کس
 به بازی مودی شکستند و
 ربو دندان سرش همچو گوی
 دو صد پاروا ستخوان ریز ریز
 بهر گوشه جوی خون ریختند
 ز نام آ و ران کشته شد پیش و پس

الخ ...

قاسم علی

قاسم علی از شعراء قرن سیزده هجری و ناظم کتاب (مخاربه کابل) است این شخص چنانچه قبلاً گفته شد کتاب خود را بعد از نظم کتاب اکبرنامه حمید کشمیری در رشته شعر کشیده و به کمک اجانب در معرض انتشار گذاشت رساله قاسم علی بزودی طبع و دست بدست گردید، مگر چون راه حقیقت نرفته و بکطرفه نوشته بود از همان روز اول نشر خود محکوم به نفرت مطالعین آزادی خواه شده بود، در هر حال قاسم علی هم قهرآبتاریخ ادبیات افغانستان ارتباط دارد و لهذا درین جا از رساله مخاربه کابل او که در سال ۱۲۶۰ قمری تدوین و در سال ۱۲۷۲ قمری در آگره بطبع رسیده، چند بیتی بر سبیل نمونه کلام نقل میشود، قاسم علی در مقدمه منظومه خویش پس از حمد و نعت و سبب تالیف کتاب اصرار دوستانش را نشان دادن، بقول خودش بمدح شاه جمجه کیوان بارگاه، پرداخته چنین میسرآید:

در مدح **ملکه** و کتوربا

بنام شهنشاه با تاج و گاه	جهاندار و بکتوربا پادشاه
خداوند اورنگ فرماندهی	فر و غ شهبستان شاهنشاهی
به تن جان پالو چو عیسی بجان	چو دریا بدست و بدل همچو کان
به عفت چو بلقیس بالا نژاد	چو مریم بیباکیزه کی پاکزاد
بفیروزی شاه فیر و ز فر	سرا پاچو این نامه شد بر گهر
ستایش به بزبان که انجام یافت	ظفر نامه عنوان او نام یافت

راجع به شاه شجاع ابدالی گوید

ز شاهان کابل بسکی پادشاه	نبود او سزاوار دیبیم و گاه
چو آراست اورنگ فرماندهی	نیارست آراست رسیم شهری

تاریخ و بیانات صنف ۱۲ (۲۰۰۰) ب محمد عثمان حیدر علی محمد هاشم ناز چینی علی ر ۱۶ ر ۲۱

ز دو پشت رسم شهی داشتی   بشاهی همی کردن افراشتی
 ز نخم شهان چون نبودش نژاد   که آراستی تاجهان را به داد
 نیایش زافغان یسکی بدرهی   نبودش سر مهتری و مهی
 پس از نادر و گردش روزگار   بدورام شد کشور قندهار

راجع به کشته شدن برنس انگلیسی

در کابل گوید

رسیدند بر در گه نامدار   نهان کینه و داد در آشکار
 بایوان زره چون فراز آمدند   همه داد جویر نیاز آمدند
 به نزدیک او چون گرفتند جا   بسکین دردمیدند چون از دها
 زهرسو گرفتند گردش دلیر   بخون ریختن همچو آشفته شیر
 بگفتند و شمشیر کین آختند   زهرسو به آن نامور ناختند
 نکردند برپوشش او نگاه   همی بود چند آنکه او عذر خواه
 نکردند هرگز زپورش در بیخ   گرفتندش از چهار سوزیر تیغ
 زدنش بسکین زخمهای درشت   به بال و به دوش و به پهلو و پشت
 بسکشتند و کردند او را هلاک   کشیدند از چار بالش بخاک
 تنی بود نازک زبرک کلاب   بخاک و بخون ماند خوار و خراب
 سری بود کز آنرا به طرف کلاه   همی بوسه دادی لب مهر و ماه
 چو گو بود غلطان بخاک و بخون   همینست کردار این دهر دون

ناظم و شاعر گه نام جنگنامه چنانیکه در مقدمه این فصل اشاره شد جنگ های صد ساله بین

افغانستان و انگلیز مجدد آ روح رزمی و حماسی قدیم را در قالب ادبیات شفاهی و تحریری افغانستان چه در پشتو و چه در فارسی داخل نموده و آثار بسیاری مخصوصاً در ترانه های ملی و محلی پشتو و فارسی به میان آمد که هنوز در شهرها و قصبات و قبایل افغانستان دهان بدهان بطور شفاهی میگردد. آغاز ایندوره حماسی نیز از همان تاریخ وقوع جنگ اول افغان و انگلیز است که کتابهای منظوم اکبرنامه و محاربه کابل را به میدان آورد جنگنامه پیک

تاریخ و بنیاد صنف ۱۲ (۲۰۰۰) ب محمد عثمان ح جدید رعلی رحمت هاشم نور جنب علی ر ۱۶ ر ۳۱

رساله منظوم دیگری است که بیشتر از کتابهای مذکور در خود کابل و هنگام جریان جنگ از طرف یکشاعر ملی سروده شده است ولی مقاسفانه اسم این شاعر را هنوز ز نمی شناسیم جز اینکه او از اهالی قریه ده یحیی واقع دشت منار یک فرسخی کابل بوده و رساله (جنگنامه) را در هفت باب نظم کرده است. بعدها این رساله در سال ۱۲۸۳ قمری به دستخط محمد امین پسر ملک شیر گل عمر خیل در مالی که از گوشها هم کر بوده نقل شده و این نقل اکنون در کتابخانه سید محمد داؤد الحسینی خوشنویس مشهور کابل قید است و یک نقل دیگر آن متعلق به امین الله زمریالی میباشد که اکنون در شرکت انحصار موتر کابل ماموریت دارد بعضی ها حدس میزنند که ناظم جنگنامه میر فیض الدین بن میر امام الدین احمد متخلص به درویش بن سعد الدین احمد انصاری کابلی ' معروف به حاجی صاحب پای منار ' ساکن قریه ده یحیی میباشد و الله اعلم .

(جنگنامه) شرح میدهد که چنان نایب امین الله خان لوگری ' عبدالسلام خان اچکزائی ' عبدالسلام خان بیامیر زائی . سکندر خان یو پلزائی و مجاهدین کابل را جمع و بخانه الکز اندر برنس انگلیسی در شهر کابل حمله و او را با همراهانش از تیغ کشیده با کند کهای منظم شه شجاع ابدالی دست نشانده انگلیزها زرم دادند ' بطوریکه جنگ نامه میسر آید درین حرب نور محمد خان ریسا غیرت بسیار نشان داد ' شه شجاع مغلوب و محصور شد و سه فوج انگلیزی به جنگ تپه بی بی مهر و مجبور گردید و خانگل خان تره خیلی و مردم دلیر زرمت ' فرملی توخ ' هوتک . کدانی کورم درین جنگ دادشاهت و مردی دادند ' تا جائیکه بقول جنگنامه :-

لات (لارد) انگلیسی بیاد هندوستان گریه کرد . در جنگ دیگر شمس الدین غازی دلیری زاید الوصفی بروز و او و پهلوانان افغانی مجموعاً در میدان رزم با تیغ و تفنگ در دست ' پیشاپیش سواران خود میآختند و خون دشمن میریختند . جنرال بزرگ انگلیسی درین جنگ گله خور دو عبدالله خان غازی شهید شد ' بعد ازین کار نامها وزیر اکبر خان از نوران وارد شد و مردم رشید غلجائی قشله انگلس را محاصره کردند و وزیر اکبر خان ' محمد شاه خان غازی ' خدا بخش خان غازی و امثالهم در حین مذاکره افسران بزرگ انگلیسی را کشتند ' در جنگهای که در سال ۱۲۵۷ قمری واقع شد سر کرده گان انگلیسی با صد هزار عسکر خویش در هر کنج و کنار از بین رفتند ' جنگ ' زمه ' از طرف هفت جوان و ده زن افغانی بر ضد یک فوج مسلح انگلیسی شروع شد ' و مردم قلعه فضل آباد

زاخیل و کشته خیل نیز در جنگ شامل شدند ، میر مراد غازی و میر پادشاه غازی درین میدان رستمانه جنگ کردند و یک نفر پیر مرد سواره با عباس جوان قره دشمنی کنار های فوق العاده نشان دادند ، زنان بی سلاح و خواجه چاشت میدان جنگ را نظاره میکردند یک صد و یک فرنگی کشته و چهار نفر فرنگی از ترس مسلمان شدند ، اینست که بقیمه السیف قشون و سرداران انگلیسی کابل را ترک و بطرف جلال آباد حرکت کردند ، از بلو تک تا تیزین انگلیسها ده هزار نفر کشته و تمام زنان اردوی خود را اسیر داد ، فراریها در کته سنگ و سنگلاخ و گند مک همه از بین رفته تنها یک هزار نفر در جکدک رسید ،

جنگ نامه به ترتیب فوق تمام واقعات را ازین بعد تا رفتن وزیر اکبر خان غازی در لغمان ، و روابط مخفی شاه شجاع و انگلیزها را شرح داده ، از جنگهای داخلی و نفاق سر کرده گان افغانی راجع به پسران شه شجاع و جنگ استالف و بالاخره تخایه افغانستان از طرف انگلیزها و آمدن دوباره امیر دوست محمد خان و پادشاه شدن او شرح داده منظومه خودش را ختم مینماید .
نمونه کلام :-

جنگ تپه بی بی هرو

آ با پیر شایسته تازه رنگ	بگو قصه آ ندویم باره جنگ
که در کابل افتاد غوغا چرا	شد عقرب چرا دشمن از دها
چو کفتی بگو گویمت ای جوان	که هر جا بود قوم تر سائیان
همه دشمن دین پیغمبر است	کس گریه او دوست شد کافر است
مسلمان کمر بسته یکسر به کین	به جنگ آمده از پی غور دین
ترا هم اگر هست ایمان قوی	بباید که بر جنگ کافر روی
بیا بشنو آنرا که شنیده	بفهما نعمت گر نفهمیده
یکی روزلات آن سگ کینه ور	که او بود سر خیل فوج کفر
به چونی دلت چو بسیار تنگ	بر آورد لشکر به آهنگ جنگ
همه لشکرش بود تاسی هزار	بیاده ده و بیست بودش سوار

بچا بك عنانی سپه بر کشید
به پشته رسید هر طرف فوج فوج
ز سوی مسلمان یکی صف شکن
به همزای فوج خود آمد ز زیر
ز دیگر سر پشته آمد دوان
دگر سو فرس تاز آمد چو شیر
ز دیگر طرف خان گل تره خیل
به همراه تیپ سواران خویش
بد هفتصد جزایر چیش در کباب
یل نامور خان گل شیر مست
بهر تیپ انبوه جوان مرد شیر
بسی را بکشت اندران عرصه گاه
چنان کرد در گوشه پشته جنگ
در آن پشته از جنبش فوجها
ز هر ملک غازی جوانان آمد
ولی بود جنگی سپه شهزاد
همان عبدالله خان بلی پیل زور
بر آمد سر پشته چون اژدها
هم از فرمل وزرمت و اندری
ز توخ و هوتک هم ز کانی گروم
چو شاهر دو جانب صف آرا جنگ
چو کرنا چیان شد به کرنازدن
چنان کوس غریب بر پشت پیل
ز شور تر نکات رنگ بلان
علمها زجا پیش شد نرم نرم

سر پشته بی بی مهر و رسید
چو دریا همیزد بهر گوشه موج
همان عبد الله خان یل تیغ زن
بیالا بر آمد چو کرک دلیر
همان شیر جنگی امین الله خان
سر پشته عبد ا لسلام دلیر
سر پشته با فوج آمد چو سیل
زد بگر علمها علم بر ده پیش
نموده به جنگ فرنگی شتاب
در آن عرصه عریان نهنگی بدست
شده حمله زن چون هژ بر دلیر
همان پیلتن مرد لشکر پناه
که می گشت پنهان به دود تفنگ
چو دریای عمان زده موجها
بیود چهل هزار ار کسی می شمره
چو کردم سوار مسلمان شمار
چو شیر غران تاخت بر فوج کور
عنان کرد سوی فرنگی رها
رسیدند لشکر در آن داوری
شده جمع لشکر زهر مرز و بوم
دزا دز بر آمد ز توپ و تفنگ
بر قصیدن آمد کف طبل زن
که رفته خروشش بهر سو دو میل
به بستند بر جنگ محمل عیان
دل کینه ور گشت بر جنگ نرم

به بق بق در آمد نه قبه ها
 امیر آن جا ری جوا نان کرد
 سلح بسته پشت فرسهای مست
 زبس رخشها در تیکا یو شد ند
 بما ند از خر وش ووز اوز تفسک
 به میدان چو بیر اغچی پا گرفت
 چو در حمله آمد صف غا زبان
 زهر سو بر ون کشت تیغ از نیام
 ز پیشین چنین جنگ تا شام شد
 هر اسان شده پشته بیکدا شتند
 به مغرب در آمد همه هولناک
 همان روز وشب لات بالا تیان
 که ما یان همین جا بمیریم و بس
 بیاسا قی آن با ده در جام ریز
 به حلقم کن آن با ده لاله رنگ
 بیاسا قی امشب نشین لب خموش

چقا چق برو نشد زسر نیزه ها
 عنان بر کف ترکتازی سپرد
 کسپی تیغ و که برده بر نیزه دست
 عنان کج سوی تیپ انبوه شد ند
 بکف حمله کرد درخشان نهنک
 یلان بر زدن دست با لا گرفت
 فتا دند در فوج آن کافران
 بیک دست تیغ و بد بیکر لجام
 سر کافران بلووه عام شد
 زکر دار خود بیم برداشتند
 کسی مرد و کس رفت تن چاک چاک
 بگر به شد از با دهند وستان
 ند آریم فر باد رس هیچ کرا
 که تا کم کنند لات راه یز
 که نو شم به بندم کمر بهر جنگ
 بکن تو دگر تا زه افسانه گوش

* * *

شامل: سید محمد محسن شامل تخلص متولد سال ۱۲۳۸ قمری متوفی در سال ۱۳۰۹ قمری شاعر و محاسب و دارای دیوان غیر مرتبی است که حاوی

انواع شعر و هنوز در خانه واده اش در کابل موجود است .

نمونه کلام :-

غزل

کو چون رخ زیبایت يك گل بگلستانها
 دی باد به گلشن برد از بیر هنت بو می
 باشد چو مرا در سر کش سربنهم بر در
 دردی که بود از تو در ما نش نمیخواهم
 زان غمزه تیر افکن شامل بشکر کز وی
 کو چنین قد رعنائت بکسر و بیوستاها
 کردند ز غیرت چناک گلها همه دامانها
 سهل است به بینم گر صد جور زدر بانها
 کان در در مرا خوشتر از همه در مانها
 هر لحظه همی آید بر سینه چه پیکانها

عزت: میرزا عزت شاه ابن مذهب شاه دروازی بدخشانی مرد شاعر و صاحب دیوان اشعار است (متعلق کتابخانه مرحوم شاه عبداللہ خان بدخشی) عزت در سال

۱۳۳۶ قمری فوت کرده است .

نمونه کلام:-

غرق بحر عصیانم پار سا گر بزاز من   مست بی سر انجا مم سا قیا کر یز ازمن
راه مدعا کم شد در طریق خود کامی   آرزو چنین باشد ای رضا کر یز ازمن

ناجی: ملا میرخواجه ناجی از مردم قریه آر خود علاقه جوئی دروازی ولایت بدخشان متوفی در سال ۱۳۲۲ قمری مرد شاعر و دارای دیوان غیر مرتب اشعار

است و در فارسی ولهجه محلی شغنائی شعر میسرود .

نمونه کلام:-

مثل من عاشق برویت مبتلائی هست نیست   همچو نوسنگین دلی دور از وفائی هست نیست
در همه عالم ز تو بهتر ندیدم دلبری   در همه آفاق جز من جان فدائی هست نیست
والهوشیدای عشقت همچو مجنون گشته ام   مثل من بیخان مان و بینوائی هست نیست

عاری: ملا سید احمد عاری ابن عبدالرحیم از مردم ده کدو رضوی دروازی بدخشان

و مرد شاعر است که در سال ۱۳۳۶ قمری دیده از دنیا بست .

نمونه کلام:-

آنکه از آنکهی خبر دارد   گفته گو دام مختصر دارد
زین بیابان سراغ عشرت نیست   سرخو شیبها همین قدر دارد
فطرت آنکهی تردد نیست   ورنه یکقطره صد کهر دارد
اعتبار دکان این بازار   هفت آنکس که یکدو خرد دارد
صبر کن عاری از تشدد هر   پیک شب نامه سحر دارد

دروازی: محمد سید دروازی بدخشانی متوفی در سال ۱۳۱۰ قمری در بدخشان

و فرغانه تحصیل کرده و به شعر و شاعری مشغول بوده و دیوان مرتب

اشعارش از بین رفته ولی جسته جسته اشعارش باقی است .

نمونه کلام :-

غزل

خویش را جا در نگاه تر گس جادو کنم	کی بود یارب که سیر آنم ابر و کنم
همچو گل رخساره رنگین او را بو کنم	بر تو اقبال کی بر فرق من تا بد که تا
کی تمنای ختن یا نافه آهو کنم	نفعه زان خال مشکینش اگر بر من وزد
دست خود گر حلقه اندر حلقه آن مو کنم	دولت دا رائی و اقبال جهشیدی مرا است
غیر دیدار تو یارب جمله را بکسو کنم	چشم در وازی اگر محرم بدیدارت شود

مسلك : سید ملك مسلك تخلص از مردم جوی دروازه بدخشان متوفی در سال ۱۳۲۱ قمری مردشاعری بود .

نمونه کلام :-

دل دیوانه زانده و جهان آزاد است	هر کجا جلوه گر آنماه و ش بیداد است
ز آن - که بر قتل من از هر مژه اش فولاد است	سخت مینم سم از آن فتنه آفاق جهان
بر تو چه بهره شیرین ستم فرهاد است	باش سر گشته و معجون به خیال لیلی
این چنین طبع سلیمی که خدایت داد است	مسلك باغ جنونت ز عمر خالی نیست

آه : میر محمد سمیع آه ابن سید عزیر الله بدخشان متوفی در سال ۱۳۲۸ قمری در فیض آباد از جمله شعراء آنسامان و اینست نمونه کلام او :-

گل بسر با ده بکف مست و غز لخوا آن آمد	با زم آن حور نسب فتنه دور آن آمد
کن تا مل نفسی حضرت جانان آمد	جانمن از بد نام کلفت دوری میسند
چیست باز آمدش موجه حیوان آمد	رفتنش سوی سفر رفتن روح از بدن است
آخر ای جسم فسرده به برت جان آمد	شکر ضایع نشد آن روح به حسرت دا دن
آه جانسوز بر آورده که هجران آمد	باز آغاز سفر کرد دل از غایت داغ

نالہ : سید میرك ناله برادر آه و مثل او شاعر بوده در سال ۱۳۲۶ قمری در فیض آباد بدخشان جان سپرد . اینست نمونه کلام او :-

روح حرمان زده ام را به دعا شاد کنید	دوستان بعد وفا تم ببو فایباد کنید
بار دیگر به جهان ما تم فرهاد کنید	مردم از حسرت آن لعبت شیرین حرکات

ای رقیبان نفسی عشرت پسر و بیز کشید نقد هستی به فنا داد و بسر بساد کشید
 نیست آسان که رسد گوهر مقصود بدینف خاک گردید چون طرح نو ایجاد کشید
 گر شود محفلی آراسته در گلشن یاس به نسلی د لسم ناله و فریاد کشید

غمگین: میر محمد شاه غمگین ابن میر محمود شاه عاجز از میرزاده های محلی بدخشان و مثل پدر و خواهر خود مخفی بدخشان شاعر و ادب دوست

بوده، غمگین در حالت تبعید سیاسی در شهر قندهار بسال ۱۳۲۰ قمری از دنیا گذشت او اغلباً با خواهرش مشاعره مینمود و اینست نمونه کلام او:-

گر حدیث لب جان بخش تو مشهور شود ترسم عیسی بزمین آید و در نجور شود
 داغ شد حسرت و صلت بدل پر خونم ترسم ای شوخ کهن گردد و ناسور شود
 بساک از نیش حوا دث نبود عاشق را آسمان گر به مثل خانه زنبور شود
 روی فردوس نه بیند به قیامت چشمم بیتو گر شیفته خال و خط حور شود
 بوی گل میدمد از سبزه خاکش تا حشر آنکه باداغ غم عشق تو در گور شود
 چون شفق در دل شب عقده خون میگردد گر بروی تو مقابل شفق ازد و ر شود

جای آنست با این شعر تر خوش غمگین

حسادت تیره روان تو ز غم کور شود

عبدالله: عبدالله بدخشی از مردم بقتل علیا بوده از تصوف دم میزد و در راه شاعری قدم میگذاشت تذکره بهار بدخشان فوت او در سال ۱۳۰۲ قمری میدانند.

نمونه کلام او :-

شکر لله مشت خاکی را مغمم کرده جان درو بخشیده و نام آدم کرده
 بهر شریف شهنشاه سر بر هر دو کتوم تابه محشر قامت افلاک را خم کرده

خان ملا: خان ملاخان متوفی در سال ۱۳۰۹ قمری از جمله قضات و شعرا و خطاطان بدخشان و اهل شهر فیض آباد است. او (اصول دل) نام کتاب منظومی

دارد که به ابیات ذیل شروع میشود :-

اصول دل برادر هشت قسم است بگویم بانو هر یک را چه اسم است
 بیان سازم بر نیک استعارت زاقسامش بگویم این عبارت
 که قسم اولین بار عزیز است بلاغت مظهر و صاحب تمیز است اینخ ..

تاریخ و بنیاد صنف ۱۲ (۲۰۰۰) ب محمد عثمان حیدر علی محمد هاشم زار چب علی ر ۱۷ ر ۳۱

عاجز: ملا محمد ابراهیم عاجز متوفی در سال ۱۳۲۵ قمری از اهل (شهر بزرگ) و از جمله خطاطان و شعراء بدخشان است. تولدش را در حدود ۱۲۶۷ قمری

تخمین کرده اند.

نمونه کلام او :-

حبیبم چیست نقصان کز خیالت من فراموشم ز بخت تیره همچون کاکل خوبان پس گوشم
نباشد اینقدر فرصت حیات بزم امکان را حباب آسابه بحر زنده گانی خانه بر دوشم

حبیبی: ملا شاه محمد حبیب حبیبی متولد در سال ۱۲۶۳ و متوفی در سال ۱۳۳۳ قمری از شعراء بدخشان و ابیات ذیل نمونه کلام اوست :-

بجان و دل جنابت را غلام حلقه در گوشم چرا از صحبت نبود ترا موشی فراموشم
بیاساقی می عشقی بجایم ریز کز مستی جهان و کبر و دارش رابه نیم حبه بفروشم
که شاید زیب دامانی شوم در منزل مقصود غبار آسابه بر آه طالبان بسا رفسر و شسم

واصل: میرزا محمد نبی واصل متولد در سال ۱۲۴۵ قمری از جمله شعراء و دبیرهای عهد ' و در عصر امیر عبدالرحمن خان سفت دبیری دربار داشت و اصل دارای حافظه قوی بود و گذارش خاندان شاهی دوره امیر شیر علیخان را در قید تحریر آورده که گویند نسخه خطی آن در کابل موجود است ' واصل شعر خوب میسرود و غزل ذیل از جمله اشعار پراکنده او که در دست است نمونه کلام اوست :-

از میکده در بستان آمد سحری سرمست آن فتنه هو شیار ان پیمانه می درد ست
بی غالیه کیسویش چون سنبل ترخو شبو بی منت می چشمش چون نرگس شهلا مست
در عمر بده باهر دم چشمان سیه مستش آن تیغ و سنان در کف این نیرو کمان درد ست
از نسبت ابر و بش کارمه نر بالا ست وز شهرت بالا پیش آ و از طو بی پست
از خجلت او خورشید بنشست چرا او بر خواست در خدمت او شمشاد بر خواست چو او بنشست
جانها به میان بر بست هر گد که کمر بکشاد دلها به افغان بکشاد دهر دم که میان بر بست
گر جام جهان بین شد بر طاعت او خندید و ربا ده مصفا گشت اندر لب او پیوست
گر غازه دلاراشد بر چهره او جا کرد و سر مه عز یز افتاد برد بده او بنشست
تا صورت آن بت را واصل بخیال آورد از کعبه دل یکسر بت های هوس بشکست

تاریخ و بنیاد صنف ۱۲ (۲۰۰۰) ب محمد عثمان حیدر علی رحمد هاشم نر جب علی ر ۱۷ و ۱۸

عشرت: عشرت از شعراء آخر قرن سیزده افغانستان و از اهل کابل بوده در سال ۱۳۳۴ قمری چشم از دنیا پوشید ، غزل ذیل نمونه ایست از کلام او :-

شب هستی فرو گردید در جیب سحر نیمی	تو هم چشم تغافل باز کن ای بیخبر نیمی
زدست ژاله غم میوه باغ تمنایم	بخاک افتاد نیمی مانند در شاخ شجر نیمی
دلیم تیر ملامت آرزو کردی هزار افسوس	درون سینه ام بشکست نیمی در جگر نیمی
رو عمر بر پشانم چو دیگ شیشه ساعت	با مید و طن بگذشت نیمی در سفر نیمی
نثار مقدمش از دیده گوهر ریختم عشرت	به هنگام خبر نیمی و در وقت نظر نیمی

اسیر: شاه عبدالغیاث اسیر ابن شاه یوسف علی متوفی در (روشان) سال ۱۳۱۰ قمری از شعراء شغنان بدخشان بوده ، آثار شعری او بطور پراکنده موجود و اینست نمونه کلام او :-

کسیکه دیده رخ و عارض نکوی ترا	ز سر برون نکنند بادو آرزوی ترا
بجان خرد عزیزان بوستان در باغ	نسیم اگر بر ساند عبیر سکوی ترا

مسلم: خدایار خان شغنانی مسلم متخلص از شعراء بدخشان و در دربار امیر عبدالرحمن خان بود و بیت ذیل نمونه است از کلام او :-

چون قدت اندر گلستان سرو موزون است نیست همچو خمارت منور مهر گردون است نیست
گرچه شاخ ارغوان چون غازه خون دل است مثل آن خسار آتش رنگ گلگون است نیست

مخلص: میرزا محمد یعقوب مخلص ابن میرزا حسن خان متولد در سال ۱۲۵۸ قمری شاعر ، خطاط و میناتور کابل و از رفقاء واصل ، شامل و حیرت بوده مرزانا عهد امیر حبیب الله خان اغلباً به معلمی شهزاده ها مشغولیت داشت و بالاخره در سال ۱۳۳۳ قمری در کابل فوت و در باغچه نزدیک باغ مهمانخانه قدیم در نزدیکی واصل دفن شد آثار شعری مخلص بصورت مجموعه مرتب نی بلکه بشکل پراکنده موجود میشود .
نمونه کلام او :-

غزل

تاعدده ز زلف گره گیر باز کرد	روزم سیه نمود و شپم را دراز کرد
زد برد لم زنا و کمزگان چو تیرها	از خواب ناز چشم سیاه را چو باز کرد
از سنبل و بنفشه و نر گس بیکنظر	زلف و خط و دو چشم توام بینیاز کرد

مغرور شد چو دید رخ خود در آئینه بر جان عالمی ستم آئینه ساز کرد
شور و فغان مابدل او اثر نکرد هر چند بر نیاز فزو هم ناز کرد
مقبول طاعتی که به محراب ابرویش شام و سحر به نیت خالص نماز کرد

گوهری: یکی از شعراء عهد امیر عبدالرحمن خان است که قصیده
درسی و یک بیت در مدح امیر و تاملین ولایت میمنه ساخته و مطلع

و مقطع آن اینست :-

طرح خیری ریخت از نو کرد کار میمنه صبر و تمسکین امیری ساخت کسار میمنه
گوهری باشد بسکینی تا که استقرار کوه با دادند دست این خسرو قرار میمنه

نوروز علی: از شعرای دوره امیر عبدالرحمن خان و قصیده چهارده بیه
در مدح او دارد که مطلعش اینست :-

شکر لله که بدین دولت ظل الهی هادی خلق شد از بادیه کمراهی

رندی: از شعراء عهد امیر عبدالرحمن خان و قصیده در مدح او مبنی بر شش بند
راجع به جشن نوروزی دارد :

جشن جمشیدی سلطان جهان میمون باد طبع رندی به نفا خوانی او مو زون باد

گندل: از شعرای عهد امیر عبدالرحمن خان و قصیده بیست و چهار بیه در مدح
او دارد که در آغاز آن میگوید :

پس از حمد شاه زمان و زمین درودم بر آنس و زر عالمین

مستانشاه: از شعراء دوره امیر عبدالرحمن خان و در قصیده بازده بیه خود
در مدح او میگوید :-

خسر و دور تو با داد تا بدور انس و جان ثابت و سیاره همچون ثابت و سیاره گان

محمد رفیق: از شعراء دوره عبدالرحمن خان و در یک قصیده پنجاه
بیه دولت او را تبریک میگوید :-

ایا چهر خورشید شاهنشهی بقو با دزبینه تخت مهی

مشتری: از شعراء عهد امیر عبدالرحمن خان و در قصیده بیست و یک بیه عید
اورا تبریک میگوید :-

عید رمضانست و میخواهم بصدشوق تمام تهنیت گویم بشاه نیکبخت و نیکنام

جبار: از شعراء عهد امير عبدالرحمن خان و مخمسی در هفتاد بند در لزوم اطاعت
به امير سروده که يك بيت آن اينست :-

امر خدا و رسولش مقرر است   امر امير نیز چو فرض مقدر است

غلام: از شعراء متملق عهد عبدالرحمن خان و قصيده و مخمسی در مدح او دارد
که يك بيت آن اينست :-

اول صفت ذات قدیم خدا نوشت   حمد و سپاس خالق ارض و سماء نوشت

فقير احمد: از شعراء عهد امير عبدالرحمن خان و قصيده در دين داری امير
دارد که يك بيت آن اينست :-

از قضاء گردش ایام دور با ثواب   مير افغان گشت بر برج فلک همچون سحاب

مير علي خطيب: از شعراء و مامورين امير عبدالرحمن خان و قصايدی
در مدح او دارد که مطلع یکی از آنها اينست :

شها ز لطف خداوند شاد و خندان باش   بملك ياد شهی وارث سليمان باش

سائل: از شعراء عهد امير عبدالرحمن خان و قصيده در تبريك آمدن امير از هند دارد
'مطلع آن :-

والی ملك خراسان به پشاور آمد   گوئيا مهر جها نقاب ز خاور آمد

موسى خروتى: از شعراء مداح امير عبدالرحمن خان است 'مطلع یکی
از قصايد او اينست :-

کو کب سعدش به برج سعد سر بر ميزند   رخس اقبالش قدم بر چرخ اخضر ميزند

ميرزا عبدالرحيم: از شعراء عهد عبدالرحمن خان است و در مدح او
گويد :-

دگر زينت دهم رخسار کاغذ را به مشك تر   که چون مفلس بجز رنگ، خودم در جيب نبود ز

ميرزا محمد اکبر: از شعراء معاصر امير عبدالرحمن خان است که
مطلع یکی از مدایح او به نسبت امير اينست :-

دوش در خوابم بدیدم شوخ طننازی ننگار   سر و قدی ماه خندی دلربای گلهنزار

ميرزا غلام حسين: از شعراء مداح امير عبدالرحمن خان است
نمونه کلام او :-

الحمد لله که از موهبت ایزد دار   زد شاه حمل خیمه بصحرای ده و چار

نطق علی: از شعراء دوره امیر عبدالرحمن خان و در یکی از مدایح خود در باره امیر چنین آغاز میکنند:-

آمد بهار و سبز شد و گل شد آشکار
از صنع کرد کار جهانست لاله زار

متحور: از شعراء عهد عبدالرحمن خانست و در مدح او گوید:-

شب گذشته کزین روز کار پر شروشور
دل ز صحبت اهل زمانه گشت منفور

احمد: از شعراء دوره امیر عبدالرحمن خان است و در مدح او گوید:

بلبل از نطق کشا عقده بد کرد اور
باز در مدح شهنشاه عدالت گستر

عارفی: از شعراء دوره عبدالرحمن خان و مداح اوست، در یکی از مدایح خود گوید:-

ای دل بیا و مدح شهنشاه کن بیان
تا و ارهی ز قید غم و غصه جهان

سید: از شعراء عهد امیر عبدالرحمن خان است و در مدح او میسر آید:

مرحبا ای شهر بار عادل روشن ضمیر
صدر سلطان عالم مفخر تاج و نگین

یوسف: از شعراء دوره عبدالرحمن خانست و در وصف ارکشاهی او میگوید:

زهی ار کبی که همچون قصر رضوان
حضور آور بود ز ان طاق و ایوان

شیر احمد: از شعراء قصیده گوی دوره امیر عبدالرحمن خانست و در مدح او گوید:-

چو آغاز کرد بروی جهان
فلك شیوه شهر یاری عیان

بزم: از شعراء عهد عبدالرحمن خانست که در عودت امیر از هندستان میگوید:

دوش دیدم که يك مه تابان
در برم آمدست جلو کفنان

احمدی: از شعراء دوره عبدالرحمن خانست که در مدح امیر میسر آید:-

تکبیت عالم تمام یافت ز عدل انصرام
تا که بنام خوشت کلك ازل ز در قم

محسن: از شعر اء دوره امیر عبدالرحمن خان است و در مدیحه او گوید :-
زهی حدایق حسن نورشك خلد برین فروغ چهره تونور بخش حورالعین

تاجر: از شعراء عهد امیر عبدالرحمن خان و مدیحه سراسر است در مدح او گوید :-
بسیماسیم رشك خسرو خاور از آن دارد که برری نقش نام خسرو گیتی ستان دارد

غافل: محمد مراد غافل دروازی ابن محمد سعید دروازی از شعراء بدخشان و اشعار
پراکنده اس موجود میشود ' او در قرن چهارده هجری بعد از فوت پدرش

(متوفی سال ۱۳۱۰ قمری) از دنیا گذشته است :-

باغزم سر کوی تو هر گه که خرامم	دوران سر تسلیم نهاد زیر لجامم
بر یاد رخت شب چو کشم آه جگر خون	تا صبح دمدم چمن لاله بیامم
ای شمع صفا بخش دل و کلبه محزون	همچون سحر عید درخشان ز نوشامم
هر که سخن از خلق جمیل تو نسایم	صد بوی قرنفل دمدم از ضرز کلامم
غافل ز سر لاف به جمهور رقیبان	در حضرت سلطان جهان گفت غلامم

نادم: میرزا محمد یحیی نادم میمنه وی از شعراء دوره امیر حبیب الله خان و دارای دیوان اشعار
و متوفی سال ۱۲۶۷ قمری به عمر ۷۹ سالگی است ' غزل ذیل نمونه کلام اوست:

دمی گزینجه مشاطه از رویت نقاب افتد	عجب نبود گر آئینه ز دست آفتاب افتد
لب لعل تو هر که در سخن گوهر فشانگر دد	مرا از دیده ای سیمین بن یا قوت ناب افتد
بیای افکنند دل را گرچه چشمت شکوه گزید	ز فرط بیخودی از دست مستی گر کباب افتد
چسان دل بای دارد فتنه بید ارچشمیت را	که گر شیر است چون خر گوش زین آه و خواب افتد
چو من صد نیم جان از باک تبسم میتوان کشتن	چه حاجت ترک من چین بر جبینت از عقاب افتد
برای شوق وصلت ای جوان پیرانه سر نادم	چو طفل اشك در هر گام بر رو از شتاب افتد

ندیم بلخی: پادشاه خواجه ندیم ابن میرزا رحمت الله متولد در سال ۱۲۵۲
قمری مرد خوش نویس ' شاعر و از اهل بلخ بوده دارای کلیات

شعراست . مرگ او به عمر ۸۴ در سال ۱۳۳۶ قمری در مزار شریف اتفاق افتاده . اینست
نمونه کلام او :-

بسر افتاده مرا آتش سودای کسی	هست اندر دل غمدیده تمنای کسی
در دل و دیده من غیر نیاید هر گز	که دل و دیده شده منزل و ماوای کسی

مجدوب: حافظ نور محمد مجدوب مردوارسته از دنیا. صوفی و شاعر کم
کری از اهل کابل است اشعار خود شرا مرتب و جمع نه میگرد

آثار پراکنده اش موجود. وفات او مصادف سال ۱۳۰۸ شمسی وقوع یافت. و حیات
او گاهی در حلقه ادبی نایب السلطنه نصرالله خان میگذشت نمونه کلام: -

دست اهل جود بادامان احسان آشناست   پنجه عشاق با چاک کر بیان آشناست
یاد شاهی نیست الا فقر و کنج عافیت   بسینو ائیهای مسا با طبع شاهان آشناست
مظلم الانوار فیض صبحگاه می شود   چون سحر هر کس که با خورشید رویان آشناست
شکل سنبل میسکند ایجاد دود آه من   خاطر م یعنی به آن کاکل پریشان آشناست

بیحضورت در تماشا گاه گلزار بهشت

صبح مجدوب تو با شام غربیان آشناست

فارغ: حافظ محمد اکبر فارغ ابن حافظ مجدوب از شعراء دوره امیر حبیب الله خان
و حیات است اشعار پراکنده اش موجود و نمونه کلام او اینست: -

دلم را ناسرو کاری به آن سیمین تن افتاده است

چو سیماب اضطرابی در سراپای من افتاده است

مرا تا در کمین آمد لبر صید افکن افتاده است

ز حسرت از غزالان چشم زخمی برهن افتاده است

کجا دارد گلی چون نازنین من درین گلشن

که بلبل را هوای هموائی بامن افتاده است

اگر بلبل هزار آه و فغان در گلشن اندازی

پسند خاطر گلی طرز فریاد من افتاده است

بسو دا بش چونی فارغ نیم از زار نالیدن

دل من همنو اتا با فغان و شیون افتاده است

قتیل: عزیز الله خان قتیل ابن سردار نصر الله خان نایب السلطنه از شعراء دوره
امیر حبیب الله خان متوفی در سال ۱۳۵۲ قمری است. اشعار پراکنده اش

موجود و غزل ذیل نمونه ایست از کلام او: -

گلستان بر گلی مانند آنرو هم نداشت   همچو آن مومشک اذفر ناف آهو هم نداشت

ای کمان ابرو با حوال شهیدی رحم کن   کو نشانی از خدنگ توبه پهلوی هم نداشت

جستجو کردیم اطراف چمن را همچو آب
 دوش میزد در چمن سنبلی زرننگ خویش لاف
 ماه با حسنش همیزد دوش لاف همسری
 بهله او باز بان حال گوید این سخن
 از غمش دیوانه گشتم کرد از بندم رها
 باز این قلب حزینم راقیل آن مه شکست
 بوستان سروی به مانند قد او هم نداشت
 خوب دیدم پیش کیسوی کسی بوهم نداشت
 بارخ او چون مقابل کردمش روهم نداشت
 ناز کیهای میان یار را موهم نداشت
 گردن ما لایق زنجیر کیسوهم نداشت
 آخر این آئینه ما باب زانوهم نداشت

تائب: میرزا احمد علی تائب از شعراء عهد امیر حبیب الله خان است که در دوره
 اما نیه گشته شد در سنه ۱۳۳۸ قمری آثار پراکنده او موجود اینست
 نمونه کلامش -

شکستی

برو رونق مهر انور شکستی
 چو از حقه لعل لؤلؤ نمودی
 به گلشن چو شمشاد قامت کشیدی
 بیستی بمن چون نوییمان کشتن
 اگر زاهد آن چشم و ابرو بدیدی
 چو مستغنی ای طوطی خوش تکلم
 ز مو قیمت مشک و عنبر شکستی
 عیان قدر یاقوت و گهر شکستی
 شدت بنده سرو و صنوبر شکستی
 چرا عهد خودای ستمگر شکستی
 ز محراب گشتی و منبر شکستی
 بشیر بن لبی شان شکر شکستی

الهی بیازی بدسخواه تائب
 چنانگی که ای ماه پیکر شکستی

آزاد: میر محمد علی آزاد کابلی ابن قاضی میر محمد حسن متولد در سال ۱۲۵۸
 قمری از منشیان و شعراء دوره امیر حبیب الله خان و دارای دیوان اشعار
 و مؤلف بعضی رسائل و مدون جنگ اشعار و ناظم کلاستان معروف سعدی و فوتش در سال
 ۱۳۲۳ شمسی در کابل وقوع یافته و اینست نمونه کلام او:-

ماو بلبل در کلاستان ناله سر خواهیم کرد
 من زیبای آبشار و بابلان از شاخسار
 از خم زلفت مطول قصه ها خواهیم گفت
 از تو و گل قصه ها بایکد گر خواهیم کرد
 باغرا زاشک و فغان زیر و زبر خواهیم کرد
 وزدهات یک حدیث مختصر خواهیم کرد

تاریخ و بنیاد صنف ۱۲ (۲۰۰۰) ب محمد عثمان حیدر علی محمد هاشم در حبیب علی ۱۸ ر ۱۱

تاریخ دینیات صنف ۱۲ (۲۰۰۰) ب محمد عثمان حیدر علی محمد هاشم در حبیب علی ۱۸ ر ۳۱

يك شبی چون شانه در زلف نوره خواهیم برد   نافه را زین غصه خون اندر جگر خواهیم کرد
 - رچه در عشق تو میباشیم از خود بیخبر   خلق را از سختی این ره خبر خواهیم کرد
 راز ما و دل چور سوا گشت از طفل سرشك   در میان مرد مانش در بدر خواهیم کرد
 گر بهار آزاد این سان افکنند بر ما نظر   بعد ازین صرف نظر ز اهل نظر خواهیم کرد
فرحت: پاینده محمد خان فرحت ابن عبدالقدوس خان اعتماد الدوله از شعرای جوان
 ع- پهدامیر حبیب الله خان و تباهندوز مشغول غزل سرایی است. اینست

نمونه کلام او:-

ز گشت زنده گی ای خیر من گیل   همین داغ تو باشد حاصل من
 صد ای ناله در گرشم نیا مد   مگر کر گشت زنگ بسمل من
 ندا رم اختر طالع که آید   مه بی مهر من در منزل من

وله

دو لیت افغانیان پاینده باد   فرحت افغانیان پاینده باد
شایق: میر غلام حضرت شایق از شعراء متاخرین دوره امیر حبیب الله خان و متولد در
 کابل و حیات دارد شایق دارای اشعار و آثار متنوع و شیرین و غزل ذیل

نمونه کلام اوست:-

غزل

داغ عشق تو بجان هر که خردار نبود   او به پیش من سو دا زده هشیار نبود
 بعد مردن هم از آن کوچه گذر خواهم کرد   تا نگویی دل بیچاره و فادار نبود
 می شود باعث بی آبی شمشیر کسی   ورنه خون ریزی ما این همه دشوار نبود
 صبحدم رفته خیابان به خیابان گشتم   همچو رویتو گلی در همه گلزار نبود
 گل خود را به کف هر کس و نا کس میدید   خوب شد خانه بلبیل سر بازار نبود
 دانم از راه کشیده است ترا شکوه غیر   ورنه از کلبه تار يك منت عار نبود
 راهب از دیر هم امروز مرا داد جواب   گردن بسته من قسا بل زنتار نبود
 همه کس گشتم منصور تماشا میگرد   بجز انصاف که هرگز به سر دار نبود
 کاکت واقف احوال پریشان منست   بتو در ددل ما حاجت اظهار نبود
 آمد آن دم سر بالین من آنما به ناز   که دل رفته ز خود شایق گفتار نبود

بسم الله: استاد محمد انور بسمل ابن ناظر محمد صفر خان امین الاطلاعات متولد در سال ۱۳۰۶ قمری از شعراء غزل سرای دوره امیر حبیب الله خان و عناصر اداری امروز و صاحب اشعار و دیوان آبدار و نابذاری هستند که هنوز به طبع نرسیده و حال هم شعر می سرایند غزل ذیل نمونه کلام اوست :-

بر نخواست

بی غبار از گلشن الفت هوایی بر نخواست
 کرد طوفان ها گل و بوی وفائی بر نخواست
 ناله از دلها بسی سرزد به عشق اما چه سود
 آنچه کنار کس رسد از روی بجائی بر نخواست
 عشرتی در جهان اول ولی یا بان کنار
 هیچکس زین انجمن بی هایهائی بر نخواست
 وسعت مشرب کمینگاه عیوب خلق نیست
 کرد آهوئی در بنصحر از جانی بر نخواست
 جان دهم ز بر فشار نازت اما از لبم
 پیش کس پاس ادب بندگر که وائی بر نخواست
 نغمه ات از پرده سی آرد بر و ن مستور را
 غیر آفت مطرب از سارت نوائی بر نخواست
 غیر کلك زینهار امد ادما افتاده گمان
 در طربق عشق از دست عصائی بر نخواست

زیر گردون فتنه ها خفته است اما زان میان

چون دل بسمل که خونگر دد بلائی بر نخواست

فراهی: محمد یعقوب فراهی متولد در سال ۱۲۸۴ قمری تولد در فراه و تحصیل در هرات و سفر در کابل کرده جزء مجلس بیدل خوانی نایب السلطنه نصرالله خان گردید فراهی از شعراء دوره امیر حبیب الله خان و صاحب آثار از قبیل راهنمای فراه، تذکره آتش فشان، دیده یعقوب و کنج شهیدان است، فراهی در لغت و ادب فارسی عربی و نور کئی دست داشت و در فن معما متخصص بود بسرودن اشعار نیز میسر داخت مرگ او در دوره نادر شاه واقع شد نمونه کلام او :-

معنی با سم رسول :-

نموده از مژ روی تو جانان میان آفتاب و ماه میزان

قصیده در تاسیس دولت نادر شاه و سقوط حکومت اغتشائی حبیب الله بجهت سقاء :-

شکر لله ملك را الطاف سبحانی گرفت
 از زمین یعنی جنوب انقباس رحمانی گرفت
 آمد از فضل خدا در نهر شاهی آب ریخت
 باز احمد شاه ثانی تخت درانی گرفت
 شکر لله کز عنایات خمد او نند جهان
 شه نا در خان غازی ملك اسلامی گرفت

اشکر آمد اد حق را قور خانه گو مباش
 نازه شد جا نهی ملت از بهار بخت شاه
 بود با بختش سعادت کز بمین وز یسار
 بر جهان نایب نور دولتش خورشید وار
 چون بهر دل بود بر جا این نشست خسروی
 عار نبود کرد و روزی دزد بر ما حکم یافت
 چشم زخم حاسد ان بر ملک و ملت راه زد
 می شناسد اهل خبرت نیکی سال از بهار
 شوقی اهل شقاوت هم بدیشان باز گشت
 دین و دولت گشت هم آغوش در مهد بقا
 هم بر آمد بخت ما بان را طلوع از اتفاق
 وضع صندوق عراقی بهر تسهیل عموم
 پوچ مغزان وطن را رفت نخوت از دماغ
 سال اعدا م سقاء دزد و دور نا دری

هست شاهان بر فراهی کر زمین بخت شاه

رسم قاآنی سپرد و طرز خاقانی گرفت

عبد الغفور ندیم ابن غلام حیدر کابل متولد در سال
 ۱۲۹۶ قمری و متوفی در سال ۱۳۳۴ قمری از شعراء شیرین

ندیم کابلی :

زبان دوره امیر حبیب الله خان و دارای دیوان مطبوع در کابل چاپی در صرف فارسی است .
 ندیم در آن دوره بین محیط کوچک ادبی کابل محبوبیت زیاد داشت و اینست نمونه کلام او :

ز سینه داغ تو گل کرده لاله زار اینست
 بیباغ آمدی و من به بلبلان چمن
 مرا به بلبل شیدا نمود غنچه و گفت
 بخاک من گذرد یار گویدش اغیار
 دلم بیاد تو خون گشته نو بهار اینست
 شدم بناله که آنسر و گامگذار اینست
 کسیکه خون شده از دست آن نگار اینست
 شهید تیغ نمکاه سرا مزار اینست

ندیم را که به جز عشق کار و باری نیست

مکن ملامتش آخر که کسار و بار اینست

بیتاب: استاد عبدالحق بیتاب متولد در سال ۱۳۰۶ قمری از فضلاء و شعراء عهد امیر حبیب الله خان و دارای آثار و دیوان بدایع اشعار و از رجال پارساء کابل است بزرگترین قسمت عمر خود را در تعلیم و تدریس اولاد مسکاتب تا امروز میگذراند ، بیتاب از شعراء مشهور غزلسرای کابل بشمار میرود و غزل ذیل نمونه کوچك طبع سرشارش است :-

به زور

جامه هستی فلك افكند بر دو شم بزور	این متاع کس مخر را بر که بفروشم بزور
جامها با فد بر ایسم رشته طول اصل	گر چه میسازد فنا آخر کفن پوشم بزور
عمر رفت و من همان غافل ز پشت کنار خود	سورخیزاند مگر زین خواب خر گوشم بزور
ز آن تنک طرفان نیم گزجرعه بیخود شوم	ساغر سر شار چشمی می برد هو شم به زور
گر بد بنمان فتنه انگیزی نماید قامتش	میکنند حرف قیامت را فراموشم بزور
من که عمری دامن تقوی ز کف نگذاشتم	چشم بد مست تو آخر کرد می نوشم بزور
اینقدر سرو چمن مغرور رعنائی مباح	بر کنند این جامه ات سرو قباپوشم بزور
طفل اشکم دختر از راشبی مستانه گفت	میرسد روز بیکه پستان تو میچوشم بزور

این همه بیتابی و شور و فغان من چه شد

سردی دوران آرزو نشانند از جو شم بزور

مستغنی: عبدالعلی خان مستغنی وردکی از اساتید شعراء دوره امیر حبیب الله خان و دارای طبع بسا روان و صاحب کلیات شعراست ، این شاعر معروف در هر دو زبان فارسی و پشتو نظم را بسهولت نثر مینوشت و آثار او بطور پراکنده در مطبوعات افغانی منتشر گردیده ولی متأسفانه کلیات او تا هنوز بطبع نرسیده است ، مستغنی شاعر قصیده سرا و در محیط ادبی عهد امیر حبیب الله خان در صف اول شعرای افغانستان قرار داشت و دوره آغاز تجدد ادبی را در مملکت درك نمود و بالاخره در سال ۱۳۵۲ قمری چشم از جهان فانی بست و در کابل مدفون شد .

اندر ز بشعراء وطن

هیچ است حرف تنگ دهان و کمر کنون
 حاصل ازین نهال نگردد ثمر کنون
 میجوی کمان لعل و نشان گهر کنون
 باید نمود ز اینهمه صرف نظر کنون
 لازم نباشد اینهمه دوران سر کنون
 بگذار و شعر گوی بطرز دگر کنون
 راهی دگر بگیر و ازان در گذر کنون
 مستقبل است و حال زمان معتبر کنون
 علم است و جهل مایه عیب و هنر کنون
 توپ و تفنگ برد ز تیر و تیر کنون
 عصر دگر بود نو و کار دگر کنون
 باشد به مقتضای زمان خیر و شر کنون

اهل سخن هر آنکه بود در وطن بگو

می گو به وصف اهل وطن شعر تر کنون

صحرا

به تنگ از خانه شد بر دم دل دیوانه در صحرا
 برقص آیم بسان گردباد از شوق آزادی
 چراغان کرده رهر گوشه از داغ جنون لاله
 اگر از خانه شبها در شکنج قبر میخواستی
 پرستش کن بیای گبر در کیش یقین لاله
 فرود از انس منزل و حشتم بدچند میخواستم
 اگر چون غنچه از سیر گستان تنگ میگردد
 به خویش از قید آب و هانه منزل را قفس کردی

بیکام دل توان زد نعره مستانه در صحرا
 گر از من کم شود ای خضر راه خابنه در صحرا
 نمی دانم نمی آید چرا پروانه در صحرا
 پی تفریح خاطر سیر کن روزانه در صحرا
 که دارد از دل برداغ آتشخانه در صحرا
 شوم با آهوی وحشی صفت همخانه در صحرا
 بیا بکش دلت ای عاقل فرزانه در صحرا
 همین که قطره اشک است آب و دانه در صحرا

چو سیل از خود بر دوستانه ات کیف هوای او نباشد میبکشان را حاجت میخانه در صحرا
کنون در شهر کابل کیست مانند تو مستغنی
که تا گوید غزل زین رنگ استادانه در صحرا

قاری:

حافظ عبدالله قاری از اساتید شعراء و فضلاء عهد امیر حبیب الله خان
و در عالم شعر و ادب معروف عالم ادبی افغانستان بود، قاری در ادب
فارسی و عربی تسلط داشت و خط خوش می نوشت عرش را در تدریس و تعلیم اولاد
مکاتب و تصنیف و تراجم کتب درسی و ادبی همه سر رسانید و تقریباً
هزده رساله و کتاب در بنموضوع نگاشت که اغلباً به طبع رسیده، دیوان اشعارش در
لاهور چاپ شده و قاری که در سال ۱۲۸۸ قمری در شهر کابل در خانه پدرش حافظ قطب الدین
بدنیا آمده بود در سال شمسی ۱۳۲۲ در شهر کابل از دنیا گذشت در حالیکه هفتاد و پنج سال
عمر، دو جایزه ادبی از انجمن ادبی کابل و نشان درجه دوم معارف از وزارت معارف
و لقب ملك الشعرائی از طرف اعلیحضرت پادشاه افغانستان حاصل کرده بود، قاری آدم
متقی و متواضع صوفی مشرب و نیککنام بود، اینست نمونه کلام او :-

غزل

پنجه شور جنون پاره گریبانم کرد
باز سودای کسی بیسرو سامانم کرد
دیده را شام غمت رخصت اشکی دادم
آنقدر ریخت که تن غرقه طوفانم کرد
سخن رویتو بسا او به میان آوردم
رفت چندان ز خود آئینه که حیرانم کرد
ماجرای غم پنهان تو گفتم بسر ~~شکم~~
گشت غماز و ازین گفته بشیمانم کرد
نیست در هر هوس جلوه رنگین بهار
شعله خورش و گل داغ گلستانم کرد

بیوفائی گل باد من آمد قاری

مضطرب ناله بلبل به گلستانم کرد

گوزک:

حاجی محمد اسماعیل خان معروف به «سیاه» که متخلص به گوزک از فضلاء
بنامهرات و از شعراء مشهور نقاد و هزال افغانستان در دوره امیر حبیب الله
خان است حاجی ثقلت عهد امیر عبدالرحمن خان پادشاه خشمناک افغانستان را دیده و بزودی
از ماموریت های رسمی کنساره گرفت او به تقایص حیات اجتماعی مملکت مساس کرده
و شکست اخلاقی، اداری و مدنی کشور را احساس نموده بود، اهدایب به انتقاد و تشریح

معایب کشور . اما حیات حاجی مصادف با عهدی بوده که نظام استبدادی و مطلق‌العنانی حاکم . آزادی نمان و بیان معدوم و هر گونه قوانین مطبوعاتی مفقود بوده پس بناچار راه هزل و شوخی پیشگرفت و به هجا و مسخره گوی که خریدار بسیار داشت پرداخت و او تخلص رکیک و مضحکی قبول ' و نزدیکی با متنفذین مملکت اختیار و آنگاه آزادی را نه با نقاد اجتماعی مشغول شد ' حاجی کلیاتی مبنی بر غزل و قصیده رباعی و مثنوی و غیره در این موضوع تدوین نمود که متأسفانه هنوز به چاپ نرسیده ' مگر قسمتی از آن که به تحریف عمدی و اغلاط بسیار در سال ۱۳۴۸ قمری در هرات طبع گردید . در هر حال حاجی در نظم بخته و در مضمون مبتکر ' در علوم ادبی مسلط و در تاریخ ادبی افغانستان اولین شاعر آزاداندیشی و اجتماعی است که در هرات چشم از دنیا پوشیده است نمونه کلام :

قصیده

که یا بلجۀ معنی نهم بطرز دگر
و باحکاقتی از رفتگان بحر به بر
بله و لعب به بیهوده روزگار بسر
چون نسبت است تا نعمت شافع محشر
بیان کاسه و تو صیف حضرت جعفر
نه جرأتی که کنی وصف ساقی کوثر
نه انوری و نه بیدل نه میرزا امظهر
تو هم زیندا حباء خویشتن مگذر
که از حیا سروپا مخفی است در چار در
شروع قصه نمودم بدین نهیج از بر
چنانچه ضابط یا تخت بر سر دفتر
عرق ز چهره دوان چون مؤکلان سقر
رسید قاصدی از طرف قریه « عنبر »
شبه نامه اصحاب راست در محشر
چو هد هدی که دهد نامه را بقوه پر

شبی به جیب تفکر فر و ببردم سر
قصیده کنم انشاء تمام مدح و غزل
سروش گنت که ای عمر خویش کرده تپاه
چولا بقست ترا حمد خالق کونین
زبان قاصر و نعر بف چارده معصوم .
نه قوتی که ستائی چهار گوهر پاک
نه سعدی که ترا علم و معرفت حاصل
بلاغت تو بفن ظرافت افتاده
بگو چگونگی رسیدی بوصول دلدار
اعوذ گفتم و بعد از نضح و آروغ
بصدر مسند عزت نشسته بودم دوش
حشم به پیش و خدم از قفا غضب آلود
نهاد عود بر آتش کشاده نافه مشک
کشید نامه سر بسته و بیدستم داد
ستاده شد به ادب گویا ز طرف سباء

نوشته بود ز حاجی « عزیز » باد پیام
 به آن محیط کمال و با سمان جلال
 به عندلیب خوش الحان عالم تجرید
 که ای عدیل تو در روزگار لم یوجد
 به نزد فکر تو پست است رفعت با لون
 بدر ب حجره ات استاده هر سحر خاقان
 سرت ز نخوت کبر و غرور بساد تپی
 مشایخند ترا در حدیقه چـون طـلاب
 بغیل توست همه مالدار چون مسکین
 مباد مجاس عیش تو هیچ گه خالی
 به برج عصمت و عفت مراست ساجد

نمونه غزل -

با نصیحه دانش با نسر و سر و ر
 با نگر یوه دانش به زردبان هند
 بشاهباز شکار افکن هما بون فر
 وای بمثل تو در کار د ارلم بنظر
 به پیش ذهن تو کند است جدت موقر
 بکفش کنند تو خفت است هر شبی قیصر
 تنت قوی ودلت شادو بر گفت ساغر
 مدرس اند ترا در سیغنه چون چاکر
 به نزد تست خوانین سوار چون نو کر
 ز جام بساده صافی و خواندن ششدر
 الخ . . . . .

دو شینه بلبل بنوا خوانند زار زار
 آیا کپی بود که به بینم به چشم خویش
 تا کی بفرق باش عزت بخواب ناز
 آن شرط مردمی است که راب نهد چپوق
 هم خانه میبرند هم از شوق می خورند
 ظلمیکه بر رعیت مظالم می رود
 حقا که بود و باش و محل معاش نیست
 چرخ اربدین روش دوسه روزی قدم زند
 ارباب اعتبار بمعنی نبرده پی

بیارب چسان رسد ز پی این خزان بهار
 (هیئت) ز شهر کم شود (میر) از مزار
 ز انسان سری که هست سزاوار پای دار
 و بن آدمیت است که در لب انهد سکار
 گر وقف نذر وهد به مسمی شود منار
 از دست جور محصل و تکلیف کار دار
 جز دفع ظلم ظالم و با عدل و با فرار
 سنگ سیاه بار داز بن نیله کون حصار
 ورنه ز شر آب شدی وقت اعتبار

(۱) عبارت از هیئت ریاست تنظیمه هرات که حکومت ملکی و نظامی در دست داشت
 (۲) کنایه از متولی یکی از مزارات متبر که هرات

تاریخ د بنیاد صنف ۱۲ (۲۰۰۰) ب محمد عثمان ح حیدر علی رحمد هاشم ن زجیب علی ر ۲۱ ر ۳۱

از يك غزل ديگرش :-

كاش ارباب رياست همچو من رسوا شود   پاي همت سر شود بياسر بجاي پسا شود
تا ترا زوي جزا نايده ميدان قصاص   كسي در بين بازار جنس آرزو سو دا شود

پر ده اين راز از نطق كسان نتوان ككشود

« كوزكي » بايد كه تا اين راز ها پيدا

رسول: عبدالرسول خان متخلص به « رسول » از شعراء دوره امير حبيب الله خان
ست گر چه ديوان مستقلي از او در دست نيست، مگر آثار پراكنده اش

موجود و بعضا در مطبوعات افغانستان منتشر گرديده است.

اينست نمونه كلام شاعر:-
(انتهاد)

چقدر شعله اثر ناله زفر ياد كنم   شكوه از سوزش داغ شرر ايجاد كنم

خاك پروانه دل بر سر خود باد كنم   تا ترا به خيبر از حيله صياد كنم

دل بيداد ترا طرز نياز آموزم

شمع خاموش ترار سم گداز آموزم

خبرت هست چه آتش به جهان افتاده است   شرر برق جها نسوز بجان افتاده است

در چمن برق چمن سوز خزان افتاده است   آتش اندر پر پرواز فغان افتاده است

موج سيل ستم خانه بر انداز رسيد

دشمن حسن بهار چمن ناز رسيد

مجمرداغ دل سوخته آتش خيز است   ساغر آبله از درد شرر لبر است

آن قدر آتش درد دل بلبل تيز است   كه همان بوي گلش بهر فغان مهميز است

شيون بيكسي بلبل بسمل بشنو

نوحه درد دل از عاشق بيدل بشنو

خانه خرابي شرر مل مينما است   سنگ سار ستم جو ر تغافل مينما است

يعني ماتم كده نوحه قلقل مينما است   آه ميناي شكسته دل بلبل مينما است

شد پر يخانه آن نشه سرشار جنون

مونس با ديه پيماني درد مجنون

تاريخ و بنيات صفت ۱۲ (۲۰۰۰) ب محمد عثمان حيد ر علي رحيم محمد هاشم زر جيب علي زار ۲۱۱

نگهت مرغ اسیری قفس مژگانست   مژه بکشا که تماشای چمن عربان است
 بیش پرواز نظر اوج فلک حیرانست   سیر افلاک نمودن چقدر آسان است
 قفل غفلت بدید دیدہ بینا زده

سنگ بر شیشه صد جاوه تماشا زده

جلوه جور خزان تا بنظر میگردد   عقرب غم بسر لوح جگر میگردد
 روح پروانه دل کرد شرر میگردد   ناله آواره پی سوز اثر میگردد
 خامه مشاطه رخساره درد است اینجا
 که مداد قلم از چهره زرد است اینجا

بهر احمر بخدا دیده گریبان کسی است   پرتو نور نظر یوسف کنعان کسی است
 گوهر اشک همان لولوی عمان کسی است   گردش چرخ کهن تابع فرمان کسی است
 که شر در سر و سامان تغافل زده است

آتش شوق بر اسباب تجمل زده است

تو بجز نام به اسلام چه نسبت داری   به پیغمبر تو چه اخلاص و عقیدت داری
 چه نشان از عمل صالح امت داری   به چه کردار تو امید شفاعت داری
 کفر را عار ازین ضعف مسلمانیت

شمر را شرم ز سوائی و بد نامی نیست

بکن از صاحب دین جان برادر شرمی   ای مسلمان بکن از همت کافر شرمی
 از رسول عربی شافع محشر شرمی   وز تنه کون و مکان ساقی کوثر شرمی

بدو منتقال درم گوهر ایمان مفروش

بدو عام شرف نام مسلمان مفروش

محمود طرزی: محمود طرزی پسر غلام محمد خان طرزی متولد
 در سال ۱۲۸۵ ق و متوفی در سال ۱۳۵۳ ق در استامبول

مرد فاضل نویسنده و شاعر متجددی بوده صاحب مکتب تجدد اولی در افغانستان بشمار میرود
 او در دوره امیر حبیب الله خان به نشر روزنامه مشهور سراج الاخبار و روزنامه سراج الاطفال
 و مؤلفات و تراجم خویش پرداخته انقلابی در محیط ادبی و سیاسی افغانستان تولید نمود
 آثار این شخص گرچه از حیث لفظ و ادب متوسط و نظمش افتاده تر است اما من حیث معنی
 و مضمون حق تقدم و پیشروی در دوره تجدد ادبی افغانستان دارد و اینست نمونه اشعار او:

بگذشت و رفت

وقت شعر و شاعری بگذشت و رفت	وقت سحر و ساحری بگذشت و رفت
وقت اقدام است و سعی و جد و جهد	غفلت و تن پروری بگذشت و رفت
عصر موثر و ورید است بـ برق	کامهای اشتری بگذشت و رفت
کیمیای از جمله اشیاء زر کشد	وقت اکسیر آوری بگذشت و رفت
تلکراف آرد خیر از شرق و غرب	قاصد و نامه بری بگذشت و رفت
کوه ها سوراخ و برها بحر شد	جانشینی را گری بگذشت و رفت
شد هوا جولا نگاه آدمی	رشک بی بال و پری بگذشت و رفت
گفت محمود این سخن را و برفت	سعی کن تمبلگری بگذشت و رفت

عبدالرحمن: یکی از شعرای و نویسنده گان متجدد دوجوان دوره امیر حبیب الله خان است که نظم و نثر او در مطبوعات آن - روزه

و دوره ما بعد افغانستان قسماً منتشر گردیده و اینست نمونه کلام او :-

سرود سپاهی

من عسکرم مدافع دین اله خود	اولاد پادشاه دیسانت پناه خود
در مقصد بزرگ فتادم بر راه خود	دارم محبتی به اسوای سپاه خود
عاشق به بیرق و به نشان کلاه خود	
خالص فدائی وطن و پادشاه خود	

من عسکرم بسوی سفر میشوم چو سوق	چون شیر میخروشم و بالم بخود ز شوق
یا همچو قوج نر که بر آید برون ز طوق	گاهی به پیش میجهم و گه بزیر و فوق
عاشق به بیرق و به نشان کلاه خود	
خالص فدائی وطن و پادشاه خود	

من عسکرم همیروم اکنون به مور چل	تا وار هم ز دشمن پرکید و میگر و چل
چون فیر میکنم به غضب گله‌ا جیل	بیشک شود بسی زعدو لنگ با کچل
عاشق به بیرق و به نشان کلاه خود	
خالص فدائی وطن و پادشاه خود	

من عسکرم بسرعت سیوم مثال برق در جوشن و سلاح زسرنای بیسای غرق
تا بد نشان مغفر فو لادیم بفرق چون کب سپیل که نوسرزند شرق
عاشق به بیرق و به نشان کلاه خود
خالص فدائی وطن و پادشاه خود

من عسکرم مدام مسلح نه فالتو بهر صفای دشمن خود سرخ چون انو
مردم سفید شال بیو شدند یسا پتو من او نیفورم رسمی گلنار و پالتو
عاشق به بیرق و به نشان کلاه خود
خالص فدائی وطن و پادشاه خود

من عسکرم گسیل نموده مرا وطن اندر بساط جنگ بمیدانی رتن
تادر حفاظتش بسرو دست و پا و تن کوشش کنم نثار کنم جان خویشتم
عاشق به بیرق و به نشان کلاه خود
خالص فدائی وطن و پادشاه خود

من عسکرم به منصب خود شادمان و خوش بادست کار کن بزبان و دهن خمش
هنکام جنگ و معر که ام تندوترش صوتم بکوش دشمن دینست چون چکش
عاشق به بیرق و به نشان کلاه خود
خالص فدائی وطن و پادشاه خود

من عسکرم زدور چو بینم کلاه و توغ دل در میان سینۀ من مشبود چو قوغ
در جوش جنگ و معر که بی لاف و بی دروغ خون غنیم نوش نمایم مثال دوغ
عاشق به بیرق و به نشان کلاه خود
خالص فدائی وطن و پادشاه خود

من عسکرم رمشود و دستم پر آبله تن شخ زورزش است چو یخ در تگ چله
زورمن وعد و چو شود نیک پر تله بی شبهه روز جنگ کر بز دیک هله
عاشق به بیرق و به نشان کلاه خود
خالص فدائی وطن و پادشاه خود

من عسکرم بزور و به مستی مثال قیج از ترس من غنیم خزیده است در سمج
در قول زدر معامله ام را استباز و سیج در راه حفظ دین و وطن همچو تیغ لیج
عاشق به بیرق و به نشان کلاه خود
خالص فدائی وطن و پادشاه خود

پرشان: عبدالهادی داوی متخصص بد پریشان از شعراء و نویسندگان جوان و متجدد افغانستان در دوره امیر حبیب الله خان است که آثار نظم و نثرش در جراید و مطبوعات افغانی تا هنوز انتشار می یابد و احمد الله حیات دارند، نمونه اشعار او:

بد نبود

دروطن گر معرفت بسیار می بود بد نبود چاره این ملت بیمار میشد بد نبود
این شب غفلت که تار و مار میشد بد نبود چشم پر خوابت اگر بیدار میشد بد نبود
کله مستت اگر هسبار میشد بد نبود
روز و شب چون لنگ و شل در آشیان بنشسته یادهاغ و فکر را بیهوده بیجا خسته
دور از احباب رفته بساعت و پیوسته بر امید کارهای دیگران دل بسته
گر ترا همت ممد کار میشد بد نبود
مانده درد شتیم جمله شل و لنگ و کر و کور کیسه بی قوت است تن بی قوت و دل ناسپور
رهز نان نیز دیک شب تار بک رهرو بی شعور راه دور و پای عور و خسارها اندر عبور
گر که پاک این راها از خار میشد بد نبود
وقت تنگ و فکرا ننگ و عرصه جولان فراخ نخل امید است در دل ریشه ریشه شاخ شاخ
جز خدا امید گاهی نیست یارب آخ آخ مانده تا منزل بسی فرسنگهای سنگلاخ
ای خدا گر راه ما هموار میشد بد نبود
غیر ما دشت و درو دیوار دارد برگ و بار تا بکی بر حال ما خندد گل و باغ و بهار
باری بر ما هم بیسارای ابر رحمت بار بار بار ما اندر گل افتاد و دل ما زیر بار
بار اله بار ما گر بار میشد بد نبود
این غزل در صفحه جبه المبین مکتوب بود گر چه نام شاعرش از چشمها محجوب بود
این خطاب او بخود بسیار تر مر غوب بود چند گوئی شاعرا اینکار میشد خوب بود
چند گوئی ماها را کاینکار میشد بد نبود
پند گفتن بار فیقان است گر چه کار نغز انتباه مسلمان است از چه از اطوار نغز
هست ایقاز برادر گر چه خوش کردار نغز از سخن خاموش شو کاین جمله کی کردار نغز
گر گرایان جانب کردار میشد بد نبود

صاحب‌داد: صاحب‌داد کوهستانی از شعراء مشجد دوره امیر حبیب‌الله خان است که به لهجه های محلی شعر میسرود و قسماً اشعار او در

روزنامه سراج الاخبار منتشر گردیده است .

نمونه اشعار:-

بلبل از با تو گنجد دعوی شیر بن سخنی	سرکنی بال کنی لایق غولک ز دنی
گر سرت دزد کند خیل ملا نگذارم	بر رخت چف کدنی یف کدنی کف کدنی
سر و گر ناز کند با قد توای دلبر	سر زنی بیخ زنی لایق آتش کدنی
بورخ لاله رخان شب همه شب صاحب‌داد	بینی و بینی بکنذ ره پندکک زنی

خواجه محمد: خواجه محمد سالنگی مثل صاحب‌داد از شعراء محلی دوره امیر حبیب‌الله خان است که اشعارش در

سراج الاخبار نشر شده اینست نمونه کلام او:-

سرخ و سفید همدم خو با نو می	سبز ینه رنگ آ مد ه مهما نو می
سرم بقدمهای خوشتمی نهم	هر نفسی می کنی پر ساناو می
نخره کده پیشککم می گذری	آتشکی میزنی در جاناو می
گرم خنک کشته دلم از شتاب	هوف تو نکو پر عرقس جاناو می
دست بدست هر دو یما بیا بریم	سیل کنان سوی گلسناو می
خوجه مومد گفت نه بشی بر زمین	جای تو دختر سرچشما نو می

بلهجه هزاره کی :-

ای خدا سینه موقا قروق شده دق دق مو کنه	ناصر ازما طلب مال بناحق مو کنه
مو صلا نش ز سر قارو غضب آ مد ه بسود	غز زده فش زده او قره ره ابلق مو کنه
مو کومش روغوی صاف و جوو گندم ند روم	مو که غلغل تو نکو بوزک تو بق بق مو کنه

سید حسین: از شعراء جدید دوره امیر حبیب‌الله خان است که به لهجه های محلی شعر میسرود و بعضاً در سراج الاخبار محمود

طری انتشار می یافت . نمونه کلام بلهجه هزاره کی :-

موکنه

کارهای که این اجل موکنه	بیخ و بشیا د عمر کمال موکنه
چون بماند ترا درون احد	مارو گزدم همه دبل موکنه
منکر و هم نیکر میاید	از عملهای تو سول موکنه
گر بگوئی جواب ایشان چیست	زود در دان تو عمل موکنه
ور نه گوئی جواب ایشان زود	همچنان گرز میزنه که شل موکنه
خط عمر تو میدهند به سقر	نروی زوره کی کشل موکنه
بس کن ای سید حسین تو شو خاموش	حرف حق کی بکس جدل موکنه

(شاعره ها)

از دوره های بیشتر مخصوصاً دوره ابدالی رسم مانده بود که نه تنها توجه به تعلیم و تدریس زنان افغانستان بعمل نه آید بلکه تحصیل و سواد منافی عفت و مقام زن در جامعه محسوب شود. این طرز تفکر در دوره محمد زائی تا ئید شد و به تعلیم زنان توجه بعمل نیامد معیناً ذوق بدیع که ودیعه الهی است معدوم نگردیده و گاهی در بین چهار دیوارخانه ها نیز منعکس شد و شاعرهای و لو بسیط و ابتدائی به میان آمد. گرچه آثار اینها اکنون از میان رفتند باز آنچه باقیمانده نمونه قسمتی از ایشان در ذیل نشان داده میشود.

فدوی: بی بی آمنه فدوی بنت نور محمدخان و زوجه عبدالجیب خان متولد در سال ۱۲۷۶ قمری در شهر کابل زنده گئی 'وزنی تحصیل کرده و شاعر

مشراب بوده، او ۵۶ سال عمر کرد و گاهی شعر گفتن مشغول میبود.
نمونه کلام :-

غزل

تساظر در چمن وضع جهان وا کردم	ستمی بود که بر دیده بینا کردم
نه چمن رنگ وفا داشت نه گل بوی بقا	حیرت آلوده به رسو که تماشا کردم
شوخ چشمی چو گلش کردم و بس شرمیدم	هر تمنای که ازین سفله تنها کردم

گر به محشر زمن از حاصل دنیا برسند گویم افسوس همه خواهش بیجا کردم
 ذره نیست متاع زین سفر دور و دراز غفو خواهم ز خدا آنچه خطاها کردم
 فدو یا دیر خجالت بکشی روز جزا
 ز آنکه در عالم فانی چه مهیا کردم

محبوب هر وی: محبوب دختر سکندر خان نظام الدوله و خواهر
 حمد قلی صارمی شاعر شیوای هرات است
 او زن تحصیل کرده، فاضل و شاعر بوده، و در عنفوان جوانی از زهر ظلم و جهل شوهر در
 سال ۱۲۶۴ قمری بخاک نمناک خفته، اینست نمونه کلام او:

(غزل)

دیدم آن پیمان کسل از باری ما عار کرد از نظر انداخت ما را بادل اغیار کرد
 آشنائی کرد اول تا قرار از دل ر بود گشت چون آرام دل بیگانهگی اظهار کرد
 از برم رفت وز تفاسل روی سوی من نکرد چشم امیدم بر ایش از قفاخو نبار کرد
 بسبب رنجید آن بد خو بمن واضح نشد کن چرا بیمو جیی از دوستان انکار کرد
 گفتمش مرد از غمت محبوب گفتمش مرد ای خوش آن عاشق که او جان را فدای بار کرد

عاجزه: صاحبو عاجزه دختر گل محمدخان قندهاری متولد در سال ۱۲۹۷ قمری
 شاعره پشیمو زبان بود نمونه کلام او از مرثیه خواهرش (ناز کو) اینست :-

پر خپل خدای به فریاد کرم عوس غوارم له باری
 تنگوم به کړندی
 ما و بدل جلاگي زه خور را غلسمه د شپی
 حاجت می دی راوری بخت خو غوارم پرتندی
 تنگوم به کړندی

عاجزه: صنوبر عاجزه بنت سید عبدالله کرخی هراتی متوفی در سال ۱۳۰۸ قمری
 از شاعره های هرات بود و اینست نمونه کلام او :-

ای شه با سخای من دل شده مبتلای تو طوطی طبع من گنبد شام و سحر نوای تو
 عمر عزیز را دم در هوس لقای تو محرم سر لا مکان جان و دلم فدا بتو
 مرغ دلم بسا و ج عرش پرزند از هوای تو

۲۳۱
 ۲۳۰
 ۲۲۹
 ۲۲۸
 ۲۲۷
 ۲۲۶
 ۲۲۵
 ۲۲۴
 ۲۲۳
 ۲۲۲
 ۲۲۱
 ۲۲۰
 ۲۱۹
 ۲۱۸
 ۲۱۷
 ۲۱۶
 ۲۱۵
 ۲۱۴
 ۲۱۳
 ۲۱۲
 ۲۱۱
 ۲۱۰
 ۲۰۹
 ۲۰۸
 ۲۰۷
 ۲۰۶
 ۲۰۵
 ۲۰۴
 ۲۰۳
 ۲۰۲
 ۲۰۱
 ۲۰۰
 ۱۹۹
 ۱۹۸
 ۱۹۷
 ۱۹۶
 ۱۹۵
 ۱۹۴
 ۱۹۳
 ۱۹۲
 ۱۹۱
 ۱۹۰
 ۱۸۹
 ۱۸۸
 ۱۸۷
 ۱۸۶
 ۱۸۵
 ۱۸۴
 ۱۸۳
 ۱۸۲
 ۱۸۱
 ۱۸۰
 ۱۷۹
 ۱۷۸
 ۱۷۷
 ۱۷۶
 ۱۷۵
 ۱۷۴
 ۱۷۳
 ۱۷۲
 ۱۷۱
 ۱۷۰
 ۱۶۹
 ۱۶۸
 ۱۶۷
 ۱۶۶
 ۱۶۵
 ۱۶۴
 ۱۶۳
 ۱۶۲
 ۱۶۱
 ۱۶۰
 ۱۵۹
 ۱۵۸
 ۱۵۷
 ۱۵۶
 ۱۵۵
 ۱۵۴
 ۱۵۳
 ۱۵۲
 ۱۵۱
 ۱۵۰
 ۱۴۹
 ۱۴۸
 ۱۴۷
 ۱۴۶
 ۱۴۵
 ۱۴۴
 ۱۴۳
 ۱۴۲
 ۱۴۱
 ۱۴۰
 ۱۳۹
 ۱۳۸
 ۱۳۷
 ۱۳۶
 ۱۳۵
 ۱۳۴
 ۱۳۳
 ۱۳۲
 ۱۳۱
 ۱۳۰
 ۱۲۹
 ۱۲۸
 ۱۲۷
 ۱۲۶
 ۱۲۵
 ۱۲۴
 ۱۲۳
 ۱۲۲
 ۱۲۱
 ۱۲۰
 ۱۱۹
 ۱۱۸
 ۱۱۷
 ۱۱۶
 ۱۱۵
 ۱۱۴
 ۱۱۳
 ۱۱۲
 ۱۱۱
 ۱۱۰
 ۱۰۹
 ۱۰۸
 ۱۰۷
 ۱۰۶
 ۱۰۵
 ۱۰۴
 ۱۰۳
 ۱۰۲
 ۱۰۱
 ۱۰۰
 ۹۹
 ۹۸
 ۹۷
 ۹۶
 ۹۵
 ۹۴
 ۹۳
 ۹۲
 ۹۱
 ۹۰
 ۸۹
 ۸۸
 ۸۷
 ۸۶
 ۸۵
 ۸۴
 ۸۳
 ۸۲
 ۸۱
 ۸۰
 ۷۹
 ۷۸
 ۷۷
 ۷۶
 ۷۵
 ۷۴
 ۷۳
 ۷۲
 ۷۱
 ۷۰
 ۶۹
 ۶۸
 ۶۷
 ۶۶
 ۶۵
 ۶۴
 ۶۳
 ۶۲
 ۶۱
 ۶۰
 ۵۹
 ۵۸
 ۵۷
 ۵۶
 ۵۵
 ۵۴
 ۵۳
 ۵۲
 ۵۱
 ۵۰
 ۴۹
 ۴۸
 ۴۷
 ۴۶
 ۴۵
 ۴۴
 ۴۳
 ۴۲
 ۴۱
 ۴۰
 ۳۹
 ۳۸
 ۳۷
 ۳۶
 ۳۵
 ۳۴
 ۳۳
 ۳۲
 ۳۱
 ۳۰
 ۲۹
 ۲۸
 ۲۷
 ۲۶
 ۲۵
 ۲۴
 ۲۳
 ۲۲
 ۲۱
 ۲۰
 ۱۹
 ۱۸
 ۱۷
 ۱۶
 ۱۵
 ۱۴
 ۱۳
 ۱۲
 ۱۱
 ۱۰
 ۹
 ۸
 ۷
 ۶
 ۵
 ۴
 ۳
 ۲
 ۱

عمر عزیز شد تلف نیست زخود مرا خبر روز جزا بمن بکن از سر لطف بکنظر
بنده بخانه غم زار و ضعیف و چشم تر ای مه چهار ده اثر خواجه کل بجز و بر
نعت تو گفته مختصر عا جزه بینو ای تو

گوهر: گوهر کابلی دختر یک کفر رساله دار بوده در حدود سال ۲۹۲ قمری
زنده بود او در اواسط قرن سیزده قمری بابعضی اقارب خود در هند وستان
سفر و در لود هیانه و امر نسر سکونت اختیار کرد گوهر زن شاعره بوده در فارسی
و پشتو وارد شعر میگفت. نمونه کلام او در اردو اینست :-

ستم کر جور کر جفا کر   برای ظالم کبھی مجھسی ملا کر
لجا کر شرم کہا کر مسکرا کر   و یا بو سه مکر کجھه منہ بنا کر

مستوره: حور النساء مستوره غوری بنت میر سید اعظم از زنان شاعره و دارای
دیوان اشعاری بالغ بسه و نیم هزار بیت است که تحفة العاشقین نامش
نهاده مستوره در جوانی بسن ۳۴ سالگی در ۱۲۴۵ قمری دیده از دنیا بست.
نمونه کلام :-

(فصیده)

دل عشاق کرد عارضت مستانه میر قصد   بلی چون شمع روشن شد دو صد پروانه میر قصد
مگر نقش در بت خانه زد نقش جمال تو   که از شوق توهی بینم بت و بتخانه میر قصد
مرا دبر و زوا عظ و عظم ترک عشق و می میکرد   شکست امر و ز پیمان و سر بیما نه میر قصد
دل چون دام زلف و دانه خال تو می بیند   ز ترس دام می لر زد ز شوق دا نه میر قصد
مگر باد صبا از چین زلفش نسگهتی دارد   که بلبل در گلستان جغد هر و برانه میر قصد
که باشد در پس پرده نو ای دلبری دا را   ز آوازش ببین مستوره را دیوانه میر قصد

محبوبه: صفو را محبوبه بنت منشی ابوالقاسم متولد در سال ۱۳۲۲ قمری
در بادغیس هرات زن شاعره و نویسنده و غزل ذیل نمونه کلام اوست :-

(چرا)

اینقدر خون خوردن و سرو و گدازای دل چرا   این همه رنج و مشقت بهر هر جا هل چرا
تا یکی در پیش کو رانت چراغ افروختن   میکنی تلقین بشخص مرده ای غافل چرا
چند اندر خرمن هستی زنی آتش زغم   اینقدر گشتی بمرگ خویش مستعجل چرا

تاریخ دیانت صنف ۱۲ (۲۰۰۰) ب محمد عثمان ح جدید ر علی رحمت هاشم ناز حب علی ۲۳ و ۳۱

صحبت نادان چو میدانی که زهر قاتل است چون ند اوی اجتناب از شر بت قاتل چرا
 خر منت بر باد رفت و بک جوی حاصل نشد ترک نگر قتی از بن سودای بی حاصل چرا
 غوطه زن در بحر معنی گوهری آور بکف
 خشک لب افتاده مجبو به در ساحل چرا

ملاله: روز دوشنبه ۱۷ شعبان سال ۱۲۹۷ قمری هنگامیکه آفتاب سوزان در میدان
 مشهور میوند می تا بید و عسا کرد دشمن انگلیسی منبع آب روان را

در دست داشت .

مجا هدین افغان باشکم گرسنه و لبهای تفسیده و اسلحه کهنه در مقابل توپ و تفنگ عصری
 دشمن برای تخلیص وطن و حفظ ننگ و نام کشور شمشیر میزد ، ناکهان باران گلوله
 دشمن بپیر قدار افغانی را از پا در آورد ، تشنه کی و گرسنه کی جوانان کوفته و خسته کشور
 را به ناامیدی دچار ساخت و هر لحظه مغلوبیت قطعی نزدیکتر میشد ، در چنین وقتی
 دوشیزه حسنا که مثل آتش میدرخشید در سید و پرچم افتاده افغانی را از خاک برداشت
 و برافراشت ، او با صدای رسائیکه عشق و انتقام از آن میبارید این دوبیت را در میان مردان
 و دلبران میسرانید و آنها را بطرف مرگ یا فتح رهنمونی میکرد :

خال به دیار لهوینو کشیدم

از خون معشوق خال سرخ در رخساره خویش میگذارم

چه شینکی باغ کبلی گل گلاب و شر موینه

خالی که گلاب احمر را در باغ سبز شرمنده سازد

که په میوند کبلی شهید نه سوی

خدای بزولا لیه بی ننگی ته دی ساتینه

اگر در میوند شهید نه شدی پس به تحقیق بدانی که برای بی غیرتی زنده خواهی ماند
 سرود آسمانی ایندختر مردان را مجدداً در میان طوفان آتش و خون به پیشرانند و در ساعتی
 هزاران نفر از قشون دشمن معدوم و پرچم فتح و ظفر افغان در اهتزاز آمد . این دختر دختری
 که صدای ملکوتی و اشعار مست کننده اش تاریخ جنگی بک ملتی را مشعشع ساخت همان
 ملاله بیگم است که در عنوان اینستورذ کر یافت . بک عده شاعره های دیگر نیز در دوره
 محمد زائی تظهور و تجدد ادبی در افغانستان گذشته است که از بعضی آثارش و از برخی

شاید نامش از میان رفته است از قبیل مریم سنگی متولد در سال ۱۲۵۳ قمری و اجازه بنت
سردار ارس خان فیروز کوهی زوجه مبراقبال هراتی و مریم متخلص به کنیزک هر وی
متولد در سال ۱۲۵۷ قمری و غیره ها .

مخفی: مخفی بدخشانی بنت میر محمود شاه از حکام محلی آن زمان ، دختر تحصیل
کرده و شعر سرا بود ، مخفی تن باز دواج نداد و اکثر قسمت عمر خویش را
در معیت خانواده اش در حالت تبعیدسیاس در کابل و قندهار در دوره امیر عبدالرحمن خان
بسر برده و بعد به بدخشان برگشته است ، آثار شعری او مرکب از غزلیات ، مخمسات
و رباعیات ، و غزل ذیل نمونه کلام اوست :-

آهسته

خط آمد بر رخ ای سیمتن آهسته آهسته بیرون شد سبزه ات گرد چمن آهسته آهسته
بین ای باغبان گل کرد آن حرفی که دی میگفت نسیم صبح در گوش چمن آهسته آهسته
بت نامهر بانم مهر بان گردیده میترسم مبادا بشنو دچرخ کهن آهسته آهسته
صد افسون چو طلفی را که بفریبند باشکر دلم را برد آن شیرین سخن آهسته آهسته
فدایت جانمن قاصد چو بردی نامه ام سویش زبانی هم بگو احوال من آهسته آهسته
خوشا سیر بهار قندهار رود و ستان با هم که میگشتم در گرد چمن آهسته آهسته

نبودی گر سر آزرده مخفی چرا گفتمی

سخن بامدعی در انجمن آهسته آهسته

سپینه: سپینه بیسکم بنت نور محمد خان الکوژائی از شاعرهای پشوتوزبان افغانستان
و از باشندگان هرات است که در محاصره مشهور سال ۱۲۵۵ قمری شهر هرات

از طرف فارس زنده و در شهر مذکور ساکن بوده است ، سپینه قصه محاصره هرات را در
چندین صدیبت در رشته نظم کشیده و یادگار زر می از خود گذاشته است ، نمونه کلام :

هجوم دشمن شهر هرات

غلیم پر بیار هجوم راوری مخ تی و لاری بار محمد (۱) یباوری

(۱) وزیر بار محمد خان مدافع هرات

ولی دو بنو بر حصا ر بهییزی
 پشتون ز خمی دی غلیم په خد ننگ
 قول را ووژی و سله دار له کور و
 هرات له لاسه په ژوندون مه باسی
 دا زموز تا تو بی زموز ما من دینه
 زموز دیلر و شکلی مدفن و ساتی
 د لته بهییزی و بنی تل دا افغان
 زموز نغری دی زموز کور دینه
 ولاړ دشی دادی دپشتون نوی پیغور
 توره را با سه هر په ننگه نامه
 دپشتانه بیر ننگه لجان و کړه ایثار
 نوم دپشتون نوم داوس خوند بسی
 له یار محمد او کرامانه دلی
 پر د بنمنه نوی جوړ کړ لپییر
 موره ئی کړه پر غلیمه نو بوره

ژموز پشتمانه لکه زمزی جنکیزی
 هرات به وینود پشتون شو گار ننگ
 یار محمد وائی پشتموز ساز مر و
 پر غلیم و کړی بو هجوم کړندی
 دا خرب زموز کوردی زموز وطن دینه
 کفن په غا رده دا وطن و ساسی
 د لته پرا ته دی ننگیا لی نیکه گان
 هرات زموز دی زموز کوردینه
 دشمن را غلی تر دیواله و کور
 کامران (۱) ناری کړی چه پشتمونه قامه
 مه پایله لجان اوسه و لار پر حصار
 بویه غیرت چه مونا موس خوندی سی
 ز لمو چه وارویدی ناری غلبه سی
 لسه کسلا و واته زمزی با نو په خیر
 سروئی غو ش کړه دد بنمن په توره

دشمن شومات راغی دوران د کامران

دیار محمد بری ستوری لجان

نثر نویسی ها

میر احمد اظہر: متولد در سال ۱۲۰۶ قمری در شهر پشاور محصل
 در بنگال و متوطن در علاقہ جرم بدخشان یکی

از نویسندگان قرن سیزده افغانستان است که در علوم توغل داشته و در هندوستان و نورکستان
 مشرقی سفر و بالاخره در یارکیند در سال ۱۲۶۹ قمری فوت کرده است. اظہر نوزده
 جلد کتاب نوشته که هشت نسخه خطی آن در کتابخانہ حفید او غلام نبی خان و کیل
 در شورای ملی افغانستان (متوفی ۱۳۱۵) شمسی موجود است به اینقرار: تطریق الطالبین

(۱) شہزادہ کامران حکمران و مدافع ہرات

در تصوف اسلامی) سلسلته الا ولایا . ذکر السالکین (تصوف) کنز السلاطین (نصایح
بو ملوک) سبیل الرشاد . اسرار المخلصین بعلاوه مجموعه از غزلیات و مثنویات نیز دارد .

از نویسندگان عصر امیر دوست محمد خان و دارای کتابی
حسین علی : بنام (حبیب القلوب) در سیزده فصل و رساله بنام (مجموعه
خوارق) در بیست و چهار فصل است که نسخه خطی اول الذکر در نزد عبدالحسین کواسه
او در کابل موجود است و نسخه موخر الذکر که به امر امیر دوست محمد خان در نظم
و اثر تالیف شده معلوم نیست .

حبیب الله : آخند زاده حبیب الله قندهاری معروف به (حبو آخند زاده)
متولد در سال (۱۲۱۳) قمری و متوفی در سال ۱۲۶۵ قمری
در شهر قندهار از علما و نویسندگان افغانستان بوده در هندوستان ، ابران و عربستان
سفر و تحصیلات نموده ، مؤلفات او قرار ذیل است -

مجموعه رسایل در فارسی و عربی . معیار الاعتبار . آفات غرور . رساله تفکر . رساله نماز
موعظه : صبر و شکر ' محبت الهی ' تمیز مؤمن و کافر ' تواریح و فیات . شمع بارقه . چهل
مسئله ' خلاصه فیصل التفرقه مغتنم الحصول فی علم الاصول . سمت القبلة . اسان المیزان
فی تقویم الاذهان . شرح مقامات حریری روضات . تخریج احادیث موضوعه . تمقیح تهافت
حاشیه برزیج الغبکی .
منهاج العابدین (منظوم در پشیتو)

عبدالباقی : عبدالباقی قندهاری پسر مولوی عبدا الرسول متولد در اوایل
نصف دوم قرن سیزده هجری از زمره مؤلفین و نویسندگان
افغانستان آروز بوده در بلاد اسلامی سفر و تحصیل ، و از نازل اجتماعی مسلمین متحس
گردیده است ، از جمله آثار او در پشیتو یکی کتاب « تبیین الواجبات » در اخلاق است
عبدالباقی در روز مگه مشهور میوند بر خلاف دشمن داخل حرب بوده ، و ابیات ذیل نمایند
احساسات او است :-

چه مرداری غوپی نه خورم عادت کپی تر کر زولی
گوشت مردار نخورم چون عادت نشد . ولی
رشوت خورم په خلور لاسه چه عادت رخصت را کری
رشوت با چهار دست میخوریم زیرا عادت کرده ایم

شه آگاشی افغانونه دایه خوله نشی تیر بوزی

افغانها بد انید زندگی جز این مسکن نیست که

یابه مرمی یابه ئی وژنی یابه وی لکه سر کوزی

یاباید بمیری و یاباید بکشی یا مثل خولک زنده باشی

خلرمه لو بیه نشته نه بیه ئی مومی ترقیامت

شق چهارم برای زنده وجودندار دو تا ابد موجود نخواهد شد

* * *

ددوزخ اورمی قبول دی ربه واوره دا کلام خایمن بشنو که آتش دوزخ را قبول دارم اما

جه زما دین دشمن هیخ وقت نشی زما امام نه اینرا که دشمن دین من امام و قائم من باشد

* * *

لابه کله غوټه شوی وه د کفر په تالاب کی ندانم این شمشیر چه وقتی بخون کفر غوطه زده

هغه توره د خلیزی په منبر و په منبر اب کی که تا هنوز در منبر محراب مید رخشد

میر محمد نبی احقر از نویسندگان قرن سیزده بدخشان و منشی میر یوسف علیخان یکی از حکام محلی

رستاق است که کتابی بنام « تکمیلته الریاض » در فصول مختلفه راجع به شرح حال

شعراء صوفیون و مباحث بر مسائل علمی و ادبی به عنوان میر یوسف علی در سال ۱۲۶۱

قمری نوشته . سائر مولفات احقر ازینقرار است :-

حدایق الحایق (عروض) قوافی هشت بهشت . قواعد فارسی شرح حال قیس عامری و لیلی

شهادت حسنین ، کتاب البدیع ، تحقیق اللغات ، اصول معاشرت ، دیوان شعر ، احقر در سال ۱۲۶۹

قمری بمرض سل از دنیا در گذشت و در شهر رستاق دفن گردید

سید جمال الدین سید جمال الدین افغان بن سید صفدر اسعد آبادی کنری متولد در سال ۱۲۵۴ قمری در کنرو

متوفی در سال ۱۳۱۴ قمری در اسلا مبول نه تنها بزرگترین مرد سیاسی افغان نستان بلکه

بزرگترین عالم ، فیلسوف ، خطیب و نویسنده افغانی در قرن گذشته و از شهر مشاهیر

مشرق زمین محسوب است سید از زمان تولد تا سال ۱۲۶۱ قمری در کنر بوده در سال ۱۲۶۲ قمری

به کابل وارد و تا ۱۲۷۱ قمری مقیم ماند و در سال ۱۲۷۲ قمری به هند ، عراق ، حجاز و سوریا

سفر و بتحصيل خود دوام داد و در ۱۲۷۴ قمری به افغانستان مراجعت و بکابل مقيم شد
در ۱۲۷۹ قمری در معیت امير دوست محمد خان به هرات سفر و از آن بعد تا سال ۱۲۸۴ قمری
بدر بار امير شير علي خان و امير محمد افضل خان و امير محمد اعظم خان باقیمانند و بلان ترقی
افغانستان را به اساس تعميم معارف و پيشبرد زراعت، صناعت، تجارت و اصول اداره ديمو کراسی
طرح کرد بالاخره در سال ۱۲۸۵ قمری مایوساً افغانستان را ترک و به سیاحت دنیا بر آمد
و تارقت مرگ ممالک افغانستان، فارس، هندوستان، مصر، تورکیه و کشورهای عربی
زبان را ب سیاست اتحاد و اسلامی و اداره ديمو کراسی و قبول تمدن جدید عالم و مقابله با
سیاست استعماری غرب آشنا و سوق نموده سيد جمال الدين در سیاست استعماری دول بزرگ
غربی مکرراً مداخله و در تمام محافل سیاسی اروپا شهرت عظیم سیاسی و حتی علمی
حاصل کرد نقش سيد جمال الدين بعد از نیم قرن یعنی (۴۷) سال در افغانستان آورده شد
و در کابل با تجلیل بسیاری در سال ۱۳۲۳ مطابق ۳۱ دسمبر ۱۹۴۴ بروز شنبه ده جدی دفن
شد. آثار سيد جمال الدين قرار ذیل است :-

تمة البيان فی التاريخ الافغان البیان فی الانگلیز و الافغان . رد علی الد هر بین مقالات
جمالیه . مقالات عروه الوثقی . مجموعه نضياء الخافقین . ماده « باپی » دائرة المعارف بستانی
و مقالات بسیاری در مطبوعات فرانسه و مصر و غيره .

سيد جمال الدين چون مشغولیت دایمی در سیاست مشرق زمین و تنویر افکار داشت و هم درین
موضوع خطابه ها ایراد و مقالات در مطبوعات مینوشت لهذا کمتر به تالیف و تدوین کتب
وقت مییافت و رنه او که عالمی جید و نویسنده زبردست مخصوصاً در ادب عرب بود میتواندست
مؤلفات مهمی بوجود آورد .

میرزا یعقوب علی کابلی ابن میرزا احمد علی متولد در سال
یعقوب علی : ۱۲۶۷ قمری در بلخ نشو و نما یافته و در میمنه جزء ماه ورین

محلّی بوده بعدها سفر در سمرقند کرده و در آنجا در سال ۱۳۰۷ قمری بنوشتن تاریخ آغاز
نموده است او دو جلد کتاب تاریخ راجع به افغانستان و کتابی هم مبنی بر سوانح شخصیش
نوشته که امروز تنها يك جلد اول تاریخ او بنام « تاریخ پادشاهان متاخرین افغانستان »
در دست است این کتاب دارای هفت باب و یازده فصل حاوی وقایع تاریخی دوره محمدزائی
افغانستان از وقت امير دوست محمد خان تا آغاز دوره امير عبدالرحمن خان است، تاریخ

پادشاهان متاخرین افغانستان گرچه از نظر ادب و لفظ و اسلوب ارزش زیادی ندارند مگر از حیث تاریخ مملکت و اینکه بی‌ظرفانه نوشته شده مهم و قابل اعتماد خوش بختانه نسخه قلمی آن در موزه کابل موجود است

نور محمد قندهاری

نور محمد متخلص به نوری از اهالی قندهار و مرید نویسنده و جهانگیر بوده

بود در سال ۱۲۸۰ قمری در پنجاب و در سال ۱۲۸۴ قمری در لندن سیاحت مینمود. نوری در دربار امیر شیر علیخان در کابل سالها گذرانده و در سال ۱۲۸۷ قمری کتاب تاریخی بنام (گلشن امارت) تالیف نمود که اینک نسخه قلمی آن در مجموعه نسخ خطی کتابخانه پستو تولنه - ریاست مطبوعات موجود است. گلشن امارت مشتمل بر شش باب و چهل و سه فصل در دو صد و شصت و پنج صفحه راجع به تاریخ دوره پادشاهی امیر شیر علیخان تا سال ۱۲۸۷ میباشد این کتاب گرچه یکطرفه و چاپلوسانه نوشته شده معیند یکی از وثائق معتبر تاریخی دوره محمد زائی افغانستان است مؤلف در اخیر کتاب خود وعده داده است که جلد دیگری در تاریخ وقایع مابعد سال ۱۲۸۷ دوره امیر شیر علیخان خواهد نگاشت ولی معلوم نیست این وعده را ایفاء نموده است و باخیر زبر اهنو زما از جلد دیگری غیر از گلشن امارت اطلاعی نداریم

میر برهان الدین لاغر

از نویسندگان قرن سیزده هجری بدخشان است کسه تذکره بنام

«اخوان المجالس» در سال ۱۲۸۵ هجری قمری تالیف و تدوین نموده است و اضافه ازین شرح حالی از او در دست نیست جز اینکه لاغر در عهد پادشاهی امیر شیر علیخان زندگی میکرد.

نجم الدین ذاکری

ذاکری از نویسندگان شعر و ادب دوره امیر دوست محمد خان است که در سال ۱۲۷۲

قمری کتابی بنام «افضل نامه» راجع به امیر دوست محمد خان و سردار محمد افضل خان پسر امیر نظم کرده است شرح حال ناظم افضل نامه در دست نیست حتی بعضی مؤلفین و نویسندگان دیگری درین دوره گذشته اند که از نام آنها هم اطلاعی نداریم از قبیل مؤلف گمنام کتاب (مزارات بلخ) مرقوم در سال ۱۲۷۴ قمری که نسخه خطی آن در کتابخانه موزه ملی معارف کابل قید است و مؤلف مجهول کتاب (قیصر نامه) ترجمه از یک نگارین عربی

تاریخ و بنیاد صنف ۱۲ (۲۰۰۰) ب محمد عثمان ح جید رعلی رحمد هاشم نر جنب علی ر ۲۴ ر ۳۱

تالیف حکیم ابراهیم افندی در احوال خلفاء عثمانی این کتاب بعد از سال ۱۲۸۰ قمری
تالیف و در سال ۱۳۰۸ قمری بواسطه محمد رحیم الکوژائی هراتی نقل شده که اینک نسخه
قلمی آن در کتابخانه وزارت معارف در کابل موجود است .

میر یار بیگی : میر یار بیگ از نویسندگان بدخشانی دوره امیر حبیب الله خان
است که بعدها تذکره بنام (لعل بدخشانی) در سال ۱۲۸۳

شمسی هجری در کابل تالیف کرده است .

عبدالکریم : سید عبدالکریم الحسینی نویسنده دیگری از بدخشان در دوره
امیر حبیب الله خان است که بعدها در سال ۱۳۰۲ شمسی تذکره های

« بهار بدخشان » و « مفرح الاحباب » را تالیف نمود .

محمد یوسف ریاضی : محمد یوسف ریاضی ابدالی هر وی
متولد در سال ۱۲۸۸ قمری ابن محمد

حسین در سال ۱۳۰۰ قمری در فارس سیاحت و در سال ۱۳۲۰ قمری در هرات بتالیف کتابی
بنام بحر الفوائد در دوازده باب مستقل آغاز و بعدها در مشهد سفر و بقیه تالیف خودش را
تکمیل نمود که نسخه مطبوع آن چاپ ایران در دست است ، ابواب کتاب او اینست :

بیان الوقایع (شرح حال مؤلف) ضیاء المعرفة (حکایات) عین الوقایع شرح دوازده جنگ
(افغانستان) دفتر دانش (تجزیه شخصی او) پرسش و پاسخ فیض روحانی (اشعار او) منبع البکا
(مرانی) تخمیسات ، رباعیات ، پریشانی ریاضی ، اوضاع البلاد ، خاتمه کتاب .

غلام مرتضی : غلام مرتضی قندهاری از نویسندگان کن و مترجمین دوره

مینمود وقتی که او در مشهد صفت نائب قونسلگری انگلیس را داشت دو جلد کتاب انگلیسی
مبنی بر واقعات و سوانح امیر عبدالرحمن خان را که از طرف منشی سلطان محمد نام هندوستانی
نوشته و در لندن طبع شده بود در فارسی روان ترجمه و بنام تاج التواریخ منتشر گردانیده
ترجمه فارسی غلام مرتضی ساده و قشنگ است ، گرچه اصل کتاب بسیار اعتماد را نشاید
زیرا امیر عبدالرحمن خان یک جلد کتاب مبنی بر سوانح خودش از ایام صباوت تا روز حرکت
از خوقندور سیدن در بدخشان نوشته و بعدها در کابل « بنام پندنامه دنیاودین » بطبع رسانده
که فیض محمد کتاب مذکور را در جلد دوم سراج التواریخ خود جا بجا گنجانیده است .

تاریخ و بنیاد صنف ۱۲ (۲۰۰۰) ب محمد عثمان ح جید رعلی رحمد هاشم نر جب علی ر ۲۴ ر ۳۱

ولی منشی سلطان محمد هندوستانی که در کابل مستخدم بود يك نقل پندنامه دنیاو دین را سرقت فرار از افغانستان خارج شده کتب مذکور را در یک جلد بزبان انگلیسی ترجمه و منتشر ساخت و هم یک جلد دیگر از وقایع مربوط به افغانستان از نزد خود بر آن افزود که امروز هر دوی آن بنام جلد اول و جلد دوم تاج التواریخ ترجمه فارسی غلام مرتضی قند هاری معروف و موجود است. و چون کتابهای مذکور معروض اغراض سیاسی و پراگمندی دیگران گردیده است لهذا تمام آن قابل اعتمادنه میباشد. نمونه ترجمه فارسی غلام مرتضی از جلد اول تاج التواریخ.

(از زبان امیر عبدالرحمن خان) مر اسله مذکور را (مکتوبی که کریفن انگلیسی از کابل در قندوز بعد از داخل شدن امیر عبدالرحمن خان در افغانستان برای او فرستاده بود) گرفته کشودم مضمونش بقرار ذیل است: دوست محترم من سردار عبدالرحمن خان! بعد از تبلیغات رسمیه و آرزو مندی مزده سلامتی اطلاعا زحمت افزا میشود که دولت انگلیسی از استماع اینکه شما بسلامتی وارد قطن شده اید مشعوف هستند و خوشنود خواهند شد بداند شاه از روسیه بچه قسم حرکت نموده اید و اراده و خیالات شما چیست «دوست شما کریفن» چون اولین مذاکرات من با دولت انگلیس بود خیال کردم صحیح نیست بدون مشورت با عسا کر خودم جواب این مر اسله را بدهم و از اشخاص مفسد بیم داشتم که شاید بگویند اسباب چینی دارم که مملکت را به انگلیسها تسلیم نمایم و این فقره باعث تمامی خواهد بود و نیز دانستم موقع بدست آمده است که بتوانم بفهمم در باب مراد و ادات خا ر چه ملت من تا چه اندازه اقتدار بمن خواهند داد. لهذا مر اسله مذکور را به آواز بلند بجهت لشکر خودم قرائت نموده گفتم مشعوف خواهم شدا گر سر کرده ها در نوشتن جواب این مر اسله با من معاونت نمایند زیرا میخوانم بدون اینکه قبلا بادریستان تازه خود مشورت نموده باشم اقدام در کاری بنمایم و از همه شما خواهش نمودم در نوشتن جواب همراهی نمائید. و در روز مهلت خواسته روز سوم تقریبا یکصد کاغذ نوشته نزد من آوردند. مضمون بعضی از این قرار بود: «ای ملت انگلیس! باید از مملکت ما خارج شوید یا شمارا بیرون خواهیم کرد یا جان خود را در سر اینکار خواهیم گذاشت دیگری چنین نوشته بود و قبل از اینکه باشما مشغول مذاکره شویم باید غرامت خسارت و ضررها بیکه با افغانستان وارد آورده اید بدهید» دیگری

نوشته بود باید صد کرور و پیه غرامت خراب کردن تو پها و قلعه جات مارا بدهید و الا نخواهیم گذاشت یک نفر انگلیس زنده به پشاور برسد چنانچه در زمان سابق چنین کردیم .
 یک نفر از سر کرده ها چنین نوشته بود : - ای کفار غدار ! شما هند وستان را به مکر و فریب متصرف شده اید و حالا میخواهید افغانستان را هم به همین قسم به هندوستان ملحق نمائید ، تا وقتیکه قوه داشته باشیم دفاع خواهیم کرد . بعد دولت دیگری مثل دولت روس با ما ملحق خواهد شد که به مخالفت شما جنگ نمائیم .

خالص بن موسی خان ابدالی از نویسندگان قرن سیزدهم هجری افغانستان و در سال

سلطان محمد خالص :

۱۲۸۱ هجری زمان سلطنت امیر شیر علی خان بنو شتمن تاریخ موسوم به «سلطانی» آغاز کرد که در سال ۱۲۹۸ قمری یعنی بعد از مرگ امیر شیر علی خان و حکومت محلی سردار محمد ایوب خان پسر امیر در هرات و قندهار بچاپ رسید ، خالص در بن کتاب وقایع تاریخی افغانستان را قسماً تا سال ۱۲۷۹ قمری و الحاق هرات بدست امیر دوست محمد خان نوشته ، مابقی حادثات تاریخی را حواله به جلد دوم مینماید که معلوم است فرصت اتمام و چاپ آنرا نیافته است ، خالص در تحریر این کتاب به علاوه اقوال موثوقه معاصرین ماخذ دیگری را نیز در نظر داشته از قبیل گرامر گولد سمیت ، مرآت الرضیه ، سارجن ملکم مخزن افغانی ، نزک شجاع ، فرشته و جام جم ، و جهانکشی نبادری .
 نمونه کلام : -

راجع به انقلاب کابل بر ضد اشغال انگلیسی

... همد رین اثنا جما عه غازیان کمرهت را بسته و آیه کریمه «والله یحب الذین یقا تلون فی سبیله صفاً» کما نهم بیان مرصوص «را ورد زبان ساخته بر خانه الکسندر برنس که در میان شهر بود ناختمند و اموالش را بغارت برده خودش را که به جهت متواری شدن فراری گردیده بود گرفته به تیغ بیدریغ پاره پاره ساختند و خانه اش را بغارت داده پس ازان آتش زده بعد بتاراج خزانه دولتی که در جنب خانه الکسندر برنس و تحویل جانشین فرنگی بود پرداختند و بطرفه العین آنرا نیز خوان یغما ساخته فقراء و غربا از حصول علم استظهار افراتخند و خوانین درست آئین متفقه مذکور که عبارت از عبداللہ خان اچکزائی و امین اللہ خان لہو گردی و سردار عبدالسلام خان با میزائی

وسر دارسکندر خان با میزائی و غیره در ثانی به این خیال افتادند که کار سترگ چنین را که پیشه ساختیم البته بی وجود پادشاه صورت استحکام ندارد پس به اتفاق بیاد شاهی محمد زمانخان از عان کردند و بنا بر ناکید مواعید به تخالیف شد بده تمسک جستند ..

فیض محمدی: میرزا فیض محمدخان غوری نژاد از منشیان و نویسندگان دوره امیر حبیب الله خان است که بفرمان امیر به نوشتن

تاریخ افغانستان در سه جلد آغاز کرد ' این تاریخ بنام سراج التواریخ به تصحیح خود امیر ومولوی عبدالروف خان و منشی عبداللطیف خان رسیده بعداً چاپ میشد و دو جلد اول و دوم که باحث از وقایع تاریخی دولت ابدالی افغانستان و دوره حکومت محمدزائی است در کابل طبع و در بکو قایم منتشر گردید . جلد سیوم حاوی تاریخ عهد امیر عبدالرحمن خان از جلوس او تا سال ۱۳۱۴ قمری یعنی پنجمسال به ختم پادشاهی امیر مانده در مطبعه ما شیخانه کابل به طبع رسیده بود که از طرف دولت بکدام علت نامعلومی امر تعطیل داده شده ' مع هذا مجلدات آن از طرف اشخاص باذوق بدست آورده شد که تا امروز در کتابخانههای اشخاص موجود است ازین بعد میرزا فیض محمد مایوساً از کار فراماند و لهذا نه اینکه جلد سیوم نا تمام ماند . جلد چهارم که بایستی مشتمل بود بر تاریخ دوره سلطنت خود امیر حبیب الله خان طبع و نشر میگردید نیز از قوه به فعل نیامد و افغانستان عجاله از یک ذخیره مهم تاریخی محروم گردید . در هر حال جلد اول و دوم و جلد نا تمام سیوم سراج التواریخ تا لیف میرزا فیض محمد با معایبی که در اسلوب نگارش تاریخی دارد قوریه بزرگی برای تاریخ نویسی آینده افغانستان راجع بدوره محمدزائی محسوب ولهذا قیمت دار است چونکه او در تدوین و تالیف این تاریخ علاوه به اسناد و مدارک کتبی از اقوال و چشم دید مردم نفع نیز استفاده های شایانی نموده است . میرزا فیض محمد بالاخره در اغتشاش دوره سقوی در سال ۱۳۰۸ شمسی کشته شد .

طبع و عات

عهد امیر شیر علیخان: برای نخستین بار در عهد امیر شیر علیخان مطابع سنگی در افغانستان

وارد و در شهر کابل دایر شد که یکی از آنها بنام مطبعه (مصطفی اوی) و دیگری بنام (شمس النهار) موسوم بود و بعید نیست مطابع دیگری نیز وجود داشت که عجاله اسما

آنها را نه میدانیم در هر حال در مطابع مذکور تا جائیکه اطلاع داریم آثار ذیل طبع و نشر گردیده است :-

اول - مجموعه حواری بک مقدمه طولانی از طرف عبدالقادر و وقایع جنگ روس و عثمانی ترجمه از تا یمز آف لندن در (نود) صفحه بتاریخ دوم شعبان ۱۲۹۴ قمری بنام (وعظنامه) .
دوم - اصول وقواعد عسکری بانقشه ها و اشکال و افراد نظام در حال تمرین نظامی و مصطلحات عسکری که از انگلیسی در پشتو ترجمه شده بنام (وعظ) که افسر ها برای عسکر ها قرائت کنند در (هفتادونه) صفحه طبع مطبعه مصطفی‌آوی به اهتمام میرزا محمدصادق .
سوم - شهاب ثاقب (نام رساله) که در رد و هابی ها نوشته شده و خود امیر شیر علی خان هم شرحی درین رساله نگاشته .

چهارم - کتاب (ذخیره الملوك) مع شرح آن .

پنجم - (کتاب) (فتاوی برهنه)

ششم - تکت های پوسته . کباغذ های رسمی و وثایق و شاید تعلیمات نامه های دیگر نظامی از مطالعه و عطا نامه اولین چنین معلوم میشود که بنام (وعظ) «و غلط نامه» «مواعیظ» و وقایع داخله و خارجه در مطابع مذکور طبع و برای اطلاع عامه نشر می یافته است :-

روز نامه شمس النهار
روز نامه شمس النهار اولین روز نامه افغانستان است که عهد امیر شیر علیخان از سال ۱۲۹۰ قمری ماه بک و در باز در شانزده صفحه محتوی مقالات اجتماعی و اخبار داخلی و خارجی به نگارنده گی قاضی عبدالقادر بشاوری در مطبعه شمس النهار به اهتمام میرزا عبد العالی در بالا حصار کابل طبع و نشر میشد این روز نامه اولین روز نه ایست که از جهان خارج بروی افغانستان کشو ده شد و با لطمه در تنویر ذهان مردم عامل مهم و عمده بوده است . شمس النهار چند سالی به نشر خود دوام داده توانسته است .

عبدالقادری : قاضی عبدالقادر بشاوری از مردم یوسف زائی پشور و دارای السنه فارسی (پنتو) اردو و انگلیسی . صاحب ذوق شعری

در دربار امیر شیر علیخان بحیث مصاحب پادشاه و در عین حال منشی عسکری و سر کرده فابریکه های حربی 'و هم نویسنده اکثر مقالات و وعظ نامه های عسکری و مدیر روز نامه شمس النهار بود این شخص در تحولات ادبی و عسکری آنروزه افغانستان موثر و هم

فرد پر اسراری بوده است ، قاضی کلمات انگلیسی را به تقلید هندوستان برای بار اول داخل زبان فارسی و پشتوی افغانستان نمود . قاضی بعد از مرگ امیر شیر علیخان تا ورود امیر عبدالرحمن خان به افغانستان در کابل بود ولی بعدها مردم کابل بر علیه او نسبت به نطقی که بطرفداری امیر عبدالرحمن خان در جامع نموده بود - شور بدند و قاضی بطور حیرت انگیزی از کابل فرار کرد که تا امروز مفقودالخبر است .

عهد امیر عبدالرحمن خان: در دوره امیر عبدالرحمن خان به اساس عهد

امیر شیر علی خان مطابع سنگی در کابل زیاد شد و ای دیگر نشرات جدیده و روز نامه بعمل نیامد ' مشهور ترین کتبی که درین دوره در مطابع سنگی کابل بنامهای :- مطبعه سرکاری - مطبعه ما شینخانه ' و مطبعه کابل و اغلبا به اهتمام منشی عبدالرازق و سارجن میجر محمد عظیم بطبع ر سیده اینها است :-

اول - « آئینه جهان نما » (منتخبات کلمیله و دمنه)

دوم - « نصاب نامه » (گفتار خود امیر)

سوم - « دیوان اشعار » عایشه درانی

چهارم - رساله امراض اطفال

پنجم - کتاب مساحت

ششم - کتاب « ترغیب با الجهاد » تالیف علمای کابل بغرض حفظ روح سلجشوری

و دفاع از وطن .

هفتم - مبادی کیمیا

هشتم - اوراق صکوک و و نایق و فرامین و اشتهاات و غیره .

عهد امیر حبیب اللہ خان: درین دوره مطابع تیپو گرافی در کابل زیاد و زینکو گرافی

وارد شد . عمده ترین انتشارات این مطابع - بعلاوه و نایق ' مکاتیب رسمی و فرامین و نکات پسته . دستور العملها و امثال آن - کتاب سراج النوار بیخ فیض محمد خان و سراج الاخبار محمود طرزی و مؤلفات و تراجم محمود طرزی .

سراج الاخبار : روزنامه ۱۵ روزه سراج الاخبار بنویسنده کی محمود طرزی از سال ۱۲۹۰ شمسی آغاز به نشر کرده هشت سال دوام نمود این روزنامه مصور در شانزده صفحه به مطبعه حروفی کابل طبع میگردد ' سراج الاخبار در اذهان مردم تحول و انقلاب اجتماعی و سیاسی تولید ' و با اگر بود تقویه و تسریع نمود ' سراج الاخبار از علوم و ادب و اخبار و سیاست باروش معین و البته با روح مدافعه و محافظه کاری که متقاضی هراس از استبداد و بیقانونی است بحث مینمود . و در آخرین سال سقوط خود (۱۲۹۷) شمسی روزنامه ' سراج الاطفال ' را که مسلك آن از نامش پیدا است در چهار صفحه تولید نمود ' که بعد از چند ماهی با سراج الاخبار یکجا سقوط نموده ' جایشان را بروز نامه های (امان افغان) و (ارشاد النسوان) (اولین روزنامه زنان در افغانستان) گذاشتند .

مؤلفات و تراجم مطبوعه محمود طرزی :

آثار مؤثر نظم و نثر ' تالیف و ترجمه محمود طرزی که در دوره نگارنده کی سراج الاخبار او در مطابع حروفی کابل طبع و نشر گردیده ' زمینه تجدد ادبی را در افغانستان تهیه نمود بقرار ذیل است :-

- (۱) جغرافیای منظوم افغانستان . (۲) از هر دهن سخنی و از هر چمن سمنی (۳) پراگنده
- (۴) روضه حکم . (۵) سیاحت در سه قطعه روی زمین . (۶) علم و اسلامیت (۷) آیا چه باید کرد
- (۸) ادب در فن (۹) توحید (۱۰) جغرافیای عمومی . (۱۱) سیاحت دور زمین (ترجمه)
- (۱۲) سیاحت در جو هوا (ترجمه) (۱۳) جزیره پنهان (ترجمه) (۱۴) سیاحت در زیر بحر
- (ترجمه) (۱۵) جنگ روسی و ژاپان پنج جلد (ترجمه)

نمونه نثر نویسی در دوره محمد زائی

اسلوب نثر نویسی در دوره امیر دوست محمد خان از تعزیه نامه ذیل معلوم میشود که بکنفر نویسنده غزنی در مرگ وزیر اکبر خان غازی برای برادرش غلام حیدر خان حاکم غزنی نوشته ' و سواد آن در شماره جوازی (۱۳۱۹) شمسی (مجله کابل) درج است :-
ایزد متعال و خدای لایزال جلت عظمته که بسار گناه عزوجل اش منزله ازو سمت

فنا مقدس از وسعت زوال است ذات برتری صفات حیدری سمات جناب بندگان عالی
سردار صاحب نامدار و آرا مدار ذوی العز و الاقدار سردار روحی فدا را که
قطب آسمان صبر و ثبات است مظهر آثار خیرات و مبرات داشته بسا اشارات
بشارت کلمات :

وبشر الذین آمنوا اذا اسأبتهم مصیبه قالوا انالله وانا الیه راجعون علیهم صلوٰۃ ورحمتہ
من ربهم واولئک هم المہتدون - مسترجع و مستبشر و ارد ' بحر مت محمد خیر البشر و آلہ
اطہر وائمہ اثنا عشر . بعد از ترسیم مراسم شعر گواری و تقدیم رسوم بقراری و جانگاہی
فدویان طرق دوستخواهی بر صفحه صحیفه تعزیه ، مینگارد : از قضیه نامرضیه و واقعہ هابله
جانسوز قدوة المجاہدین فی سبیل اللہ وعمدة المتوکلین فی الامور علی اللہ الاکبر الاکبر
الوزراء وزیر صاحب ملائک صاحب شرف اللہ بلقاء جگرهای خون و چشم هابله مانند رود
جیحون از خوننا به مشحون و از بسیاری وحشت هوشهای زایل و از کثرت حیرت و حسرت
حسن هابطل ' و فحوای آیه کریمہ : « لیضیق صدری ولا ینطق لسانی » . درین مهم نازل
اللہ کبر این چه هنگام است و هنگامی که ناموس اکبر با پرده گیان افلاک ازینغم به فزع
اکبر و خواتین عصمت پرور رده خطه خاک درین ما تم بشور و شر . البته اهل اسلام
و دین چرا حزین و غمگین نباشند که در سد سداد دین و دولت رخنه دیدید گردیده
مشرکین لعین که دشمن خدا و رسولند نیز درین ما تم بشور و شر و در قضای الهی را
هیچ چاره نیست .

(گریه قاضی ارواح بفرمان حقیر داد می جان عزیزم عوض جان وزیر)
هر چند وفات وزیر صاحب معظم الیه اعظم المصایب است باز هم استمراض خوشنودی خالق اکبر اعظم
المطالب بنا بر آن است که به قضای الهی راضی بوده از سر اخلاص فانحة مغفرت بر روح پرفتح
آنسزاوار قرب رحمت ایزدی خوانده میشود - اللہ اکبر اللہ اکبر لا اله الا اللہ واللہ اکبر
و لله الحمد . زیاده چه . مصدرع شود . باقی آن عالیجاہ الی یوم القیام . قائم مقام
آن والا مقام باد .

۲۱۱ ر ۲۱۱
 ۳۱
 ۳۲
 ۳۳
 ۳۴
 ۳۵
 ۳۶
 ۳۷
 ۳۸
 ۳۹
 ۴۰
 ۴۱
 ۴۲
 ۴۳
 ۴۴
 ۴۵
 ۴۶
 ۴۷
 ۴۸
 ۴۹
 ۵۰
 ۵۱
 ۵۲
 ۵۳
 ۵۴
 ۵۵
 ۵۶
 ۵۷
 ۵۸
 ۵۹
 ۶۰
 ۶۱
 ۶۲
 ۶۳
 ۶۴
 ۶۵
 ۶۶
 ۶۷
 ۶۸
 ۶۹
 ۷۰
 ۷۱
 ۷۲
 ۷۳
 ۷۴
 ۷۵
 ۷۶
 ۷۷
 ۷۸
 ۷۹
 ۸۰
 ۸۱
 ۸۲
 ۸۳
 ۸۴
 ۸۵
 ۸۶
 ۸۷
 ۸۸
 ۸۹
 ۹۰
 ۹۱
 ۹۲
 ۹۳
 ۹۴
 ۹۵
 ۹۶
 ۹۷
 ۹۸
 ۹۹
 ۱۰۰
 ۱۰۱
 ۱۰۲
 ۱۰۳
 ۱۰۴
 ۱۰۵
 ۱۰۶
 ۱۰۷
 ۱۰۸
 ۱۰۹
 ۱۱۰
 ۱۱۱
 ۱۱۲
 ۱۱۳
 ۱۱۴
 ۱۱۵
 ۱۱۶
 ۱۱۷
 ۱۱۸
 ۱۱۹
 ۱۲۰
 ۱۲۱
 ۱۲۲
 ۱۲۳
 ۱۲۴
 ۱۲۵
 ۱۲۶
 ۱۲۷
 ۱۲۸
 ۱۲۹
 ۱۳۰
 ۱۳۱
 ۱۳۲
 ۱۳۳
 ۱۳۴
 ۱۳۵
 ۱۳۶
 ۱۳۷
 ۱۳۸
 ۱۳۹
 ۱۴۰
 ۱۴۱
 ۱۴۲
 ۱۴۳
 ۱۴۴
 ۱۴۵
 ۱۴۶
 ۱۴۷
 ۱۴۸
 ۱۴۹
 ۱۵۰
 ۱۵۱
 ۱۵۲
 ۱۵۳
 ۱۵۴
 ۱۵۵
 ۱۵۶
 ۱۵۷
 ۱۵۸
 ۱۵۹
 ۱۶۰
 ۱۶۱
 ۱۶۲
 ۱۶۳
 ۱۶۴
 ۱۶۵
 ۱۶۶
 ۱۶۷
 ۱۶۸
 ۱۶۹
 ۱۷۰
 ۱۷۱
 ۱۷۲
 ۱۷۳
 ۱۷۴
 ۱۷۵
 ۱۷۶
 ۱۷۷
 ۱۷۸
 ۱۷۹
 ۱۸۰
 ۱۸۱
 ۱۸۲
 ۱۸۳
 ۱۸۴
 ۱۸۵
 ۱۸۶
 ۱۸۷
 ۱۸۸
 ۱۸۹
 ۱۹۰
 ۱۹۱
 ۱۹۲
 ۱۹۳
 ۱۹۴
 ۱۹۵
 ۱۹۶
 ۱۹۷
 ۱۹۸
 ۱۹۹
 ۲۰۰

اسلوب نشر نویسی در دوره امیر شیر علیخان و روز نامه شمس النهار :-

نقل يك فرمان امير

(عبارت مهرباد شاه)

(ابو الفتح معين الدين امير شير على خان بها در سنه ۱۲۸۹)

فرمان همايون والا شد آنکه چون پیوسته منظور نظر مهر مظهر و مسکنون خاطر خطیر
مرحمت کستر پرورش و تربیت جمیع خدمتگاران صادق و دلخواهان موافق بوده و میباشد
خاصه اشخاصیکه در چهار شوق دولخواهی و جانفشانی نقد اخلاص خود را به محک امتحان
و اعتبار رسانیده و از عقیدت و صداقت چویشرا در دار الضرب جان نثاری کامل عیار ساخته
اند باید به منبغی از مناصب جلیه سلطانی سرفراز شوند. مصداق این مقال حال صداقت اشتمال
عالیجاء عمده الا عظم والا عیان زبده الافاخم والا رکان عصمته الله خان طائفه غلجائی
قوم جبار خیل است که در جاده صداقت کشی و عقیدت اندیشی مردانه قیام و اقدام داشته
لهذا نظر به حسن رای زرین و فیکرت متین عالیجا موصوف را به منصب جلیه (حشمته الملکی
سرفراز فرمودیم که معنی این منصب میمون بزبان صلابت بنیان افغانی (لومین غورو)
مدکور میشود، اعلی و اوانی ایندولت خدا داد و اصغر اکابر این مملکت قوی بنیاد
عالیجاء مغری الیه را حشمت الملک یعنی لومین غور و دانسته در عهد شناختن. تحریر برفی
شهن رمضان المبارک سنه ۱۲۹۰)

نقل يك خبر داخلی از روز نامه شمس النهار

(ترقی مدارج در افغانستان)

(قدیمان خود را بر افزای قدر که هرگز نه بینی زیور ده غدر)

(چونکه از عرصه دراز منظور نظر کیمیا اثر بند گمان اشراف امیر صاحب بهادر خلالله ملکه
چنان بود که اشخاص که از قدیم معروف خدمات بوده در انجام امور مأموره خود کوتاهی
نور زیدند و پیرامون آبیاری شجری بی ثمر غداری نگردیده علی الدوام سر رشته اخلاص
را از دست ندادند ترقی او شان به مناصب جلیله کرده شود و نیز چونکه الحال نظم و نسق
مملکت به نسبت سابق زیاد گردیده ترقی و رفاهیت و امنیت رعایا بظهور رسد. بنا بر ظهور
خیال مبارک بتاريخ ۲۵ رمضان المبارک یوم دوشنبه ۱۲۹۰ ترقی اشخاص ذیل به مناصب
رفیعه بظهور رسید . . .)

اسلوب نشر نویسی جدید در عهد امیر حبیب الله خان و مکتب محمود طرزی و سراج الاخبار به نقل از شماره اول سال هفتم روزنامه سراج الاخبار ازین قرار است: (محمود طرزی مینویسد).

اتهامات

(بعضی در افراطم کوشیده مرا شیطان فساد پیشه 'فتنه انگیز' جنسک پسند و امن ناپسند دشمن دوستان و دوست دشمنانم می بندارند! از همه بدتر اینست که مرا در هر پانزده روز یکبار در هر محفل 'در هر مجلس می بینند' و سخن مرا می شنوند 'موجودیت و هستی مرا عیناً مشاهده میکنند باز هم مرا بخانه نشینی و گوشه گیری و ناموجودی و غیر حاضری متهم میسازند از آنهم بدتر که برای آنهم بسی نیز ننگها و حیلها و دسیسه ها حتی العیاذ بالله تا بد رجح خیانت چیزها در تصور و اندیشه خودها قرار داده بگونه گونه سنگهای اهانت و تهمت و نوع نوع تهیدات و تخویفات پردهشت هدم میسازند! گاهی بانسکای مرا به بانک 'شتر به' تطبیق دادند بعض کللیله دمنه خوانان که از احوال جهان تنها همان گونه سیاستها را آموخته و پسندیده اند از قوه بفعل آوردن آنها به چهار چشم انتظار نگران میباشند! بعض در تفریطم کوشیده مرا به خوشامد گوئی و نفاق جوئی مداح نا حق گوئی و حق پوشی منهم نموده میگویند اخبار آنست که آزاد باشد و هر چیزی را آزادانه گوید از مظالم ر شوتها ناحقها غدرها غبنها خرابی و برانیها احتیاجها ضرور بها و چها و چها بحث کنند عیبها و بدیها را آشکار و بی پروا گوید و آفتابی سازد تا معنی اخبار را در بر گیرد و هر کس به عیب خود دانسته به اصلاحات کوشش ورزند.

خوش نویسان

عبدالرحمن: میرزا عبدالرحمن کابلی متوفی در سال ۱۳۰۲ هجری از خطاطان مشهور افغانستان و نمونه خط و طایفه قلم و

سینه مشق او در شماره دهم سال ششم مجله کابل چاپ شده است

صفدر علی: صفدر علی از خوش نویسان عهد امیر شیر علی خان و در دربار شاهی سمت استادی اغلب خوش نویسان وقت را داشت

تاج محمد: تاج محمد پسر ذکریا خان از خوش نویسان خاندان محمد زائی مخصوصاً در خط نستعلیق بود 'نمونه خط او در سالنامه کابل

مورخه در سال ۱۳۱۳ شمسی چاپ شده.

حسینی: میر حسین حسینی متوفی در سال ۱۳۰۹ قمری از خطاطان مشهور کابل و معاصر امیر عبدالرحمن خان است که خط را در نزد صفدر علی فرا گرفته.

سید عطاء محمد شاه: سید اصلاً قندهاری و از خوش نویسان معروف دوره امیر عبدالرحمن خان و امیر حبیب الله خان است که قطعات قلمی او بکثرت وجود دارد و فوت سید در سال ۱۳۴۷ قمری واقع شد.

میرزا محمد یعقوب: میرزا از مردم کابلی و از خطاطان میناتور سازان مشهور دوره امیر حبیب الله خان است که نمونه قلم او در سالنامه کابل سال (۱۳۱۳) شمسی چاپ شده.

عبد العظیم: ملا عبدالعظیم بهمانی یکی از خوشنویسان دوره امیر عبدالرحمن خان است که در آن دوره دیده از دنیا فرو بست.

غلام حسین: خلیفه غلام حسین جزء مامورین امیر حبیب الله خان در کابل و یکی از خطاطان قابل آندوره است که کتب و رساله های چند ی بقلم خنی و زیبای خودش در نستعلیق نوشته است.

میر احمد: حاجی میر احمد کابلی از اساتید خطاطان کابل در دوره امیر عبدالرحمن خان بود تلامذ بسیار ی در ین رشته پرورش داده است.

شیر احمد: شیر احمد ابن حاجی میر احمد خطاط متوفی در سال ۱۲۹۶ شمسی شاگرد پدر بوده و نسخ خوش خط خوبی از خود بیاد کار مانده است.

غلام صدیق: خلیفه غلام صدیق کابلی از خطاطهای مشهور کابل است که سال هادر مطابع سنگی دوره امیر حبیب الله خان کار نموده و هم قطعات زیبایی از قلم او در دست است.

سید محمد: میرزا سید محمد کابلی از منشیان امیر حبیب الله خان بوده در چابک نویسی ممتاز و در خط شکسته و نستعلیق ماهر بود و در دوره امانیه از دنیا گذشت.

حسام الدین: حسام الدین کابلی از قریه چهار آسیا و از مامورین دربار امیر حبیب الله خان و خطاط کابلی بوده نمونه خطش در شماره دهم ۱۳۱۵ شمسی مجله کابل چاپ شده.

میر محمد حسین: میر محمد حسین متوفی در سال ۱۳۰۹ شمسی از خطاطهای دوره امیر حبیب الله خان و مسلط

در اقسام خطوط بوده است .

محمد جعفر: میرزا محمد جعفر قندهاری باشند که کابل متوفی در سال ۱۳۰۳ شمسی از خطاطهای عهد امیر حبیب الله خان و مدیر روز

نامه افغان در کابل در دوره امانیه بوده .

محمد یونس: محمد یونس کاکری از مامورین فابریکه کابل در عهد امیر حبیب الله خان از خطاطهای آندوره بوده ، خط ثلث را

مخصوصاً با ناخن در روی کاغذ زیبا مینوشت .

محمد یعقوب: محمد یعقوب قندهاری از تلامذ مشهور سید عطا محمد شاه سابق الذکر بوده که از پرکاری و کثرت نوشتن

بصارت خودش را از دست داد .

محمد رضا: شیخ محمد رضا کابل یکن از خطاطهای فاضل و صنعت کار لایق در شاعر و منجم امیر حبیب الله خان بود که درین نزدیکی ها

از دنیا گذشت .

عبد الحمید: صوفی عبد الحمید قندهاری یکی از فضلا و صنعت کاران مشهور و ماهر و خطاط قابل دوره امیر حبیب الله خان است که تا امروز

شهرت فضیلت خودش را در افغانستان محافظه کرده است .

بعلاوه یک عده خوش نویسان دیگری درین دوره گذشته اند که عجالاً شرح حال همه آنها در دست نیست از قبیل :-

میرزا محمد عمر خان منشی در خط شکست (متوفی در سال ۱۳۱۳ شمسی در کابل) .

میرزا محمد عثمان خان محاسب در شکسته و نستعلیق ، میرزا عبدالرشید منشی در نستعلیق

شکست ، میرزا سید امیر غزنوی (متوفی در ۱۳۱۴ شمسی) و امثالهم

رسامها

معروفترین رسامهای افغانستان در دوره محمد زائی دونفر است که آثار و اسمای ایشان

در دست و بقرار ذیل است :-

محمد اعظم ابکم: مشهورترین رسام دوره امیر شیرعلیخان است که
تابلوی معروف او (سردار محمد امین خان والی

قندهار و پسرش محمد اسمعیل خان رابادور نمای سپاه منظم سردار درین تابلو رسم
کرده) در صفحه ۱۲ شماره پنجم سال هشتم روزنامه سراج الاخبار چاپ شده است.

غلام محمد: پروفیسور غلام محمد خان رسام از مشاهیر رسامهای دوره
محمد زائی در عهد امیر حبیب الله خان است که آثار متنوعی از او

بیادگار مانده و این همان رسامی است که بعدها (در دوره امانیه) در آلمان اکیال تحصیل
و در افغانستان شاگرد های بسیار تربیت کرده است.

ادب پشتو در دوره محمد زائی:

ادب پشتو در اوایل دوره محمد زائی در افغانستان بحالت ابتدائی بود اگر چه امانال
میرزا حنان و صدیق آخندزاده و غیره شعراء پشتو وجود داشتند برای بار اول در
دوره امیر شیرعلیخان توجه در باره ادب پشتو بعمل آمد و قوماندها و اصطلاحات عسکری
در زبان پشتو در آورده شد و هم بعضی تعلیمات میهای انگلیسی در پشتو ترجمه گردید
الغاب رسمی مامورین دولت و افسر های اردو پشتو شد از قبیل لوی نول مختار صدر اعظم
لوی ملک (وزیر مالیه) لوی کبیل (خزانهدار کل) و امثالهم شعرائی هم در پشتو از قبیل
دوست محمد کما کر و فیض محمد و غیره ما موجود بودند.

در دوره امیر عبدالرحمن خان تنها ملا غلام جان لغمانی که مرد فاضل بود سوال و جواب
و مکاتبات امیر عبدالرحمن خان و وایسرای هندوستان را در پشتو ترجمه و در سال
۱۳۰۳ قمری چاپ کرد خود امیر هم یک نصیحت نامه سیاسی در پشتو را امر طبع
و انتشار داد.

در عهد امیر حبیب الله خان بعضی اشعار پشتو در سراج الاخبار موجود طرزى منتشر
میگردید و نویسنده ها از قبیل مولوی غلام محیی الدین متخلص به «افغان» و ملا محمد
خان مشهور به «افغان نویسنده» و مولوی صالح محمد خان قندهاری و غیره در پشتو نظم
و نثر مینوشتند بعلاوه زبان پشتو در نصاب تعلیم مکتب حبیبیه کابل داخل و کتب درسی
در پشتو تألیف گردید از همین وقت است که برای یک حرکت و جنبش ادبی پشتو
در افغانستان زمینه آماده میشد.

نثر پشتمو:

در هر حال نثر پشتمو در بندوره با گذشته چندان فرقی نکرده ولی تحولات لفظی در آن راه یافته و اسلوب منشی احمد جان که نسبتاً ساده و تازه و جاذب و شیرین تر بود در ادب پشتموی ایندوره وارد و تا هنوز مستعمل است بعد از سال ۱۳۰۰ قمری در ولایات شرقی و سرحدی 'افغانستان هم توجه در ادب پشتمو به عمل آمد' قاضی میر احمد شاه پشاورى گرامر ابتدائی خودش (و افیه) و قاضی خیر الله کتاب (خیر اللغات) را در پشتمو تألیف نمودند. آثار مشهور و منتشر پشتمو در ایندوره بقراردیل است: -
تفسیر بسر مراد علی، تفسیر بدر منیر دوست محمد، مقدمه مدو جزر غلام محمد، تاریخ افغانستان منشی احمد جان، تاریخ غزنوی، گنج پشتمو، هغه دغه، دقسه خوانی کپ، بهارستان و شکرستان میر احمد شاه سوال و جواب غلام رسول، گلشن انعار سید محمد عمر، توبه النوح محمد یوسف، و پشتمو متلونه سید احمد.

و اما نظم پشتمو درین دوره: شعرای پشتمو که قبلاً اغلب اشعار عشقی و قصصی، و مذهبی میسر بودند، در بندوره بعلت جنگهای متعدد رسمی و ملی و قبیله وی که بین ملت افغانستان و دولت انگلیس بعمل آمد به هیجان آمده و بیشتر بسرودن اشعار رزمی و حماسی گرایش کردند چنانکه در دره مغل هندوستان و تاجا و ز آنها در افغانستان این روح رزمی در اشعار پشتمو دمیده شده بود، رویهم رفته آثار مشهور و منظوم پشتمو در دوره محمد زائی بقرار ذیل است: -

منظومه کوتوال، منظومه نیمبولای احمد گل، لیلی و مجنون، فتح خان نیمبولا و نیمبولا موسی و کلمه کی، جنگنامه، حاتم طائی، شاهنامه نعمت الله، الفایله نعمت الله، شهزاده ممتاز، امیر حمزه، ورقه گلشاه بهرام و گلندام، شیرویه ملا احمد مدو جزر اسلام غلام احمد سیرت نبوی عبدالمجید منہاج العابدین حبیب الله، درالبیان رسول داد بحر العلوم دوست محمد اخلاق احمدی دوست محمد، تہذیب الو اجباب عبدالباقی، انیس الواعظین احمد یحسینی، مناقب صاحب سوات ولی محمد، روضه المجاہدین فیض محمد.

دو این اشعار: - احمد کلاچی، شمس الفلک احمد دین رضوانی عبد الله احمد گل محمد امان نظر محمد کاکر، شیر محمد نوروز سید کمال، مرزا حنان مشرقی و غیرهم، رویهم رفته شعراء و نویسندگان پشتمو درین دوره اینها هستند: -

تاریخ ادبیات صنف ۱۲

پردل خان قندهاری شاعر، مهردل خان قندهاری شاعر، مرزا حنان قندهاری شاعر، صدیق
 آخند زاده قندهاری شاعر، باباسید گل شاعر، سلیم زمیند اوری شاعر، نورشالی شاعر، دوستم
 شاعر، میرافضل شاعر، امانت ملیار شاعر، شا گل شاعر، طالب گل شاعر، پیایاب شاعر،
 حمید گل شاعر، علیخان شاعر، عیسی گل شاعر، عبدالغفار شاعر، بهرام
 شاعر، گل محمد شاعر، برات شاعر، مجید شاه شاعر، میر عبدالله شاعر، عجم شاعر، میارجب شاعر،
 احمد شاعر، سید احمد شاعر، مجید شاعر، ار سلا شاعر، بادار شاعر، کریم شاعر، محمود شاعر،
 ظریف شاعر، غازی الدین شاعر، عبدالله شاعر، اکبر شاه شاعر، ناصر شاه شاعر، قاسم شاعر، یاسین شاعر،
 علیجان شاعر، مجید کاکر شاعر، نور الدین پشاوری شاعر، رسول داد شاعر، نیاز محمد،
 بچوری شاعر، گوچر چندولی شاعر، محمد ولی شاعر، حضرت علی اسماری شاعر، اکرم جان
 شاعر، ایونی محرچی شاعر، صفت چپر هاری شاعر، میر هزار چپر هاری شاعر، خانمیر چپر
 هاری شاعر، باره حنان چپر هاری شاعر، خدای دوست چپر هاری شاعر، گل محمد
 خویانی شاعر، بهره مند خویانی شاعر، در محمد خاچی شاعر، عبدا لزاهد اندری شاعر
 مقصود مہمند شاعر، توکل صافی شاعر، میرای افریدی شاعر، سید کمال کنری شاعر، میران
 قندهاری شاعر، کمال قندهاری شاعر، نوروز پشاوری شاعر، محمد دین پشاوری شاعر،
 ولیم محمد سوایق شاعر، شیر محمد قندهاری شاعر، عنوان الدین شاعر، نظر محمد کاکری شاعر
 غلام محمد پوپلزئی شاعر، شیدا شاعر، محمد امان داری شاعر، احمد گل مومند شاعر،
 عبدالباقی کاکر شاعر، عبدالله پوپلزئی شاعر، سعادت خان شاعر، اسدالله خان شاعر،
 اشرف شاعر، اکبر شاعر، احمد دین هشتنغری شاعر، نعمت الله پشاوری شاعر، سید محمد عمر
 شاعر، غلام محمد ختک شاعر، امیر علی شاعر، دوست محمد ختک.

مؤلف و نویسنده: منشی احمد جان نویسنده، میر احمد شاه
 رضوانی عالم و ادیب، ملا احمد جان

نویسنده و شاعر مولوی سید احمد کوهانی نویسنده مؤلف، میا احمد عالم و شاعر،
 نعمان الدین احمد پشاوری مؤلف محمد رفیق شمس الفلک عالم و شاعر، مشیر الدین
 کاکر خیل مؤلف محمد یوسف میا مترجم، حبیب گل میا مؤلف، و ده نفر دیگر
 شاعر، نویسنده مؤلف.

تاریخ ادبیات صنف ۱۲

تجدد ادبی

بعد از آنکه در سال ۱۳۳۷ قمری استقلال سیاسی افغانستان بواسطه جنگ سوم افغان و انگلیس تا مین شد مملکت برای قبول تمدن جدید عالم حاضر و مدارس و لیسه‌ها، فاکولته‌ها، جراید و مطبوعات موسسات ادبی چون دپشتمو مر که انجمن ادبی پشتو قولنه انجمن تاریخ فاکولته ادبیات و غیره یکی یکی د یگری در افغانستان و انجمن اصلاح افغانه ادبی جرگی و بزم ادب در ولایات شرقی و سرحدی افغانستان بوجود آمده علم و ادب دنیای امروز ولو به پیمانه خورد نری در زبانهای فارسی و پشتوی افغانستان داخل و روح جدیدی در ادبیات مملکت دمیده شد و دهها نفر شاعر نو یسنده، مؤلف و مترجم نوبه میان آمده و اینک ادبیات افغانستان را قبول و تحمل بحرانات ادبی روزه تکامل می‌برند.

ولسی تفصیل و تحریر این فصل جدید ادبیات مملکت و تعداد شعراء و نویسندگان او را باب هنر محتاج کتاب مستقلی است که در آینده مطالعه خواهید نمود انشاء الله تعالی.
